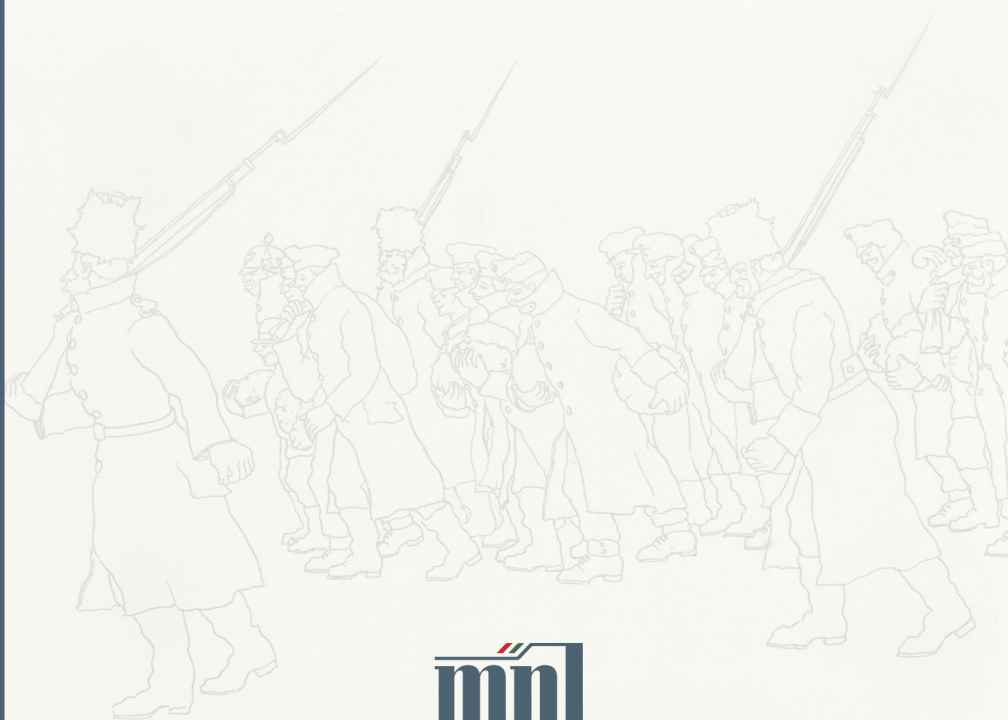

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kilencvenharmadik évfolyam

HÉTKÖZNAPI HÁBORÚ

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bánki Zsolt István osztályvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Bényei Balázs István** főtanácsos, Kulturális és Innovációs Minisztérium; **Cservenka Ferdinánd** Magyar Nemzeti Levéltár, Gulág- és Gupvikutató Intézet, tudományos kutató, Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorjelölt; **Dózsa Gábor Zoltán** levéltárvezető, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem; **Gidó Csaba** PhD, történész, Kós Károly Szakközépiskola, Székelyudvarhely; **Hammer-Nacsá Anett** levéltáros, Habsburg Ottó Alapítvány; **Káli Csaba** PhD, történész, főlevéltáros, igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára; **Karika Tímea** levéltáros asszisztens, gyűjtőterületi csoportvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára; **Kiss Márton** segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára; **Lökkös Mónika** restaurátor, Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság; **Paksy Zoltán** PhD, történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára; **Pál Zoltán Miklós** PhD, történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Pintér Tamás** főlevéltáros, osztályvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Pollmann Ferenc** történész, az MTA doktora; **Réfi Attila** PhD, történész, tudományos főmunkatárs, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar; **Suslik Ádám** PhD, történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Szabó Attila András** főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság; **Szekér Imre** Tibor helytörténet-kutató, a Zalaszentőrsi Lokálpatrióta Egyesület elnöke; **Szepessy Judik Dorottya** főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltára; **Törőcsik István** történész, régész, néprajzkutató, PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar; **Türke Gábor** főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Szakmai Koordinációs Igazgatóság; **Urbán Mária** történész, érseki levéltáros, Főegyházmegyei Levéltár, Eger; **Völgyesi Zoltán** PhD, történész, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Angol fordítás: Miklós Dániel, Takács Ábel

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENHARMADIK ÉVFOLYAM
2022

Budapest, 2023

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications
Revue des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvenharmadik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Fiziker Róbert (felelős szerkesztő),
Kulcsár Krisztina, L. Balogh Béni, Miklós Dániel

Tanácsadó testület
Czetz Balázs, Germuska Pál, Mikó Zsuzsanna,
Németh László Sándor, Ö. Kovács József, Rácz György

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)

mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_kozlmenyek
Email: lk@mnl.gov.hu

HU ISSN 0024–1512
A kiadásért felel a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A borítót tervezte: Nagy Attila
Műszaki szerkesztő: Máté István
Nyomdai kivitelezés: OOK-Press Kft., Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila
Megjelent 21,25 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

Hétköznapi háború

Gidó Csaba: A helyi közigazgatás és a hadsereg kapcsolata Udvarhely vármegye területén 1916–1917-ben	9
Karika Tímea: A magyarországi hadigondozás szervezetének és a hadigondozottak sorsának alakulása 1914–1933 között	21
Völgyesi Zoltán: Szociálpolitika és hadigondozás az első világháborúban. Állami intézkedések, magánakciók és a fóti „mintaintézmények”	35
Szepessyné Judik Dorottya: „Vajha az áldott béke mihamarabb elérkeznék...” A Nagy Háború és a gyógyapedagógiai intézetek	57
Suslik Ádám: A rögtönítélő bíróságok és a katonák által elkövetett bűncselekmények, különös tekintettel a kassai 39. honvéd gyaloghadosztály hadbírósa által tárgyalta ügyekre (1914–1918)	73
Cservenka Ferdinánd: Szlovákok szovjet hadifogságban, kitekintéssel a szlovák és a magyar hadifoglyok sorsának hasonlóságaira és különbségeire	89
Káli Csaba: Határok nélkül. Menekülők, kitelepítettek, partizánok a magyar–jugoszláv határ zalai szakaszán a második világháború után	107
Kiss Márton: A második világháború hősi halottainak sírhelyei Baranya vármegyében (1945–1949)	121

Levéltár

Bényei Balázs István: Az irat fogalmának átalakulása a 19. századtól napjainkig	143
Szabó Attila – Túrke Gábor: Eltérések az elektronikus átadási csomagokra vonatkozó jogszabályi háttérben – észrevételek, javaslatok a 34/2016. sz. EMMI rendelet és a 3/2018. sz. BM rendelet jogharmonizációjára	157
Bánki Zsolt István: A névterek mint a hiteles tudás forrásai. A Nemzeti Levéltár névtér projektjének bemutatása	175
Rainer Jacobs: Szövetségi alárendelt szervek: regionális vagy központi átadás? (fordította: Szabó Attila)	187
Céline Delattre – Stéphane Bouvet – Emilie Le Bourg: A gellán-gumi és az agar összehasonlítása a vizes bemerítéses papírtisztítással (fordította: Lökkös Mónika)	197

Műhely

Réfi Attila: „Vélek megismerkedvén, kéntelenek valánk lengyelül is galagolni”. Nyelvi sokszínűség a Habsburg-tisztikarban a 18–19. század fordulóján	205
Paksy Zoltán: Az egyházpolitikai törvények megszületése Magyarországon a 19. század végén	233
Szekér Imre Tibor: Szigethy Halper Marcell gyalogsági ezredes, a császári és királyi 48. gyalogezred parancsnoka (1914–1918)	273

Irodalom

Törőcsik István: Jászsági Évkönyv – nem csak jászságiaknak. (Jászsági Évkönyv 2022. Szerk. Pethő László. Jászberény, 2022)	281
Pollmann Ferenc: A negyvenhatosok emlékezete. (Pintér Tamás: „Ő, ti fiúk, barnák, szőkék...”. A 46-os gyalogezred első világháborús emlékezete. Szeged, 2022)	284
Pintér Tamás: Az összetört emlékezet szilánkjai. (Összetört emlékezet. Veszprém első világháborús veszteségei levéltári források tükrében. Szerk. Karika Tímea. Veszprém, 2021)	288
Pál Zoltán Miklós: Az elnyomástól a mozgástér tágításáig. (Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban [1957–1980]. Szerk. Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián. Budapest, 2021)	293
Urbán Mária: A szovjetizálás kutatásának új módszerei. (Káli Csaba: Zala megye szovjetizálása 1945–1950. Budapest, 2021)	297
Hammer-Nacsa Anett: Bécs vonzásában. (Horváth Gergely Krisztián: Wiens Anziehung. Die Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Komitat Wieselburg in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts. Wien, 2022)	301
Dózsa Gábor Zoltán: Ferences formuláskönyveink egy nagymúltú rendtörténeti sorozatban. A rendi adminisztráció hiányzó irattípusai nemzetközi kontösben. (Molnár Antal: Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn [ca. 1451–1554]. Roma, 2022)	304
Suslik Ádám: Katonák, tisztek, hősök. (Balla Tibor: A honvédtisztképzés irányítóinak arcképcsarnoka. A magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia igazgatói és parancsnokai 1872–1945. Budapest, 2022)	313
Cservenka Ferdinánd: Széles spektrumban a szovjet fogságról. (GUPVI, GULAG: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20. Szerk. Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna. Miskolc-Egyetemváros–Budapest, 2021)	315
Pro Archivo	321
In memoriam	323
Angol nyelvű összefoglalók	325

TABLE OF CONTENTS

Everyday life in war

Csaba Gidó: Relations between the local administration and the army in Udvarhely County in 1916–1917	9
Tímea Karika: The organisation of war care in Hungary and the fate of the war care recipients between 1914 and 1933	21
Zoltán Völgyesi: Social policy and war care in the First World War. State measures, private actions and the “model institutions” of Fót	35
Dorottya Szepessyné Judik: The Great War and Institutions of Special Education	57
Ádám Suslik: The crimes committed by soldiers and the Summary Courts, with particular reference to the cases tried by the Court Martial of the 39th Honvéd Infantry Division in Košice (1914–1918)	73
Ferdinánd Cservenka: Slovaks in Soviet captivity, with a look at the similarities and differences between the fates of Slovak and Hungarian prisoners of war	89
Csaba Káli: Without borders. Refugees, displaced persons, partisans on the Hungarian-Yugoslavian border in Zala after the Second World War	107
Márton Kiss: Graves of the heroes of the Second World War in Baranya county (1945–1949)	121

Archival studies

Balázs István Bényei: The changing concept of the Document from the 19th century to the present day	143
Attila Szabó – Gábor Túrke: Differences in the legal background for electronic delivery packages	157
Zsolt István Bánki: Namespaces as sources of authentic knowledge – Presentation of the Namespace Project of the National Archives of Hungary	175
Rainer Jacobs: Centralized or regionally? The archival processing of records originating from subordinate federal agencies (translated by Attila Szabó)	187
Céline Delattre – Stéphane Bouvet – Emilie Le Bourg: Gellan gum and agar compared to aqueous immersion for cleaning paper (translated by Mónika Lökkös)	197

Workshop

Attila Réfi: “When we got to know them, we had to babble in Polish”. Linguistic diversity among the military officers of the Habsburg Empire at the turn of the 18th and 19th centuries	205
Zoltán Paksy: The birth of church policy laws in Hungary at the end of the 19th century	233

Imre Tibor Szekér: Marcell Szigethy Halper, colonel of the infantry, commander of the 48th Imperial and Royal Infantry Regiment (1914–1918)	273
Book reviews	
István Törőcsik: Yearbook of the Jászság – not only for people from the Jászság (Jászsági Évkönyv 2022. Szerk. Pethő László. Jászberény, 2022)	281
Ferenc Pollmann: The memory of the members of the 46th Regiment (Pintér Tamás: „Ő, ti fiúk, barnák, szókék...”. A 46-os gyalogezred első világháborús emlékezete. Szeged, 2022)	284
Tamás Pintér: Fragments of a shattered memory (Összetört emlékezet. Veszprém első világháborús veszteségei levéltári források tükrében. Szerk. Karika Tímea. Veszprém, 2021)	288
Zoltán Miklós Pál: From the oppression to widening the margin (Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban [ca.1957–1980]. Szerk. Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián. Budapest, 2021)	293
Mária Urbán: New methods in research of the Sovietization (Káli Csaba: Zala megye szovjetizálása 1945–1950. Budapest, 2021)	297
Anett Hammer-Nacs: In the Attraction of Vienna (Horváth Gergely Krisztián: Wiens Anziehung. Die Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Komitat Wieselburg in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts. Wien, 2022)	301
Gábor Zoltán Dózsa: Our Franciscan Formularies in a Series of Order Histories with a long history. Missing document types of the monastic administration in international perspective (Molnár Antal: Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn [ca. 1451–554]. Roma, 2022)	304
Ádám Suslik: Soldiers, officers, heroes (Balla Tibor: A honvédtisztképzés irányítóinak arcképcsarnoka. A magyar királyi Honvéd Ludovika kadémia igazgatói és parancsnokai 1872–1945. Budapest, 2022)	313
Ferdinánd Cservenka: On Soviet captivity in a broad spectrum (GUPVI, GULAG: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20. Szerk. Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna. Miskolc-Egyetemváros– Budapest, 2021)	315
Pro Archivo	321
In memoriam	323
English abstracts of the papers	325

HÉTKÖZNAPI HÁBORÚ

Hess András tér, Buda, 1945

Forrás: Fortepan/Archiv für Zeitgeschichte ETH Zürich/Agnes Hirschi

A HELYI KÖZIGAZGATÁS ÉS A HADSEREG KAPCSOLATA UDVARHELY VÁRMEGYE TERÜLETÉN 1916–1917-BEN¹

Az 1916-os román betörés² Székelyföld történetének egyik meghatározó pillanata, amikor megrendült a székely közösség hite a saját hadseregében, közigazgatási és vallási vezetőiben. Ugyanakkor a közösség tagjai egymásban is csalódtak, hiszen gyakran előfordult az, hogy a zűrzavaros események forgatagában a helybéli lakosok, a szomszédok fosztották ki az elmenekült személyek vagyonát. A tanulmány Udvarhely vármegye esetében vizsgálja az osztrák–magyar hadsereg alakulatai, illetve a helyi közigazgatás és a lakosság közti kapcsolatot a román betörés, valamint az azt követő hónapok időszakában.

A román betörés

1916. augusztus 28-án délelőtt 9 óra 30 perckor távirat érkezett a székelyudvarhelyi alispáni hivatalba, amelyben Betegh Miklós erdélyi kormánybiztos arról értesítette a helyi közigazgatást, hogy a váratlan román támadás következtében a két szomszédos határmenti vármegyét, Csíkot és Háromszéket ki kell üríteni, a menekülő lakosság pedig – mivel a román csapatok már Brassó közelében járnak – Udvarhely

¹ A tanulmány alapját képező kutatás az MTA Domus Szülőföld Program által (87/27/2022 HTMT) nyújtott támogatás segítségével valósult meg.

² 1914–1916 között Románia semleges volt, a békés hátországnak számító Erdélyben pedig kis létszámú hadsereg állomásozott. 1916. augusztus 17-én Románia a bukaresti titkos szerződéssel csatlakozott az antanthoz, és tíz nap múlva, augusztus 27-én este támadást intézett az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. A román hadseregnek október 3-ig sikerült Székelyföld nagyrészt elfoglalnia. Az osztrák–magyar és a német hadsereg sikeresen megállította a román előrenyomulást a nagyszebeni (szeptember 30.) és a bekecsi (október 2–5.) csatákban. A román hadsereget 1916. október 15-ig sikerült kiszorítani Erdély területéről, csak egy-két határmenti település maradt az orosz–román csapatok ellenőrzése alatt. Az elmúlt időszakban több történeti munka, tanulmány jelent meg az 1916-os román betörés székelyföldi eseményeiről. Lásd például Csikány Tamás: Székelyföld mint hadszíntér. In: *Székelyföld története*. III. kötet. Szerk. Bárdi Nándor – Pál Judit. Székelyudvarhely, 2016, 375–383.; Gidó Csaba – Márk Attila – Pál János: „*El a hontalanságba ...*”. Az 1916-os román betörés története az unitárius egyházi forrásokban. Csíkszereda, 2018; Koszta István: *A Nagy Háború Erdélyben, 1916. augusztus – 1917. január*. Csíkszereda 2020; *Székelyföld és a Nagy Háború. Tanulmánykötet az első világháború centenáriuma alkalmából*. Szerk. Orbán Zsolt. Csíkszereda, 2018. A *Székelyföld* című, Csíkszeredában havonta megjelenő folyóirat 2016. augusztusi számában Benkő Levente, Garda Dezső, Gottfried Barna, Lukács Bence Ákos, Mihály János és Nagy József tollából jelentek meg írások az 1916-os székelyföldi eseményekről.

vármegye területén fog keresztülhaladni.³ Csík vármegye alispánja táviratban kérte Sebesi János udvarhelyi alispánt, hogy segítse a menekülteket fuvarosok kirendelésével és élelmiszer biztosításával.⁴ Betegh Miklós kormánybiztos rendeletben bízta meg az udvarhelyi közigazgatási hatóságokat, hogy a menekültek közül a 17–55 év közti férfiakat válogassák ki és vonultassák be a katonasághoz, a felmentéseket pedig vizsgálják felül.⁵ Nem tudjuk, a kormánybiztos rendeletének milyen hatása volt, illetve mennyire eredményesen tudták ezt a helyi tisztviselők végrehajtani akkor, amikor a kiűritési parancs két nap múlva elérte Udvarhely vármegyét is.

1916. augusztus 30-án a vármegye alispánja jelezte a járások vezetőinek és a székeljudvarhelyi polgármesternek, hogy a vármegye lakosságát és marhaállományát lehetőség szerint ki kell üríteni. A tervezett kiűritési célirány Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye volt a Tövis–Arad vonalon keresztül. A szarvasmarhakat a Maroson túlra kellett hajtani Erdőszentgyörgyön át.⁶

Az alispán kérte a főszolgabírókat és a jegyzőket, hogy a kiűritést pánikmentesen hajtsák végre, mert még nincs közvetlen veszély, sőt „*hadseregünk az ellenséget úgy Csík megyében, mint Predealnál és Nagyszebennél visszaszorította*”.⁷ A román hadsereg előrenyomulása azonban hamarosan rácaffolt az udvarhelyi alispán optimizmusára, hiszen szeptember 13-ra megközelítették Udvarhely vármegye területét. A hadvezetőség újabb kiűritési parancsot adott ki, hogy szeptember 16-ig mindenki hagyja el otthonát, az állatállományt pedig hajtsák a Maros bal partjára. Udvarhely vármegye közigazgatásának még helyben lévő tisztviselői Sebesi János alispán vezetésével 1916. szeptember 16-án Székelyudvarhelyről Székelykeresztúrra helyezték át székhelyüket,⁸ majd innen a román hadsereg előrenyomulása következtében szeptember 30-án a Székelykeresztúrhoz közeli Gagyba, október 1-én Szentdemeterre, végül október 2-án Balavásárra menekültek.⁹

A román hadsereg szeptember 15-én tört be a vármegye területére. A visszavonuló osztrák–magyar katonai alakulatok csak lassítani tudták az ellenség előrenyomulását, sok esetben rendezetlenül vonultak vissza. A különböző felekezetekhez tartozó lelkészek jelentéseiből kitűnik, hogy a visszavonuló katonák egyes esetekben ellenséges területként kezelték a székely településeket. A székelyderzsi lelkész

³ RNL HMH UvmLA [Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala (*Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Harghita*), 43. fond, Udvarhely vármegye Levéltára. Alispáni iratok, 18. lelt. sz.], 6723/1916.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ RNL HMH UvmLA, 6814/1916.

⁷ Uo.

⁸ RNL HMH UvmLA, 6976/1916.

⁹ Alispáni jelentés Udvarhelyvármegye közigazgatási állapotáról az 1916. évben. Székelyudvarhely, 1917, 24.

keserűen jegyezte fel, hogy a visszavonuló osztrák–magyar hadsereg bosnyák és horvát csapatai komoly károkat okoztak lakásában: „A papi ház még ittlétem alatt szept. 8. – szept. 16-ig a bosnyák és horvát tisztek állandó tanyája volt. Milyen tapasztalataim voltak e részről, arról naplóm tehetne tanúságot. A sok közül csak egyet említek meg. Amikor szept. 13-án reggel a kányádi határban találkoztam volt esperes úrral, amikor egy keserves éjjelt künn kellett töltssek, és nagy nehezen hazakerültem, feleségem sírva panaszkolta, hogy a horvát tisztek csizmáستól még az ő ágyába is belefeküdtek, és ő kénytelen volt a konyha földjén meghúzódni. A horvát katonák elfogyasztottak 150 drb majorságunkat, 1 hízott disznót, elvitték a kocsimat, elprédálták a lisztet és minden elemelhetőt elloptak. Ami megmaradt, azt az itteni csöcselék osztotta szét maga között. Az oláhok nem találván házámban semmit, dühökben bekötötték lovaikat és otthagyták névjegyeiket.”¹⁰

A visszavonuló katonaság több helyen élelmiszert rekvirált, illetve a helyben maradt lakosságot kényszeríteni próbálta az eltávozásra. A tarcsafalvi lelkész visszaemlékezése szintén nem vetett jó fényt a saját hadseregére: „Az I. Népf[elkelő] huszár ezred, Kábdebő főhadnagy parancsnoksága alatt harcban állt az oláh betörőkkel. De csak községek kiűresítését, a lakosság elvonulását akarta fedezni. A katonák, sajnos, már fosztogatással is foglalkoztak. Nem kímélték az elmenekült lakosság vagyonát. Lakásainkat elsőnek ők törték fel, aztán jött az oláh s a megkezdett munkát befejezte. Nagy szerencsénkre legalább nem gyújtogatott, s így hajlékaink megmaradtak, de üresen, kifosztva, kirabolva.”¹¹

Újszékely települést a román hadseregnek nem sikerült elfoglalnia, ennek ellenére a község jelentős károkat szenvedett, mint ahogy a helyi unitárius lelkész jelentéséből kiderült: „A fiatfalvi sós kútig, mondhatni, a község határáig nyomultak be egy páran az oláh előőrsek közül, de a község, hála Istennek, egyet sem látott belőlük. A községben kevéssel a lakosság távozása után nagy csapat katonaság vonult be, az itthon maradtak előadása szerint honvédek, bosnyákok, csehek, hogy melyik ezredből voltak, nem tudták megmondani. Ugyancsak az itthon levők előadása szerint a mi katonáink sem voltak valami kíméletesek az elmenekültek javaival szemben, amit megenni v. fölhasználni lehetett, megették és elhordták. Ugyancsak a községen átvonuló menekülők is, ahol csak szerét tehették, a szénát elhordták, a tejes törökbúzáat leszedték, s általában kíméletlenül fosztogattak. De legszomorúbb lapja a menekülésnek, hogy a községben itthon maradt lakosság közül többen megfélemeztek magukról, és a tulajdon fogalmát úgy értelmezték, »ha itt hagyták a vagyont, nem is a Tied, legyen az enyém«.”¹²

¹⁰ Homoródszentpáli Unitárius Egyházközség Levéltára. Esperesi iratok. 27/1917.

¹¹ Tarcsafalvi Unitárius Egyházközség Levéltára. Jegyzőkönyv 1905-től, 21.

¹² Újszékely Unitárius Egyházközség Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyv, Tanácsülési jegyzőkönyv, 1914, 82.

A román csapatok megérkezése előtt mindegyik település igyekezett elrejtetni vagy elmenekíteni a fontosabb iratokat, a pénztári könyveket, az értéktárgyakat, kötvényeket, betétkönyveket, a pénzüket. A belügyminisztérium már 1916. szeptember 14-én felszólította az alispánt, hogy jelentse számára, hová menekítették a kiűrités alá került vármegyék településeinek pénzét és más értékeit. Az alispán nem tudott eleget tenni a felkérésnek, hiszen sok településen ekkor zajlott a kiűrités. Ezért 1916. november 13-án újabb rendeletben szólította fel a belügyminiszter az alispánokat, hogy tegyenek jelentést a települések iratainak, értékeinek sorsáról a román betörés ideje alatt.¹³ A jelentés azonban többszöri felszólítás ellenére is csak 1917 tavaszára készült el, amikor Paál Árpád, Udvarhely vármegye főjegyzője részletes jelentést küldött a belügyminiszternek. Ebből kiderült, hogy a vármegye 135 településből 92 esetében a helyi tisztviselők elásták, befalazták az értékeket, illetve a fontosabb iratokat. Több helységről a jegyzők, pénztárosok magukkal vitték az értékeket. Így kerültek például Székelykeresztúr és Székelyudvarhely városok, valamint Atyha, Homoróddaróc, Nyikómalomfalva értékei Szolnokra. Oklánd, Karácsonyfalva, Homoródújfalú községek értékei Mezőtúron kötöttek ki, míg a rugonfalviaké Nagykátára, Szentegyháza, Kápolnásfalu, Fenyéd értékei pedig Nagyváradra jutottak el. Mindazonáltal nem mindegyik község értékeit sikerült megmenteni. Farcád és Székelylengyelfalu pénztárnoka például nem menekült el, így a betétkönyveket a románok elvitték. Korond község iratait egy faládjába tették a parajdi vasútállomáson, majd a település jegyzője, Horváth Zsigmond egy parajdi lakosra bízta, hogy az vigye el Szolnokra. Mivel az illető nem talált Szolnokon senkit, akinek átadhatta volna, Ecsed községbe vitte a ládát, ahova egyébként a menekülők vonatát is irányították. Itt a község háza pincéjébe kerültek az értékek, majd onnan visszairányították Korondra. Útban hazafelé, Székelykocsárdon a ládát ismeretlen tettesek kifosztották, majd a közeli nádasba dobták. Mindeközben a megszállás alatt a jegyzői irodát Korondon feldúlták, így az 1915–1916-os évek iratai teljesen megsemmisültek.¹⁴ Székelydobó betétkönyveit és a községi regálé kötvényeit a magyar katonák vitték el.¹⁵ Homoródmáson az elásott községi értékpapírok árulása folytán a román tisztek kezébe kerültek és így eltűntek.

A fenti példákból látható, hogy nem egy esetben a tisztviselők mulasztásai vagy a katonai alakulatok nyereszkeskedési vágya miatt vesztek el közösségek értékei, iratai. Az értékek mentése nagyban függött a személyes bátorságtól, a felelősségtudattól és természetesen a szerencsétől is.

¹³ RNL HMH UvmLA, 231/1918., 8796/1916.

¹⁴ Az iratok egy részét az iroda közepére dobálták, fertőtlenítő szerekkel öntötték le. A másik részét az udvarra, a sárba dobták ki. Az adófőkönyvek, kivetési lajstromok, a földadó kataszter és az anyakönyvek épen megmaradtak, mert a jegyző vasszekrénybe zárva elásta azokat. RNL HMH UvmLA, 231/1918., 8796/1916.

¹⁵ Uo.

A vármegye lakosságának közel fele, mintegy 40–50 ezer személy menekült el otthonából lelkészeik és a vármegyei tisztviselők vezetésével. A vármegye területén mindössze négy – a hodgyai református, valamint a kénosi, az oklándi és a vargyasi unitárius – lelkész és egy-két községi bíró, alacsonyabb rangú tisztviselő maradt. Udvarhely vármegye hivatala Paál Árpád főjegyző vezetésével Szolnokra menekült és onnan igyekezett irányítani, megszervezni a vármegyei menekültek elhelyezését, segélyezését, majd hazaszállítását.

Újrakezdés a háború árnyékában

A román csapatok a nagyszebeni és a bekecsi vesztes csatákat követően 1916. október 8-ra kivonultak a vármegye területéről. Ezen a napon Betegh Miklós erdélyi kormánybiztos felszólította Udvarhely vármegye alispánját, hogy rendelje haza a tisztviselőket a közigazgatás hatékony működése érdekében.¹⁶ Sebesi János alispán 1916 októberének közepén sürgető táviratokkal kérte a Szolnokon lévő menekültügyi kirendeltség élén álló Paál Árpád főjegyzőt, illetve Szabó Gábor főszolgabíró, a miskolci kirendeltség vezetőjét, hogy az ott tartózkodó tisztviselőket küldjék haza.¹⁷ A kirendeltségek további működtetése azonban fontos volt, hiszen a menekültek tömegével akartak hazatérni, hazatérésüket pedig szervezett formában kellett megvalósítani. Ehhez volt szükség Szolnokon, Miskolcon a vármegyei tisztviselőkre. Természetesen akadtak olyan tisztviselők is, akik az ország egyéb részeibe menekültek, és hazatérésük családi vagy személyes okok, esetleg betegség miatt heteket késett. A vármegye főispánja és alispánja több esetben elégedetlenségét fejezte ki amiatt, hogy sok tisztviselő még november elején sem foglalta el hivatalát, így a kormányzati szervek által kért helyzetjelentéseket helyi szinten nem volt, aki elvégezzé. Másrészt a hazatérő menekülteknek nem volt kihez folyamodniuk hivatalos ügyekben. A tisztviselők és a jegyzők többsége október vége és november közepe között ért haza, de volt néhány személy, aki csak decemberben tért vissza feladatköréhez.

Mivel Jász-Nagykun-Szolnok és Békés vármegyékből a menekültek többsége november végéig hazatért, ezért az a döntés született, hogy a kirendeltség november 25-én megszűnik, és Paál Árpád jegyző vezetésével az ott tevékenykedő közigazgatási személyzet visszatérhet.¹⁸ A kirendeltség létrehozásában és annak működtetésében meghatározó szerepet betöltő Paál Árpádhoz azonban továbbra is érkeztek segítséget kérő levelek. Így például Barabás József szentábrahámi származású tizedes 1916 decemberében a szolnai kórházból fordult levélben a főjegyzőhöz. Családja iránt érdeklődött, amelyről nem tudott semmit a román betörést

¹⁶ RNL HMH UvmLA, 71/1917.

¹⁷ Uo.

¹⁸ RNL HMH UvmLA, 7765/1916.

követő időszakból. A főjegyző meglehetősen későn adott választ a tizedesnek, de abból kiderült, hogy a családja jó egészségben otthon van, a tizedes felesége pedig 1917. január 26-án egészséges fiúgyermeknek adott életet.¹⁹

Paál Árpád főjegyző népszerűsége a menekülés, illetve a hazatérés megszervezésében játszott meghatározó szerepének köszönhetően jelentős mértékben megnövekedett, és a későbbiekben is fontos szerepet játszott a vármegye közéletében, a közigazgatás működtetésében. Ennek is tudható be, hogy az egész vármegye megelégedésére 1918 végén alispáni szerepkörhöz jutott.

A szolnoki mellett a miskolci kirendeltségnek is kiemelkedő szerepe volt a menekült személyek ügyeinek rendezésében. Paál Árpád javaslatára és a belügyminisztérium engedélyével 1916. szeptember 29-én bízták meg Szabó Gábort, az udvarhelyi járás főszolgabíróját és Tamás Pétert, a homoródi járás szolgabíróját a miskolci kirendeltség vezetésével.²⁰ Ez azonban csak október 2-án nyílt meg a menekültek előtt. A főszolgabíró jelentése szerint a miskolci menekültügyi irodát napi 200–300 személy kereste fel.²¹ Miután Udvarhely vármegye felszabadult a román megszállás alól, Szabó Gábort hazarendelték, így a kirendeltség vezetője Tamás Péter lett. Munkatárs volt még Szibián György vármegyei tisztviselő, aki az első világháború után rövid ideig Székelyudvarhely polgármestere lett. A felsőmagyarországi térségből a menekültek hazatérése jóval körülményesebb volt, ezért Tamás Péter szolgabíró arra kényszerült, hogy Miskolcon maradjon. A hatáskörébe tartozó területen több mint 6000 menekült volt még 1916 novemberének közepén is.²² Tamás Péter és munkatársai hazatérése Miskolcra pontosan nem ismert, feltehetően december folyamán kaptak engedélyt a hazatérésre. Az 1916–1917 telén a magyarországi vármegyékben maradt menekültek ügyének rendezése ezt követően a helyi tisztviselők feladata lett.

Hazaérkezésüket követően a helyi hatóságok, amikor szembesültek a háborús pusztítás nyomaival, a nagyszámú katonaság jelenlétével, azonnal kérelmezték, hogy az asszonyok és gyerekek hazatérését késleltessék, mert nincs elég lakás és ételmezési gondok léptek fel.²³ Székelyudvarhely épületeinek egy részét a katonaság foglalta el, sok ház pedig a fosztogatások miatt nem volt megfelelő a téli időszakban. A hazatérő udvarhelyiek mellett csíki menekültek is érkeztek a vármegye területére. Ezek közül sokan nem térhettek haza, hiszen településeik még hadműveleti területen feküdtek. Székelyudvarhely polgármesterének 1917. januári jelentése szerint mintegy 2025 Csík vármegyei menekült család tartózkodott a városban, mert a katonai hatóságok nem engedték őket továbbutazni. A város

¹⁹ RNL HMH UvmLA, 16/1917.

²⁰ RNL HMH UvmLA, 11/1917.

²¹ RNL HMH UvmLA, 7486/1916.

²² RNL HMH UvmLA, 11/1917.

²³ RNL HMH UvmLA, 1641/1917.

kezdetben élelemmel, majd 1917 januárjától személyenként napi egy korona segéllyel támogatta őket.²⁴

Majtényi Miklós székelyudvarhelyi polgármester még 1917 februárjában is ismételten kérte Sebesi János alispánt, járjon közbe, hogy a még távollévő menekültek hazatérését halasszák el, mert a településen állomásozó katonaság miatt az elszállásolás nehézségeket okoz és nincs elegendő élelem (lásd 2. sz. *dokumentum*).²⁵ A menekültek azonban hazatérési engedélykérések özönével árasztották el a vármegyei alispáni hivatalt, leginkább Paál Árpád főjegyzőt, aki a román betörés kezdetétől foglalkozott a menekültek ügyével. A Jászapátin tartózkodó menekültek nevében az oklándi tanítónő a következőket írta a főjegyzőnek: „Nagyon meguntak itt minket, s bizony mi is nagyon vágyunk haza. Utazási igazolványt nem kaptunk itt, a megélhetés napról napra nehezebb. Aztán nincs téli ruhánk és minél tovább marad a hazamenetel, annál hidegebb van. Ezek a szerencsétlen gyermekek máris mind köhögnek, sápadtak, betegesek. [...] Napról napra türelemre intem, csillapítom a haza készülöket, de amikor látjuk, hogy a brassóiak, háromszékiek mennek és mi maradunk, még jobban kívánczunk haza.”²⁶

A szolnoki és a miskolci kirendeltségek tisztviselőinek működési ideje alatt csoportokba próbálták szervezni a többségében Jász-Nagykun-Szolnok, Békés vármegyek és a belső magyarországi vármegyek területén lévő menekülteket. A hazatérő Udvarhely vármegyei menekültek számáról nyerhetünk fogalmat a következő adatból: 1916. október 30. és november 30. között Szolnok, Mezőtúr, Miskolc és Budapest kiinduló állomásokról legkevesebb 10 346 személy érkezett vonattal Székelyudvarhely, Székelykeresztúr és Parajd állomásokra. A téli időszakban átmenetileg a menekültek hazatérése szünetelt. A nők, gyerekek, betegek hazatérése 1917 márciusától vette ismét kezdetét. A települések jegyzőinek jelentése alapján kijelenthető, hogy 1917 májusára a legtöbb Udvarhely megyei településre minden menekült hazatért.²⁷ Mindazonáltal a menekültek pontos száma nem ismert, településenként eltérő. A vármegye keleti részén lévő helységek lakosságának 20–30%-a menekült el. Ezzel szemben a vármegye nyugati részén lévő településeken a menekültek aránya elérte az 50–60%-ot is. Összességében 40–50 ezer személyre tehető a lakhelyüket hosszabb vagy rövidebb ideig elhagyó Udvarhely vármegyei menekültek száma.

A katonaság jelenléte folyamatos problémákat okozott az amúgy is sokat szenvedett lakosságnak. 1916. október 24-én már azzal fordult Betegh Miklós kormánybiztos Sebesi János alispánhoz, hogy mérjék fel, a vármegye területén van-e

²⁴ RNL HMH UvmLA, 681/1917.

²⁵ RNL HMH UvmLA, 1641/1917.

²⁶ RNL HMH UvmLA, 7765/1916.

²⁷ RNL HMH UvmLA, 52/1917.

fölösleges széna és fa a katonaság részére.²⁸ A jelzett időpontban a jegyzők egy része még haza sem tért meneküléséből, a lakosság nagyrésze is távol volt otthonától. A járási szolgabírák mindegyike rámutatott, hogy a területen átvonuló saját és ellenséges katonaság, illetve a menekültek felélték a vármegye széna- és fakészletének jelentős részét, így az a mennyiség, amely rendelkezésre állt, nem fedezte a lakosság téli szükségleteit.²⁹

A helyi közigazgatás igyekezett védelmezni a helyi lakosság érdekeit a katonaság visszaélései ellen. Sebesi alispán már 1916. november 2-án jelezte Betegh Miklós kormánybiztosnak, hogy a térségben lévő katonaság visszaél hatalmával és akadályozza a helyreállítást, a lakosság talpra állását: *„Székelyudvarhely területére visszamenekült kevés lakosság, még meglévő néhány lovával és szarvasmarhájával megkezdte a mezőn megmaradt terményeinek hazaszállítását. A katonai hatóságok azonban, nem törődve a termények hazaszállításához fűződő fontos érdekekkel, a lakosság igavonó állatait naponta majdnem teljes számmal igénybe veszik. Hasonlóképpen, állandóan igénybe vesznek a visszamenekült lakosságból naponta hadimunkásként 40–50 férfit és ugyanannyi asszonyt anélkül, hogy fizetnének.”*³⁰ Egy másik táviratában Sebesi alispán ismételt panaszt tett a kormánybiztosnál a hadsereg visszaélései miatt (lásd 1. sz. dokumentum). A kormánybiztos ugyan értesítette ez ügyben az osztrák–magyar 1. hadsereg parancsnokságát, ennek ellenére tovább folytak az önkényes rekvirálások a hadsereg számára.³¹

A kormánybiztos ugyanakkor felhívta az alispán figyelmét, hogy a katonai és a polgári hatóságok, illetve a katonák és a polgári személyek között keletkezett sürölődásokat, ha lehetséges, már a helyi közigazgatási hatáskörben körültekintően előzzék meg és orvosolják, és csak konkrét panaszokkal keressék fel a katonai hatóságokat, valamint a kormánybiztosi hivatalt. A katonák elleni panaszok esetében jelezni kellett az illető nevét, katonai rangját, csapattestét, a rekvirálás idejét, helyét, továbbá az elszenvedett sérelem vagy kár reális értékét.³² A kormánybiztos által elvárt pontos leírásokat az esetek többségében nem lehetett teljesíteni, mivel a vármegye területén tartózkodó különféle nemzetiségű katonák közül sokan nem tudtak magyarul, a civil lakosság pedig nem mert ellenállni, illetve nem merte kérdőre vonni az éppen rekviráló katonákat. A panaszok általában jóval az elkövetett visszaélés után fogalmazódtak meg, így a civil lakosság számára csak a kár maradt. A helyi tisztviselők igyekeztek a lakosság érdekeit védelmezni, előfordultak esetek, hogy megtagadták vagy megpróbálták megakadályozni az önkényes katonai rekvirálásokat. Felsőboldogfalván például a gabonaneműek rekvirálása során Molnár

²⁸ RNL HMH UvmLA, 7064/1916.

²⁹ Uo.

³⁰ RNL HMH UvmLA, 7174/1916.

³¹ RNL HMH UvmLA, 7283/1916.

³² RNL HMH UvmLA, 8984/1917.

Andor községi jegyző jelezte az alispánnak, hogy a hadsereg képviselője nem veszi figyelembe, hogy a községben nincs fölösleg: „... *kijelentette a kiküldött hadnagy, hogy ő a parancsa értelmében erőszakkal is hozzáfog a burgonya elvételéhez, nem törődik más hatóság rendeletével, csupán a neki kiadott paranccsal*”.³³ Hasonló problémával szembesültek a korondiak, ahol a magyar királyi 37. honvéd hadosztály kiképző csoportjának parancsnoksága szarvasmarhát akart rekvirálni és 3–4 koronát fizetett volna kilogrammonként élő súlyban. A helyi jegyző az alispánhoz fordult, rámutatva, hogy a lakosságnak kevés igás és tenyész állatállománya van. Mint írta, a lakosság a román betörés ideje alatt már ki lett rabolva, így a katonai rekvirálással már másodízben lenne kifosztva, másrészt a helyi viszonyok szerint a szarvasmarha ára élő súlyban 7–8 korona. A jegyző emiatt megtagadta a katonasággal való együttműködést és kérte az alispán segítségét, hogy megóvják a lakosság érdekeit. Az alispán kijelentette, hogy rekvirálni tilos, és csak a szabad vásárlást engedélyezi a katonaságnak.³⁴

A hadsereg által végrehajtott rekvirálásokat azonban nem lehetett teljesen megakadályozni. Az 1917–1918. évi alispáni levéltári iratanyagokban folyamatosak a községi előjárók részéről a panaszok, amelyekben a katonaság visszaéléseiről, az erőszakos termény- és állatrekvirálásokról adnak hírt. A katonaság jelenléte terhet jelentett a vármegye településeinek, állandóak voltak a súrlódások. A katonai hatóságok sok esetben nem voltak tekintettel a székelyföldi lakosság nehéz helyzetére, és nem egy esetben mintha ellenséges területen lettek volna, úgy viszonyultak a sokat szenvedett lakossághoz.

³³ RNL HMH UvmLA, 13617/1917.

³⁴ RNL HMH UvmLA, 13686/1917.

DOKUMENTUMOK

1.

Sebesi János, Udvarhely vármegye alispánjának távirata

Betegh Miklós kormánybiztoshoz

Székelyudvarhely, 1916. november 12.

Kormánybiztos Úr!

Az átvonuló cs. és kir. és német katonaság az átvonuló vonalakon a visszatért és visszatérő lakosság megélhetését veszélyezteti. A katonák nemcsak mindennemű élelmiszert, gabonát, hüvelyes veteményt, burgonyát elvesznek, hanem a még meglévő szénakészletet és a csépeletlen gabonát is pazarolva feléltetik és alomnak felhasználják, és csak a legkritikább esetben fizetnek. A vármegye területét az átvonulók legnagyobb része ellenséges területként kezeli. Az átvonuló katonák közül többen lovat és marhát loptak, erőszakosan potom árért elreqvirálták, a panaszokra a hadsereg főparancsnok úr eredmény nélkül adja ki a legszigorúbb intézkedéseket, mert a tisztek a hosszú hadjárat alatt eldurvult erkölcsű legénységet kellően nem ellenőrzik és fegyelmezik. Az elvett élelmiszerek pótlása a polgári hatóságnak rendkívül nagy fáradságába [kerül], és még ahol a katonaság fizet, [ott is] az általa fizetett árnál jóval többbe fog kerülni, ha ugyan a pótlás lehetséges lesz, míg a hadsereg a maga óriási szervezetével onnan is fedezheti szükségletét, ahol a lakosság a kiürítés, az ellenség inváziója, az itt maradtak lopásai és a hadsereg átvonulása által nem szenvedett oly óriási kárt. Kérem tehát annak kieszközlését, hogy a hadsereg csak a legkritikább esetekben és csak akkor reqviráljon, ha máshonnan anyagokat beszerezni nem tud, és mindig csak a polgári hatóság jelenlétében. Kérem a tiszteknek újabb utasítását, hogy a lakosság kímélésénél a legénységet újonnan ellenőrizték és fegyelmezzék. Kérem továbbá a tábori csendőrség utasítását, hogy a felmerülő panaszok megvizsgálása és megtorlása körül a legerélyesebben és kímélet nélkül járjon el.

Sebesi

Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala (Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Harghita), 43. fond, Udvarhely vármegye Levéltára, Alispáni iratok, 18. lelt. sz., 7124/1916. Gépelt, eredeti.

2.

**Majtényi Miklós székelyudvarhelyi polgármester levele Sebesi Jánoshoz,
Udvarhely vármegye alispánjához
Székelyudvarhely, 1917. február 9.**

Székelyudvarhely r.t. város polgármesterétől

Szám: ad 1295/1917.

k. i.

Alispán Úr!

Mivel a városban, amióta a hadsereg-parancsnokság székhelye itt van, az egyik katonai hatóság a másik után érkezik, s az időközönként átvonuló katonaság elhelyezéséről is a városnak kell gondoskodnia, az iránt teszek Nagyságodhoz előterjesztést, hogy illetékes helyen méltóztassék intézkedni, hogy mindaddig, míg a hadsereg parancsnoksága itt székel, a Székelyudvarhelyen lakással bírt menekülteknek Székelyudvarhelyre való visszatelepítése tartassék függőben.

A helyzet már most is az, hogy egyrészt az újabb és újabb katonai hatóságoknak és katonai személyeknek a szükséges helységeket nem tudom rendelkezésére bocsátani, másrészt pedig a visszatérők már most is követelőznek, hogy a náluk lévő katonai személyzetet telepítsem ki. Ha tehát a visszatérés még nagyobb arányokat fog ölteni, sem a visszatérő, sem pedig a katonai hatóságokat és személyeket elhelyezni nem fogom tudni, nem is említve a visszatérők élelmezésének kérdését.

Véleményem szerint tehát a visszatérést fel kell függeszteni, mert az ugyan a hatáskörünkben áll, hogy katonai érdekből a polgári lakosságot a lakásból kitelepíttessék, de arra nincs jogom, hogy a katonai hatóságokat és személyeket a visszatérők kedvéért kilakoltassam, különösen akkor, mikor férőhely hiányában más helyre a katonákat elhelyezni képtelen vagyok.

Majtényi Miklós polgármester

Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala (Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Harghita), 43. fond, Udvarhely vármegye Levéltára, Alispáni iratok, 18. lelt. sz., 1641/1917. Gépelt, eredeti.

A MAGYARORSZÁGI HADIGONDOZÁS SZERVEZETÉNEK ÉS A HADIGONDOZOTTAK SORSÁNAK ALAKULÁSA 1914–1933 KÖZÖTT

A háborúk áldozatairól való szervezett állami gondoskodás Magyarországon az első világháború idején alakult ki. A háború kitörésekor az egyetlen, kizárólag katonai rokkantakat befogadó intézmény a nagyszombati rokkantház volt, a kormányzat szinte egyedüli és meghatározó eszköze a segítségnyújtásra pedig a segélyek és járadékok folyósítása, amellyel mindössze a megrokkant vagy elesett, elhalt katona kieső jövedelmét kívánták pótolni. Ez volt tehát a honi hadigondozás kiinduló pontja, amelyből nem egészen négy év alatt – minden hibájával és hiányosságával együtt – egy európai szintű hadirokkant-ellátó intézményrendszer alakult ki. Dolgozatomban a vizsgált időszak hadigondozásának irányítását, intézményrendszerének fejlődését kívánom bemutatni, valamint a hadirokkantak, hadiárvak és hadiözvegyek helyzetét, amely – mint látni fogjuk – nem alakult túl kedvezően.¹

A kezdetek

A háború elején a csataterекről tömegesen a hátszágba szállított sebesültek és rokkantak egy, a gyógyításukra és utókezelésükre javarészt felkészületlen államra voltak utalva, amelynek vezetése az invalidusok gyógyításában, gondozásában, valamint a háborúban elesettek családtagjainak támogatásában is a társadalom segítségére szorult. A beteg, sebesült, rokkant katonák egészségügyi ellátására elsősorban a Magyar Vöröskereszt Egylet eszközei álltak rendelkezésre, amely rögtön a háború kitörése után mozgósította tábori alakulatait, s a harctérre küldött többek között tábori kórházakat, sebészcsoporthat, segélyhelyeket, raktárakat, valamint folyamatosan kórház- és segélyvonatokat is indított a frontra. A Vöröskereszt Egylet több tízezres tagsággal, jól képzett hivatásos és önkéntes ápolónői karral bírt, a hátszágban pedig már a háború előtt is 30 ezer lábadozó katona gyógy- és utókezelésére alkalmas rendszert épített ki üdülőházakkal és üdülőhelyekkel.² A kezdetektől gyűjtése-

¹ A hazai hadigondozási intézményrendszer, valamint a hadirokkant-gondozás történetét lásd részletesebben Karika Tímea: A hadirokkantak helyzete Magyarországon 1914–1939 között. In: *A mozgássérült problematika Közép-Kelet-Európában a 20. század első felében*. Szerk. Varga G. Lajos – György László. Kelet-Európai Tanulmányok XIII. Budapest, 2022, 41–85., továbbá a szerzőnek a magyarországi hadigondozás történetéről a *Nagy Háború blogon öt részben* megjelent cikksorozatot: <https://nagyhaboru.blog.hu/authors/KarikaTimea> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 26.).

² Kapronczay Károly: A Magyar Vöröskereszt megalakulása és tevékenysége az I. világháborúban. In: *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaeegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete*.

ket indítottak a lakosság körében, megszervezték az adományok eljuttatását a katonákhoz és családjaikhoz, tudakozó irodát létesítettek a katonák után érdeklődő hozzátartozók részére, s mindenekelőtt ápolták, gyógyították a beteg és sebesült, sérült katonákat, szervezték átképzésüket, a polgári életbe való visszavezetésüket. A háború végén 17 alegységet (intézmények, bizottságok, raktárak stb.) működtetett az egylet. Ezek egyike, a Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottság, jelentést adott közre három esztendei (1914. szeptember 21. és 1917. szeptember 21. közötti) működéséről. E jelentésből a *Magyar Figyelő* című folyóirat emelt ki számos statisztikát, amelyek közül érdemes néhányat idézni, már csak azért is, mert ezek nem csupán a bizottság sokrétű feladatait mutatják be, hanem érdekes és fontos információkat szolgáltatnak a gondozásába került katonákról is.

„A lábadozó sebesülteket elhelyező bizottság ez idő szerint 28 otthont tart fenn 2600 ágygal. 13 otthon megszűnt. Az otthonok között szervezettségével figyelmet érdemel a rákosszentmihályi tüdőbetegotthon, ahol minden jelentkező egészségi állapotához, hajlamához, ügyességéhez mért foglalkoztatáshoz jut, mesterséget tanulhat, s már az oktatási idő alatt is díjazást nyer. [...] A betegstatisztikából kiderül, hogy a lábadozóba utalt betegek között legnagyobb számmal (7429) tüdőbajosok szerepeltek. Megdöbbentően nagy a fülbajosok és a gégebajosok száma is. [...] A katonai gazdasági ügyosztály jelentéséből kiderül, hogy az állomány 68%-a a harctéren szerzett sebesüléssel, 32%-a pedig a harctéren szerzett betegséggel került a lábadozóba. Haláleset 2 fordult elő. Az állomány polgári foglalkozását tekintve 3% hivatalnok, 11% kereskedő, 32% iparos, 54% földműves volt. Analfabéta 23% volt, ebből magyar ajkú 3%. Az elbocsájtott legénységből a sebesültek közül 42% lett harctéri szolgálatra alkalmas, 37% segédszolgálatos, 21% rokkant, a belbetegek közül 45% harctéri szolgálatra alkalmas, 29% segédszolgálatos, 26% rokkant. [...] A jogvédő ügyosztály 1916. január 1-ig körülbelül 6400 esetben adott szóbeli tanácsot és körülbelül 5000 ügyben járt el. Ebből 78 esetben indított válópert, 46 esetben lakásbérleti pert, 38 esetben örökbefogadási törvényesítési eljárást.”³ Az előbbi adatok közül fontos kiemelni a földművesek arányát, amely nem csak a Vöröskereszt által ápolat sebesültek tekintetében, de a hadirokkantak összességére vonatkoztatva is nagyjából helytálló. Ugyanakkor figyelemre méltóak a jogvédő ügyosztály által intézett, kiemelt esetek típusai is, amelyek olyan, a háború okozta súlyos társadalmi problémákra mutatnak rá, mint a távollévő katona családjának felbomlása, törvénytelen gyermekek születése, illetve ezen családok anyagi kiszolgáltatottsága.

A hadirokkantak és családjuk, valamint a hősi halált halt katonák hozzátartozóinak nehéz helyzetén igyekeztek enyhíteni a társadalom különféle rétegeiben

Szerk. Kapronczay Károly. A Magyar Tudományos Intézet tudományos közleményei 87. Budapest, 2015, 198–200.

³ A Vöröskereszt Egylet jelentése háromévi működéséről. *Magyar Figyelő*, 1918. 1. sz. 223–224. A halálesetek alacsony számát tekintve vegyük figyelembe, hogy a bizottság intézeteibe a kórházi kezelés után, elvileg gyógyultan kerültek rehabilitációs célból a katonák.

megindult szerveződések is. Már a háború legelején több, segítő célú szervezet alakult meg – közülük az egyik legismertebb az Augusztai főhercegnő által létrehozott és a nevét is viselő Augusztai Gyorssegély-alap volt, amely mellett még számtalan egyéni akció, egyházi és egyesületi gyűjtés révén kezdtek felhalmozódni a segélyezésre fordítható pénzüsszegek és más javak. Ezek összehangolására és szétosztására jött létre az Országos Hadsegélyező Hivatal és az Országos Hadsegélyező Bizottság, amelyek ugyan állami akaratból születtek meg, de teljesen a társadalomra támaszkodtak, hiszen nem volt hivatalszervezetük és a kormány anyagi forrásokat sem biztosított a működésükhöz.

A háború elején jószerivel az egyetlen, az állam által a hadiveszteséget szenvedettek részére nyújtott segítség a pénzellátás volt. A hadirokkantak, -özvegyek és -árvák járadékának folyósítását az 1875. évi LI. és az 1887. évi XX. törvénycikk alapján a honvédelmi minisztérium és a pénzügyminisztérium intézte, akár a hivatásos, akár a besorozott állományról volt szó. A több mint harminc évvel korábban hozott jogszabályok által biztosított rokkant- és özvegyi nyugdíjak összege azonban lehetetlenül alacsony volt, s vásárlóértéküket a háborús infláció még inkább csökkentette. Egy közlegény özvegye például évi 48 korona nyugdíjban részesült, amely a háború utolsó évében mindössze 3 kg disznósírra volt elegendő vagy 61 kg barna kenyérre, esetleg 26 liter tejre. A hivatásos katonák özvegyei és a rokkant tisztek, altisztek járandóságukat tekintve jóval kedvezőbb helyzetben voltak, ám arányuk kisebb mértékű volt a besorozott állományhoz tartozókéhoz képest, akik között ráadásul – ahogy a Vöröskereszt Egylet fent idézett statisztikája is mutatja – többségben voltak a földművelésből élők. A besorozott földművesek és családjaik képezték a háború legnagyobb kárvallottjainak rétegét: az ő megélhetésük került leginkább veszélybe, hiszen a rokkant és súlyos, tartós betegséget szerzett földművesek voltak legkevésbé alkalmasak az addigi megélhetésüket biztosító nehéz fizikai munkák elvégzésére, a más szakmára való átképzés esetükben volt a legkevésbé megvalósítható. A járadékok mellett az állam hadisegélyt és lakbérsegélyt is folyósított a rászorulóknak,⁴ s helyzetük könnyítésére tett néhány kisebb intézkedést, ám a pénzellátásuk viszonylagos rendezésére csupán a háború után kerülhetett sor.

A Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság és a Rokkantügyi Hivatal tevékenysége

A hadigondozás intézményrendszerének kiépítése csupán 1915 tavaszán, több mint fél évvel a hadba lépés után kezdődött el, amelynek legfőbb oka az volt, hogy a cs. és kir. hadügyminisztérium maga akarta irányítani a folyamatot, ám annak

⁴ A segélyezésről lásd bővebben Suba János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 2010. 21. sz. 125–126.

érdekében nem igazán tett lépéseket.⁵ Már háború kezdetén több tízezer sebesült katona került a frontról a kórházakba, akik közül a legtöbb csonkult és bénult katona a kezelés befejezése után szakszerű utógógykezelés és művégtaggal való ellátás nélkül került haza, s akiknek a kezelése csak az intézményrendszer kiépülése után folytatódhatott, ami sok esetben nyilván jelentős mértékben csökkentette annak eredményességét. Mindeközben egyre gyarapodott a hadiözvegyek és hadiárvak száma is, ám az ő ügyük hosszú időre és jelentős mértékben háttérbe szorult a rokkant, beteg katonákéhoz képest.

Az első hónapokban a kormány egyik leginkább szembevetűnő és leggyorsabban megoldandó feladata a harctérről súlyos sebesüléssel, sérüléssel, betegséggel hazaszállított katonákról való gondoskodás volt. Az ezzel kapcsolatos teendőknek három fő területét határozták meg: egészségügyi segítségnyújtás (gyógyítás, rehabilitáció, protézis-előállítás), anyagi támogatás, valamint a polgári életbe való visszavezetés (átképzés, munkaközvetítés). A feladatok ellátásának megszervezése és irányítása elsősorban a miniszterelnök, gróf Tisza István nevéhez fűződik, aki a kezdetektől igyekezett biztosítani a sebesült, súlyosan sérült és beteg katonák ápolását, gyógykezelését. Rögtön a hadüzenet után felkérte dr. Dollinger Gyulát, az ország vezető ortopéd sebész szaktekintélyét a budapesti, Révész utcai hadikórház berendezésére és vezetésére. A miniszterelnök kezdeményezésére foglalták törvénybe,⁶ hogy azok a háborús fáradalmak következtében rokkanttá vált katonák, akik esetében kilátás van keresőkéességük visszaállítására, orvosi utókezelésre, gyakorlati oktatásra, szükség esetén művégtagra jogosultak. Ugyanez a jogszabály a rokkantak és az elesett katonák családtagjai részére fizetendő segélyekről is rendelkezett. Tisza kezdeményezésére és elnökletével alakult meg 1915 márciusában a Csonkított és Béma Katonákat Gondozó Bizottság (a továbbiakban: CSBKGB), amely még mindig társadalmi jellegű szervezet volt, ám ez a testület tette meg az első lépéseket a magyarországi hadirokkant-ellátó rendszer kiépítésére. A bizottság alelnökének az akkor közoktatási államtitkárként működő gróf Klebelsberg Kunót nevezte ki a miniszterelnök, aki Tisza István 1917-es lemondásáig irányította a hazai hadirokkant ügyet. (Tisza Klebelsberget bízta meg később a Rokkantügyi Hivatal és az Országos Hadigondozó Hivatal vezetésével is.)

A CSBKGB első feladata a hatásköre alá tartozó katonák összeszámlálása volt, ennek alapján kívánták megszervezni a még kezelésre szoruló hadirokkantak gyógyítását, utógondozását és a csonkult vitézek mesterséges testrészekkel való ellátását. 1915 áprilisának végéig mintegy 20 ezer magyar honos hadirokkantat számláltak össze, amelyből körülbelül 12 ezer volt a béna és 6 ezer a csonkult katona, a fennmaradó 2 ezer személy pedig vak, siket vagy tartósan belbeteg. (Ugyanez év

⁵ Vitéz Lukács Béla: *A magyar hadigondozás újjászervezésének kérdése. Tájékoztató jelentés és javaslat.* Budapest, 1943, 71.

⁶ 1915. évi XV. tc. 7–8. §.

szeptemberének végén, egy újabb felmérés szerint, a hadirokkantak száma már 45 ezer fő volt.)⁷

A teendők sürgőssége miatt azonban már az adatok beérkezése előtt elkezdődött a hadirokkantakat ellátó intézményrendszer megszervezése és kiépítése a fővárosban. A Révész utcai kisegítő hadikórházát március folyamán átalakították ortopéd műtétekre alkalmas sebészeti osztályokká, s felszerelték gyógytornához szükséges gépekkel, forró levegővel és villamos árammal gyógyító berendezésekkel, majd kiegészítették a Váci utcai hadikórházzal, s így 1600 férőhelyes intézménnyé bővítették. A következő, sebesült és beteg katonák gyógyítására és utókezelésére létrehozott fővárosi intézmény a Császárfürdőben kialakított fizioterápiás intézet volt. Az intézetbe bejárni képes katonákat a Lajos utcai elemi iskolában és a Forgách-laktanyában helyezték el, amely így, a császárfürdői barakk-kórházzal együttesen több mint 800 férőhelyet biztosított. A Váci út 57. szám alatti fővárosi elemi iskola épületében rokkantiskolát alakítottak ki, amely 1915 augusztusában nyitotta meg kapuit, egyidejűleg 690 rokkant katona átképzését biztosítva. Időközben vidéken is megkezdődött a hadirokkant-ellátó szervezet kiépítése, Pozsonyban nagyjából 1400 férőhelyes utókezelő gyógyintézetet, a fémipari szakiskolában rokkantiskolát és mesterséges testrészeket előállító műhelyt is létesítettek. 1915 augusztusában a CSBKGB átvette az addig a Vöröskereszt Rokkant Katonákat Gyámoló és Elhelyező Hivatala által fenntartott lábadozó otthonokat, valamint munkaerő-közvetítő és -elhelyező hivatalszervezetet,⁸ majd nem sokkal később megszűnt. Ügykörét és addig kiépült intézményrendszerét az 1915 szeptemberében megalakult m. kir. Rokkantügyi Hivatal vette át és bővítette tovább. A hivatal létrejöttét és feladatait már jogszabály írta elő: a 3.301/1915. M. E. rendelet úgy rendelkezett, hogy a csonkított, béna és belbeteg katonák ügyének egységes irányítása, szervezése és igazgatása céljából felállított m. kir. Rokkantügyi Hivatal a megrokkant katonák orvosi utókezelésére és gyakorlati oktatására intézeteket, részükre mesterséges testrészeket előállító műhelyeket, mezőgazdasági és ipari kereseti telepeket és műhelyeket állítson fel,⁹ tartson fenn és irányítsa, valamint biztosítsa munkaközvetítésüket és szervezze társadalmi gyámolításukat, érdekükben gyűjtéseket szervezzen, továbbá vezessen róluk nyilvántartást.

A CSBKGB és a Rokkantügyi Hivatal 1915–1917 között 10 utókezelő gyógyintézetet, 8 különleges kórházat, 14 rokkantiskolát létesített, 6 protézisműhelyt szer-

⁷ Ezekbe a létszámadatokba nem számítottak bele Horvát-Szlavónország hadirokkantjai, róluk a Horvát-Szlavón Hadirokkantak Gyógykezelésére és Oktatására Alakított Országos Bizottság (*Zemaljski odbor za liječenje i naobrazbu hrvatsko-slavonskih ratnih invalida*) gondoskodott.

⁸ Bár a Rokkant Katonákat Gyámoló és Elhelyező Hivatal ily módon megszűnt, a Vöröskereszt Egylet egyéb szervein keresztül továbbra is részt vett a sebesült és beteg katonák ápolásában és utógondozásában, egyebek mellett a Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottság révén is.

⁹ A 70/1917. M. E. rendelet megnyitotta a lehetőséget a hadiözvegyek és -árvák kereseti telepekre költözése és foglalkoztató műhelyekbe való felvétele előtt is.

vezett, kereseti telepeket állított fel, s országszerte munkaközvetítő irodákat működtetett. A magyarországi hadirokkant-ellátó intézményrendszer központja a főváros volt, a legjelentősebb vidéki intézményközpontok (ahol többféle hadirokkant-ellátó intézmény és intézet is működött) pedig Pozsony, Kassa, Sátoraljaújhely, Debrecen, Kolozsvár és Arad. A tüdő- és szívbeteg katonák gyógykezelésére szolgáló különleges kórházakat főként a Felvidéken és Erdélyben (például Besztercebányán, Királyhelmecen, Munkácson, Aradon, Alsószombatfalván) hoztak létre, rokkantiskolákat pedig a vidék intézményközpontjaiban működők mellett Tokajban, Kalocsán, Vácott, Törökszentmiklóson, Bián és a Veszprém megyei Gicen. A munkaközvetítőket leginkább néhány nagyobb intézetben vagy városban helyezték el.¹⁰ A Rokkantügyi Hivatal feladatait előíró rendelet nem tért ki a gyógyíthatatlan, súlyos állapotú, magukat eltartani és ellátni képtelen rokkantak elhelyezésére. Ez ügyben az állam még mindig a társadalomra hagyatkozott,¹¹ ahogy az idézett jogszabályban szereplő úgynevezett kereseti telepek ügyében is.

A rokkantiskolát végzettek közül sokan el tudtak helyezkedni önállóan vagy az erre a célra létrehozott rokkantak munkaközvetítőjén keresztül. Azok támogatásában viszont, akik nem tudtak egyedül boldogulni, a Rokkantügyi Hivatal a közjótékonyaságra alapozott. A földművelésből megélni képes rokkantak és családjuk részére kertesház-vásárlási alapot létesítettek és gyűjtést szerveztek,¹² az ipari és mezőgazdasági képzést nyert rokkant katonák számára pedig kereseti telepek létrehozását kezdeményezték. Az első ilyen kezdeményezést a kalocsai érsek, Várady Lipót Árpád telekadományozással és százezer korona felajánlásával alapozta meg. A kalocsai telepet, amely 1917-ben kezdett működni,¹³ faiparos rokkant katonák számára hozták létre, s itt asztalos-, faesztergályos- vagy bognármesterségekre képezték ki hadirokkantakat. Az asztalosműhely mellett méhészeti, „gyümölcsészeti”, kertészeti és baromfitenyésztési telepet is terveztek, továbbá családi házakat is építettek a rokkant katonák és családjai számára.¹⁴

A 3.301/1915. M. E. rendelet előírta a rászoruló rokkant katonák művétaggal való ellátását, s e célból műhelyek létrehozását is. 1917-re hét művétaggyártó műhely működött az országban, amelyek közül az első és meghatározó műhely

¹⁰ A hadirokkant-ellátó intézetek és intézményekkel kapcsolatos adatok tekintetében lásd Suba: i. m. 130–131.

¹¹ Ez ügyben több adományozásról és gyűjtésről is tudunk, ám az eddig ismert adatok szerint azok nem vezettek eredményre. 1922-ben Budapesten, a Timót utcában hozták létre az első hazai rokkantotthont a Nagy Háború invalidusainak.

¹² Ezeket később haditelkeknek nevezték el és az 1820/1917. M. E. rendelettel biztosították védelmüket.

¹³ 5123/1917. sz. „A rokkant katonák részére Kalocsán felállítandó faipari kereseti telep. Hirdetmény.” *Czeglédi Újság*, 1917. 13. sz. (1917. március 25.) oldalszámozás nélküli 9.

¹⁴ Kereseti telepekkel több helyen is próbálkoztak, például Törökszentmiklóson és Győrben is, vagy a háború után Fóton, ezek azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

1915 elején Budapesten alakult meg, dr. Dollinger Gyula javaslatára. Az első világháború alatti magyar művésztaggyártás magas színvonalon oldotta meg feladatait, ami elsősorban dr. Dollinger érdeme, aki már a háború kitörése előtti években tervezett művésztagokat.

Az Országos Hadigondozó Hivatal

Láthatjuk tehát, hogy 1917-re tulajdonképpen felállt a hadirokkantak rehabilitálását segítő valamennyi tervezett intézménytípus, ám mindeközben a hadiárvákról, s legfőképp a hadiözvegyekről való állami gondoskodás alapvetően háttérbe szorult.¹⁵ Ezért is jelentett nagy előrelépést a magyarországi hadigondozásban a 900/1917. M. E. számú rendelettel 1917 márciusában megszervezett Országos Hadigondozó Hivatal (továbbiakban: OHH) létrejötte, ugyanis a rendelet azt is rögzítette, hogy a hadirokkantaknak és családjuknak, továbbá a harctéren elesett vagy a hadiszolgálatban szerzett sérülés, betegség vagy hadifáradalmak következtében elhalt egyének özvegyeinek és árváinak gondozása nemzeti feladat, és azt az államnak az OHH-n keresztül az önkormányzati hatóságok és a társadalom közreműködésével kell teljesítenie. Ennek értelmében a teljes hadigondozás (tehát már nem csak a hadirokkant-gondozás) országosan egységes vezetés és irányítás alá került, amelyet közvetlenül a miniszterelnökség alá rendelték. A jogszabály a hadigondozottak támogatására úgynevezett hadigondozókat jelölt ki: a hadiárvák mellé pártfogókat, a hadirokkantak és hadiözvegyek mellé tanácsadókat, elrendelte az ilyen szolgálatra alkalmas személyek összeírását községi és városi szinten. A jegyzékek összeállítását és szétküldését a járási főjegyzők feladatává tette. A 900/1917. M. E. rendelet községi, járási és törvényhatósági hadigondozó bizottságokat hívott életre, amelyek számára előírta az illetékességük alá tartozó hadirokkantak és más hadigondozottak felkutatását (községek, városok), az árvaszékekkel együttműködve azok gondozását, valamint a vármegyei hadigondozó bizottságokat (élükön a főispánokkal) jelölte ki az alsóbb szintű bizottságok munkájának felügyeletére, továbbá a nehéz helyzetű hadirokkantak gyermekeinek és a hadiárváknak a gyermekvédelmi intézményekbe való elhelyezésére. A hadigondozás terén a társadalom szereplőivel és a gazdasági élet résztvevőivel való együttműködés biztosítására alakult meg az Országos Hadigondozó Tanács, amelynek elnöke a miniszterelnök, ügyvezető alelnöke az OHH elnöke, fővédnöke pedig Zita királyné volt.

Az OHH létrejöttékor annak élére is Klebelsberg Kunót nevezték ki, ő azonban Tisza István lemondása után távozott e posztról. Az új elnök 1917 júniusától gróf Teleki Pál lett, aki a korábbi sémákat elvetve új módszert vezetett be a hadigondozásban: az OHH gondoskodására utalt egyénekre, illetve családokra szabott segít-

¹⁵ Addigra szinte a teljes, hadirokkantakat ellátó intézményhálózat kiépült, az OHH új létesítményeket a későbbiekben nemigen hozott létre, leginkább néhány, korábban alapított intézet átadásra csúszott át működésének idejére.

ségnyújtást helyezte előtérbe, amely elsősorban az intézeti kereteken kívül esőket érintette. Minden eléjük került rokkant katona, illetve hadiözvegy, hadiárva helyzetét alaposan megvizsgálták és ügyüket úgy próbálták megoldani, hogy az hosszú távon biztosítsa a gondozott és családjának megélhetését. Teleki módszerének egy másik alapvetése volt, hogy a gondozásra szoruló egyének nem egyforma pénzellátásra jogosultak, hanem arra, hogy ügyeikkel egyformán foglalkozzanak. A cél – Teleki megfogalmazása szerint – az volt, hogy a hadigondozottak magukról gondoskodni képesek, önérzetes és önálló emberekké váljanak, akik nem a pénzellátásra alapozzák a megélhetésüket.¹⁶

Az OHH megalakítása és a hadigondozás kiterjesztése a hadiözvegyekre és -árvaakra sem jelentett teljes elégedettséget nyújtó megoldást a hazai hadigondozásban.¹⁷ Az új hivatal működését számos kritika érte emiatt, többször szóltak fel például országgyűlési képviselők a hadirokkantak elhúzódozó kezelése, nem megfelelő mértékű pénzellátásuk, munkaközvetítésük bonyodalmai vagy a mezőgazdasági munkásokból ipari munkássá váló hadirokkant-átképzések hibás aránya miatt is. Nehezményezték még, hogy a háború negyedik évében sem álltak rendelkezésre pontos számadatok a hadigondozottakról, de a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a vidéki érintettekhez szinte egyáltalán nem jutott el hadigondozás lehetőségének híre. Ennek fő oka az volt, hogy a 900/1917. M. E. rendeletben előírt hadigondozói, valamint a 3.510/1918. M. E. rendelettel felállított kormánybiztosi rendszer és a hadigondozottak ügyeinek intézését segítő népirodák általában nagyon lassan, és nem is mindenhol épültek ki. Teleki Pál az országgyűlés 1918. augusztus 7-i ülésén igyekezett tételeken válaszolni a bírálatokra. Felszólalására reflektált gróf Tisza István is, aki leginkább a pártfogói szolgálat hiányosságában látta a hazai hadigondozás eredménytelenségének okát. Tisza álláspontját támasztja alá, hogy az 1917 márciusában rendeletileg előírt, a hadigondozói feladatra alkalmas és arra vállalkozó személyek névsorát tartalmazó jegyzéket Veszprém vármegye főispánja például csak 1918 januárjában küldte meg az enyingi járás főszolgabírájának, aki pedig május 14-re hívta be a településekről a lehetséges hadigondozókat a járási hadigondozó bizottság alakuló ülésére. A feladathoz való társadalmi hozzáállást mutatja az egy-egy településen hadigondozói szerepre vállalkozó személyek szám-

¹⁶ Teleki Pál: Egyéni bánásmód a rokkantgondozásban. In: *A mai magyar szociálpolitika*. Szerk. Martonffy Károly. A korszerű közszolgálat útja 10. Budapest, 1939, 233–234. Teleki egyébként ebben az írásában, valamint az OHH *Sociálpolitika és hadigondozás* című kiadványában (Budapest, 1918, 27–72.) is számos esettel szemlélteti módszerét és annak hatásosságát. Meg kell jegyeznünk, hogy a későbbi miniszterelnök működésének kezdetétől érvényesítette a Fajegészségügyi Társaság elveit is a hadigondozásban, például igyekezett a földművelésből élő hadirokkantakat vidéken tartani, a sokgyermekes családokat támogatni, stb. – ezeknek az elveknek az utóbbi kiadványban külön fejezetet is szenteltek (75–78.).

¹⁷ Teleki 1939-es visszaemlékezésében 2500, az általa bevezetett „egyéni bánásmód” alapján megoldott esetet említ, ez azonban igen kevés volt a hivatal hatáskörébe tartozó hadigondozottak létszámához képest.

aránybeli különbsége: Veszprém megye kisebb-nagyobb községeinek neve mellett néha csak egy vagy két személy, átlagosan 10-20 személy neve szerepel, de előfordul az is, hogy több mint 60 nevet olvashatunk bizonyos nagyközségek esetén. A legszembetűnőbb különbség a megye két városa között volt: míg a megyeszékhelyen 65, a megbízatásra jelentkező személyt jegyezték fel, addig Pápa városa közel 300 lehetséges hadigondozót tudott felmutatni.¹⁸ Ugyanezen évben *Békésvármegye Hivatalos Lapja* többször is tudósított a helyi hadigondozás zavartalan menetéről, a népirodák megalakulásáról. Hangsúlyozták azonban a tömegesen érkező hadisegélyügyek intézésének problémáját, valamint azt is, hogy a vármegyei közigazgatási tisztviselők közül egyre többen betegednek meg vagy merülnek ki az őket elárasztó, nagyrészt felesleges adminisztrációs feladatok ellátása miatt. A gyulai hadigondozó népiroda egyébként 1918 márciusában kezdte meg működését a vármegye-háza épületében, azon belül is a levéltárban. Vezetőjeül Antalóczy Nándor vármegyei főlevéltárost nevezte ki az OHH, aki a lap szerint „a hivatalos órák alatt a nagyközönségnek mindenkor rendelkezésére áll”.¹⁹

A háború kezdetétől a hadiárvak ügyében az árvaszékek jártak el és az általános gyermekvédelmi akciót is kiterjesztette rájuk a belügyminisztérium. Az volt az irányelv velük kapcsolatban, hogy a hadiárva, illetve hadi-félárva gyermekek (hiszen legtöbbjük édesanyja életben volt) családi körben nevelkedjenek. Ezen a szemléleten az OHH sem változtatott, ugyanakkor a rossz családi viszonyok miatt otthonukból kiemelt hadiárvak és a súlyos hadirokkantak gyermekei elhelyezésére már meglévő árvaházakkal szerződtek. A családjuk körében nevelkedő gyermekek és maguk a hadiözvegyek jóformán csak a kisösszegű járadékokra, a hadiárvak után járó nevelési pótléokra, segélyekre és a közjótékonyagra számíthattak. Az ő ügyükben a háború alatt nem sok előrelépés történt. A hadügyminisztérium létesített ugyan Budapesten az Eötvös téren egy nagyobb konfekciós műhelyt, majd néhány kisebbet is, amelyek főként hadiözvegyeket és hadiárvakat foglalkoztattak, de ez kevesek megélhetéséhez járult hozzá.²⁰ Sok özvegy kénytelen volt újra férjhez menni megélhetésének biztosítása miatt, vagy szüleikhez költözni, amennyiben azok be tudták fogadni őket gyermekeikkel együtt.

Az OHH 1917. március – 1918. november közötti működése alatt tehát nagyrészt azzal az intézményhálózattal dolgozott, amely a Rokkantügyi Hivatal fennállása alatt épült ki. A Nagy Háború első éveiben jellemzően a hadirokkantak ellátására koncentrált a kormányzat, ez a gyakorlatban az OHH idején sem változott igazán számottevően. Annak ellenére, hogy szinte minden előzmény nélkül, hábo-

¹⁸ HU-MNL-VeML-V.355.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Lajoskomárom község iratai, Polgári kori iratok, 873/1918.]

¹⁹ Hadigondozó népiroda felállítása s működésének megkezdése. *Békésvármegye Hivatalos Lapja*, 1918. 13. sz. 48–49. (1918. március 14.) és Vegyesek. Uo. 1918. 40. sz. 175. (1918. október 3.)

²⁰ A hadiárvak és hadiözvegyek helyzetéről lásd részletesebben Petri Pál: *A magyar hadigondozás történetének vázlata*. Budapest, 1917, 31–37., 42.

rús viszonyok között európai szintű hadirokkant-ellátó rendszer épült ki hazánkban, a hadiözvegyek, -árvák és -rokkantak megélhetésének biztosítását nem sikerült megnyugtatóan megoldani. A háború végén és az azt követő forradalmi időszakokban működő kormányok egyre inkább szembesültek a hadigondozottak, főként a hadirokkantak elégedetlen tömegeivel.

Hadigondozás az első világháború után

Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság az OHH működésének megszűnéséhez vezetett. A hivatal 1919. január 1-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium felügyelete alá került, néhány héttel később pedig Teleki Pált is eltávolították az éléről. Teleki 1918 decembere óta érdemi munkát már nem is végzett az OHH-ban, mivel az a kommunista irányítású Rokkantak Szövetségének köszönhetően teljesen átalakult, utódja is a szövetség egyik tagja, Baron Ferenc lett kormánybiztosi minőségben. A Tanácsköztársaság idején az OHH a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság rokkantügyi főcsoportjaként működött tovább Horovitz Jenő szociáldemokrata politikus vezetésével. 1919. április 19-én a rokkantügyek teljhatalmú népbiztosává Szamuely Tibort nevezte ki a Kormányzótanács, akinek utasítására elrendelték az ellátatlan hadirokkantak, -özvegyek és -árvák összeírását, megemelték a segélyek összegét és intézkedéseket tettek az intézményekben élők élelmiszer-ellátásának javítására is, ám ezen rendelkezések nem, vagy nem maradéktalanul kerültek végrehajtásra. A magyar hadigondozásnak ezt az időszakát a Horthy-korszak szakemberei közül többen is végletesen negatívan jellemzik, a tanácskormány rovására írva a hadigondozó intézetek kifosztását, a hadirokkantak utógondozó-intézetekből való szétszéledését, a hadigondozó intézmények vagyonának, a működést biztosító alapoknak az elherdálását.²¹ Annak megítéléséhez azonban, hogy milyen mértékben felelős a kömmün a hadigondozás szétzilálásáért, további kutatások szükségesek.²² Az mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy az Országos Hadigondozó Hivatalban őrzött egyéni iratok szinte teljes egészét a Tanácsköztársaság idején égették el, ami megnehezítette a hadirokkantak ügyeinek elbírálását, pénzellátásának folyósítását. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a volt közös hadsereg kötelékébe tartozók nyugellátási és nyilvántartási iratait a csehszlovák fennhatóság alatt álló nagyszombati cs. és kir. rokkantházban őrizték, a honvédség és a népfelkelés állományába tartozó rokkantak iratainak nagy részét pedig a megszálló román csapatok pusztították el.

²¹ Lásd erről Pettkó-Szandtner Aladár: *A magyar hadigondozás. Visszapillantás és tájékoztató.* Budapest, 1924, 27., és Parádi: i. m. 72.

²² A hadigondozó intézetek egy része a trianoni határon kívül került, a hadirokkantak nagy része néhány év múlva már nem szorult utókezelésre – nyilvánvalóan ezek is okai a hadigondozási rendszer leépülésének.

A trianoni döntés következményei is nagy terheket róttak a magyar hadigondozásra, hiszen a területveszteségek miatt a hadigondozó intézetek jelentős része a szomszédos államalakulatokhoz került. Az idegen megszállás elől a gondozottak és az ápoló személyzet egy része is megindult az ország belseje felé. Az OHH sátoraljaújhelyi rokkantintézetének ápolottjai és személyzete például az intézet megmaradt vagyontárgyait vonatra rakva menekült a cseh megszállás elől, hogy azután hónapokig vesztegeljenek a hatvani vasútállomáson.²³ A kassai hadirokkant utókezelő intézetből menekültekkel együtt végül Székesfehérváron találtak helyet a sátoraljaújhelyieknek, az itt egyesült két intézet egy évvel később, 1920-ban fiú hadiárva iskolává alakult.²⁴ Általános tendencia volt ez, hiszen egyre kevesebb hadirokkant szorult utókezelésre, így a számukra létesített utókezelők és rokkantiskolák egy részét hadiárva-iskolákká alakították, a többit pedig megszüntették vagy összevonták. Hivatalosan 1922-ben fejeződött be a hadifoglyok hazahozatala, így az átszervezéskor szem előtt tartották, hogy a hazatérő rokkant katonák számára szükséges férőhelyeket biztosítani tudják, valamint, hogy azokat is képesek legyenek elhelyezni, akik a háborút követő zavaros időkben nem tudták igénybe venni az utógyógykezelést.

Az OHH 1922-ben megszűnt, feladatait, vagyis a nem hivatásos állomány hadirokkantjainak és hadigondozottjainak ellátását a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium vette át, amelyhez már csak három hadirokkant-intézet tartozott: a budapesti m. kir. Hadirokkant Otthon, ahol a teljesen munkaképtelen, vagyontalan és támasz nélkül maradt rokkantakat helyezték el, az Állami Művégtaggyár és az 1918-ban alapított budapesti Tüdőbeteg Gyógyintézet, amely a tuberkulózisos hadirokkantak gondozására szolgált. Ezeken kívül 1922 végén a tokaji, az ikervári, a nyíregyházi és a székesfehérvári hadiárva-intézet, a hadiárvák váci bőripari szakiskolája és a váci Szilágyi Dezső hadiárva-internátus állt a minisztérium felügyelete alatt.²⁵ A hadiárvák intézeti kereteken belül való ellátása a minisztérium számára részben vagy teljes egészében átengedett intézetekben és szervezetekben is folyt, például árvaházakban, zárdákban, nevelő- és tanintézetekben, lovászképzőkben, beteg és fogyatékos gyermekek részére fenntartott intézményekben. A húszas évek végén közel 100 ilyen intézet állt rendelkezésre, ám ezekben mindössze a számon tartott hadiárvák körülbelül 3%-át tudták elhelyezni.²⁶ Az elemi iskola elvégzése után az intézetekben lakó hadiárvák és hadigyámoltak elsősorban gyakorlati képzésben részesültek. A fiúk ipari és mezőgazdasági képzést nyertek, a lányokat pedig

²³ Pettkó-Szandtner: *A magyar hadigondozás...* 28.

²⁴ Jancsó Sándor: A székesfehérvári m. kir. Vass József dr. hadiárvaintézet története. In: *A magyar hadiárva gondozás 10 éve, 1919–1929.* Szerk. Pettkó-Szandtner Aladár. Budapest, 1929, 26–27.

²⁵ *A M. Kir. Kormány 1919–1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.*, Budapest, 1926, 229.

²⁶ Lukács: i. m. 73.

elsősorban gazdasági, háztartási és háziipari oktatásban részesítették. Mindössze néhány helyet biztosítottak a váci internátusban a kitűnő képességű fiú hadiárvának, a lányok közül pedig Nyíregyházán, az „Alapítványi Erzsébet Árvaházban” lakók végezhettek csak el a középiskolát.

A bethleni konszolidáció alatt született meg a hadigondozottak helyzetének és pénzellátásának rendezésével kapcsolatos első jelentősebb jogszabály, a 2700/1922. M. E. rendelet is, amely nyugdíj helyett járadékot és ápolási pótlékot állapított meg a hadigondozottak számára, és az ellátást kiterjesztette a hősi halottak felmenő ági rokonaira és testvéreire is. Az igény-megállapítási folyamat lebonyolítására a főváros kerületeiben, a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokban, valamint szinte valamennyi járásban igénymegállapító bizottságokat hoztak létre. Lényeges megjegyezni, hogy a 91.000.IX-a/1922. N. M. M. számú rendelettel a nem hivatásos katonai szolgálat körébe bevonták a hadifogságot, az ellenséges internálást és „a Tanácsköztársaságot támadó ellenforradalomban való részvételt” is, a Vörös Hadseregben teljesített fegyveres szolgálatot azonban csak kivételes esetekben, és szigorú feltételek mellett.

A háború befejezése után 15 évvel született meg a hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról szóló 1933. évi VII. törvénycikk (közkeletű nevén hadirokkant-törvény), amelynek legfőbb érdeme az volt, hogy törvényi szinten, egysegesen és mindenre kiterjedően igyekezett rendezni a hazai hadigondozást, az addig ez ügyben keletkezett közel negyven miniszterelnöki és népjóléti miniszteri rendelet és más, alacsonyabb szintű jogszabály felváltásával. Az eljárási rendszer és a járadékok terén a törvény nem hozott jelentősebb változást, megemlítendő azonban, hogy a korábbi igénymegállapító bizottságok helyett hasonló feladatkörrel hadigondozó bizottságokat szervezett, felsorolta a közreműködő hatóságokat, szabályozta a hadigondozási ellátásokat. Fontos előrelépés volt, hogy végre pontosan megfogalmazta, ki tekinthető hadirokkantnak, hadiözvegynak, hadiárvának, hadigyámoltnak és hadigondozott családtagnak. Lényeges változás még, hogy a hadigondozottak ügyének irányítása 1933-tól újra a honvédelmi tárcához került.

A hadigondozottakat és hadirokkantakat a járadékokon kívül egyéb kedvezmények is megillették, például előnyben részesültek korlátlan italmérési engedélyek, dohányeladási engedélyek vagy mozgófényképüzem-engedélyek kiadása során is, ám legtöbbjük megélhetése továbbra sem oldódott meg. Lukács Béla 1943-ban írt szakmunkájában az 1920-as évektől folyósított járadékok összegét is rendkívül alacsonynak ítélte meg és nehezményezte azt is, hogy nagyjából tízezer, 25%-os hadirokkant és hadiözveggy választotta a kormányzat nyomására a rendszeres járadék helyett a végkielégítést, amely egy időre orvosolhatta ugyan gondjaikat, de ennek igénybevételel elestek a későbbi járadékigénylés lehetőségétől.²⁷ Rendkívül nehéz helyzetbe kerültek a hősi halált halt fiaik és unokáik

²⁷ Uo. 73–74.

nyújtotta támasz nélkül álló idős hadigondozott családtagok is, akik közül többen – a veszprémi hadigondozó bizottság által kiadott hadigondozási igazolványok tanúsága szerint – szegényházba kényszerültek. A hadirokkantak koldulása már a háború alatt megoldandó problémaként jelentkezett. A csatáterről csonkán, bénán, vakon hazatért katonákat sok esetben családjuk is koloncnak érezte, amely néha szélsőséges és kegyetlen eseményeket szült. Ezek közül legismertebb talán azoknak a tiszazugi asszonyoknak az esete, akik arzénal mérgezték meg súlyos hadirokkant férjeiket.²⁸

Összegzés

A Nagy Háború idején kialakult, európai szintű hadirokkant-ellátó rendszer 1915–1918 között jelentős eredményeket ért el hazánkban a megrokkant katonák fizikai rehabilitálása terén, ám a hadigondozás egyéb területein az állam kevésbé volt sikeres. A hadirokkantak és hadigondozottak tömegei – megfelelő állami segítség hiányában – még inkább ki voltak téve a háborús, majd forradalmi körülmények és a gazdasági válságok hatásainak, mint a társadalom egyéb rétegei. Helyzetüket kihasználva szinte valamennyi politikai párt és rendszer zászlójára tűzte ügyüket, de a vizsgált időszak állandó politikai és gazdasági változásai közepette megélhetésük tartós biztosítására nem lehetett megfelelő megoldást találni. Sorsuk sajnos a későbbiekben sem alakult kedvezőbben. Egyéni históriáik megismerésének kitzűnő forrásául szolgálnak hadigondozási alapirataik, amelyek őrzőhelyei a megyei, városi levéltárak.²⁹ Ezek közül való az alább idézett irat is, amely egy veszprémi hadiözvegy sorsának alakulását mutatja be.

„... Férjem 1915-ben, tehát az első világháborúban halt meg, és én itt maradtam 6 gyermekkel minden támasz és segítség nélkül. Abban az időben lehetséges volt a végkielégítés kikérése, és mivel gyermekeim ruha és cipő nélkül álltak a tél idején, így kénytelen voltam a végkielégítésbe, mint utolsó mentődeszkába kapaszkodni. [...] Éjjel-nappali munkával jutottam el odáig, hogy felnőttek gyermekeim. [...] Most újból lezajlott egy nagy világháború, és ez is áldozatot követelt tőlem. Valamennyi gyermekem katonai szolgálatot teljesített. Mind nős, családos és olyan nagyon szerény anyagi körülmények között élnek, hogy rólam gondoskodni nem tudnak. Fiam, aki eltartóm volt, 4 év óta orosz fogságban van, és hazajövetelére még egyelőre nem számíthatok. Mivel a részemre megállapított havi özvegyi járadék annyira csekély,

²⁸ Lásd erről Mátay Mónika – Trädler Henrietta: Áldozatok a háború után: arzénal mérgezett veteránok. In: *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Szerk.: Majoros István. Budapest, 2015, 719–725.

²⁹ A hadigondozási alapiratok a hadigondozottak igényére vonatkozó tárgyalási iratok és igazoló okmányok összességét jelentik, jellemzően több évet, évtizedet ölelnek fel. Ezek őrzésére a 91.000.IX-a/1922. N. M. M. számú rendelet, majd az 1933. évi VII. törvénycikk is a községi és körjegyzőket, a városokban a polgármestereket, Budapesten a kerületi elöljárókat jelölte meg. Az iratok őrzési rendje a hadigondozottak neve szerinti betűrend.

hogy a közelgő tél előtt sem egy darab fát sem pedig bármit télre beszerezni nem tudok, tisztelettel kérem Miniszter Urat, legyen segítségére egy olyan magyar anyának, aki minden időben igaz magyar szívvel tett eleget kötelességének. [...]
Veszprém, 1946. október 7.”³⁰

³⁰ HU-MNL-VeML-V.173.h.1. [Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém város polgármesterének iratai, Hadigondozási iratok, Hadigondozási alapiratok, Kiss Józsefné hadigondozási alapirata.]

SZOCIÁLPOLITIKA ÉS HADIGONDOZÁS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN Állami intézkedések, magánakciók és a fóti „mintaintézmények”

Az első világháború nemcsak a hadtörténetben nyitott új fejezetet: a hadviselő államoknak a modern háború sikeres megvívása érdekében hozott intézkedései soha nem látott mértékben, mondhatni drámai módon felforgatták a társadalmi viszonyokat. A katonáskodásra kötelezett férfiak kivonása a hátszágából családok ezreit sodorta nehéz szociális helyzetbe, az évekig elhúzódó harcok pedig a gépesített hadviselés körülményei között soha nem látott emberveszteséggel jártak. Az új típusú háború velejárójaként, egyben az állam megváltozott szerepére utalva jelentek meg olyan új fogalmak, mint a hadigazdaság és a hadigondozás.

Háborús emberveszteség és a hadigondozás fogalma

Az első világháború Magyarország számára története legnagyobb veszteségekkel járó időszakát hozta. Az öt évig tartó hadakozás hatalmas véráldozatot követelt a lakosságtól, magyaroktól és nem magyaroktól egyaránt. A háborús emberveszteségre nem állnak rendelkezésre teljesen pontos adatok, a szakirodalomban hol eltérő számításokkal, hol becsült és kerekített adatokkal találkozhatunk. A KSH 2014-ben kiadott összeállításában,¹ melyben a szerzők a Nagy Háború demográfiai hatásait elemezték a történelmi és a trianoni Magyarország vonatkozásában, Mike Gyula 1927-ben publikált tanulmányára támaszkodtak a háborúban részt vett katonák és az elesettek létszámának meghatározásakor.² Ez alapján a következő főbb veszteségadatokkal számolhatunk, kerekített számokat, illetve arányokat meg-

¹ *Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. I. A Nagy Háború.* KSH, 2014. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haboruvalsg/nagy_haboru.pdf (utolsó letöltés ideje: 2022. november 11.).

² A Mike-féle tanulmány előzménye, hogy az 1920-as években a veszteségek pontosabb felmérése érdekében a magyar belügyminisztérium háborús veszteségekkel és a hadisírok ügyével foglalkozó III. osztálya számításokat végzett a háború végéig működő közös hadügyminisztérium és a magyar honvédelmi minisztérium adataira, s egyéb forrásokra támaszkodva. Ezeket az eredményeket tette közzé Mike a *Statisztikai Szemle* 1927. évi 7. számában. Mike több táblázatot közöl a történelmi és a trianoni Magyarországra vonatkozóan, és tanulmányában kitér a veszteségszámítás módszertanára is. A számítás során a hadügyminisztérium veszteséglajtrómaiból nyert adatokat kiegészítették a halottnak tekinthető eltűntek és a hadifoglyok becsült adataival. Mike Gyula: *A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle*, 1927. 7. sz. 624–633.

adva: a világegés öt éve alatt a Monarchia hadvezetése összesen 8,3 millió főt mozgósított, s ebből 1,5 millió életét vesztette. A mozgósítottak birodalmon belüli területi megoszlása a következő: 4,5 millió került ki az osztrák területekről, 3,6 millió a Magyar Királyságból (beleértve Horvátországot is), 214 ezer fő Bosznia-Hercegovinából. Az elhalálozott katonák közül 820 ezer az Osztrák Császárság, 661 ezer a Magyar Királyság területéről vonult be, további 43 ezer fő pedig Bosznia-Hercegovinából. Életét áldozta csaknem minden ötödik katona, a veszteségi arány birodalmi szinten és a Magyar Királyság tekintetében egyaránt 18,3%-os.³

A veszteséglistán szerepelnek még az elesetteken kívül a sebesültek és a hadifogságba esett, illetve az eltűnt katonák is. Mike Gyula adatai szerint a Monarchia egészét tekintve a fogságba kerültek száma közel 1,7 millió volt, a sebesülteké pedig meghaladta a 1,8 milliót, míg a Magyar Királyság területéről behívott katonák közül 743 ezer megsebesült, s közel ugyanennyi, 734 ezer fő esett hadifogságba.⁴ A Magyar Királyság háborús emberveszteségének mértékéről elmondható, hogy a bevonult katonák mintegy 18,3%-a elesett, 20,6%-a megsebesült, 20,4%-a hadifogságra jutott, összességében tehát jóval több, mint a katonák fele, közel 60%-a (59,3%-a) került fel a veszteséglistára. Létszámát tekintve ez a sokaság együttesen több mint 2,1 millió főt tesz ki. A milliós emberveszteség az állam számára nemcsak azt jelentette, hogy folyamatosan pótolni kellett a kieső férfiakat a frontokon újabb és újabb korosztályok behívásával, hanem azt is, hogy az elesett katonák nagyszámú hadiárvét és hadiözvegyet hagytak maguk után, akik támogatásra szorultak, akárcsak a távollévő hadifoglyok családjai, ezen kívül a sebesültekről, főként a súlyos sérültekről, hadirokkantokról is gondoskodni kellett.

A háború kitörésekor a magyar kormány a nemzethez intézett kiáltványában mindenkitől hazafias hűséget és erőfeszítéseket kért, beleértve a harctéri áldozatot, a hátszországban pedig többletmunkát a bevonultak helyett. Helytállást várt az ország minden lakosától, felekezettől és nemzetiségtől függetlenül, cserébe min-

³ Az is kiderül a számításokból, hogy a Magyar Királyság népességarányosan valamivel nagyobb áldozatot vállalt, mint a birodalom másik fele. A Monarchia össznépességének 40,7%-át adó Magyar Királyság területéről hívták be a katonák 43,4%-át. Hasonlóképpen az elesetteknek is mintegy 43,4%-a került ki innen, azaz a véráldozat is jobban sújtotta Magyarországot. A teljes lakossághoz viszonyítva a mozgósított és az elesett katonák aránya a birodalom három egységében a következőképpen alakult: A mozgósítottak aránya a Magyar Királyságban 17,2%, az Osztrák Császárság területén 15,6%, Bosznia-Hercegovinában 12%, míg az elesettek aránya a Magyar Királyságban 1,81%, az Osztrák Császárság területén 1,72%, Bosznia-Hercegovinában 1,63%. Mike: i. m. 627.

⁴ Mike: i. m. 627. A Monarchia sebesülést szenvedett és hadifogságba esett katonáival kapcsolatban magasabb létszámadatokkal is találkozhatunk, lásd például: A magyar honvédség az első világháborúban. In: *Magyarország a XX. században. I. köt.* Szerk. Kollega-Tarsoly István. Szekszárd, 1996. <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/54.html> (utolsó letöltés ideje: 2022. október 11.). A Magyar Királyság elesett és sebesült katonáira, továbbá hadifogoly-veszteségére vonatkozóan Mike adatait vette át, s közölte az első világháborút tárgyaló művében a háború utáni korszak jeles szakírója, lásd Julier Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel.* Budapest, 1933. <https://mek.oszk.hu/02200/02221/html/8.html> (utolsó letöltés ideje: 2022. október 11.).

denkinek védelmet és támaszt ígért: „A kormány megtesz mindent az ország rendjének, nyugalmanak, a hazához hű polgárok élet- és vagyonbiztonságának oltalmá-
ra. A bizalom és a megnyugtató szavával fordul faji és vallásfelekezeti különbségek
nélkül mindenkihez. Támaszt nyújt mindenkinek és segítséget vár mindenkitől.
Segítséget az ország nem magyar ajkú polgáraitól is. [...] Egy szebb, jobb, boldogabb
jövő alapjait vethetik meg az áldozatkész hazafiúi hűség cselekedetei.”⁵

Bár a Monarchia katonai és politikai vezetése sikeresen és gyorsan véget érő háború reményét keltette széles rétegekben, a sajtó pedig csupa lelkes bevonulóról adott hírt az első hetekben, azonban ahogy a harcok elhúzódtak, úgy lett egyre nyilvánvalóbb a háború negatív, pusztító hatása. Ahogy a férfiak egyre nagyobb számban vonultak be, úgy hárult egyre több teher az otthon maradt nőkre. Feleségek, anyák vállaltak korábbi férfis szerepeket, a falvakban a nehéz mezei munkákat is az asszonyoknak kellett elvégezni. Sok nő életében először kényszerült munkavállalásra, ám számos esetben megoldhatatlan gondot jelentett számára kisgyermek elhelyezése. Sok család kereset és jövedelem nélkül maradt, ami tömeges elszegényedéshez és nélkülözéshez vezetett.

A Magyar Vöröskereszt jelentős intézményi háttért épített ki a világháború idején, s több egészségügyi intézményt is működtetett. Feladata volt többek között a tábori kórházak és kiegészítő kórházak szervezése, a sebesültek szállítása és a képzett ápolónők biztosítása. Tájékoztató irodát hozott létre, amely a harctéren szolgáló katonák hollétéről és állapotáról nyújtott információkat, továbbá irányította a Hadifoglyokat Gyámolító és Tudósító Hivatalt, amely a hadifogságba jutott magyar, illetve idegen katonák sorsáról informálta a hozzátartozókat. Részt vett adományok közvetítésében, valamint szükségkórházak fenntartásában, élelmezésében is.⁶

A háború alatt az állami szociálpolitika fókuszába a háború kárvallottjairól való gondoskodás került, s annak legfontosabb, legtöbb figyelmet és forrást igénylő teendőjévé a hadbavonultak családjainak segélyezése, a hadirokkantak ellátása, továbbá az elesett katonák családtagjai (hadiözvegyek, hadiárva) megsegítése vált.⁷ Magyarországon 1917-től használták az előbbi feladatokra a hadigondozás fogalmát, a német *Kriegsfürsorge* kifejezés mintájára képzett szóösszetétellel.⁸ A hadigondozás az államszervezetben a szociális igazgatás körébe tartozott, s a korabeli felfogás szerint mindazokat a kedvezményezettjei közé sorolták, akik a háború miatt nagyobb kárt szenvedtek és ezért részükre állami segély vagy egyéb támogatás járt. A hadigondozás kérdésével foglalkozó történeti irodalom azonban általá-

⁵ A magyar királyi kormány kiáltványa a nemzethez. Budapest, 1914. július 28. *Alkotmány*, 1914. XIX. évf. 177. sz.

⁶ Korabeli hivatalos nevén: Magyar Szent Korona Országai Vörös-Kereszt Egylete.

⁷ Heller Farkas: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest, 1923, 166.

⁸ Parádi Jenő: Hadigondozásunk. *Magyar Szemle*, 24. k. (1935) 5–8. sz. 209.

ban szűkebb értelemben használja fogalmat, többnyire csak a fent említett főbb célcsoportok megsegítését értve rajta.

A hazai hadigondozás 1917-ben létesült szervezete, amelyet az 1917. évi M. E. számú rendelet alapján alakítottak meg, rendszeresen támogatandó egységnek a háború következtében – a családfő bevonulása, eleste vagy megrokkánása miatt – rosszabb sorba jutott családot tekintette, s ezen elv alapján a hadirokkant-ellátásba belefoglalták a rokkantak családtagjait is.⁹ Átfogó hadigondozási törvény azonban a háború alatt nem született, és pontosan a fogalmat sem definiálták, így annak szűkebb és tágabb értelmezése is elterjedt.

A tágabb értelmezést képviselte Petri Pál, aki 1917-ben úttörő munkát írt a magyar hadigondozás kialakulásáról és akkori helyzetéről, amelyet hivatalnokként közlőként ismert. Petri a háború kitörésekor a Miniszterelnökség nemzetiügyi osztályát vezette, majd hosszú frontszolgálat után, 1916 januárjában betegen tért haza. Később részt vett a hadigondozás megszervezésében, s maga is foglalkozott hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárva ügyeivel. A *magyar hadigondozás történetének vázlatja* címmel 1917-ben megjelent munkájában a következő idevágó álláspontot fejtette ki: „Nézetünk szerint a hadigondozás alanyai nemcsak a hadirokkantak, hadiárva és hadiözvegyek és a hadbavonultak családtagjai, hanem mindazok, akiket a háború következtében egészségükben, vagyonukban, vagy bármi más módon veszteség ért.”¹⁰ Ennek ellenére összeállításában ő is csak a fő célcsoportokkal, a hadiárvával, a hadiözvegyekkel, a hadirokkantakkal, valamint a katonáskodó családfőt nélkülöző családtagok gondozásával kapcsolatos kérdéseket tárgyalta, kiegészítve ezt a hadigondozással foglalkozó szervezetek ismertetésével.

Ugyancsak tágan értelmezte a hadigondozás kérdéskörét Heller Farkas, az európai hírű közgazdász, műegyetemi tanár, a magyar szociálpolitikai gondolkodás egyik kiemelkedő alakja, aki 1918-ban *Hadigondozásunk fejlődése* címmel közölt cikket a *Magyar Társadalomtudományi Szemlében*.¹¹ Heller a hadigondozás feladatkörébe sorolta a szociális gondoskodás minden lényeges, szélesebb csoportokat érintő témakörét, amely a háborúval összefüggésben merült fel, beleértve nemcsak a segélyezést, a természetbeni javakkal való ellátást, hanem a segítségnyújtás olyan formáit is, mint a jogi tanácsadás, pártfogás, információs segítségnyújtás. Heller megjegyzi, hogy a hadigondozás ágazatait és lényeges elemeit azért is nehéz meghatározni, mert „a háború alatt egész terjedelmükben csak fokozatosan bontakoztak ki, és ez áttekintésüket eleinte nem kevésbé nehezítette”.¹²

⁹ A hadirokkantak állami támogatásban, például nevelési segélyben részesülő gyermekeire használták később a hadigymagolt fogalmát.

¹⁰ Petri Pál: *A magyar hadigondozás történetének vázlatja*. Budapest, 1917. 4.

¹¹ Heller Farkas: *Hadigondozásunk fejlődése*. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1918. 1. sz. 6–21.

¹² Heller: *Hadigondozásunk fejlődése...* 8.

A hadisegélyezés szabályozása és a háború kihívása

A háború kitörésekor az első és legfontosabb feladatot a katonai szolgálatot teljesítő férfiak családjáról való gondoskodás képezte. Erre szolgált a hadisegély, amelyre az érintett családok az első naptól jogosultak voltak. Az állam számára háború idejére a segélyezési kötelezettséget ugyanis törvényi rendelkezések írták elő, melyek még békeidőben, több évtizeddel korábban megszülettek. Ilyen volt az 1875. évi LI. törvénycikk¹³ a közös hadsereg és a haditengerészet, valamint a magyar királyi honvédség katonai ellátásáról, továbbá az 1880. évi XXVII. tc., mely külön alap létesítését írta elő a rokkantak ellátásának javítására, valamint a mozgósítás alkalmával behívott katonaköteles férfiak „gyámoltalan” (azaz kereső nélkül maradt) családjainak segítésére. Az 1882. évi XI. tc. úgy intézkedett, hogy a hadisegélyezés alapjául a bevonult lakhelyére mindenkor megállapított katonai átvonulási illeték az irányadó. Az 1887. évi XX. törvénycikk gondoskodott a közös hadsereg és a haditengerészet, valamint a magyar királyi honvédség özvegyeinek és árváinak ellátásáról. A törvénycikkekben meghatározták a sebesülés és a rokkantság esetére az ellátási formákat, de a szabályozás kiterjedt az időskori ellátásra és a hozzátartozók jogosultságára is.

A korábban meghozott rendelkezések hiányos és elavult volta már a háború előtt nyilvánvalóvá vált, amit újabb jogszabályokkal igyekezett az állam korrigálni. Az 1907. évi XVI. tc. 50%-kal felemelte a hadiözvegyek ellátását, az 1912. évi LXVIII. tc. pedig kimondta, hogy a hadiszolgálatra kötelezett, vagy önkéntesen szolgáltra, munkára jelentkezett polgári személyeknek is joguk van katonai ellátásra szolgálat következtében beállt keresetképtelenség esetén, illetve családjuk jogosult támogatásra a személy elhalálózását követően.

Bár a háború kitörése előtt számos jogszabályi előírás létezett a háború negatív szociális következményeinek orvoslására, ám azok részben elavultak, s a legnagyobb problémát az jelentette, hogy teljesen hiányoztak a megfelelő intézményi keretek nagyszámú esetek kezelésére. Így a világháború kitörése, illetve a harcok során hamar bekövetkező tömeges veszteségek szinte teljes készületlenségben érték az országot, illetve a kormányzatot. A hatályos törvény szerint a hadisegélyre szoruló családok összeírását például a Belügyminisztériumnak kellett volna végrehajtania, míg a jogosultság elbírálása a Honvédelmi Minisztérium, az összeg kiszámítása a Pénzügyminisztérium feladata volt, ám ezekhez a feladatokhoz a minisztériumok nem rendelkeztek megfelelő apparátussal. Ezért a kormány a háború kitörését követően úgy intézkedett, hogy az összeírást a községi előjárókra, az elbí-

¹³ 1875. évi LI. törvénycikk a közös hadsereg (haditengerészet) és a m. kir. honvédség egyéneinek katonai ellátásáról. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87500051.TV&targetdate=&printTitle=1875.+%C3%A9vi+LI.+%tC3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

rálást a járási főszolgabírókra bízta, míg a kiszámítást és a kimutatás elkészítését pedig a pénzügyigazgatóságokra ruházta át az 1914. évi XLV. törvénycikkkel.¹⁴

Ugyanez a törvény a segélyezésre jogosultak körét is tágította. Az 1882. évi XI. tc. értelmében ugyanis csak a szolgálatra behívott törvényes neje, gyermekei és unokái, felmenői, apósa, anyósa és testvérei tarthattak igényt segélyre, ha ellátásukat egészben vagy részben korábban a behívott keresete fedezte. 1914-ben a fenti törvénnyel az igényjogosultságot kiterjesztették a házasságon kívül született, valamint a mostoha gyermekekre, a mostoha szülőkre és mostoha testvérekre, továbbá az olyan gyermekre, akit az állami gyermekvédelem helyezett el a bevonult családjában, sőt az örökbefogadott gyermekekre is, amennyiben az örökbefogadás a háború előtt történt.

A hadisegélyezés alapproblémája egyrészt az volt, hogy törvényileg relatíve alacsony volt a meghatározott összeg. A másik probléma az volt, hogy az állami segélyre jogosult családok szociális helyzete, így a szükséges pénzbeli segély mértéke is különböző volt. Általánosságban azt lehet mondani, hogy a családok túlnyomó többsége esetében a hadisegély összege nem volt elégséges, így nem tudta megállítani az anyagi helyzet romlását, ami egyébként célja lett volna. Pótlólagos segélyek engedélyezésével kísérelték meg orvosolni a problémát, de ez is hosszadalmas és inkább kivételes procedúra volt. A hadisegély elégtelen volta miatt kezdettől rá voltak utalva a nélkülöző csoportok a karitatív szervezetek adományaira. A hadisegélyezés következő problémája az volt, hogy hivatalos körök döntöttek róla, melyeknek nem voltak kellő helyi ismeretei, miközben a segélyek méltányosabb megállapításához számos olyan körülmény ismerete szükséges lett volna, amit csak helyben, leginkább társadalmi szervezetek bevonásával lehetett volna tisztázni.¹⁵

A hadisegélyek kiutalását ugyan megpróbálták egyszerűsíteni, hogy hamarabb hozzá lehessen jutni, sajnos nem nagy sikerrel.¹⁶ A segélyezés mindig is a visszaélések melegágya volt, s bár a törvényi szabályok tartalmaztak ezek megakadályozását célzó intézkedéseket, ám ezek is csak felemás sikerrel jártak. Több esetben előfordult az is, hogy a behívott katonák családtagjai felhagytak korábbi foglalkozásukkal, csak azért, hogy segélyben részesüljenek.

A hadisegélyről az érintett családoknak eleinte alig volt információjuk, sőt egyesek semmit sem tudtak róla. Így a segélyezéssel együtt a háború elején rögtön felmerült hadigondozási feladatként (bár a fogalmat még nem használták) az illető családok tájékoztatása és jogi tanácsokkal való ellátása.¹⁷ A hirtelen elrendelt moz-

¹⁴ 1914. évi XLV. törvénycikk a mozgósítás esetén bevonultak gyámol nélküli családjainak segélyezését szabályozó 1882. évi XI. törvénycikk kiegészítése és némely rendelkezésének módosítása tárgyában. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91400045.TVI&targetdate=&printTitle=1914.+%C3%A9vi+XLV.+%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk+indokol%C3%A1sa&referer=1000ev> (Utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

¹⁵ Heller: *Hadigondozásunk fejlődése...* 9.

¹⁶ Heller Farkas: *Magyarország szociálpolitikája*. Budapest, 1923, 162.

¹⁷ Heller: *Hadigondozásunk fejlődése...* 9.

gósítás ugyanis egyik pillanatról a másikra ragadta ki a férfiakat a megszokott életkeretektől, többnyire családokból. Az eltartó nélkül maradt családoknak, illetve a bevonultak asszonyainak kezdetben egyáltalán nem voltak ismeretei a háborúból adódó változásokról, s miközben a katonai szolgálatra kötelezett férj egyes ügyei félbemaradtak, a feleség nem tudta hova forduljon, s milyen eljárás keretében kaphat anyagi vagy egyéb segítséget.

A háború kárvallottjai és a jótékonyági akciók

A harcolók és a sebesültek iránti szolidaritás megnyilvánulásaként a háború kitörését követően az utcákon gyűjtőperselyeket állítottak fel, amelyek forgalma kezdetben meglehetősen nagy volt, akárcsak a különféle karitatív célú rendezvények (bálok, koncertek) látogatottsága, melyek a háború okozta bajok enyhítésére magánkezdeményezésként indultak. Közvetlenül a háború kitörését követő hetekben, hónapokban, amikor a kormányzat szociális téren feltűnően késlekedett, jótékonyági szervezetek, jellemzően nőegyletek mozdultak meg, hogy segítsék a nélkülözőket. Tagságuk viszonylag csekély létszáma, anyagi erejük és befolyásuk szűkös volta miatt azonban korlátozottak voltak a lehetőségeik, így elsősorban egy-egy településen, helyben tudtak eredményt elérni. Figyelemre méltó jótékonyági tevékenységet fejtettek a hazai egyházi szervezetek is, a Katolikus Karitászt például meleg ruhát, élelmet gyűjtött a katonáknak, illetve élelmiszerrel látta el a munkanélküli nőket, a kereső nélkül maradt családokat.

A karitatív munka és a jótékonyági programok szervezése, megvalósítása terén kiemelkedő szerepet játszott József főherceg felesége, Augustza főhercegnő, aki már 1914. augusztus 6-án segélyalapot hozott létre. Az Augustza-Gyorssegélyalap támogatva a frontra vezényelt katonákat és családjaikat, a sebesülteket, a rokkantakat, a rászorult családokat, és csakhamar országos jelentőségre tett szert.¹⁸ Képviselői piros karszalagot viseltek, amelyen „A bánat és nyomor enyhítésére” aranybetűs felirat állt. A hangsúlyt a segélyezés gyorsaságára helyezték, ami nagy jelentőséggel bírt egy olyan időszakban, amikor fokozottan igaz volt a közmondás: Kétszer ad, aki gyorsan ad. Első kezdeményezéseik egyike az 1914. augusztus 11-én elindított *Aranyat Vasért-mozgalom* volt, melynek felhívása szerint a jótékonykodók ékszereiket vasból készült, *Pro Patria 1914* (később *Pro Patria 1914–15*) feliratú emlékgyűrűre cserélhetik. A beérkezett ékszerekből rendszeresen rendeztek jótékonyági aukciókat, s az így befolyt összeget ajánlották fel a nélkülözők számára. Az akció meghirdetését néhány nap múlva, augusztus 15-én segélybélyeg kiadása követte. A *Pro Patria* gyűrűk viselése hamar divatba jött, s azt sokan nem is ékszerrel, hanem pénzadománnyal váltották meg, az uralkodó például ötezer koronával.

¹⁸ Az Augustza-alap tevékenységéhez lásd Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea: Az Augustza-Gyorssegély-alap tevékenységéről. *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*, 2011. 12. sz. 17–22.

1914. szeptember 24-én jött létre az alap igazgatósága Augustza főhercegnő védnöksége mellett, olyan közismert személyek részvételével, mint Csernoch János bíboros, hercegrímás (díszelnök), Bárczy István, Budapest polgármestere és Lánczy Leó bankvezérigazgató (elnökök), Lónyay Sándorné író (ügyvezető igazgató). 1914 szeptemberéig az alap csak pénzadományt osztott, 1914 októberében került sor a *Téli ruhát a szegényeknek!* segélyakcióra, amit később évente megrendeztek. Ugyanez mondható el a *Katonák karácsonya* akcióról, ami első alkalommal 1914. november 2-án került megrendezésre azzal a céllal, hogy karácsonyi csomagot küldjenek a harctérre a katonáknak ládában, illetve dobozban, együttműködésben a szállítást szervező Hadsegélyező Hivatallal. A csomagok tartalmaztak mézeskalácsot, cigarettát, szivart, kétszersültet, csokoládét, szappant, tábori levelezőlapot és ceruzát.¹⁹ 1914-ben és 1915-ben az elesettek árvái és a sebesült katonák hozzátartozói – mintegy ezerötszáz család – az alap központi helyiségében felállított karácsonyfa alatt vehették át ajándékaikat: téli ruhát, játékokat és élelmiszert. Az adományok jelentősebb része az arisztokrácia és a tehetős gyárosok, nagypolgárok támogatásából származott, de a középosztály számos tagját is sikerült az adományozásba bevonni.

Az alap munkájának támogatásában két módon lehetett részt venni. Először is önkéntes munkatársként bárki áldozhatta szabad idejét és energiáját a nemes célra, közreműködve az adományok összegyűjtésében és szétosztásában, illetve a rendezvények megszervezésében, hírül adásában, továbbá az alap által fenntartott intézményekben, például a kórházi segédmunkákban, vagy a pénzügyi-gazdasági apparátusban és az adminisztrációban, hozzájárulva az alap szakszerű és átlátható működtetéséhez, ami határozott törekvés volt. Másrészt, aki nem kívánt aktív tagja lenni a szervezetnek, támogathatta az alap munkáját a rászorulóknak juttatott természetbeni és pénzbeli adományokkal, akár alkalmoszerűen, akár rendszeresen, akár nagyobb, akár kisebb összegekkel. A tömeges adakozást azonban az első évtől egyre inkább az alap által szervezett nagyobb szabású rendezvények, látványosságok belépődíjaiból beszedett összegek váltották fel. Ezek sorát 1915 augusztusában a *Pasaréti lövészárók* néven hirdetett szabadtéri hadikiállítás nyitotta meg, amelyet a nagyérdemű három hónapon keresztül belépődíj ellenében látogathatott 10-től 22 óráig.²⁰

Ahogy az alap tevékenysége szélesedett, úgy specializálódott is, részlegei, osztályai jöttek létre különböző helyszíneken. Kórházakat alapítottak, sőt kórházvonalat is működtettek. 1915 februárjában szerelte fel az alap az Augustza-mentővonalat, amely legkorszerűbb és legnagyobb kórházvonalnak számított a Monarchia területén. Alexander Krobotin hadügyminiszter bocsátotta rendelkezésre a 264

¹⁹ Molnár Zoltán: Karitatív tevékenység a Nagy Háború idején Magyarországon, valamint Nagy-Britanniában és Franciaországban. *Hadtudományi Szemle*, 14. (2021) 3. sz. 122.

²⁰ Szoleczky Emese: *A pasaréti lövészárók*. „Budapest és környéke közönségének legkellemesebb és tanulságos kirándulóhelye”. In: *Történeti Muzeológiai Szemle* 11. Szerkesztők: Ihász István, Pintér János. Budapest, 2011, 251–274.

méter hosszú szerelvényt, amihez 10-15 pótkocsit lehetett kapcsolni, s egyszerre 800 sérült szállítására volt alkalmas.²¹ A vonat a Monarchia fennállásának végéig szállította a sebesült katonákat, összesen közel hetvenezer főt. Kőbányán szükségkórházat hoztak létre, melyet később, 1919-ben vagonlakó menekültek részére szükség-lakóteleppé alakítottak át. A kórház és a telep is Augustza nevét viselte. 1915 nyarán indították az Augustza-Rokkantalapot a május elseji „Füsttelen napon” befolyt adományokból. Az akció lényege induláskor az volt, hogy ezen a napon a Városligetben, a Korzón, a Margitszigeten és más forgalmasabb helyeken, kávéházakban úgynevezett füsttelen jelvényeket árultak az Augustza-alap hölgyei. A jelvények ára 20 fillértől 10 koronáig terjedt, melyek megvásárlásával azok viselői egy napi dohányköltségüket „váltották meg” a rokkantak javára, s gomblyukba tűzve viselhették a jelképes papírvirágot.²² Már az első napon 75 település csatlakozott a kezdeményezéshez, majd a következő hetekben, hónapokban számuk megsokszorozódott. Az Augustza-alap tevékenységének jelentőségét mutatja, hogy csak az első évben több mint 185 ezer korona készpénzsegélyt osztottak ki, míg a természetbeni adományok többmillió értékét képviseltek.²³

A hadsegélyezés problémái és a Hadsegélyező Hivatal létrejötte

Az idő előrehaladtával egyre több panasz merült fel azzal kapcsolatban, hogy a segélyezés mértéke nem elegendő. Kétségtelen, hogy a tőlünk fejlettebb nyugati országok kormányai lényegesen magasabb segélyösszegeket tudtak folyósítani, s a dualista birodalom másik, osztrák fele is több segélyt fizetett. Magyarországon különösen a korábbi viszonyok alapján megállapított katonai ellátás volt elégtelen. A kormány is belátta, hogy javítani kell a helyzeten, s az 1915. évi XV. tc.²⁴ a rokkant katonák, valamint az elesett katonák „hátrahagyott” családtagjainak segélyeit újra szabályozta. Az 1916. évi XVIII. tc. a mozgósítás folytán bevonult tanítók és nevelők, valamint azok özvegyei és árvái kivételes ellátásáról intézkedett. Az 1917. évi IX. tc.²⁵ az elesettek gyermekei után járó segélyeket emelte meg. A kormány

²¹ Molnár: *Karitatív...* 124.

²² *Az Újság*, 1915. május 2.

²³ *Az Újság*, 1915. december 25., Molnár: *Karitatív...* 123.

²⁴ 1915. évi XV. törvénycikk az 1915–16. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91500015.TV&targetdate=&printTitle=1915.+%C3%A9vi+XV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

²⁵ 1917. évi IX. törvénycikk az 1917–18. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91700009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

országos hadiárvaalapot létesített a háborúban elesettek árvái nevelésének segélyezésére, s állami forrásból is támogatta az alapot.

A kormány a bevonultak családtagjainak segélyezésén igyekezett javítani. Már az 1914. évi 130.000 sz. pénzügyminiszteri rendelet megengedőbben kezelte a kérdést, az 1916. évi 138.000 sz. pénzügyminiszteri rendelet pedig lehetővé tette, hogy a családok segélyét a hadbavonult napi kereseténél magasabb összegben is meg lehessen állapítani, másrészt a nyolc évesnél fiatalabb gyerekek ne csak fél, hanem teljes összegű segélyben részesüljenek. E rendelkezések teljesen indokoltak voltak, hiszen a korábban megállapított segélyek értéküket veszítették, főként 1915 második felétől, amikor a megélhetési viszonyok drasztikusan romlani kezdtek.

Bár a segélyek elégtelen volta miatti panaszok nagyon is jogosak voltak, el kell ismerni, hogy a kormány nem volt könnyű helyzetben, mert a segélyek kezdettől fogva igen nagy terhet róttak az állami költségvetésre. Az 1914. évi XLV. tc. indokolása körülbelüli napi egymillió koronában állapította meg a bevonultak családtagjai segélyezésére szükséges összeget. Ugyanakkor a beérkező panaszok és számos sajtócikk tanúsítja, hogy a végrehajtásban igen sok volt a visszás jelenség. A nagyobb vállalatok által önként fizetett segélyeket az állam által nyújtott segélyek csökkentésére használták fel. A napi megélhetést sem fedező segélyösszegek alacsony volta és a késedelmes kiutalás jogos panaszra adott okot. A kormány sajnos nagyon későn ismerte fel annak a szükségességét, hogy a hadisegélyezést a késlekedő és a rászorultakkal szemben gyakran érzéketlennek tűnő eljáróságok kezéből ki kell venni, és bizottságokra kell bízni, a hadigondozás céljára pedig az országos hatóságoktól a községekig lenyúló külön szervezetet kell létesíteni, amely útbaigazítással is ellátja a segítségre szorulókat, illetve képviseli az érdekeiket is.

Az elhúzóódó harcok annyi emberi veszteséget és nyomorúságot okoztak, amit a kormányzat sem nézhetett tétlenül, látható volt, hogy a szerteágazó, de sok esetben csak alkalmi magánakciók az adott keretek közt nem tudják a rászorulóknak szélesedő körét átfogni, s a nehéz sorsokon tartósan enyhíteni. Megérett a felismerés, hogy a segélyezés sokágú feladatai központi koordinációt és apparátust igényelnek. 1914. augusztus 14-én központi döntés alapján a közös hadügyminiszter, a magyar honvédelmi miniszter és az osztrák honvédelmi miniszter az egész fegyveres erőre kiterjedő önkéntes segélyezés központi hatóságaként Budapesten és Bécsben egy-egy hivatalt szervezett. Így jött létre a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala a magyar fővárosban.²⁶ A hivatal hatásköre kiterjedt az önkéntes segítségnyújtás minden nemére, kivéve a beteg- és sebesültápolást, ugyanis ezt a feladatot a Vöröskereszt kapta, valamint a behívott katonák családjának segélyezését, amit a korábbi jogszabályi előírások állami feladatként írtak elő, költségvetési forrásból. A Honvédelmi Minisztérium keretében létrehozott új hivatal érintetlenül hagyta az addig megalakult szervezetek és gyűjtőhelyek működését,

²⁶ Babucsné Tóth Orsolya: A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala. *Történeti Muzeológiai Szemle*, Budapest, 2010, 147–168.

ugyanakkor felszólították mindazon egyéneket, egyesületeket és bizottságokat, amelyek a hadisegélyezésben a továbbiakban is közre kívántak működni, hogy forduljanak hozzá.

A Hadsegélyező Hivatal tevékenységi körébe tartozott gyűjtési akciók, jótékony célú rendezvények szervezése, illetve azok összefogása, az együttműködés a különböző karitatív szervezetekkel, valamint az önkéntes segélynyújtás keretében gyűjtött magánadományok kezelése és kiosztása. A beteg és sebesült katonák gondozása a Vöröskereszthez tartozott, ám a sebesült katonák, az elhunyt hősi halottak hozzátartozóit a Hadsegélyező Hivatal támogatta, s a befolyt pénzekből növelte a hadiözvegyek és a hadiárvaik alapját. Ennek a társadalmi jótékonyásra alapozó, tehát nem állami költségvetésű szervezetnek az élére Kirchner Hermann altábornagyot nevezték ki. Ő maga is résztvevője volt annak az 1914. szeptember 6-i, Tisza István miniszterelnök kezdeményezésére összehívott megbeszélésnek, amelyen megalakult „a Hadsegélyező Hivatal céljainak előmozdítására és kiegészítésére” az Országos Hadsegélyező Bizottság és annak hat albizottsága.²⁷ A Hadsegélyező Bizottság egyes törvényhatóságokban központi, községekben pedig helyi bizottságokat alakított.

A hadirokkant-ellátás és a hadigondozás szervezetének fejlődése

A háború hamar megváltoztatta a települések képét, ami különösen városokban volt szembeötlő: az utcákon megjelentek a bevonult férfiakat helyettesítő nők, úgy mint utcaseprők, lámpagyújtogatók, kalauzok, vagy kezelőtisztek. Ahogy teltek a hónapok, egyre nagyobb számban tűntek fel az utcán a harcok maradandó sérüléseket szenvedett és rokkant áldozatai. Az amputált lábak látványa annyira feltűnő volt, hogy a honvédelmi miniszter külön utasításban intézkedett, hogy művésztaggal lássák el a rokkantakat. A háború sérült és rokkant áldozatairól való gondoskodás egyik első kezdeményezője maga a miniszterelnök, Tisza István, aki 1915 tavaszán megalakította a *Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottságot* a sérültek orvosi utókezelése és a munkaképességük helyreállítása érdekében. A bizottsági keretek azonban elégtelennek bizonyultak, mivel a háború egyre több sérültjét kellett istápolni, ezért 1915. szeptember 15-én állami intézmény vette át a helyét, a *Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal*.²⁸ Erre annál is inkább szükség volt, mert az 1915. évi XV. törvénycikk a rokkantsegélyek szabályozásánál abból indult ki, hogy a rokkantakat lehetőleg vissza kell vezetni a munka világába, s ennek érdekében

²⁷ Karika Tímea: Az első világháborús hadigondozás Magyarországon. 2. rész (A hadigondozás kezdeti időszaka: előtérben a rokkantkérdés. A Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság működése). https://nagyhaboru.blog.hu/2020/10/01/az_első_vilaghaborus_hadigondozas_magyarorszagon_2_resz (utolsó letöltés ideje: 2022. október 11.).

²⁸ Kocsis Piroska: Hadirokkant sors a második világháború után. *Archívnet*, 2010. 4. sz. http://www.archivnet.hu/hadtortenet/hadirokkant_sors_a_masodik_vilaghaboru_utan.html (utolsó letöltés ideje: 2022. október 3.).

velük kapcsolatban a hatósági nyomástól sem szabad visszariadni, ellenben az ügy érdekében biztosítani kell az utókezelés lehetőségét és a rokkantak szakmai képzettségét. E törvény 8. §-a szerint az a rokkant, aki az orvosi tanács által megállapított utókezelésnek, illetve a művétag alkalmazásának, valamint a gyakorlati oktatásnak nem veti alá magát, az a rokkantnyugdíjra és a rokkantotthonban való elhelyezésre való jogosultságát elveszíti.

Hogy a rokkantak munkában való elhelyezkedését megkönnyítsék, az 1916. évi IV. tc.²⁹ az ipari és más gazdasági foglalkozások gyakorlásához szükséges feltételek esetében könnyítések engedélyezésére hatalmazta fel a minisztériumot. E felhatalmazással a minisztérium élt is, s az 1916. évi 3053. M. E., valamint az 1918. évi 542. M. E. számú rendeleteivel könnyítéseket léptetett életbe, s ebben kérdésben később még több rendelet is napvilágot látott.

Jelentős előrelépést jelentett 1917-ben az Országos Hadigondozó Hivatal létrehozása, amit a kormány állított fel, közvetlenül a miniszterelnökség alá rendelve. A hivatal feladata a hadigondozás központi irányítása volt, míg a végrehajtó munkát szabályozó 900/1917. M. E. számú rendelet³⁰ a községekig lenyúló szervezet felállítását írta elő, mely a hadigondozói pártfogók és tanácsadók működésén alapult. Azzal azonban nem számolt a rendelet, hogy nálunk – sajnos – igen nehéz ilyen munkát önkéntes társadalmi tevékenység alapján elvégezni. Az országos hivatalt előbb gróf Klebelsberg Kuno miniszterelnökségi államtitkár, majd gróf Teleki Pál vezette.³¹ Teleki véleménye szerint: *„A társadalmat még nem hatotta át eléggé az a tudat, hogy a háború okozta nyomorúság a maga méreteinél fogva már nem egy charitativ, hanem nemzetgazdasági probléma, hogy itt nem csak szívvel, hanem ésszel és plajbással a kézben kell dolgozni.”* A fenti megállapítását a *Sociálpolitika és hadigondozás* című munkájában részletezte, melyet a hadigondozás napi feladatait végző népirodák vezetőinek szánt útmutatásként.

A minisztérium 1918. évi 3510. M. E. sz. rendelete a hadigondozó bizottságok mellé hadigondozó népirodákat állított fel, feladatukat a hadirokkantak és hadiárvák panaszai és kérelmei felvételében és a szükséges intézkedések szorgalmazásában jelölve meg. Emellett intézkedett a hadigondozás kormánybiztosainak hatásköréről is. Egy ugyanekkor kelt másik rendelet a hadigondozás céljaira szánt adományok ellenőrzéséről és irányításáról szólt. Ezek az intézkedések sajnos meg lehetőségen későn születtek meg. A hivatal elsősorban a gyógyászati, majd a járadék-

²⁹ 1916. évi IV. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények újabb kiegészítéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91600004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 11.).

³⁰ A m. kir. minisztérium 1917. évi 900. M. E. számú rendelete a hadirokkantakat és családjukat, továbbá a hadiárvákat és a hadiözvegyeket gondozó szervezetről. (1917. március 8.) *Magyarországi Rendeletek Tára 1917.* 1. füzet. Budapest, 1917, 121–134.

³¹ A rokkantüggyel és a hadigondozással kapcsolatos elképzeléseikhez lásd Klebelsberg Kuno: *A magyar rokkantügy szervezete.* Budapest, 1916.; Teleki Pál: *Szociálpolitika és hadigondozás. Gyakorlati tapasztalatok alapján.* Budapest, 1918.

szolgáltatási rendszert alakította ki, továbbá a rokkantak polgári életben való elhelyezkedését segítette elő. A további szociális segítség kiépítését a háború végén bekövetkezett összeomlás félbeszakította.³²

Az állam a hadirokkantakon kívül a háború más kárvallottjairól is próbált gondoskodni, s a szerteágazó feladatok összefogására az 1917-es kormányváltás után, amikor Tisza helyett Esterházy Móric lett a miniszterelnök,³³ önálló minisztériumot alakítottak Népjóléti- és Munkaügyi Minisztérium néven. Az új minisztérium számos feladatot átvett a Belügyminisztériumtól: a közegészségügy, a betegellátás, a közjótékonyosság és az alapítványok ügyeit.

Gróf Apponyi Franciska szociális tevékenysége és a fóti „mintaintézmények”

A háború kitörését kövően az arisztokrácia több hölgy tagja is szerepet vállalt a jótékonykodásban, nemcsak az adakozásban, hanem az akciók szervezésében is. A legismertebb közülük a már említett Augusztá hercegnő, ám ugyancsak figyelemre méltó szerepet játszott gróf Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska (1879–1958), akire jóval kevesebben emlékeznek, pedig a korban ismert és megbecsült tagja volt a jótékonykodásban élen járó arisztokrata hölgyek társaságának. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy Sztérenyi József államtitkár (1918 januárjától 1918 október végéig kereskedelemügyi miniszter) 1916-ban ismertető tanulmányt írt szervező munkájáról és annak eredményeiről *Egy szociális mintaintézmény – A fóti népjóléti központ* címmel.³⁴

Gróf Apponyi Franciska 1879-ben született egy nagy múltú arisztokrata családban, s fiatalon, 18 évesen ment férjhez a hasonlóképpen tekintélyes, előkelő családból származó gróf Károlyi Lászlóhoz (1859–1936), aki éppen két évtizeddel volt idősebb nála.³⁵ Kezdetben a füzérradványi Károlyi-kastélyt lakta a család, ahol két lányuk és egy fiuk született, majd amikor az idősödő gróf egyre többet betegeskedett, elhagyták a zempléni erdőbirtokot, s a Károlyiak fóti kastélyába költöztek, még jóval az első világháború kitörése előtt. Károlyi László és felesége, a Károlyi család szép hagyományát folytatva, az újpesti kórházat megalapító és azt alapítványán keresztül fenntartó Károlyi Sándor³⁶ halála után gondjaiba vette az 1899-ben

³² Suba János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*, 2011/12. sz. 177–184.

³³ Esterházy Móric (1881–1960) magyar arisztokrata politikus 1905-től a főrendiházi tagja volt, 1910-től függetlenségi párti képviselő. 1917. június 15-től 1917. augusztus 23-ig töltötte be a miniszterelnöki posztot.

³⁴ Sztérenyi József: Egy szociális minta-intézmény – A fóti népjóléti központ. *Munkásügyi Szemle*, 1916. december, 615–622. A tanulmány különnyomatban is megjelent (Budapest, 1917).

³⁵ Hirmann László: Gróf Apponyi Franciska. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 18. évf. (2011) 3. sz. 26–28.

³⁶ Károlyi Sándor politikus, országgyűlési képviselő, akit az agrárius mozgalom elindítójának és a hazai szövetkezetek „atyjának” tekintenek, Apponyi Franciska férjének, gróf Károlyi Lászlónak

kózkórházzá vált újpesti intézményt. Károlyi László anyagilag támogatta a kórházat, majd 1911–12-ben feleségével együtt az épületet átalakíttatta, új szárnnal bővítette, s különszoba-rendszert vezetett be szegény középosztálybeli betegek számára.

A grófnőt a háború kiváltotta rendkívüli helyzet indította arra, hogy idejét, energiáját, sőt részben pénzét és a családi vagyont egy részét áldozza Fóton a rászorultak megsegítésére. A háború után feljegyzéseiből és az általa alapított fóti intézmények működését dokumentáló iratokból állította össze naplóját, melyet *A háborús évek Fóton 1914–1918* címmel kívánt kiadni. A kiadásra végül a háborút követő anyagi nehézségei miatt nem került sor. A napló bepillantást nyújt a háború alatti fóti mindennapokba és a szerző gondolatvilágába is. Soraiból kitűnik, hogy belső meggyőződéséből fakadt a szegény nép gondjaival való törődés és a segítő szándék, amit a napló elejére írt jelmondata is tükröz: „*Akinek érdemén felül van, adósa annak, akinek hibáján kívül nincs.*”³⁷

Alighogy a férfiak elindultak a frontra, 1914. augusztus végén és szeptember elején Apponyi Franciska pár nap alatt megszervezte a *Fóthi községi segítő és népjóléti bizottság* működését, hogy istápolja a rászorultakat, elsősorban a családfő nélkül maradt asszonyokat, majd 1914 szeptemberében a fóti kastélyban Tanácsadó Irodát hozott létre. Naplójában erről ezt írta: „*a háborúval járó nehézségeken igyekeztem én a magam kis körében Tanácsadó Irodámmal segíteni, és talán nem minden siker nélkül, hisz közel voltam a fótiakhoz és mindegyikük számára nyitva volt az ajtó*”.³⁸ A grófnő az állami gondoskodást megelőzve vette pártfogásába a helyi szegény népet, s azt mindvégig jócskán felülmúlva járt elől jó példával, s adott mintát szociális intézmények szervezésére. „*A jelenlegi háború ezer olyan helyzetet teremtett, amilyenre példa még alig volt, s melynek legtöbbszörében a tanult ember is tanácstalan. Hát még az egyszerűbb nép! Súlyosbítja a helyzetet az is, hogy a háborúban mindenféle tájékozódás nehezebbé vált. A legegyszerűbb felvilágosításért nap-hosszat el kell állnia egy egy [sic!] szegény asszonynak akkor, amikor otthon várja gyermeke, a házatája, a munkája*”³⁹ – indokolta a Tanácsadó Iroda megalakítását, így folytatva: „*Az ügyes-bajos emberek száma nagyon is megszorozódott, de a hatóságok nem, sőt még teendőjük megsokszorozódott, személyzetük létszáma legtöbbször csökkent. Innen az időrabló várakozás. [...] Az a szegény asszony, ha már egyszer bejut, akkor szeretné is mindazt elmondani, ami a szívét nyomja, mert hát szóból ért az ember. Most pedig úgy van, hogy támaszát elvitték és még csak meg sem hallgatják a bajában. [...] Szóval azt igyekeztem a Tanácsadó Irodával pótolni, amit*

volt a nagybátyja. Az ő nevéhez fűződik Újpest fejlesztése mellett a Magyar Gazdaszövetség létrehozása és a Hangya Szövetkezet megalapítása is.

³⁷ Gróf Károlyi Lászlóné Apponyi Franciska grófnő: *A háborús évek Fóton 1914–1918*. MNL OL P 380-I.-14. 3.

³⁸ Apponyi: i. m. 80.

³⁹ Apponyi: i. m. 79–80.

*az állam a hadviselés gondjai közt nem nyújthatott az itthon maradottaknak: apró-cseprő gondjaikkal való foglalkozást, meg egy kis támaszt és szeretetet a bevonult helyett.*⁴⁰

A Tanácsadó Iroda volt a fóti intézmények központi szerve, mely 1915 januárjától a kastély parkjában, egy különálló épületben működött. Kezdetben főképp a frontkatonák és itthon maradt asszonyaik, családtagjaik ügyes-bajos dolgaival foglalkozott. Ruhaneművel, meleg holmival látta el a hadba vonulókat, tanácsokat adott katonai felmentések és szabadságolások intézésénél. Segítséget nyújtott kérények, levelek megírásában, közvetítette a katona és hozzátartozói között a pénz- és a csomagküldést. Ez főként azokban az esetekben volt nagy segítség, amikor a hozzátartozó vagy épp a katona analfabéta volt. Bizonyos hatósági feladatokat is átvett, illetve hivatalos szervek munkáját is segítette például gyámügyi esetekben, gyermekmenhelyi elhelyezéseknél, illetve „vadházasságok” rendezésében. Az iroda magára vállalta az eltűntek és a hadifogságba esett katonák utáni keresés megindítását, amihez feltételül szabta egy 15 pontos kérdőív kitöltését (ebben szükség esetén szintén segítséget nyújtottak). Hivatalos fogadóórát tartott munkanapokon délelőtt fél 10 és 11 óra között, de személyes megjelenés nélkül, írásban is lehetett az irodához fordulni. Két titkárnő, valamint díjazott és önkéntes segítők végezték az adminisztratív és a szervező munkát, a személyes ügyintézésben a grófnő közvetlenül részt vett.

A segítő és népjóléti bizottság a falu intelligenciájából szerveződött, s a grófnő elnöksége alatt működött. Az első feladata a helyi egyházak (katolikus, református és zsidó felekezet) karitatív tevékenységének összehangolása, megakadályozva, hogy a különböző adománygyűjtések, jótékony célú rendezvények átfedjék, vagy túl hamar kövessék egymást. Ez a bizottság felügyelte kezdetben a hadisegély-veleményezést is, amire később külön testületet alakítottak hadsegélyvéleményező bizottság néven. A grófnő, aki ezt a bizottságot is elnökölte, az állam által nyújtott hadisegély méltányos elosztására törekedett. Ehhez nemcsak részletes adatokat gyűjtött a helyben az érintettekről, hanem saját elveket és eljárást dolgozott ki. Sőt ez alapján javaslatokat fogalmazott meg a központi szervek számára, amit be is nyújtott. 1916. március 16-án felterjesztette a tárgyban *Fóth Községi Segítő és Népjóléti Bizottság* memorandumát a kormányhoz, s ugyanezt személyesen is átadta. Majd több mint egy évvel később, miután megalakult az új kormány, 1917. július 17-én a grófnő lényegében hasonló tartalmú beadvánnyal fordult Esterházy Móric miniszterelnökhöz. Ebben számba vette a hadisegélyezés korabeli hiányosságait és vázolta a saját javaslatát, gyakorlati példákon keresztül világítva meg az általa ajánlott megoldás előnyeit.⁴¹

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Gr. Apponyi Franciska a miniszterelnökhöz írt beadványát közli a naplójában. Apponyi: i. m. 62–63.

A segítő és népjóléti bizottság feladatkörébe tartozott a fóti szegények támogatása, valamint a népkonyha működtetése is. A grófnő a nehéz szociális helyzetűekkel való rendszeres foglalkozás érdekében létrehozta a családlátogatók intézményét. Két leánya, Fruzsina és Klára is segített ebben a munkában. Hetente meglátogattak tíz-tíz szegényt, akik számára rászorultságuk alapján javasoltak támogatást, általában természetbeni segílyt, meghatározva egyúttal annak mértékét. A községet tizenhét körzetre osztották föl, és minden körzet élére egy-egy „szegénylátogató asszonyt” kértek föl, akik gyűlésen számoltak be tapasztalataikról.⁴² A tizenhét családlátogató hölgy feladata volt a környezettanulmányok felvétele, illetve javaslattétel a megsegítés módjára.

Apponyi Franciska a rászorultakat az eltérő helyzetük alapján, illetve a problémák jobb áttekinthetősége érdekében tipizálta, s öt főbb csoportot különített el. Az első csoportba azokat sorolta, akik tartósan betegek vagy súlyosan rokkantak, és nem képesek magukat fenntartani önerőből. A második csoportban azoknak az özvegyeknek kívánt segítséget nyújtani, akiknek a férje korán meghalt, és a gyermeknevelés miatt nem tudnak állandó munkát vállalni. A harmadik csoportba azok a gyermekek és fiatalkorúak kerültek, akiknek a szülei meghaltak, vagy pedig a szüleik nem tudták, esetleg nem akarták szülői kötelességüknek eleget téve felnevelni őket. A negyedik csoportot alkották az öregek és a szellemi fogyatékosok, akik magukat képtelenek voltak ellátni. A megsegítendőök ötödik csoportjába azok a munkanélküliek tartoztak, akik elvileg munkaképesek, de nincs munkájuk, vagy azért, mert nem találtak munkát, vagy azért, mert nem is kerestek.

A segítő és népjóléti bizottság a rászorultság mértéke alapján döntött a természetbeni segílyről, s a mindennapi megélhetéshez adtak élelmiszert, például tejet, burgonyát, lisztet, továbbá tüzelőanyagot. Az első évben kiosztottak 93 szekér tűzifát, 8904 liter tejet, mintegy ezer-ezer kg lisztet és burgonyát. A munkaképtelenekeket, ha nem volt eltartásukról gondoskodó családtagjuk vagy hozzátartozójuk, a község szegényházába vették fel.

A támogatásnak azonban más módja is volt. Károlyi László gróf a fóti Nagy-tó alatti területet felszántatta, és 1800 négyszögölnyi területet mért ki, melyet 76 rászoruló családnak adott ki feles bérletben való művelésre. A vetőmagot is az uradalom adta. A földet megművelőknek a krumplitermés felét a népkonyha számára kellett beszolgáltatniuk, ahol napi száz adag ételt osztottak szét ingyen a rászorulóknak. A többi termés és a konyhakerti vetemény a megmunkálóié maradt.⁴³ Pénzadományt csak rendkívüli esetben adott a bizottság, méghozzá szigorú elbírálás alapján, az első három évben, 1914-től 1916 végéig 59 fő kapott összesen 814 koronát. Visszafizetendő kölcsönt valamivel többet adtak, s jellemző, hogy viszonylag csekély összeget a kölcsönt kérő becsületszóra kapta, de a beszámolók

⁴² Szterényi: i. m. 617.

⁴³ Özv. Báthori Istvánné: *A fóthi példa. (Fóth község népjóléti intézményei)*. Budapest, 1916, 6.

szerint nem fordult elő olyan, hogy valaki adós maradt volna.⁴⁴ A támogatás egy további módja volt, hogy a rászorultak ingyenes orvosi ellátásban részesültek, s ingyen jutottak gyógyszerhez.

A Tanácsadó Iroda feladatköre idővel bővült és differenciálódott a grófné és Winkler Anna főtitkárnő irányítása alatt. Általános tanácsadást, útbaigazítást adott a hozzá fordulóknak a legkülönbözőbb ügyekben, az államsegélytől és a rokkantsegélytől az özvegyi nyugdíjon és a baleseti ügyeken át a házassági ügyekig, beadványok megírásáig és okmányok beszerzéséig. Foglalkozott állás- és munkaközvetítéssel, népoktató előadásokat és tanfolyamokat szervezett, továbbá nyilvános könyvtárat is működtetett, ahonnan kölcsönözni lehetett. A Tanácsadó Iroda adminisztrálta az összes főtí népjóléti intézmény tevékenységét, kimutatást készített a bevonult katonák és a hadifoglyok hollétéről és ügyeiről, vezette a csecsemőotthon törzskönyvét, az orvosi naplót, a szegények ételmezését és segélyezését, a jogi és egyéb tanácsadást. Kartotékrendszert hoztak létre, törzslapot állítottak ki az Irodával kapcsolatba kerülő összes érintett részére. Üzleti pontossággal adminisztráltak mindent, amint azt a 23 féle könyvvezetés mutatja.⁴⁵

A Tanácsadó Iroda ügyvédje a főtí Károlyi-uradalom jogtanácsosa volt, aki ingyenes jogi tanácsadást nyújtott a hozzáfutóknak, sőt perekben díjtalan ügyvédi védelmet is biztosított.⁴⁶ Apponyi Franciska kezdeményezésére az Iroda személyre és esetre szabott német–magyar nyelvű „beszélő cédulával” látta el a frontra került férjük után kutakodó főtí asszonyokat, akik Bécsbe utaztak. Ilyen ügyesen összeállított cédulával szerzett tudomást több főtí asszony ura hollétéről, illetve hozatta haza a sebesültet távolabbi kórházakból, anélkül hogy németül egy szót is szólott volna.⁴⁷ A grófnő sokat fáradozott azért, hogy a távoli kórházakban hosszabb ideje ápolt beteg és sebesült katonákat a családjukhoz közeli, újpesti Károlyi Kórházba szállítsák. Ez kezdetben nehézkesen működött, ugyanis a Károlyi-kórház nem kapott közvetlen betegátvételt engedélyt, mivel ez az engedély 300 betegágyhoz volt kötve, ám a 260 ágyas újpesti kórház kapacitása ezt nem érte el. Ezért a beteg vagy sebesült katonát más közeli kórházba kellett előbb „átkérni”, majd onnan tovább utaltatni. Ez így ment számtalan kérvény és kilincselés ellenére egészen addig, mígnem Apponyi Franciska – miután végigjárta az összes magyar hatóságot – 1916 decemberében felkereste Bécsben a hadügyminisztert, akitől megkapta az óhajtott engedélyt. Nemcsak Fót, hanem a váci és a gödöllői járás településeinek bevonultjai után is folytattak nyomozást, sőt még távolabbról is kaptak megkeresést. A főtí intézményeket bemutató brosúra adatai

⁴⁴ Szterényi: *Munkásügyi...* 617.

⁴⁵ Báthori: *A főtí...* 7–9.

⁴⁶ Szterényi: *Munkásügyi...* 618.

⁴⁷ Báthori: *A főtí...* 13.

szerint összesen 99 községből fordultak az Irodához, hogy a családhoz közelebbi kórházba kerülhessen a katona.⁴⁸

Apponyi Franciska hozta létre Fóton az ország első ingyenes orvosi ellátást biztosító anya- és csecsemővédő intézményét. Hatvan ágyra tervezett csecsemőotthont létesített, ahol a kisgyermeknek rendszeres orvosi ellenőrzés alatt álltak. Ennek következtében a településen már az első egy-két évben sikerült nagy mértékben leszorítania a csecsemőhalandóságot.⁴⁹ Az intézményt a fóti templom melletti apácázárda udvara és az iskola fogadta be. Tavasztól őszig, hajnali 4 órától este 10 óráig adhatták ide be a munkába menő anyák gyermekeiket, akiket az otthonban megfürdettek, tiszta ruhát kaptak, és bőséges táplálékot. Szakképzett ápolónők foglalkoztak velük. Hat hónapostól hároméves korig vették fel a gyerekeket, fizetnie kinek-kinek tehetsége szerint kellett. Naponta 20–34 fillér volt a fizetendő díj a csecsemők után, miközben csak az étkeztetésük fejeként napi 74 fillérbe került. A szegény terhes nők ingyenes orvosi kezelésben részesültek, az uradalmi orvos látta el őket. A várandós nők számára rendelkezésre állt egy úgynevezett vándorkosár is, ami azt jelentette, hogy az újszülöttek gondozásához beszereztek egy garnitúra csecsemőkelengyét és egyéb szükséges eszközöket. Ez kevés összegbe került, azonban annál nagyobb segítséget jelentett a szülőanyák számára. Két községi bábát alkalmaztak, akik vándorkosarakkal jártak a szülő- és gyermekágyas anyákhoz, ellátva őket és csecsemőjüket tiszta, higiénikus kelenyével és holmival. A grófnő a fiatal anyákat havonta két vasárnap délután összegyűjtötte, előadásokat szervezett számukra. A fóti tapasztalatokat felhasználta az Országos Stefánia Szövetség, amely gróf Apponyi Albert vezetésével széleskörű szervező és propaganda tevékenységet fejtett ki az anya- és csecsemővédelem terén.⁵⁰ Apponyi Franciska kezdeményezésére és védnöksége mellett alakult meg a szövetség újpesti szervezete, ahol a grófnő előadásában felhívta a figyelmet a születések háború alatti óriási mértékű csökkenésére, valamint a csecsemő- és az anyavédelem fontosságára.⁵¹

Apponyi Franciska foglalkoztató műhelyt is kialakított a kastély egyik melléképületében, melyet ugyancsak a Tanácsadó Iroda működtetett, kezdetben varrodaként, majd később egyéb munkákat is végeztek, például papucs- és cipőkészítést, és rokkant férfiakat is foglalkoztattak. A fiatal lányok megtanulhatták

⁴⁸ Adománygyűjtő broszúra a „Suum Cuique” javára. Tájékoztató a fóti népjóléti intézmények működéséről 1914–1920. MNL OL P 380 I–5–b–No. 5.

⁴⁹ Fóton a csecsemőhalandóság az 1914. évi 24%-ról 1915-ben 16%-ra, 1914-ben 14%-ra csökkent. Szerényi: i. m. 616.

⁵⁰ Stefánia hercegnő fővédnökségével 1915-ben jött létre az *Országos Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére*, amely 1917-től állami hatáskörben látta el feladatát.

⁵¹ Gróf Károlyi Lászlóné: *Az anya- és csecsemővédelemről. Előadás az Újpesti Stefánia Szövetség alakuló ülésén 1916. május 31-én*. Stefánia Szövetség az Anyák és Csecsemők Védelmére kiadványai, 4. Budapest, 1916.

a műhelyben a varrást, s elláthatták ruhaneművel a családjukat. Sokan éltek ezzel a lehetőséggel, és kivették részüket a háborús jótékonyaságból is. Itt készültek azok a gyerekruhák is, melyekkel a karácsonyi ünnepélyen ajándékozták meg a gyermekeket. A műhelyben hadi megrendelésre cipőket készítettek, s ezáltal állandó keresethez jutottak az itt dolgozó nők, asszonyok, illetve rokkant férfiak.

Szterényi József a már említett tanulmányában nagyra értékelte Apponyi Franciska tevékenységét, elismerve, hogy nemcsak igen sokoldalú, hanem *„rendszerez”* és *„mintaszerű”* munkát végez, kiemelve, hogy itt *„minden rendszerbe van foglalva”*, az adminisztráció pedig olyan szakszerű és pontos, hogy *„becsületére válnék bármely hatóságnak”*. és szerinte mindez *„olyan szervező tehetségre vall, amely közéletünkben ritkaságszámba megy”*.⁵² A Fótton látottak alapján a települést *„szociális minta-községnek”*, a helyi intézmény-együttest pedig népjóléti központnak nevezte. Záró soraiban követendő mintának tekintette az itt látott megoldásokat: *„...ez tényleg alkalmas követendő példának. Úgynevezett iskolapéldája a teljesen átgondolt, okos koncepciónak és példás végrehajtásnak. Amilyen ebben a teljességében megvalósítva kevés lesz más téren is az országban. Amilyent minden községben kellene megcsinálni. Akkor megszűnnék sok elégtelenség, erkölcsi tökéjében és számban szaporodnék a falu népe, a jótékonyaság pedig szervezve lenne.”*⁵³

A fóti szociális intézmények többsége a háborús összeomlás és a forradalmak zavaros időszakában folytatta tevékenységét, beleértve a Tanácsadó Irodát, a népkonyhát, a csecsemőotthont, a foglalkoztató műhelyt, illetve a szegényházat, amely még az 1920-as évek végén is a vármegye legkorszerűbb és legjobban karbantartott ilyen jellegű intézményének számított.⁵⁴ 1914-től 1920-ig tartó adatsor szerint a háborús emberveszteség Fót társadalmát a következőképpen érintette: elesett és eltűnt összesen 71 fő, hadifogságba került 133 fő, s közülük 51 nem tért még 1920-ban haza. A hadirokkantak száma 86, a hadiözvegyeké 20, a hadiárváké 36 fő volt a háború után. A település egyik legnagyobb problémája a háború után a lakáshiány volt, ami részben abból adódott, hogy a századelőtől sokan költöztek ki ide a fővárosból: 871 fóti családból 175-nek nem volt saját háza, azaz a helyben élő családok mintegy ötödének házbért kellett fizetnie.⁵⁵

A fenti veszteségadatok, pontosabban a hadirokkantak nagy száma, illetve a lakáshiány, továbbá rokkantak, a hadiözvegyek és hadiárvák nehéz helyzete arra indította Apponyi Franciskát, hogy kidolgozza egy családi házas telep felépítésé-

⁵² Szterényi: i. m. 622.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Hámori Péter: A fóti Suum cuique-telep története. *Honismeret*, 28. évf. (2000.) 1. sz. 63.

⁵⁵ Adománygyűjtő brosúra a „Suum Cuique” javára. Tájékoztató a fóti népjóléti intézmények működéséről 1914–1920. MNL OL P 380 I-5-b-No. 5.

nek tervét hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvaik számára, amiben férje is támogatta. Bizonyára tudomása volt róla, hogy hasonló telepek már a háború alatt épületek külföldön, többek közt Németországban és Ausztriában is.⁵⁶ Mivel a kezdeményezés helyi erőkből, hatósági támogatás és jelentős adományozók bevonása nélkül megoldhatatlan feladat volt, ezért gróf Károlyi László 1921-ben gyűjtési engedélyért fordult Pest vármegye alispánjához és a belügyminiszterhez.

1921 tavaszán Apponyi Franciska *Suum Cuique* (Mindenkinek a magáét) elnevezéssel alapítványt hozott létre a férjével a hasonló névre keresztelt telep felépítése céljából. A telep létrejöttéhez szükséges terület egy részét a Károlyi-uradalomból hasították ki, s a gróf bocsátotta ellenszolgáltatás nélkül az alapítvány rendelkezésére, másik részét újpesti illetőségű cégtől vásárolták meg. Az elképzelés szerint a házakhoz kis kertek tartoztak, s az új településrészhez szolgáltató létesítményeket is terveztek. Alapos számítást végezve a grófné arra jutott, hogy egy-egy ház felépítése mintegy négyezer pengőbe kerül. Majd az alapítvány nevében az adományozásra való felhívást fogalmazott, melyben arra kérte a megszólított személyt, hogy adományozzon egy ház felépítésére négyezer pengőt, illetve – külföldiek esetében – annak megfelelő összeget. Összekötéseit felhasználva a felhívást legszélesebb körben terjesztette, elküldte magyar arisztokratákhoz, vállalatokhoz, külföldi barátokhoz és ismert személyiségekhez, összesen mintegy hatvan országba, többek közt a római pápához is, továbbá számos államférfihoz.⁵⁷

Sok országból érkezett támogatás az évek során, Belgiumtól Japánig, az Egyesült Államoktól Brazíliáig, Svédországtól Sziámiig, Görögországtól Argentínáig. Az adományozók között volt XI. Pius pápa, Mussolini és Lord Rothermere, a japán császár és a sziámi uralkodó is. Az első 10 szoba-konyhás lakóház már 1921-ben elkészült hazai és külföldi támogatásokból.⁵⁸ A telep ünnepélyes átadására 1922. május 22-én került sor Horthy Miklós kormányzó és gróf Bethlen István miniszterelnök, valamint több hazai és külföldi adományozó jelenlétében. Minden átadott házon ott virított egy kis majolika tábla az adományozó ország zászlójával. A telepet a helybeliek később Fót-Újfalunak keresztelték el.⁵⁹ A felépített házak újdonsült birtokosai azonban nem ingyen jutottak tulajdonukhoz: minden családnak vállalnia kellett, hogy a ház értékét, azaz négyezer pengőt 25 év alatt egyenlő részletekben visszafizeti az alapítványnak, amiből az újabb házak felépítését tudja finanszírozni.

⁵⁶ Lásd a kor neves szakírója ezzel a témával foglalkozó munkáját. Czettler Ernő: *A rokkant-telepítés Németországban és Ausztriában*. Budapest, 1916.

⁵⁷ Forró Katalin: *Fót a XX. század küszöbén*. Budapest, 2002, 61.

⁵⁸ A felépült házak száma évenként a Suum Cuique telepen (kézzel írt összeállítás). MNL OL P 380-I-5-d-11–No. 2.

⁵⁹ Gróf Károlyi Lászlóné (szül. Apponyi Franciska): *Egy falu amelyet az egész világ épít. Fót-Újfalun. A Suum Cuique alap telepe. Az első ház épült 1921-ben*. Budapest, 1929.

A Suum Cuique Alap 1922-ben példásan megtervezett adománygyűjtő broszúrát is kiadott a telep továbbépítéséhez szükséges anyagi források előteremtéséhez. A kisméretű füzet tíz fekete-fehér képes levelezőlapot tartalmaz a fóti szociális létesítményekről, beleértve a Tanácsadó Irodát, a csecsemőotthont, valamint Fót-Újfalú tervét és eddigi építését. Mivel a foglalkoztatási gondok enyhítésére a háború után is szükség volt, ezért Fót-Újfaluba is varrodát s többféle háziipari tevékenységet terveztek.⁶⁰ A kivehető képeslapok előtt rövid ismertető olvasható magyar, francia és angol nyelven.⁶¹ Ebből a leendő támogató megismerhette Fót legfontosabb demográfiai adatait, háborús veszteségeit. A broszúra címszavakban sorolja fel a fóti szociális intézmények szerteágazó tevékenységét, az anya- és csecsemővédelemtől az egészségügyön és a szegényügyön át a Tanácsadó Iroda hatáskörébe tartozó ügyekig, s emellett több statisztikai adatot is közölt.

A telep és az azt működtető Suum Cuique Alap szabályzatát 1925-ben a népjóléti és munkaügyi miniszter is jóváhagyta, ami a helyi kezdeményezés egyfajta állami elismerését jelentette. Az eredményekről és a további tervekről 1929-ben jól szerkesztett, mutatós kiadvány számolt be.⁶² Ebből megtudhatjuk, hogy addigra 58 ház épült fel, s egy jól tervezett, korszerűen megalkotott telepes falu, egyfajta mintaközség jövőbeli képe tárul elénk, mely az elképzelés szerint szoros kapcsolatban állna a régi településsel, ugyanakkor külön iskolával, népházzal, azaz kultúrházzal rendelkezne. A grófnő a *Vasárnapi Ujság* riportjában így vallott a tervekről: „Legyen ebben a mintaközségben nemcsak palotaszerű községháza, de templom, egészséges lakóházak, kórház, orvos, vízvezeték, villany, iskola, és színház. Találkozzék itt minden emberbaráti intézmény a társadalmi bajok kikutatására, megelőzésére és orvoslására.”⁶³ Igazán nagyot álmodott, mert miközben a politizáló közvélemény Nagymagyarországot siratta, s az igazságtalan államhatárokkal magyarázta az ország legtöbb baját, az ő víziója az volt, hogy hasonlóan megtervezett, a nép javát szolgáló mintaközségek épülnek majd a környéken, aztán az egész országban, végül a határainkon túl is: „Csináljuk meg Fóton az első mintaközséget, majd annak követők: lassan beövezzük a fővárost mintaközségekkel; aztán tovább gyűrűzünk kifelé, lépésről-lépésre haladva, egészen a trianoni határig; aztán átlépjük Csonka Magyarország határát kultúrával, fegyver nélkül...”⁶⁴

⁶⁰ Fót-Újfalú Foglalkoztató Műhely elnevezés alatt 1923-ban kezdte el tevékenységét a szövő-, a kosárfonó-, az asztalos- és az iparművészeti műhely hadirokkantak, hadiözvegyek és anyák alkalmazásával. Forró: i. m. 62.

⁶¹ Mivel Fót mint főváros környéki település a vasút megépülése után könnyen elérhetővé vált, s olcsóbb megélhetést nyújtott, a századelőtől folyamatos volt Budapestről a kitelepülés a községbe, főként gyári munkások, tisztviselők, nyugdíjasok érkeztek. Forró: i. m. 59.

⁶² Gróf Károlyi Lászlóné (szül. Apponyi Franciska): i. m.

⁶³ Surányi Miklós: Vasárnapi krónika. *Nemzeti Újság*, 1928. július 22.

⁶⁴ Uo.

Lehet mondani, hogy ezek az álmok túl merészek, irreálisan nagyra törőek voltak, hiszen a világgazdasági válság még a helyi tervek megvalósítását, a megtervezett fóti telep befejezését is megakadályozta, sőt az új településrész fejlődését is megtörte.⁶⁵ A létrejött telep így is figyelemre méltó alkotás, s ahogy Apponyi Franciska háború alatti fóti tevékenységére, úgy az új településrész felépítésére is illik a mintaadó jelleg.

⁶⁵ Hámori: *A fóti...* 65–67.

„VAJHA AZ ÁLDOTT BÉKE MIHAMARABB ELÉRKEZNÉK...” A Nagy Háború és a gyógypedagógiai intézetek

A címben szereplő idézet a nagy múltú váci siketintézet 1918-ban megjelent iskolai értesítőjében olvasható, és kiválóan érzékelteti, hogy a gyógypedagógiai intézeteket sem hagyta érintetlenül az első világháború.

A Nagy Háború magyarországi gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozása napjainkban is folyik. A világháború hátszínre került társadalmi hatása, a mindennapi életet befolyásoló tényezőinek feltárása a centenáriumi időszakban indult meg erőteljesebben. Az első világháború oktatástörténeti vonatkozásainak vizsgálata általában nagyobb időintervallumú művekben, illetve helytörténeti, iskolatörténeti kiadványokban szerepel.¹ Az kevésbé került megvilágításra, hogy az oktatási intézmények közül a speciális iskolák (korabeli nevükön gyógypedagógiai intézetek) milyen szerepet játszottak a háborús hátszín életében.²

A tanulmányban a gyógypedagógiai intézetek, köztük a siketintézetek hátszínre kerülése, működése, tanárainak és tanulóinak szerepe kerül ismertetésre a levéltári, illetve a sajtóforrások tükrében.

Történeti kontextus

A dualizmus kori Magyarországon az első világháború kitörése előtt 16 siketintézet működött, lefedve az ország egész területét.³ A siketiskolák felvételi körzeteit 1904-

¹ Ízelítő gyanánt a helytörténeti irodalomból: *Híres iskolák, neves pedagógusok. Az azonos címmel megrendezett nemzetközi iskolatörténeti konferencia előadásainak anyaga.* Szerk. Somorjai József. Tudományos Füzetek 10. Tatabánya, Esztergom, 1994. április 12–13. Tata, 1994.; *Egyesületek, iskolák, nemzetiségi Nógrád vármegyében a 18–20. században.* Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 17. Salgótarján, 1990.; Degre Alajos – Simonffy Emil: *A zalaegerszegi Központi Elemi Iskola története 1690–1949.* Zalaegerszegi Füzetek I. Zalaegerszeg, 1975.; Hörsik Richárd: *Az első világháború és a forradalom megpróbáltatásai.* In: Uő: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919.* Sárospatak–Miskolc, 1996, 148–151.; Gortva János: *A Pásztói Állami Polgári Fiúiskola szerepe a régió és a település életében 1895 és 1920 között.* http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/5372/1/159_188_Gortva.pdf (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 13.).

² Szakály Ernő: *A siketek soproni általános iskolájának történetéből (1903–1988).* *Gyógypedagógia*, 1989. 65–69.

³ Cházár András Gömör megyei ügyvéd kezdeményezésére, I. Ferenc hathatós támogatásával, a Magyar Királyi Helytartótanács által elrendelt gyűjtés segítségével jött létre az első siketintézet Magyarországon 1802-ben, Vácon. A váci intézet mellett Liptószentmiklóson és Pozsonyban is

ben rögzítették, meghatározva, hogy mely megyék mely siketiskola körzetéhez tartoznak, de ez a szám még így is kevésnek bizonyult a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal által elrendelt népszámlálások⁴ felvett adataihoz viszonyítva. Például az 1900–1901. évi tanévben csak nyolc intézet állt rendelkezésre (Vácon, Budapesten kettő, Kecskeméten, Temesváron, Kaposváron, Aradon, illetve Kolozsváron), ahol összesen 494 (!) diák végzett. Országos szinten közel 4000 fő siket gyermek nem részesült semmiféle oktatásban.⁵ Az arány a további nyolc intézet (Eger, Debrecen, Körmöcbánya, Pozsony, Jolsva, Ungvár, Szeged, Sopron) létrehozását követően csak kismértékben csökkent.

A dualizmuskori siketoktatási rendszer létrejötte nagyban hozzájárult a többségi társadalom által lenézett, a társadalom szempontjából hasznavehetetlennek tartott siketek társadalmi mobilitásához, a velük kapcsolatos negatív attitűd pozitív irányú megváltozásához. Ezt a folyamatot erősítette a tanult siketek társadalmi önszerveződése (társaskörök, egyletek), az általuk kiadott folyóiratok (például *Siketnémák Közlönye*, *Siketnémák Zsebnaptára*), illetve az őket oktató siketintézeti tanárok pedagógiai szakmai folyóiratának megjelenése (*Magyar Siketnéma Oktatás*).⁶

A siketintézetek tanulmányi, személyi és adminisztratív ügyekben közvetlenül a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága és főfelügyelete alatt álltak. Onnan nyerték a rendeleteket és az utasításokat, illetve az intézetek közvetlenül oda intézték az elszámolásokat, a jelentéseket, a javaslatokat, és egyéb, a kormány hatáskörébe tartozó felterjesztéseket. A minisztérium számvevősege vizsgálta felül az intézetek összes számadását.

A tanári testület gyűléseiről felvett jegyzőkönyvek, s az órarend-tervezetek azonban az ügymenet egyszerűsítése céljából – az 1898–1899. tanévtől – a Gyógypedagógiai Országos Szaktanács⁷ útján kerültek felterjesztésre a minisztéri-

működtek siketiskolák, de ezek nem voltak hosszú életűek. A kiegyezés kora, illetve az 1900. évi felhívás hozta meg a látványos változást az állami, illetve törvényhatósági finanszírozású siketintézetek számára. Az intézetek működése először nem volt egységes az oktatási módszereket, a tanterveket és a tankönyveket illetően. Az egységes tantervet 1900-ban alkották meg és 1901-től lépett életbe. Lásd Szepessyné Judik Dorottya: *Oktatás és társadalmi mobilitás a siketek körében a dualizmuskori Magyarországon*. PhD-értekezés. Komárom–Salgótarján, 2022.; Szepessyné Judik Dorottya: A hallássérült emberek magyarországi mozgalmának története nemzetközi kitekintéssel. *A fogyatékoságügy hazai és nemzetközi története*. Budapest, 2009. <https://mek.oszk.hu/09900/09972/09972.pdf> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 13.); *A Taigetosz árnyékában. Siketek és nagyothallók képes története*. Szerk. Szepessyné Judik Dorottya. Budapest, 2009.

⁴ Závoti Józsefné: A fogyatékosok demográfiai adatai a népszámlálás tükrében. *Humántudományok – innováció – diverzitás*. Sopron, 2016, 147–162.

⁵ Klis Lajos: Közérdekű tudnivalók siketnémákról. *Siketnémák Közlönye*, 1901. 4. sz. 34–36.

⁶ *Magyar siketnéma oktatás bibliográfiája és adatgyűjteménye 1920 végéig*. Összeáll.: Borbély Sándor. Vác, 1924.

⁷ A M. Kir. Kormány 1899. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1900, 166.

umhoz. Ez a tanács ellenőrizte a gyógypedagógiai intézetekben folyó oktatást, a tantestületi jegyzőkönyveket, jelentéseket, a küldöttek révén személyesen tett látogatást az intézetekben.⁸

Ha általánosan szeretnénk áttekinteni az iskolák helyzetét az első világháború idején, érdemes alapul venni „A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről” szóló 1912. évi LXIII. törvénycikket. A nevezett törvény értelmében Magyarországon számos rendelet született, melyek segítségével kialakult a háborút kiszolgáló hátország működése is.⁹ A törvény újabb kiegészítése az iskolákkal is foglalkozott. Az 1915. évi XIII. törvénycikk 5. paragrafusa így rendelkezett: „A tanintézetek tanulmányi és vizsgarendjére, valamint a tanintézeti bizonyítványok kiadására nézve az illetékes miniszterek, amennyiben a háború következtében szükséges, rendkívüli intézkedéseket tehetnek és evégből a fennálló törvényektől eltérő könnyítéseket is állapíthatnak meg. Az ez alapon végzett tanulmányoknak és kiadott bizonyítványoknak képesítő ereje ugyanaz, mint a törvény értelmében végzett tanulmányoké és az ezek alapján kiadott bizonyítványoké. Az eddig tett intézkedések jóváhagyatnak.”¹⁰

1914 őszétől az iskolák épületei nagyrészt katonai elszállásolás vagy hadikórház céljára lettek igénybe véve. Többek között a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni Kerületi Iskolaszéke jegyzőkönyve szerint 1914. október 1-től a salgótarjáni acélgyári iskolatermeket katonák elszállásolására foglalták le, ennél fogva a tanítás ott szünetelt. A Vasműhöz tartozó salgóbányai iskola tanítója hadba vonult, így oda az egyik acélgyári tanítót küldték ki, hogy „legalább ott zavartalanul folyhasson a tanítás”.¹¹

A vallás és közoktatásügyi miniszter 31.188/1916./VII.b. szám alatt kelt „a háborús emlékek gyűjtése és földolgozása tárgyában” kiadott körrendeletében olvashatunk az elemi iskolák tanulóinak és tanítóinak feladatairól. A tanító a nevelő-oktató munkájában „keresi az élettél való érintkezést és szoros kapcsolatot [...] oly feladatokat tűz a gyermek elé, melyek béke idején csak mint kivételek fordultak elő. [...] Szabadidejükben a gyermekek gyűjtenek: szederlevelet, csalánt, gyümölcsöt (vadon termőt), gyógynövényt, gombát, gubacsot, kalászt, fahulladékot, fémeket, vakoknak, rokkantaknak és árváknak adományokat, katonáknak karácsonyi aján-

⁸ HU-MNL-OL-K 506. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Gyógypedagógiai intézetek.] Az első világháború időszakát tekintve az állag nem teljes. Az 1867–1916 közötti időszakban keletkezett iratok a második világháború, illetve az 1956-os raktáregések során szinte teljesen megsemmisültek.

⁹ Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2001, 113–114.

¹⁰ <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91500013.TV&targetdate=&printTitle=1915.+%C3%A9vi+XIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 12.).

¹¹ HU-MNL-NML-VI. 503. [Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára]. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Salgótarjáni Kerületi Iskolaszék. 1914. évi jegyzőkönyv. 1914. október 1. 11. bejegyzés.

déket. Ezen kívül kötnek téli ruhát, varrnak és foltoznak fehérneműt, tépést készítenek, árusítanak jelvényeket és érmekeket [...].¹² Az itthon maradt tanítószemélyzet kiemelt munkát végzett azáltal, hogy több osztályt, és ezáltal több gyermeket tanított. Közigazgatási feladatokban vett részt: a népelelmezés irányításában szerepet vállalt, liszt- és kenyérgyereket osztott, a hadisegélyek kiosztásában segédkezett, rokkantakat tanított, adományokat gyűjtött, hadi jelvényeket, érmekeket árusított, illetve hadikölcsönt jegyzett.¹³

Az első világháború kitörése és annak következményei alól a siketintézetek és tanulói sem tudták kivonni magukat, az ugyanis súlyosan érintette az iskolák működését, sőt létüket is fenyegette.

A háború kitörésének fogadtatása a siketek körében

A szarajevói merénylet és az azt követően beállt háborús állapot felemás érzést váltott ki a siketek körében. Egyszerre érezték a fontos eseményekben való részvétel elvárt szükségességét és ennek ellenére a kényszerű kimaradást is. Ezt igen jól érzékelteti Klimkovics Emil írása a *Siketnémák Közlönyében*: „Látom a jókedvű behívottakkal telt vonatokat, melyek a határ felé viszik őket: mindig eszembe jutnak a siketnémák! Mi, kik itt kényszerülünk maradni és tétlenül nézni az eseményeket, nem lelkesedhetünk a lelkesedőkkel [...] Mindez azért van, mert a katonai szolgálatra alkalmatlanok vagyunk, siketek, némák...! Ez így nem lehet! Nem tudom elviselni a gondolatot, hogy csak azért nem teljesíthetjük mi is a kötelességünket, mert a hallásunk hiányzik, ha egyéb bajunk nincsen is. Én nem úgy vélekedem! Mert a siketember is lehet jó katona, sőt lehet is. Az értelem és az ész nem hiányzik belőlünk sem, a testi épségünk nincs korlátozva, csak éppen a hallás hiányában szenvedünk. És ez tart bennünket vissza attól, hogy a tettek mezejére lépjünk. Úgy érzem, ez igazságtalanság.”¹⁴ Borbély Sándor, a váci siketintézet igazgatója válaszcikkében dicséretesnek tartotta Klimkovics Emil hozzáállását a háborúhoz, viszont felhívta a figyelmet arra is, hogy a háborúban veszélyes a hallás hiánya. Harcászati példákat sorol fel, hogy melyek azok a szituációk, melyekben nélkülözhetetlen a hallás. Legtöbb esetben a siketeket nem szándékozták besorozni katonának, a *Siketnémák Közlönye* számos alkalommal felhívta a figyelmet arra, hogy az illető mindig vigye magával az intézeti bizonyítványát, ugyanis a szájról olvasási képesség olyan színben tünteti fel az illetőt, mintha csak szimulálná a siketséget.¹⁵

¹² HU - MNL-KEML-VI. 501. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára]. Esztergom Vármegye Tanfelügyelőjének iratai, 646/1916. Lásd https://mnl.gov.hu/mnl/keml/iskolak_a_nagy_haboruban (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 13.).

¹³ Uo.

¹⁴ Klimkovics Emil: A világháború. *Siketnémák Közlönye*, 1914. 9. sz. 71.

¹⁵ Borbély Sándor: Sorstársak! *Siketnémák Közlönye*, 1914. 10. sz. 78–79.; *Siketnémák Közlönye*, 1917. évi számai.

A megrázkódtatások kezdete – dr. Náray-Szabó Sándor halála

Az 1914–1915. tanévről kiadott siketiskolai értesítők általában hasonló tematika mentén kerültek kiadásra, és ebben a tanévben egyvalamiben azonosak voltak: mindegyik megemlékezett dr. Náray-Szabó Sándorról.

A századforduló előtt dr. Náray-Szabó Sándor orvos jóvoltából a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban először irányult a fogyatékkal élőkre a figyelem, létrejött a Gyógypedagógiai Ügyosztály, ahol a fogyatékossgal élő gyermekek ügyeivel foglalkoztak. Ezt követően az 1899-ben létrehozott Gyógypedagógiai Országos Szaktanács jóvoltából a „siketnémák”, „vakok”, „hülyék”, „gyengeelméjűek”, „dadogók” és „hebegők” összes „emberbaráti intézményből” hivatalosan is gyógypedagógiai, és egyben közoktatási intézménnyé vált.¹⁶ Dr. Náray-Szabó Sándor államtitkár, a Gyógypedagógiai Országos Szaktanács elnöke szerint a fogyatékkal élők oktatását meg kell reformálni.¹⁷ Úgy gondolta, hogy a megfelelő tanárképzés, a szakkönyvek kiadása, a minden tekintetben kielégítő felszerelés szüksége, és az új intézetek, iskolák tervszerű fejlesztése igen fontos. A nevéhez fűződő eredmények miatt a siketek és a siketintézeti tanárok körében nagy megbecsülésnek örvendett. Az iskolai értesítők mind egyetértettek abban, hogy ő „az első áldozata a magyar siketnéma oktatásügy részéről forrón szeretett hazánk igazságának diadaláért megindult eme hősi küzdelemnek”.¹⁸ 1914. november 8-án hunyt el a műegyetemi hadi kórházban önkéntes orvosi munkája következtében szerzett fertőzés következményeként.

A háborús tanévek a siketintézetekben

1914 őszén és telén nyilvánvalóvá vált az általános mozgósítás következménye az iskolákban: a hadba vonult tanárok miatt bekövetkezett létszámcsökkentés következtében a tanítást sok esetben át kellett szervezni. A háború másik hozadéka a katonai alakulatok elszállásolása, illetve a hadikórházak létrejötte volt. Ez sok esetben a siketiskolákat célozta meg.

A siket tanulók ezt Budapesten rögtön érzékelték. A Keleti pályaudvar szomszédságában fekvő siketintézet 1914–1915. tanévi iskolaértesítőjében olvashatjuk: „Az általános mozgósításkor azonnal 5 emberünknek kellett a katonasághoz bevonulnia, 2 emberünk pedig külföldi tanulmányútja közben Franciaországban rekedt, s az ottani internáltak közé vettetett. És számítani kellett azzal az eshetőséggel is, hogy időközben itthon maradt férfaink sorából is egyeseket még el fog vonni tőlünk

¹⁶ Gordosné Szabó Anna: *A magyar gyógypedagógus-képzés története*. Budapest, 2000, 7.

¹⁷ Hatos György: Náray-Szabó Sándor emlékezete halálának századik évfordulóján. *Gyógypedagógiai Szemle*, 2015. 1. sz. 69–81.

¹⁸ *A Siketnémák Magyar Királyi Állami Intézete értesítője 1914–1915. tanévről*. Budapest, 1915. 1. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum (OPKM) E 147.

a katonaság, ami tényleg el is következett. A tanévet szeptemberben megnyitni lehetetlennek mutatkozott, mivel akkor még nem volt elegendő tanárunk a tanítások viszonylagos zavartalanságának biztosítására sem. Aztán ezeken felül minden pillanatban ki voltunk téve annak az eshetőségnek is, hogy a Keleti pályaudvar közvetlen szomszédságában, tehát a legalkalmasabb helyen fekvő megfelelő helyiségekkel bíró intézetünk kórházi, vagy más katonai célokra fog felhasználtatni. [...] Az első izgalmas időkben beállott forgalmi zavarok, az életviszonyok hirtelen drágulása, s az egyes családok kereteiben beállott változások mind-mind bölcs óvatosságra intették igazgatóságunkat a tanév megkezdését illetően, mert hiszen akkor még azzal sem lehettünk tisztában, várjon a vidéki szülők ennyi bizonytalanság közepette felmerik-e hozni gyermekeiket az intézetbe?”¹⁹

Végül a nevezett intézet nem lett kórház, illetve a katonák elszállásolására nem szolgált. Ugyanakkor a tanítást csak 1915. január 2-án kezdték meg a háborús tanév összevont órarendje alapján. A tanárhiány miatt az első osztályok kivételével az eddigi párhuzamos osztályokat egy-egy megfelelő osztállyá vonták össze. A gyakorlati órákat nem tartották meg.

A szintén Budapesten működő Izraelita Siketnémák Országos Intézete rosszabbul járt. A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium ugyanis 1914. szeptember 1-jén a budapesti izraelita hitközséghez, és a siketintézet felügyelőbizottságához intézett leiratában az intézet épületének honvéd hadikórház céljaira való átengedését kérte. Már ezt megelőzőleg néhány héten keresztül bevonuló népfölkelők voltak elszállásolva az intézet helyiségeiben. Így átengedésre került az épület az összes berendezéssel együtt. A kórház Bethlen-téri hadikórház néven 1914. október 19-én nyílt meg, 11 kórterem került berendezésre 304 ágygal. Az intézet 1916. április 8-ig működött hadikórházként. A tanítás 1916 szeptemberében újraindult, azonban szembesülni kellett a tanerőhiánnyal. Itt is összevont osztályokban folyt az oktatás.²⁰

Az 1903 őszén megnyitott soproni siketiskolát sem kímélte az augusztus 1-i mozgósítás. Az 1914–1915. tanévi iskolaértesítő tanúsága szerint az egész épületet lefoglalták katonai elszállásolás céljára. Az intézmény augusztus 15-ig a 18. honvéd gyalogezrednek adott hajlékot. Azok bevonulása után az üres épületet hadikórházzá alakították. Először a Vöröskereszt 50 ágyas kórházat állított fel, majd tartalék-kórház lett, ahová az első sebesültek már 1914. szeptember 15-én megérkeztek. Ezt látva a városháza a városi intézményként működő iskola számára öt helyiséget bocsátott rendelkezésre és ezáltal a tanévet október 1-én nyitották meg. A tanítás 1915. június 18-ig zavartalanul folyt.²¹ A soproni siketintézet 86407/1915. számú, a Szaktanácsnak felküldött jelentésében jelezte, hogy a mozgósítás miatt a tantes-

¹⁹ Uo. 24–25.

²⁰ *Izraelita Siketnémák Országos Intézete jubileumi jelentése 40 éves fennállása alkalmából.* Budapest, 1917, 10–11.

²¹ *A Siketnémák sopronvármegyei és sopronvárosi államilag segélyezett intézetének XI-dik értesítője az 1914–1915. iskolai évről.* Közli: Völker József. Sopron, 1915, 2–5. OPKM E 1656.

tület 9 tagjából 6 főnek be kellett vonulnia, ennek következtében a tanítást az 1914–1915. tanévben 3 rendes tanárral és kettő, a katonaságtól szabadságolt tanárral tudta megoldani. A jelentés kitért a siketintézetből kialakított hadikórházban tapasztalt zsúfoltságra: az eredetileg 200 főre tervezett intézményben 1500 személyt ápoltak.²²

Kecskeméten a M. Kir. Honvédelmi Minisztériumtól 1914. július 29-én kapták az értesítést, hogy a siketintézetből 48 órán belül minden ingóságot szállítsanak el, mivel az épület augusztus 2-től hadikórházként működik. A szoros határidő miatt minden rendszer nélkül került elszállításra a siketiskola szertára, könyvtára a helyi polgári iskola nagytermébe, a bútorok pedig a város egyik „színhelyiségébe” kerültek. Végül a Kecskeméti Közgazdasági Bank biztosított az intézet számára két termet, illetve dr. Egressi Lajos, menhelyi gyermekorvos ugyanazon épületben még két termet biztosított a siket tanulók számára.²³

1914 októberében kezdődött a tanítás Aradon, Kolozsváron, Egerben, Kecskeméten. Novembertől járhattak a gyerekek iskolába Temesváron, Körmöcbányán, Pozsonyban. Jolsván csak 1915 januárjától mehettek az intézetükbe a tanulók. Teljesen bizonytalan volt, hogy az ungvári iskolába mikortól járhatnak tanulni a diákok.²⁴ A következő tanévben is voltak csúszások, a pozsonyi siketiskola 1915. november 20-tól tudta fogadni a siket tanulókat. A pozsonyi siketintézet felügyelőbizottsága már 1916. január 19-én kelt, a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz írt folyamodványában kérte az épületük visszajuttatását, hogy a következő tanévet már ott kezdhessék meg a siket növendékek.²⁵

A Heves vármegyei állami siketintézetben, Egerben az első háborús tanév 1914. október 1-én, három tanerővel, 4 osztállyal kezdődött. Az 1915. április 19-én kelt levelében a Heves vármegyei alispán azzal a kéréssel fordult a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogy a tanévet 1915. május 15-én lezárhassa. Indoklásában a háború kitörése előtt megállapított költségvetés elégtelenségére, a megnövekedett kiadásokra, a város közélélmzési nehézségeire hivatkozott.²⁶ Mlinkó István, az egri siketintézet igazgatója a *Magyar Siketnéma Oktatásnak* küldött tájékoztatójában is erre hivatkozott az 1915. május 22-én megvalósult tanévzárás kapcsán: „az élelem oly kevés és méregdrága, hogy lehetetlen volt őket tovább itt tartani. A munkaerőre is szükség van a falvakban.”²⁷

²² HU-MNL-OL-K 506. 4-86407/1915. (1. cs.).

²³ Egri Főegyházmegyei Levéltár. Archivum Novum. III. Acta meritorum. Surdomutorum et caecorum instituta 1804–1923. 1397/1915.

²⁴ Borbély Sándor: Sorstársak. *Siketnéma* Közlönye, 1914. 10. sz. 80.

²⁵ HU-MNL-OL-K 506 4-89301/1916. (1. cs.).

²⁶ HU-MNL-OL-K 506 4-12867/1916. (1. cs.).

²⁷ Háború és mi. *Magyar Siketnéma Oktatás*, 1915. 6–10. sz. 88.

Az 1904-ben létesült, Ungváron működő siketintézet közvetlenül megtapasztalta a háború igazi arcát, amikor a várostól alig 47 km-re fekvő Révhely községbe betörték az orosz csapatok, akik 1914. szeptember 25-én az Uzsoki-hágón át nyomultak be Magyarországra. Az ungvári intézet azon 12 növendékét, akik árvák voltak, vagy szüleiket a háború mindenüktől megfosztotta, Debrecenbe küldték 1914. október 29-én. A tanulók 1915. március 6-án térhettek vissza Ungvárra, ahol szembesültek azzal, hogy az iskolaépület katonai célra lefoglaltatott. Ebből néhány helyiség csak 1915. november 20-tól került vissza. Az ungvári tanári kar 9 tagjából 8 fő vonult be a mozgósításkor.²⁸

Itt már érdemes az 1897. évi statisztikai törvény által előírt kormányjelentésekre is utalnunk. Ezek az 1898 és 1941 közötti időszakot ölelik fel. Minisztériumonként ismertetik az adott éves tevékenységet, így átfogva az államigazgatás és a gazdasági, társadalmi élet valamennyi területét. Ebből adódóan alapvető forrást jelentenek az ország közállapotainak tanulmányozásához. Esetünkben a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium siketintézetekre vonatkozó jelentéseiről van szó.

Az 1915–1918. évi, összevont kormányjelentés szerint a siketintézetek közül a háború alatt 8 intézet és 2 foglalkoztató működött. A megcsappant tanári létszám miatt csökkenteni kellett a növendéklétszámot is, amely a háború alatt a „béke-időkre” jellemző átlagos évi 1220-as létszámot érte el. Emelni kellett a tanárok heti kötelező óraszámát. A háborúban megsiketült, megnémult katonák beszédtanítása céljából Budapesten, Kolozsváron, Debrecenben és Temesváron megfelelő tanfolyam indult.

Ugyancsak az összevont kormányjelentés szerint megnehezítette a gyógypedagógiai intézetek működését azon körülmény, hogy mindjárt a háború kezdetén 99 tanerő (75 a siket, 10 a vakok és 14 a szellemi fogyatékosok intézeteitől), valamint 15 gyógypedagógiai hallgató vonult be katonai szolgálatra. Az intézetek közül kórház céljaira lettek igénybe véve a siketek temesvári, jolsvai, ungvári, pozsonyi, körmöcbányai, kecskeméti, soproni, valamint a budapesti izraelita, továbbá a vakok budapesti országos és az ifjú vakok szombathelyi és szegedi intézetei.²⁹

A siketintézetek által kiadott értesítők név szerint közzétették azon tanárokat, akik katonai szolgálatot teljesítenek. Többek között Bárczi Gusztávról, a budapesti siketintézet tanáráról megtudjuk, hogy 1914. augusztus 1-től kezdve teljesített katonai szolgálatot, több ütközetben megsebesült. Folyamatosan közölték és pontosították a bevonult tanárokról szóló információkat. A hadifogságba esett tanerők esetében pedig a hadifogolytábor helyét, illetve a postai elérhetőséget is közzétették az értesítőkben, ahogyan azt olvashatjuk a budapesti siketiskola 1915–1916. tanévi

²⁸ Egri Főegyházmegyei Levéltár. Archivum Novum. III. Acta meritorum. Surdomutorum et caecorum instituta 1804–1923. 140/1916.

²⁹ A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 1915–1918. Budapest, 1924, 131.

értesítőjében is. Többek között Benedek Ábrahám izraelita hitoktatónál, aki tizedes volt a 20. honvéd gyalog hadosztály törzsszázadánál és a tábori postaszáma 14. volt. Bründl Ödön és Michels Fülöp tanárok az első világháború kitörésekor Franciaországban voltak együtt tanulmányúton, ott rekedtek és kerültek internálásra. Bründl Ödön Dél-Franciaországban, Villefranche-de-Rouergue-ben, illetve Michels Fülöp pedig ellenkezőleg Északnyugat-Franciaországban, Plounéventerben volt hadifogságban. Sorsuk nem változott az 1915–1916. évi budapesti siketiskolai értesítő tanúsága szerint, a címük is ugyanaz maradt.³⁰

A váci intézet értesítője szerint az 1915–1916. tanévben már nyolc pedagógus hiányzott a 22 fős tanári karból. A tájékoztató szerint a katonai szolgálatra bevonult pedagógusok hiánya „felette nehezé tette az intézeti munkálkodást”.³¹ Szegeden, 1915-ben a siketintézet épületének egy részét a katonaság foglalta le (II. honv. ker. utásztanfolyam), négy terem pedig Szeged alsó-városi és mórasi községi elemi iskolának lett átengedve. A fennmaradt helységek csekély száma és a tanerőhiány azonban itt is érezte a negatív hatását a tanítás során. Körmöcbányán, 1915-ben az intézet egy része hadikórház volt, az emeleten csak öt szobában folytathatta a tanítás.³²

1916 őszén vontatottan indult újra az oktatás. Vácon a háborús állapot miatt a növendékeket szokatlanul lassan hozták be. Több növendék szülője gazdasági okokból október 1-ig kért halasztást gyermeke számára. A románok 1916. augusztus 27-i hadba lépését követően megindult offenzíva következményeként az Erdélyből menekült magyarok közül 1300-an Vádra kerültek, ahol a váci intézet igazgatója, Borbély Sándor négy tantermet ajánlott fel és rendeztetett be. Ilyen módon négy székely család kapott hajlékot a váci siketintézetben. Kolozsváron a katonai hatóság 1916. augusztus 10-én lefoglalta az intézet összes, úgy iskolai, mint internátusi helyiségeit az V. honvéd kerület tiszti iskolája részére. Ebből adódóan Kolozsváron a tanév megnyitása bizonytalan időre elhalasztott.³³ A tiszti iskola távozása után az épületet az erdélyi menekültek rendelkezésére bocsátották, ami 503 fő menekült elszállásolását jelentette.³⁴

Kecskeméten is hasonló volt a helyzet, mint Vácon. A felsőbb osztályú növendékek közül kevesen jelentkeztek a tanévnyitáskor, ugyanis szüleik a mezőgazda-

³⁰ A Siketnémák Magyar Királyi Állami Intézete értesítője 1915–1916. tanévről. Budapest, 1916, 13. OPKM E 147.

³¹ A Siketnémák Váci Kir. Orsz. Intézetének értesítője. Az 1915–1916. és 1916–1917. iskolai évről. Vác, 1917, 61. OPKM E 1712.

³² Háború és mi. Magyar Siketnéma Oktatás, 1915. 6–10. sz. 89.

³³ Háború és mi. Magyar Siketnéma Oktatás, 1916. 7–10. sz. 123.

³⁴ HU-MNL-OL-K 506. 7-144911/1916. (2. cs.).

sági munkák miatt otthon tartották őket s azoknak egy része is, akik visszamentek az intézetbe, az őszi munkák miatt szabadságot kértek az igazgatóságtól.³⁵

Debrecenben a siketintézet 1916 őszén az erdélyi menekültek ellátása végett az Erdélyből menekült kórházak részére lett lefoglalva.³⁶ A siketiskola ideiglenesen a kereskedelmi iskola ebből a célból átengedett tornatermébe, pincehelyiségébe hurcolkodott és az intézet felszerelése, berendezése az épület padlására került összezsúfolva. A megváltozott viszonyokhoz igazodva az órarendet is módosítani kellett. Az elméleti tárgyakat a délutáni sötét órákban – lámpa mellett – voltak kénytelenek tanítani, a többi tárgy tanítása pedig – a pincében – a délelőtti órákban folyt.³⁷

Az 1918-ban kiadott *Siketnémények Zsebnaptára* külön fejezettel adózott a hősi halált halt tanárok emlékezetének. Sándor Szilveszter, az ungvári siketintézet tanára az első szerbiai offenzíva során esett hadifogságba, és mint hadifogoly hunyt el a prokopljei fogolytáborban 1915. február 28-án. Emmer István, a jolsvai intézet igazgatója, a 72. gyalogezred zászlósa, 1917. július 26-án az olasz fronton esett el. Selényi Miklós tanárjelölt, önkéntes szakaszvezető 1915. május 20-án halt hősi halált Galíciában, Pető János, a kaposvári siketintézet tanára, a cs. és kir. 52. gyalogezred tizedeseként esett el szintén Galíciában 1915. augusztus 27-én.³⁸

Nemcsak tanárhiánnyal, hanem növendékhiánnyal is szembesülni kellett. Az intézetek növendéklétszáma a háborús években mintegy 50%-kal csökkent.³⁹ Például az ungvári siketintézetnél a tanulói létszám az utolsó békebeli tanévben 89 fő volt, az 1914–1915. tanévben 29, az 1915–1916. tanévben 48, az 1916–1917. tanévben 53 növendék került felvételre. Ehhez viszonyítható, hogy a körzethez tartozó megyékben az 1910. évi népszámlálás adatai szerint 2675 fő siket élt, melyek közül 724 fő (!) volt tanköteles korú.⁴⁰ A változó létszámhoz az is hozzájárult, hogy az intézet körzetébe tartozó megyék haditerületté váltak, a növendékek nem tudtak eljutni Ungvárra.⁴¹

Nemcsak a tanárhiány és a tanulói létszám csökkenése, hanem a hátszágbeli ellátási nehézségek és az időjárás is befolyásolták a siketiskolák működését: Vácon „*nagyobb rendzavarást okozott az 1917. év eleji szigorú és tartós tél. A beszerzett*

³⁵ Háború és mi. *Magyar Siketnéma Oktatás*, 1916. 7–10. sz. 125.

³⁶ HU-MNL-OL-K 506 7-139157/1916. (2. cs.).

³⁷ Háború és mi. *Magyar Siketnéma Oktatás*, 1916. 7–10. sz. 126–127.

³⁸ <https://katonahoseink.militaria.hu/> (utolsó letöltés 2022. 09. 13.); *Siketnémények Zsebnaptára*. Szerk.: Györgyfy Ákos, Szentgyörgyi Gusztáv. 1918, 60–61.

³⁹ A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 1915–1918. Bp., 1924, 131.

⁴⁰ A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség részletes leírása. 3. köt. Budapest, Magyar Kir. Központi Hivatal, 1907, 734–735.; *Siketnémények Zsebnaptára*. Szerk.: Györgyfy Ákos, Szentgyörgyi Gusztáv. 1918, 52.

⁴¹ HU-MNL-OL-K 506 7-155468/1918. (2. cs.).

szénmennyiség a normális téli viszonyok között elég lett volna, de a nagyban leszállott hőmérséklet fokozottabb mértékben fogyasztotta a fűtőanyagot, úgyhogy febr. 18-án híjával lettünk ennek is. Csak annyit lehetett megmenteni, hogy az internátusi helyiségeket lehetett fűteni. Újabb beszerzésről a közlekedési viszonyok és a megcsappant készlethiány miatt gondoskodni nem lehetett. Így az osztályokat az internátusi helyiségekbe, az ebédlőkbe és a játszótermekbe kettesével-hármasával elosztva kisebb mérvű tanítást lehetett végezni. Azonban a tavasz sem hozott enyhülést, ugyanis a zord időjárás miatt volt, amikor szünetelt a tanítás.⁴² A tanulók étkezésében annyiban mutatkozott meg a háború közéletre gyakorolt hatása, hogy egyhangúvá vált az étrend. Ennek ellensúlyozására Vácon az úgynevezett kézügyességi (slöjd) gyakorlatok helyett kertészeti és kisebb gazdasági munkákat végeztek a tanulók, ezzel is változatosabbá, gazdagabbá téve az egysíkú, minőségében rosszabb táplálkozást.⁴³ Ugyancsak ezt a célt szolgálta a váci intézet kezdeményezése a M. Kir. Földművelésügyi Minisztériumnál. Az iskola kapott egy úgynevezett „iskolaméhest”, melynek elsődleges célja a siket tanulók számára a méhészeti ismeretek elsajátítása, a másodlagos cél pedig az étrend feljavítása volt.⁴⁴

Siket tanulóként a hátszágban

A siketiskolák tantervének szerves részét képezte a beszédtanítás. Ennek fontos alkotóeleme volt az úgynevezett beszédkör. Lett József kecskeméti intézetigazgató beszédtanításról szóló, 1917-ben megjelent cikke alapján megállapítható, hogy a siket tanulók aktívan foglalkoztak a világháborúval. A „beszédkörök” sokféle témát öleltek fel kérdés-felelet formájában: érintették az aktuális állapotot. 1917-ben többek között szeptemberben a bemutatkozásról, októberben a háborúról, novemberben az őszi mezőgazdasági munkákról, decemberben az ismerősökről, az erdélyi menekültekről, januárban a karácsonyról, a katonák szenvedéseiről, megsegítéséről, februárban a piaci életről, a vásárlásról, márciusban a március 15-i ünnepségről, áprilisban a tavaszi mezőgazdasági munkákról, haszonállatokról szóltak.⁴⁵

A siketintézetek a diákokat a tanításon kívül bevonták a hadi jótekonysági és gyűjtő munkálatokba is. Vácon az intézet tanulói a Vác környéki erdőkben a katonák számára, ahol lehetett, gyűjtöttek szederleveleket, csalánt, vadgesztenyét, szilva- és barackmagokat.⁴⁶

⁴² A Siketnémák Váczi Kir. Orsz. Intézetének értesítője. Az 1915–1916. és 1916–1917. iskolai évről. Vác, 1917, 61. OPKM E 1712.

⁴³ Uo. 62.

⁴⁴ Uo. 65.

⁴⁵ Lett József: Részletes tananyagbeosztás a siketnéma-int. IV. oszt. számára. Magyar Siketnéma Oktatás, 1917. 1–3. sz. 22–35.

⁴⁶ A Siketnémák Váczi Kir. Orsz. Intézetének értesítője. Az 1915–1916. és 1916–1917. iskolai évről. Vác, 1917, 63. OPKM E 1712.

A budapesti siketintézet tanulói, figyelembe véve a beszédképességüket, az alábbi felhívással járva, buzdítottak hadikölcsön-jegyzésre: „*Én is magyar vagyok. Én is szeretnék segíteni a magyar katonákon. Az igazgató úr és az osztályfőnök urak azt mondták nekem, pénzzel lehet legjobban segíteni a hazán és a katonákon. [...] Ha volna pénzem, szeretném mind kölcsönadni a hazának.*”⁴⁷

A pozsonyi siketintézet 89301/1916. sz. alatt a Gyógypedagógiai Országos Szaktanácsnak felküldött jelentése szerint a lánynövendékek a kézimunka órákon hadfelszerelési cikkeket készítenek és a szükséges anyagot az „*Orsolya zárda útján szerzik be*”. Illetve azzal a kéréssel fordultak a tanácshoz, hogy az engedélyezze, hogy – a hadfelszerelések mihamarabbi elkészülése végett – a kézimunka órák egymás után következzenek.⁴⁸ A kecskeméti intézet növendékei is az első és második háborús tanévben „*ér- és térdmelegítőket, valamint hósapkákat kötöttek a város közönsége által e célra adományozott pamutból*”.⁴⁹ Kőrmöcbányán, illetve Vácon 1916 májusában a tanulók adományt gyűjtöttek maguk között az elpusztult „*Kárpáti falvak javára*”.⁵⁰

Ha nem is a harctéren, de a gazdaságban is kiemelt szerep juthatna az érzékesszervi fogyatékosoknak, különösen a siketeknek – jelent meg a *Pesti Hírlap* hasábjain. A cikk írója, Szobolovszky István siketintézeti tanár szerint szakavatott irányítás mellett a siketekkel pótolni lehet a hadba vonult épérzékű férfiak munkaerejét, és tapasztalatot is szerezhetnek a háború utáni időszakra a mezőgazdaságban, a kertészetben és a szőlészetben.⁵¹

A siketek hátországi szerepének további erősítésére felvetődött a pályaválasztás témája is. A háborús időkben milyen pályát válasszanak maguknak a siket tanulók? Ezt a kérdést járja körbe a *Siketnémák Közölnye* egy cikke *A háborúnak tanulsága – Iparossá legyen a siketnéma vagy művésszé?* címmel. Az írásban az iparosság mellett teszik le a voksot: „*hogy a siketnéma iparossá legyen, az nemzetgazdasági szempontból igen kívánatos*”. Ennek ösztönzésére a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium gazdasági iskolák létrehozását rendelte el a siketnémák intézeteiben. Debrecenben, 1916. szeptember 1-én nyitotta meg a kapuit azzal a céllal, hogy „*okszerűen gazdálkodni tudó kisközségeket*” képezzen ki. Azonban nemcsak az oktatási nehézségek, hanem a kötelező elszállásolás miatt is problémás volt a tanítás. A gyerekeket családoknál helyezték el, ahol a szállásadókhoz hasonlóan gyakran éheztek, ezért lopásra és koldulásra kényszerültek. Végül 1916 őszén, Debrecenben

⁴⁷ HU-MNL-OL-K 506 7-51629/1916. (2. cs.).

⁴⁸ HU-MNL-OL-K 506 4-83901/1915. (1. cs.).

⁴⁹ Egri Főegyházmegyei Levéltár. Archivum Novum. III. Acta meritorum. Surdomutorum et caecorum instituta 1804–1923.1397/1915.

⁵⁰ *Siketnémák Képes Lapja*, 1916. 10. sz. 3.

⁵¹ Szobolovszky István: A siketnémák és a gazdasági munka. *Pesti Hírlap*, 1915. 83. sz. 10.

az intézet a menekülő erdélyiek előtt megnyitotta kapuit, ennél fogva a gazdasági iskola működése megszűnt.⁵²

A siketintézetbe járó, kolduló, kéregető siket gyermekek jelenléte országosan jellemző volt. A Szegeden működő siketintézet felhívást is intézett a kéregető siket gyermekek ügyében: *„Tudomásunkra jutott, hogy városunkban lakó egyes siketnéma gyermekek kéregetnek. Mivel intézetünk nem koldusokat, hanem jóra való munkásokat kíván nevelni, és mivel az intézet különben is gondoskodik minden egyes siketnéma gyermekről, fölkérünk minden jóézésű egyént, hogy ne adjanak a kéregető siketnémáknak sem pénzt, sem ennivalót. A gyermekek legtöbbje le tudja írni a nevét, és hálás köszönettel vesszük, hogy ha levelezőlapon vagy telefonon a kéregetők nevét az igazgatósággal közlik.”*⁵³

A Nagy Háború vége felé

Sopronban a siketintézeti tanárok 1918 augusztusában szembesültek a hadikórház céljára átadott épületük állapotával. Szerintük az *„a legsivárabb pusztulás képét mutatta. Nem volt az épületnek olyan része, amelyben kár nem esett volna. A padlózat minden teremben feltöredezve, a falak megrongálva, a bútortzat összetöredezve és se szeri, se száma a tört ablakoknak”*.⁵⁴ Kérésükre a katonaság próbálta helyreállítani a létesítményt, kevés sikerrel. Ugyan az ablakokat megcsinálták, felületesen lemeszelték a falakat, és rovarirtást végeztek az épületben. Csak szeptember végére tudták a feltétlenül szükséges helyiségeket valamelyest használható állapotba hozni. Októbertől indult a tanév, azonban a növendékek száma nem közelítette meg a „békeidők” létszámát. A csökkenés anyagi okokra vezethető vissza. Sem a nagy részben szerény jövedelemmel rendelkező szülők, sem az intézet nem tudtak olyan anyagi áldozatot hozni, hogy több gyermek felvétele lett volna biztosítható. Az eltartásért először havi 50 koronát, majd áprilistól havi 70 koronát kellett fizetni egy-egy tanuló után. A fegyelem is meglazult és egyik-másik gyermek, az iskolán kívül nem lévén szigorú felügyelet alatt, csavargásra adta magát. Az iskolai értesítő kiemelte azt is, hogyan *„befolyásolta immár három év óta munkánk rendjét, menetét, eredményét a növendékek hiányos táplálkozása és sok esetben ruhahiánya is”*. Kényszerű szünet volt 1918. október 11-től november 8-ig a spanyolnátha-járvány miatt, majd december 20-tól 1919. január 15-ig a szénhiány miatt.

Végezetül *„a tantestület a megbolygatott rend, a lázas, beteges közállapotok dacára igyekezett oktató-nevelő feladatát teljesíteni, de a sok nyugtalanító, a gyer-*

⁵² A háborúnak tanulsága – Iparossá legyen a siketnéma vagy művésszé? *Siketnémák Közlönye*, 1916. 1. sz. 2–3.

⁵³ Kéregető siketnémák. *Szeged és Vidéke*, 1917. 11. sz. 1917. január 13. 4.

⁵⁴ *A Siketnémák sopronvármegyei és sopronvárosi államilag segélyezett intézetének értesítője az 1918–1919., 1919–1920., 1920–1921. iskolai évről.* Közli: Völker József. Sopron, 1921, 3. OPKM E 1656.

mekeket, a tantestületet zavaró, lelki szenvedést okozó körülmény miatt jó eredményről szó sem lehetett. Azt azonban jó lélekkel mondhatom, hogy a testületi, kollegiális élet a súlyos idők megpróbáltatásai közepette sem kapott csorbát, nem zavarta meg semmiféle vonatkozásban a belső életet.”⁵⁵

A Magyar Siketnéma Oktatás 1918. évi 4–9. összevont számában Háború és mi címmel egyfajta körképet tett közzé a siketintézetekről. A budapesti siketintézet – a magyar kormány, a diplomácia és a Vöröskereszt intervenciójának segítségével – akciót indított az internált tanárok érdekében, ugyanis orosz hadifogságból még egy tanár sem tért vissza. A budapesti intézetben a „siketnéma és hibásbeszédű katonák iskolája” harmadik tanfolyamát fejezte be 1918 augusztusa folyamán. A tanfolyamot végeztek, gyógypedagógiai és orvosi vizsgálat után „kellő beosztást nyertek”.⁵⁶ Pozsonyban az intézet még mindig katonai kórház volt. Az ideiglenes helyiségekben négyen tanítottak hét osztályt. Kolozsváron a VII. hadikölcsönre 10.000 koronát jegyzett az intézet, ahol a „siketnéma s egyéb beszédhibás katonák tanfolyama” folyamatosan működött. Három csoportban tanították őket. Temesváron öt tanár 76 gyermeket tanított. Ungváron az intézetben 62 növendéket hárman oktattak, és azt is az ideiglenes helyiségekben, míg 1918. március 28-án a katonaság vissza nem adta a siketintézet épületét.⁵⁷

1918 augusztusában az Országos Hadigondozó Hivatal húsz helyre pályázatot hirdetett, amelyek az Izraelita Siketnémák Országos Intézetében voltak betölten-dők. Pályázhattak 7–10 éves „siketnéma fiú- és leány-hadiárvaik felekezeti különbség nélkül”. A felvett hadiárvaik az intézetben teljes ellátásban, ruházásban, és oktatásban részesültek, amit azonban egyelőre csak egy évre biztosítottak.⁵⁸

A háborús időszak végén, 1918-ban jelent meg, kényszerű többéves szünet után a Siketnémák Zsebnaptára Györgyfy Ákos és Szentgyörgyi Gusztáv váci siketintézet-i tanárok szerkesztésében. A zsebnaptár egy fejezete Társadalmunk, intézeteink és a világháború címmel többek között az alábbiakat emelte ki: „Intézeteink közül több szolgált és szolgál most is hadi érdekeket. [...] Több intézetben pedig tanfolya-mok nyíltak meg a háborúban megsiketült, megnémult, vagy beszédhibássá vált katonák rettenetes állapotának javítására [...]” Végül a cikkben a hazai siket tár-sadalom nevében hazafias buzgalommal kijelentette: „Büszke önérzettel és nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk: mi megtettük a kötelességünket!”⁵⁹

⁵⁵ Uo. 4–5.

⁵⁶ Háború és mi. Magyar Siketnéma Oktatás, 1918. 4–9. sz. 117.

⁵⁷ Uo. 117.

⁵⁸ Magyarország, 1918. 188. sz. 1918. augusztus 14.

⁵⁹ Siketnémák Zsebnaptára. Szerk.: Györgyfy Ákos, Szentgyörgyi Gusztáv. 1918, 58–59.

Zárszó

Elmondható, hogy az első világháború kitörése nem hagyta érintetlenül a történeti Magyarországon működő gyógypedagógiai intézeteket, köztük a siketiskolákat. A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és az általa létrehozott Gyógy-pedagógiai Országos Szaktanács irányítása alatt tevékenykedő siketiskolák három területen vállaltak szerepet a háborús hátország életében. Egyrészt a siketiskolák épületeit a hadikórházak létesítése, a katonaság elszállásolása, illetve az erdélyi menekültek befogadása céljából elvették. Ennek következtében az intézetek az adott település más pontjain fekvő épületekben, sokszor igen szűkös körülmények között, összevont osztályokkal, módosított órarendek szerint működtek. Ehhez hozzájárult, hogy a siketiskolai tanárok jelentős része hadba vonult, az itthon maradt tanerőkre hárult a képzés biztosítása, több-kevesebb sikerrel. Harmadrészt a hátország tevékenységébe kapcsolódva a siket tanulók szintén részt vettek a karitatív jellegű tevékenységekben: katonák számára készített ruhaneműkkel, számukra elrendelt gyűjtések végrehajtásával, illetve a hadikölcsön-jegyzésekkel.

Mindez azonban nem feledteti azt a tényt, hogy a nagymértékű drágulás, a közélémezés bizonytalansága, a családfő hadba vonulása, a szülői, illetve az iskolai felügyelet lanyhulása, az internátus vagy externátus lehetőségének szűkülése, a siketiskolai oktatás színvonalának csökkenése hozzájárult ahhoz, hogy ezekben a háborús tanévekben csökkent az intézetbe járó növendékek száma és ebből következően kevesen végezték el vagy alacsony színvonalon folytatták a tanulmányaikat, leszűkítve a későbbi mobilitási lehetőségeiket.

A RÖGTÖNÍTÉLŐ BÍRÓSÁGOK ÉS A KATONÁK ÁLTAL ELKÖVETETT BŰNCSELEKMÉNYEK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KASSAI 39. HONVÉD GYALOGHADOSZTÁLY HADBÍRÓSÁGA ÁLTAL TÁRGYALT ÜGYEKRE (1914–1918)*

A győzedelmes vagy vesztes csatákon, a hősök egyéni cselekedetein, a hadifogság mindennapjain vagy éppen a gazdaság és a társadalom átalakulásán túl a Nagy Háború egyik következménye a különböző, elsősorban a háterszágban a katonák és a polgári lakosság által elkövetett bűncselekmények. Ezek nagyjából államel- lenes, a Monarchia katonai érdekei ellen elkövetett bűntettek voltak. Nemcsak a katonákat, de számos esetben – különösen az 1914–1916 közötti időszakban – a polgári lakosságot is a hadi helyzettől függően katonai bünvádi eljárás alá helyez- ték. Kezdetben ez leginkább a hadműveleti vagy hadtápterületekre¹ vonatkozott, amelyet a későbbiekben a bűncselekmények számának növekedésével kiterjesztet- tek az Osztrák–Magyar Monarchia egészére. Manfred Rauchensteiner *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*² című monográfiája szerint a háború négy éve alatt hadbíróságokhoz kivizsgálásra került bűncselekmények száma min- tegy 4107, amelyből 2157 általános és 1950 katonai vétség.³ Ez a relatíve alacsony- nak tekinthető szám abból adódhatott, amelyek nagyjából cs. és kir.⁴ hadbíró-

* A tanulmány az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány és a Tempus Közalapítvány Collegium Hungaricum ösztöndíjának segítségével készült.

¹ A hadtápparancsnokok ugyanolyan jogokkal rendelkeztek területükön, mint egy hadseregpa- rancsnok. Az elsődleges cél a harcoló alakulatok ellátásának a biztosítása volt. 1914. szeptember 16-án állapították meg a hadtápkörleteket, így az alábbi vármegyék tartoztak területileg egy-egy hadtápkörülethez: Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj-Torna, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Baranya, Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Krassó-Szörény és Szeged város, továbbá a Horvátország egésze és Fiume város. 1915. október 12-én viszont a megjelölt vár- megyék közül Szepes, Sáros, Abaúj-Torna és Zemplén, valamint ezeken a területeken lévő szabad királyi városok kikerültek a hadtápkörületből. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Belügyminisztérium Reservált iratok (a továbbiakban: HU-MNL-OL K 149) 1916-10-5243., vala- mint HU-MNL-OL-K 149-1916-10-5546. Hadtápkörletek megváltoztatása. 1-13. (84. d.).

² A fordítás 2017-ben jelent meg a Zrínyi Kiadó gondozásában. A kézirat már 2013-ban napvilágot látott: Manfred Rauchensteiner: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Bécs–Köln–Weimar, 2013.

³ Az általános vétségekhez sorolták a lopást, rablást, nemi erőszakot, a fелségstést és a közrend megzavarását. Manfred Rauchensteiner: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Budapest, 2017, 768.

⁴ császári és királyi.

sági ügyek voltak, mivel közvetlenül a fronton és a frontvonal mögött, vagyis a belső, részben pedig a külső hadműveleti területeken rögtönítelő bíróságok működtek, így azok az ügyek más eljárás alá kerültek. Háború idején a polgári büntető bíraskodás alá tartozó személyeket is azonnal a katonai rögtönítelő bíraskodás alá helyezték, ha jogosulatlanul toboroztak, kémkedtek, esküszegésre buzdítottak vagy segítséget nyújtottak. A katonai bűncselekmények (ezalatt most a kémkedést értjük) elkerülése végett a hadvezetőség nem riadt vissza attól sem, hogy korábbi főtisztakat, akik nyugállományba kerültek, letartóztassanak. Így járt az orsovai területen élő Cena Miklós nyugalmazott altábornagy is.⁵ 1914. július 25–26. éjjelén a hadtestparancsnokságok vezérkari osztályától az az utasítás (titkos jelzésű távirat) érkezett a m. kir. honvéd állomásparancsnokságokhoz, hogy akár a cs. és kir. Hadügyminisztérium tudta nélkül is tartóztassa le a gyanús elemeket. Ennek következtében került fogházba az altábornagy is, egészen 1914. augusztus 4-ig.⁶ A vádat a cs. és kir. 7. hadtest vezérkari osztálya emelte, eszerint annak lakásán nagyszámú fényképlemezt, fényképet, sok katonai könyvet és térképet találtak. A legtöbb kép Mehádia⁷ és környékének hídjait, alagútjait és árvízterületeit tartalmazta. Később a román közvéleménynek is kedvezve szabadon engedték, mert megállapították, hogy a felvételek csupán régészeti kutatásokhoz kellettek.⁸ A túlkapasok elkerülése fontos tényező volt a hadsereg számára, a lakosság támogatásának a megtartása elkerülhetetlennek bizonyult, a későbbiekben ezért igyekeztek kellő szigorral fellépni a bűnelkövetőkkel szemben. A végzésnek elrettentőnek kellett lennie, így, ha több katonai személy követte el a bűncselekményt, az első számú vádlott kapta a leg súlyosabb büntetést.

A rögtönítelő eljárás bevezetését az Igazságügyi Minisztérium is meghatározhatta annak idejével és helyével együtt, de a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium egyetértésével. A rögtönítelő eljárásra a gyorsított bünvádi eljárás szabályai vonatkoztak. Kihirdetésére csak akkor kerülhetett sor, ha a katonai fegyver csorbulását, a közbiztonság veszélyeztetését vagy a haderőt fenyegető⁹ bűncse-

⁵ Cena Miklós korábban a 3. gyalogdandár parancsnoka volt vezérőrnagyi rangban. *Budapesti Közlöny*. Hivatalos rész. (173) 1904. 1.

⁶ HU-MNL-OL-K 149-1915-10-933. Cena Miklós altábornagy letartóztatása. 19-20. (82. d.).

⁷ Orsovától keletre fekvő település a Bánságban. Ma Románia része.

⁸ Cena Miklós valóban folytatott régészeti kutatásokat, Mehádia mellett ő fedezte fel a római kori tábor maradványait.

⁹ A haderőt fenyegető bűncselekménynek tartották a hátszágban lévő hadiüzemek sztrájkját is. A hadsereg a céljaik maximális teljesítéséhez a hátszágban lévő hadigyrakat folyamatosan a rögtönbíráskodás rémképével riogatta, hogy a folyamatos elégedetlenségeket, amelyek sztrájkba torkolhatnak, elkerülje. 1916. augusztus 16-án a közös hadügyminiszter átiratot intézett a magyar kormányhoz a hadi ipari üzemekben előfordulható sztrájkok megfékezésére. A hadügyminiszter szerint minden 18–50 év közötti férfi vagy nő ennek hatálya alá kerülne, ha sztrájkra adná a fejét. A m. kir. honvédelmi miniszter ezt szeptember 7-én elutasította, ugyanakkor fontosnak tartotta, hogy külön törvényhozási intézkedés szülessen a kérdésben. Úgy gondolta, ez a törvényhozáson

lekményeket lehetett tapasztalni.¹⁰ Egyes állítások szerint halálos ítéletek meghozatala először a téli hadjárat idején történt 1915 márciusától, amelyek végrehajtására az északkeleti vármegyék területén és Miskolcon került sor.¹¹ Ez az állítás nem lehet alaptalan, már abból a szempontból sem, hogy 1915 márciusában Tisza István és néhány érintett vármegye főispánja a Hadsereg főparancsnoksággal (*Armeeoberkommando*) komoly vitát folytatott. Ugyanis a dezertőrök száma folyamatosan növekedett, különösen az 1915-ös tél folyamán. Ennek meggátlására a hadsereg a bűnelkövetőket nyilvános megszégyenítéssel büntette. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy az illetőség helyén a katonaszökevények neveit a szószékről, vagy kidoboltatás útján kihirdették és őket teljes vagyonekobjzással sújtották, hozzátartozóikra pedig sarcot vetettek ki, sőt, ha szükséges volt, kilakoltatást is érvényre lehetett juttatni. A szökevények személyét illetőleg pedig egyértelmű volt a rendelkezés: „A háborús törvények értelmében ilyen egyének a kötél általi halállal büntetendők”.¹² Gaksch József alezredes, a szabadkai cs. és kir. 86. gyalogezred parancsnokának a jelentése szerint 1915. január 7–10. között 9 ember szökött meg az ezredétől azok közül, akik járőrszolgálatra jelentkeztek.¹³ Ez a tendencia a későbbiekben is alig változott. Más frontvonalon (Erdély), másik évben (1916 őszen) a brassói határszéli rendőrkapitányságot megbízták a Hidalmás–Biharkistály közti szakasz ellenőrzésével. Ebben az időszakban szeptember 15. és október 21., valamint október 21. és 28. között két nagyobb terjedelmű jelentést közöltek az ott elvégzett feladatokról, amelyek alapján a katonák szökési kísérletének a száma folyamatosan növekedett.

nem menne át, ezért inkább az igazságügyi miniszter javítana a bérviszonyokon és a megélhetési körülményeken, valamint a gyári élelmezésen, hogy ne kerüljön sor sztrájkokra. A közös hadügyminiszter a csepeli sztrájkot hozta fel, a munkások hangulatával, hazafiatlanságával indokolta a döntést. A kereskedelemügyi miniszter szerint épp jókor jött a munkabeszüntetés, mert amúgy is anyagihiány volt és nem tudták volna a napi 3.333 000-ra emelni a tölténygyártást. Sándor János belügyminiszter próbált közvetíteni, szerinte a hadügyminiszter csupán azokat az egyéneket helyezné rögtönítélő bíraskodás alá, akik nem teljesítenek katonai szolgálatot, mert azok, akik a behívásuk útján kerültek a gyárakba, már amúgy is a katonai büntető bíraskodás alá esnek. A sztrájkot csak vétségnek, nem pedig bűncselekménynek tartotta a belügy, így azt előbb büntetté kell minősíteni, amelynek indoka a hadviselés megnehezítése vagy megghiúsítása lehetett. HU-MNL-OL-K 149-1916-10-3284. A hadiipari üzemekben előforduló sztrájkokra a rögtönítélő bíraskodás megállapítása (98. d.).

¹⁰ 5488/1914. M. E. rendelet a gyorsított bünvádi eljárás életbeléptetéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára* 48. (1914) 1434–1437.

¹¹ Galántai József: Magyarország az első világháborúban (1914–1918). In: *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. Hanák Péter. 2. kötet. Budapest, 1983, 1111–1112.

¹² HU-MNL-OL-K 149-1915-10-996. Katonai szökevények pellengérré állítására vonatkozó napi-parancsok közlése. 9. (82. d.).

¹³ Uo.

A brassói határszéli rendőrkapitányság kimutatása
1916. 09. 15. – 10. 21.¹⁴

<i>Tettenérés típusa</i>	<i>Személyek száma/fő</i>
Hadművelési terület határának átlépésében megakadályoztattak	701
Saját hadseregbeli katonaszökevény	40
Orosz fogolyszökevény	28
Szerb fogolyszökevény	4
Román katonaszökevény	3
Katonaszöktetésben segédkezők	4
Kémgyanús személyek	13

A brassói határszéli rendőrkapitányság kimutatása
1916. 10. 15. – 10. 28.¹⁵

<i>Tettenérés típusa</i>	<i>Személyek száma/fő</i>
Hadművelési terület határának átlépésében megakadályoztattak	294
Saját hadseregbeli katonaszökevény	23
Orosz fogolyszökevény	3
Körözött egyén	1
Hadimunkás	1

A szökések során felmerült az a kérdés, hogy a kihirdetés milyen következményekkel jár. Tisza István miniszterelnök mögé beállva néhány főispán mellett kardoskodott, hogy a nyilvánosságot töröljék el, hiszen a hozzátartozók megszégyenítése nem tesz jót, megbélyegzik őket, és ez a hadsereg fegyelmére súlyos károkkal hat. Tiszaék javaslata szerint a hadjárat győzedelmes befejezéséig ezt kerülni kell. Habsburg-Teschener Frigyes főherceg 1915. március 10-i levelében hasonló vélelmenyt fogalmazott meg, annyi kiigazítással, hogy a polgári hatóságoknak ezt tudniuk kell, hiszen a katonaszökevények végrendelkezési jogát megszüntették, valamint az ingatlan vásárlási és eladási joga is felfüggesztésre került.¹⁶ Köztes döntés

¹⁴ HU-MNL-OL-K 149-1916-9-7941. A brassói határszéli rendőrkapitányság jelentése a hadművelési területen való tevékenységről. 333. (94. d.).

¹⁵ HU-MNL-OL-K 149-1916-9-8233. A brassói határszéli rendőrkapitányság jelentése a hadművelési területen való tevékenységről. 340. (94. d.).

¹⁶ HU-MNL-OL-K 149-1915-10-996. Katonai szökevények pellengérré állítására vonatkozó napiparancsnok közlése. 19. (82. d.).

született, 1915. április 12-én Alexander Krobatin¹⁷ cs. és kir. hadügyminiszter és Hazai Samu¹⁸ honvédelmi miniszter a katonai bűnvádi perrendtartásra hivatkozva elrendelte a hadra kelt sereg körletéhez tartozó részek kivételével (amúgy ez ott már korábban is működött) a Magyar Királyság területén a rögtönbíráskodást, amely elsősorban a szökés, abban való bűnrészesség, szökésre való szövetkezés, zendülés, segítségnyújtás, arra csábítás tárgyában valósulhatott meg, amelynek következménye az eljárás lefolytatása és a halálbüntetés.¹⁹ Kihirdetésére április 15-én került sor. Bár az is igaz, hogy Cvrček Ferenc²⁰ altábornagy még vezérőrnagyi rangjában 1915. februári 18-án kiadott, de a m. kir. kassai honvédkerületi parancsnokság által csak 1915. március 3-án közhírré tett rendelet szerint a rögtönítélő eljárást kiterjesztették. Ennek értelmében Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj-Torna, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye, valamint Miskolc szabad királyi város területén, ha valaki szökevényt útba igazít, álöltözetet ad, elrejt, vagy szállást biztosít, így elősegíti a szökést, agyonlövessel büntetendő.²¹ A hadművelleti területeken, vagyis elsősorban a tábori hadsereg felvonulási területein és a különböző állomásparancsnokságok felügyelete alá tartozó részeken, így a kassai katonai kerületben ennél jóval korábban rendelték el a rögtönítélő eljárást az 1912. évi XXXII. 437. §. alapján, 1914. augusztus 24-én.²²

A katonai bűnvádi eljárás kidolgozása

A katonai bűnvádi eljárás megreformálása nemcsak idehaza, de külföldön is folyamatosan napirenden volt. Az 1896-os reformot követően²³ (amely ténylegesen

¹⁷ Alexander Krobatin (1849–1933) tábornagy: 1912–1917 között hadügyminiszter, majd előbb a cs. és kir. 10. hadsereg parancsnoka az olasz fronton, majd a Tiroli Hadseregcsoport megbízott parancsnoka az olasz fronton. Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok*. Budapest, 2010, 204.

¹⁸ Hazai Samu (1851–1942) vezérezredes: 1910–1917 között magyar honvédelmi miniszter, majd az osztrák–magyar fegyveres erők utánpótlási ügyeinek a főnöke. Balla: *Tábornagyok...* 154.

¹⁹ HU-MNL-OL-K 149-1915-10-950. Egyes bűncselekményekre vonatkozó rögtönbíráskodási eljárás életbeléptetése tárgyában. 11-12. (82. d.).

²⁰ Cvrček Ferenc (1857-1934) altábornagy: 1915. január 31-től 1915. október 26-ig a m. kir. III. honvédkerület, Kassa parancsnoka. 1912. május 1-től vezérőrnagy, altábornaggyá való kinevezését 1915. május elsején kapta meg. Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok*. Budapest, 2019, 104.

²¹ HU-MNL-OL-K 149-1915-10-1392. Hirdetmény a rögtönítélő bíráskodásról (82. d.).

²² HU-MNL-OL-K 149-1915-10-950. Egyes bűncselekményekre vonatkozó rögtönbíráskodási eljárás életbeléptetése tárgyában. 49. (82. d.).

²³ A kidolgozott verzió előtt a tervezetbe belekerült az a rész is, hogy ha a katonai személy egyenruhában vagy tiszti minőségben követi el a bűncselekményt, akkor a bűncselekmény a katonai törvény hatáskörébe tartozik. A katonai reform. *Pesti Hírlap*, 1888. 10. évf. 305. sz. 1.

1900-ban lépett életbe) megtörtént a francia hasonló törvénycikk kidolgozása is, amely a későbbiekben a Monarchia számára az egyik kiindulópont lehetett a háború előtti perrendtartás kidolgozásában. Lényeges különbség a honi eljárás menete és a francia minta között az volt, hogy ott a bírói kar, amely jogvégzett katonákból állhatott, 7 tagúra növekedett a korábbi 5-ről. Sőt a katonai bírói kar a tisztikaron kívül álló és attól teljesen független testület lett.²⁴ Németország, hasonlóan szövetéséhez vagy éppen fő riválisához, a századfordulón új katonai perrendtartást vezetett be, amely lényegesen egyszerűbb rendszert eredményezett. A bíraskodásban két rendszer épült ki: az alsó és a felső. Az alsóba a tiszti ranggal nem rendelkezők tartoztak, akiket az elkövetett kihágás vagy vétség miatt fogházzal büntettek. Minden más a felsőbe tartozott. Az előbbiben a nyomozást a *Gerichtsoffizier*, utóbbiban a *Kriegsgerichtsrat* bonyolította le. Az illetékes katonai parancsnok bármikor betekinthezett a nyomozás folyamatába, majd a nyomozás lefolytatása után felé jelentéstételi kötelezettség volt érvényben. Ő jelölte ki a bíróság időpontját és helyét, ahová a bírókat szolgálati úton rendelték ki. A parancsnok a végtárgyaláson személyesen nem vehetett részt.²⁵ Ha a polgári bünvádi eljárás megkezdése után a vádlott, vagy éppenséggel a vádló bevonult, a bünvádi eljárását felfüggesztették, ez akkor is bekövetkezett, ha az ügyvéd öltötte magára a bakaruhát.²⁶

Kikre terjedt ki a katonai bíróságok hatásköre? A tényleges szolgálatukat töltő személyekre, valamint a tartalékos²⁷ katonákra és tisztekre.²⁸ A katonai szolgálatban álló egyének által a katonai szolgálat alatt elkövetett, valamint feljelentett minden büntetendő cselekmény, így a rendőri kihágások is, a katonai hatóságok jogkörébe tartoztak.²⁹ A háborúban ez kiterjedt mindazokra, akik a tábori hadsereg mellett

²⁴ Edvi Illés Károly: A katonai bünvádi eljárás reformja Franciaországban. A nyomozás megszüntetésének perjogi hatása a sértett és a kir. ügyészség jogait illetően. *Jogtudományi Közlöny*, 34. évf. 1901. 1.

²⁵ Szilágyi Arthur Károly: Az új német katonai perrendtartás. *Jogtudományi Közlöny*, 22. évf. 1899. 171.

²⁶ Térfi Gyula: Háború esetére szóló kivételes intézkedések a polgári eljárásban. *Jogállam: jog- és államtudományi szemle*, 7–8. 1914. 562–570.

²⁷ A tartalékosokat, a közigazgatási teendőket végző katonai vagy rendőri személyeket, a fegyveres erőhöz tartozó polgári és igazságszolgáltatási tisztviselőket 1890-től csak kötelességük teljesítésének elmulasztása vagy a katonai fegyelem megsértése miatt állíthatták katonai büntető törvényszék elé. Bonts Gyula: A katonai büntetőtörvénykönyv és eljárás revíziójának kérdéséhez. *Magyar Jogászegyleti értekezések* 7. Szerk. Szladits Károly. Budapest, 1891, 15.

²⁸ A véderőről szóló 1889. VI. törvénycikk különbséget tett a bünvádi eljárás során a tényleges állomány és szolgálat között. Az előbbibe tartoztak az ellenőrző szemle, a tiszti minőségben, vagy egyenruhában elkövetett bűncselekmények, míg az utóbbiba azokat sorolták, amelyeket a szolgálat alatt követtek el, vagyis itt minden bűncselekmény katonai bünvádi eljárás alá tartozott. Dohy Beatrix: A büntetőjog mozaikjának egy apró darabja. *Katonai jogi és hadijogi szemle*, 2. (2015) 13–14.

²⁹ Módly László: A katonai büntető anyagi és eljárási jog reformja, különösen a hatáskör szempontjából. *A Jog*, 11. 1907. 82–84.

tartózkodtak, legyen az szerződéses, hadifogoly vagy netalántán külföldi tiszt, mint megfigyelő stb. A bűncselekmények tekintetében nem volt különbség, a közönséges bűncselekmények is a katonai bíróság hatáskörébe kerültek, ha az említett szolgálati viszonyban álltak. A haditörvényszéki tagok között a németekhez és a franciákhoz hasonlóan legénységi állományú személyeket is beosztottak. A vád képviselője ugyanaz a személy volt, mint a vizsgálóbíró. Fontos kritérium lehetett, hogy a vádlott csak személyesen védekezhett. Az igazságügyi szolgálatot a Monarchiában jogilag képzett, de katonailag szervezett tisztikar látta el. A bűncselekmény kivizsgálása során az elővizsgálatot egy hadbíró végezte. Szembetűnő különbség volt, hogy más országok szokásaitól eltérően itt a főtárgyalás nem lehetett nyilvános és kizárólag írásbeliségen alapult. A haditörvényszék által meghozott ítélet akkor vált jogszzerűvé, amikor azt az illetékes katonai parancsnok³⁰ is jóváhagyta.³¹

Dr. Szentirmay Ödön tartalékos százados hadbíró az osztrák és magyar katonai perrendtartás 1912. évi megreformálása előtt a katonai büntetőbíróságok hatáskörét és azok nehézségeit elemezte. Véleménye szerint a katonai eljárások jóval hosszabbak voltak, mint a polgári büntetőeljárások.³² Ennek oka, hogy a legkisebb ügynek is elintézése kellett, hogy legyen, még olyanoknak is, amelyekből a polgári naponta 20-at is letárgyalt. Sokszor nehéz joghelyzetet teremtett az, hogy a bűnelkövető katonákat elhelyezték.³³ Sőt, ha mind a polgári, mind a katonai bíróság büntetésre ítélte a vádlottat, először az előbb ítéelő bíróság ítéletét hajtották végre.³⁴

Az 1912-ben megalkotott cs. és kir., illetve honvéd katonai perrendtartás között az egyik lényeges különbség, hogy a közös haderő, valamint a haditengerészet állományához tartozók kerültek az előbbi bíróságokhoz, míg az utóbbihoz, vagyis a honvéd büntetőbíráskodás alá a honvédséghez, csendőrséghez és a népfőlkelökhöz beosztott személyek.³⁵ A másik fontos része az 1912: XXXII. törvénycikknek, hogy létrejött a háromszintű hadbírói szervezet, így a dandárbíróságnál az ügyészi tiszt, a hadosztálybírósnál a jogvégezti ügyészi tiszt, míg a Legfelsőbb Honvéd Törvényszéknél a koronaügyész tevékenykedett.³⁶ Másfél hónappal a háború kitörését meg-

³⁰ A parancsnok illetékessége a neki katonailag alárendelt, vagy parancsnoklási körletéhez tartozó valamennyi egyénre kiterjedt. Szentirmay Ödön: Államjogi sérelem a katonai büntetőbíróságok hatáskörének megállapításánál. *Jogtudományi Közlöny*, 30. évf. 1911. 260.

³¹ Fabiny Gusztáv: A katonai Btk. és eljárás revisiójához II. *Jogtudományi Közlöny*, 2. évf. 1891. 10–12.

³² Franz Exner szerint például 1915–1918 között a polgári bíróságok Ausztriában összesen 8011 ítéletet hoztak. Franz Exner: *Krieg und Kriminalität in Österreich*. Wien, 1927, 12.

³³ Szentirmay: i. m. 260.

³⁴ Módly: i. m. 84.

³⁵ Dohy: i. m. 14., valamint Bögöly Gyula, Hautzinger Zoltán (szerk.): *Az önálló katonai büntető kodifikáció tricentenáriuma*. Pécs, 2007.

³⁶ Kovács Tamás: A katonai büntető perrendtartás születésétől a katonai ügyészi szervezet megszűnéséig. *Katonai jogi és hadijogi szemle*, 1. (2013) 145.

előzően Győrffy László az *Ügyvédek lapjában* a bűncselekmények elkülönítését elemezte, ezek szerint 1914-től egyre inkább az alábbi gondolat vált irányadóvá: „Másképp azonban vörös fonálként húzódik végig az új Kbp.-on az a gyakorlati szempont, hogy a nélkülözhetetlen katonai fegyelem szempontjából minden bűncselekményt a büntetésnek lehetőleg nyomon kell követnie, mert üdvösebb a fegyelemre a kisebb, de nyomon követő büntetés, mint ha a büntetés nagyobb, de késik.”³⁷

A háború során, a fronton teljesen más mechanizmust követett a hadbíróság. Itt az ügyész és az ítélembíró egy és ugyanaz a személy volt, akinek egyszerűbb lett az eljárás menetének a lefolytatása, de legtöbb esetben feltáratlan ügyek kerültek elé. A bíróság a háború mozgó jellegéből kifolyólag nem volt helyhez kötött, és a vizsgálóbíró szerepét nyomozásvezetők töltötték be. A bíróság munkáját csak nehezítette, hogy a csapatok szinte állandó mozgásban voltak. Ítélelhozatalnál 5 tagú haditörvényszék működött. Magát a bűnvádi üldözés jogát pedig az önálló dandár- és hadosztályparancsnok, a hadtestparancsnok, a hadseregparancsnok, valamint a főparancsnok gyakorolhatta.³⁸

A háború során alkalmazott rögtönítélő bíróság

A háború kitörését követően a császár, hogy növelni lehessen a behívottak létszámát, többször is közkegyelmet gyakorolt: a hadüzenet után a honvédségnél előbb azoknál, akik egy évet meg nem haladó büntetéseiket töltötték, majd 1914. augusztus 16-án azok esetében is, akik 5 évnél nem hosszabb szabadságvesztésre voltak ítélve. Csak azok maradtak a fegyházakban vagy börtönökben, akik korábban zendülés, lázadás, szökés, gyilkosság vagy éppen öncsonkítás miatt lettek elítélve.³⁹

A háború egésze alatt alkalmazott katonai rögtönítélő bíraskodás bevezetése és végleges formája között (1914. augusztus 2. – 1915. február 14.) több módosításra is sor került.⁴⁰ Magát a rögtönítélő bíraskodás bevezetését nem Magyarország egé-

³⁷ Győrffy László: A bűncselekmények elkülönítése az új katonai bűnvádi perrendtartás szerint. *Ügyvédek lapja*, 24. évf. 1914. 3.

³⁸ Farkas Gyöngyi (szerk.): *A Hadtörténelmi Levéltár katonai igazságügyi szerveinek, iratainak repertóriuma 1802–1991*. Budapest, 2001, 38.

³⁹ Farkas: i. m. 37.

⁴⁰ Fontos megjegyezni, hogy a rögtönbíráskodás módosítása többször napirenden volt, legelőször a kiegyezést követően merült fel annak tisztázása. 1868-ban Somogy és Zala megye megpróbált a rögtönítélő bíraskodás eljárásmenetén változtatni. Úgy vélte, hogy annak IV. fejezetének 2. paragrafusa módosítást kíván. A szabály értelmében a bíróságnak minél előbb össze kell ülnie, de legfeljebb attól a naptól, amikor a vétkes a törvényszék helyére érkezik, amely maximálisan ezt 3 napban szabta meg. A 17. paragrafus pedig az ítélet végrehajtásáról ítélezik, amely az ítélelhozataltól 3 napon belül végrehajtható. Az említett megyék a katonaságtól a bíróságnak való átadásától számította volna a három napot, nem pedig a bekíséréstől. Az igazságügyi miniszter ezt a javaslatot 1868. október 2-án kelt válaszlevelében elutasította. HU-MNL-OL-K 148-1868-4.F.-2488. A rögtönítélő bíraskodás átvizsgálása (14. d.).

szére, hanem bizonyos vármegyékre és egy városra terjesztették csak ki.⁴¹ Az 1914. augusztus 2-án kiadott 44.Res/1914. rendeletet alapján a rögtönítélő eljárást gyilkosság,⁴² súlyos testi sértés és rablás büntetnének elkövetése során folytattak le. December 3-án (12674/1914.) ezt kiterjesztették azokra a személyekre is, akik gyújtogattak vagy lopást követtek el 1000 vagy 2000 korona értékben. 1915. január 22-én (19384/1915.) további bűncselekményekkel bővült az ilyen jellegű bíróság elé állítás köre, így a zendülés, a szökés és az abban való segítségnyújtás is ide tartozott. 1915. február 14-től (688.M. E./1915.) kezdődően a katonai egyének mellett a katonai bűnvádi perrendtartás alá tartozó cselekményeknél ugyanígy büntethetők voltak a polgári személyek. Az viszont fontos kritérium volt, hogy a polgári személyek csak akkor voltak felelősségre vonhatók, ha azok a Magyar Királyság egész területére kiterjedő rendeletek hatálya alá estek.⁴³ Ez közel két és fél éven keresztül érvényben volt, amikor is a rögtönbíráskodás terén viszonylagos enyhülés mutatkozott. Az AOK 1917. november 2-i 5441/JR sz. rendelete kimondta, hogy a tábori hadsereg területén a legmagasabb rangú katonai parancsnok parancsára kihirdetett statáriumot (Op. No. 32183, 1915. március 16., Op. No. 117612, 1915. december 6. és Op. No. 37906, 1917. március 13.) a hadsereg területének a Monarchia területéhez tartozó részein a jövőben csak azokra a katonai egységekre kell alkalmazni a 452. pont értelmében, amelyekre a katonai büntetőeljárásról szóló törvénykönyvnek az adott területre vonatkozó rendelkezései vonatkoznak. A katonai parancsnokokat Krakkóban, Grazban, Kassán, Temesváron, Przemyślben, Lvivben, Ostravában, Nagyszebenben, Zágrábban, Innsbruckban, Szarajevóban és Mostarban ezért táviratban tájékoztatták a büntetőeljárási törvény 449. §-ának (2) és (3) bekezdése értelmében vett azonnali intézkedés céljából, így a fent említett statáriumot a területükhöz tartozó személyek tekintetében eltörölték. A rendeletről külön értesítették a császári katonai ügyvédeket és a krakkói, grazi, kassai, temesvári, przemysli, nagyszebeni, zágrábi, innsbrucki, szarajevói, mostari és ragusai katonai ügyvédeket. Mindezek mellett a változásról tájékoztatást kapott a Hadügyminisztérium, a Legfelsőbb Katonai Bíróság; a cs. és kir. főügyész, a Belügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium és az Igazságügyi Minisztérium is.⁴⁴

⁴¹ Trencsén, Árva, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj-Torna, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros, valamint Kassa szabad királyi városra.

⁴² A hátszágban, ha a gyilkosságot katonai személy követte el, az eljárás lefolytatásánál az illetékes katonai parancsnok ezt azonnal köteles volt jelenteni a kerületi parancsnokságnak és a legközelebbi polgári bíróságnak. A vizsgálat során különösen fontos volt az orvosi szakvélemény és a boncolási jegyzőkönyv, ennek megismerését követően intézkedett a parancsnok. *Utasítás a természetellenes és erőszakos haláleseteknél követendő eljárásra a m. kir. honvédségnél.* Budapest, 1909.

⁴³ HU-MNL-OL-K 149. Belügyminiszteri körrendeletek. 1915. (368. d.).

⁴⁴ HU-MNL-OL-K 149-1917-10-11233. Rögtönbíráskodás a tábori hadseregben (123. d.).

A rögtönítélő bíróság eljárásának megindításakor annak három fajtáját különböztetjük meg:

1. A rögtönbíráskodás előzetes kihirdetése nélkül helye lehet a rögtönítélő eljárásnak: zendülés, függelemsértés, gyávaság, kémkedés, fegyelem- és rendháborítás esetén.
2. A rögtönítélő bíráskodás előzetes meghirdetése után lehet az eljárást lefolytatni, amelyben az illetékes parancsnok dönt: lázadás, lázongás, szökés, fosztogatás, esküvel fogadott katonai szolgálati kötelesség megszegése miatt.
3. A hadügyminiszter dönt a rögtönbíráskodás kihirdetéséről, de ezt a jogot átadhatja az illetékes parancsnoknak: gyilkosság, rablás, gyújtogatás és nyilvános erőszakoskodás tárgyában.⁴⁵

Az ilyen eljárás alól csak a terhes nők, elmebetegek és a súlyos betegek mentesültek. Fontos szempont, hogy az eljárás a nyugalom és a rend helyreállítása érdekében történhetett, vagyis csak akkor volt az egyén a rögtönítélő bíróság elé állítható, ha a bűncselekmény során tetten érték, vagy rövid időn belül bebizonyosodott a bűnössége.⁴⁶ Az általam tanulmányozott hadbírássági ítéletek szerint, ha a fogvatartott több bűncselekményt is elkövetett, első számú bűnnek, ha volt ilyen, a szökést tartották, minden más másodlagosnak számított. Ezzel szemben szökésért az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje 345 ítéletet hozott rögtönítélő bíróság kerekein belül.⁴⁷ Manfred Rauchensteiner elsősorban a cs. és kir. haderőt vizsgálta, amely szerint ebben a haderőnemben a háború folyamán 753 halálos ítélet született rögtönítélő eljárás következményeként, amelyből 737-et végre is hajtottak az alábbi bűncselekményekben: függelemsértés: 26 fő, zendülés: 20 fő, dezertálás: 345 fő, dezertálásra való összeesküvés: 19 fő, kötelességszegés: 1 fő, öncsonkítás: 129 fő, a fegyelem és a rend megzavarása: 3 fő.⁴⁸ Nem csak katonákat, hanem polgári személyeket is ítélték halálra, amelynek nagy száma leginkább az 1914-es évben figyelhető meg.⁴⁹ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött Belügyminisztérium Levéltárának állagaiban csupán kettő, a rögtönítélő bíráskodás által halálra ítélt katona esete maradt fent. Az egyik Gütter Károly, a cs. és kir. 2. vadászászlóalj hadnagya, akit 1914. augusztus 4-én a péterváradai erődben az erőd tör-

⁴⁵ Tóth J. Zoltán: A rögtönbíráskodás története Magyarországon a XIX–XX. században. *Iustum Aequum Salutare* 4. évf. 2017. 151–156., valamint Tóth J. Zoltán: A magyarországi rögtönbíráskodásra (statáriumra) vonatkozó anyagi és eljárásjogi szabályozás a 20. században. *Acta Universitatis Szegediensis: forum: acta juridica et politica*, 2. 2011. 207–211.

⁴⁶ Tóth: A magyarországi rögtönbíráskodás ... 207–211.

⁴⁷ Bernadette Schuh: *Geschichte der Desertion in Österreich*. Rechtswissenschaftliche Dissertation, Wien, 2006.

⁴⁸ Rauchensteiner: i. m. 768., valamint Ernst Junk: *Das Verbrechen im Kriege. Kriminalpsychologische und kriminalistische Denkwürdigkeiten aus dem Weltkrieg*. Wien–Leipzig, 1920.

⁴⁹ Lásd a témában Anton Holzer: *Das Lächeln der Henker. Der unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung*. Darmstadt, 2008.

vényszéke kémkedés vádjával délután 5 órakor golyó általi halálra ítélt, amelyet két órán belül végre is hajtottak.⁵⁰

A másik Horvát Jován zimonyi lakos ügye. Horvát még 1914 szeptemberében átszökött Belgrádba, majd beállt a szerb hadseregbe. A szökés mellett elsősorban azon cselekedeteiért ítélték el, amelyeket Zimonyban követett el. A szerb megszállás alatt saját kezdeményezéséből egyes utcákat átnevezett, így lett például Péter király utca vagy György herceg utca is a városban. Belgrád elfoglalásakor viszont az oszt-rák–magyar csapatok elfogták és bíróság elé állították. A katonai rögtönítélő bíróság kötél általi halálra ítélte, de Horvát a börtönben öncsonkítást⁵¹ végzett, így az ítéletet agyonlövetésre változtatták. Az ítéletet 1915. október 21-én végrehajtották.⁵²

A hadsereg-főparancsnokság a tudomására jutott katonai visszaélések orvoslására azonnali intézkedések meghozatalára utasította a kassai katonai kerületi parancsnokságot és más egyéb parancsnokságokat is, hogy a visszaélőkkel szemben katonai döntőbírószágot, rögtönítélő bíróságot alkalmazzanak, melynek eredménye akár a kivégzés is lehetett. Elsősorban azokat a kisebb csapatokat érintette ez a rendelkezés, amelyek a hadművelleti területen a harcok folyamán elszakadtak a csapattestüktől. A lakosságot felszólították arra, hogy figyeljék meg, a katonák melyik fegyvernemhez, ezredhez tartoznak, milyen egyenruhát, gallért viselnek, és milyen nyelven beszélnek.⁵³ A legfontosabb, hogy a hadművelleti jelleg folytán a katonaság jogos kívánságait teljesítsék a hadiérdekre hivatkozva. Viszont leszögezték, hogy a lakosságot kellőképpen tájékoztatni kell a katonai közeg sérelmes eljárása esetére, a polgári közeget pedig a megfelelő intézkedések meghozatalára.

A kassai 39. honvéd gyaloghadosztály hadbírószága

A katonai közigazgatás a Monarchia területén békében katonai területekre és hadkiegészítési kerületekre oszlott. A kerületet a területparancsnokság irányította, együtt a katonai közigazgatással. A cs. és kir., valamint honvéd kerületek az 1912: XXX. törvénycikk értelmében területileg egybeestek, katonai közigazgatásuk pedig párhuzamosan működött Kassa központtal,⁵⁴ mely szigorúan a katonai kerület, hadkiegészítő terület ügyeivel foglalkozott. Az anyagbeszerzés és az ellenőrzés

⁵⁰ HU-MNL-OL-K 149-1915-10-3917. Gütter Károly elszlávosodott hadnagy rögtönítélő bírósági kivégzése Péterváradon (83. d.).

⁵¹ Öncsonkításnak tartották a szándékos meglövétést is az ellenség által, amelyet a neurózis következményeként tartották számon. Becslések szerint a Monarchia haderejében a neurózisok száma elérte a 100 000 főt. Rauchensteiner: i. m. 768.

⁵² HU-MNL-OL-K 149-1916-10-5526. Horvát Jován magyar állampolgár zimonyi lakos kivégzése. 1-7. (84. d.).

⁵³ Ung, 1914. november 1. 52. évf. 48. sz. 1.

⁵⁴ Ravasz István: A Magyar Királyi Honvédség szervezete és katonai közigazgatás 1868–1945. In: *Hazánk dicsőségére*. Szerk. Lugosi József – Markó György. Budapest, 2008, 51.

katonai jellegű volt és nem terjedt ki a polgári közigazgatásra. Békében az állami szervezetekkel való kapcsolatot legtöbb esetben a hadbiztos tartotta fenn.⁵⁵ Az általam vizsgált területen a katonai kerület hadbíróági peranyagait vegyes összetételűnek tekinthetjük, ennek oka, hogy nemcsak a hadosztály kötelékében vagy a hátszországban elkövetett bűncselekményekről beszélhetünk, hanem a lembergi cs. és kir. katonai kerület hadbíróág iratairól, mert a felvonulási terv értelmében az osztrák–magyar csapatoknak Krakkó és Przemyśl övvarak támogatásából kiindulva kellett volna megvernie a határszéli orosz csapatokat, ami természetes módon magával vonta bizonyos területek átengedését is. A találkozóharcok nem érték el taktikai sikereket, csupán morálisat, a 2. lembergi csata (szeptember 11.) után pedig általános visszavonulás kezdődött. Ennek következtében a lembergi cs. és kir. hadbíróág áttelepült Kassára, így a cs. és kir. hadbíróágok iratai, amelyek Bécsben, az *Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv* őrizetében találhatók, galíciai ezredek katonáinak a bűncselekményét is tartalmazzák. 1914 kora ősztől 1915 tavaszáig a kassai katonai kerület jelentős része hadműveleti területté vált, így a régióban jelentős számú katonaság lett elszállásolva hosszabb-rövidebb időre.⁵⁶ Az itt történt bűncselekmények jelentős részét nem a harcoló állomány követte el, hanem a hadtápalakulatok, akik a rekvirálásokat végezték. Azokról a területekről, ahol a polgári közigazgatás képviselői elmenekültek, a hadsereg teljes jogot kapott arra, hogy követeléseit akár erőszak által is érvényesítse. A katonai igazgatás központja egy-egy hadosztályparancsnokság lett, amelyet a könnyebb irányíthatóság végett kerületekre osztottak fel.⁵⁷

A hadsereg-főparancsnokság a mozgósítás elrendelését követően az északkeleti vármegyék gyalogezredeiből létrehozta a 39. honvéd gyaloghadosztályt.⁵⁸ A hadosztály a 4. hadsereg orosz hadszíntéren felvonult osztrák–magyar haderők támadó csoportjának jobbszárnyát alkotta, felvonulása Przemyśl–Scieniawa

⁵⁵ Vághó Ignác: *Katonai közigazgatás*. Budapest, 1900., Kiss János: *Módszeres utasítás a katonai közigazgatás és katonai iránytan oktatására a m. kir. honvédségi Ludovika-Akadémia tisztképző tanfolyamán*. Budapest, 1895.

⁵⁶ Ennek következtében a kassai 39. honvéd gyaloghadosztályhoz tartozó ezredek peranyagain túl megtalálhatók itt a cs. és kir. 5., cs. és kir. 25., és a cs. és kir. 34. gyalogezredek, valamint a cs. és kir. 12. és 14. huszárezredek állományához tartozó személyek ügyei is.

⁵⁷ „A kerületi parancsnokok működését a polgári lakossággal szemben a legnagyobb szigor mellett a jóakarató támogatás jellemezze. Ott ahol szükséges vagy katonai érdekek vannak veszélyeztetve könyörtelenül kell elbánni, másrészt megakadályozandó, hogy a polgári lakossággal szemben erőszakosságok előforduljanak, őket kifosszák és megvonják tőlük a létfenntartás lehetőségét. A lakoságnál lesznek még élelmiszerek elrejtve.” Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) II. 187. Távirat. 44. doboz. 969., 970., valamint Kajon Árpád – Suslik Ádám: *A Monarchia katonája. Schamschula Rezső tábornok élete*. Budapest, 2019, 307–308.

⁵⁸ A 39. honvéd gyaloghadosztály parancsnokai a háborúban: Hadfy Imre altábornagy (1914. augusztus 9. és 1915. szeptember 25. között), Dáni Balázs vezérőrnagy (1915. szeptember 25-től 1916 novemberéig), Breit József altábornagy (1916 novemberétől 1918. november 3-ig).

között volt.⁵⁹ A hadosztály két gyalogdandárra oszlott, a 77.-re (9. kassai és a 11. munkácsi) és a 78.-ra (10. miskolci és a 16. besztercebányai).⁶⁰ A háború kezdeti szakaszában a kassai 39. honvéd gyaloghadosztályra nagy veszteséggel járó előrenyomulás, majd hátrálás volt a jellemző. A döntő győzelem kivívása, a hosszan elnyúló frontvonalak nagy tömegek részvételével zajló áttörése és az ellenség megsemmisítésének a lehetősége az 1914. év végére nyilvánvalóan kudarcra volt ítélve, most már az ellenfelek erőinek a kivéreztetésére törekedtek. A háború brutalitása és az, hogy az ott átélt események milyen következményekkel járnak majd a hazatérő katonák érzelmi világára, csak a későbbiekben vált problematikussá.

Békében és háborúban a katonai bíróságok négy intézményét különböztetjük meg. A cs. és kir. hadbíróság a katonai kerületek központjaiban, a honvéd kerületi bíróságok pedig ugyanott lettek felállítva, de ezek mellett a hadosztály- és a dandár-bíróságok a harcoló alakulatok fegyelmezését voltak hivatottak fenntartani.⁶¹ Az ezredek frontra történő távozásával az utóbbi kettő velük tartott, így a háterszágban csupán a kerületi bíróságok maradtak. Ez a háború végén súlyos problémát okozott, mivel a hadosztály egésze 1918. november 3-án a padovai fegyverszünet következményeként Pergine községben olasz hadifogságba került, így iratanyagainak a jelentős része megsemmisült.⁶² A budapesti Hadtörténelmi Levéltárban fennmaradt és tanulmányozott bírósági anyagok száma hiányos.⁶³ A bécsi cs. és kir. hadbírósági iratok ennél egységesebbek, megkönnyíti a kutatók munkáját, hogy a bűnelkövetők számára nyitott ügyiratok nagyobb hányada megmaradt, így beazonosítható a sze-

⁵⁹ *A világháború. Különös tekintettel a magyar csapatok szereplésére* című könyvsorozat kéziratban fennmaradt, de meg nem jelent kötetében (XIII.) Julier Ferenc megemlíti, hogy a seregtestek első elosztásában szintén az orosz harcterre irányozták a hadosztályt. Stromfeld Aurél 1911-ben kiadott *Hadsergyszervezés* című munkájának második példavázlata szerint egy Szerbia elleni háború esetén, a déli harcterren kellett volna felvonulniuk a Duna-Tisza között, majd a felmerülő kétfrontos (Oroszország és Szerbia elleni) háború esetén került előtérbe a gyors mozgósítási követelményeknek megfelelően a hadosztály orosz harcterren való bevetése. Gerbert Károly: *A Kassai VI. hadtest harcai 1914. augusztus 25–30. A hadsereg jobbszárnyának válsága a Komarow-i találkozó csatában*. Budapest, 1929. 4., HL VII. Tanulmánygyűjtemény (a továbbiakban: Tgy.) 1755. I. világháború. XIII. k. 131. d., Balla Tibor – Pollmann Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban. Az osztrák–magyar haderő mozgósítása és felvonulása*. In: *Magyarország Hadtörténete III.* Szerk. Hermann Róbert. Budapest, 2015, 280.

⁶⁰ A magyar királyi honvédség szervezetéről rövid ismertetőt nyújt számunkra Barcy Zoltán – Somogyi Győző: *Királyért és hazáért. a M. Kir. Honvédség szervezete, egyenruhái és fegyverzete, 1868–1918*. Budapest, 1990, 16–48.

⁶¹ Bővebben Livius Fodor: *Die österreichischen Militärgerichtsakten. Scrinium* 7. 1972.

⁶² HL Tgy. 237. Fodor Gyula, Sajó János: *A m. kir. 39 honvéd gyaloghadosztály világháborús története*. 13., HL Tgy. 250. Jankovich Ferenc. *Hadiesemények a 39. honvéd gyaloghadosztálynál, 1918 november hó 1. 2. és 3-án*.

⁶³ A tanulmányozott honvéd hadbírósági iratok száma 120, míg a cs. és kir. hadbírósági iratok csak 1914-ből maradtak fent, összesen 9 darab. HL IV. 64. M. kir. kassai honvéd hadosztálybíróság (2–12. d.), valamint HL. IV. 63. kassai cs. és kir. hadosztálybíróság (1. d.).

mély foglalkozása, illetősége, beosztása, társadalmi helyzete, mindez a statisztikai elemzéseknél is remekül alkalmazható. A vizsgált iratokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a bűncselekményt elsősorban szabadságolt vagy szökésben lévő katonák követték el.⁶⁴ De indokaik különbözőek voltak, így azok leginkább érzelmi alapon, véletlenszerűen, vagy szánt szándékkal következtek be.

A hadosztály hadbírósa elé állított katonai személyek leginkább a rablás, gyilkosság, testi sértés, szerencsejáték, öncsonkítás, kémkedés, szökés, sikkasztás vagy éppen függelemsértés büntetével lettek megvádolva.⁶⁵ A vádiratok mellé minden esetben csatolni kellett a tényvázlatot, az anyakönyvi lapot, a tanúkihallgatási jegyzőkönyveket, némely esetben pedig az orvosi vagy írásszakértői jelentést is. A bizonyítékokat, ha volt ilyen, kiegészítették magánlevelekkel vagy fényképekkel. A hátszországban a nyomozást elsősorban a csendőrség és a tábori csendőrség végezte kirendelt népfőlkelőkkel támogatva, ennek során elsőként a vádlott illetőségi helyét keresték fel. A nők ellen elkövetett bűncselekmények másodlagos bűncselekménynek számítottak, de némely vádiratban ezeket külön is feltüntették. A gyengébbik nemmel szembeni erőszakosságokat a hadbírósa jegyzőkönyv testbiztonság ellen elkövetett vétségnek tartotta. B. Sipos János, a munkácsi 11. honvéd gyalogezred népfőlkelője, aki mint földbirtokos szerepelt a jegyzőkönyvben, feleségét ökölrel úgy arcon ütötte, hogy az 8 napon túl gyógyuló sérülést szenvedett.⁶⁶ A vizsgálat szerint az eset 1917. augusztus 4-én történt. Kétheti elzárásra ítélték. Tettére magyarázatot akképpen adott, hogy felesége korábban szomszédjától eltulajdonított két fej káposztát, amit beismert. A házastárssal szemben elkövetett erőszakoskodás mellett gyakori esetnek minősíthetők a fiatal hajadon lányokkal szembeni erőszakos megnyilvánulások. Utóbbi esetében legtöbbször általában az anya tett feljelentést. A kihallgatáson sokszor meg sem jelentek a sértettek, csak a látlettel bizonyította hozzátartozója a bűncselekményt. Az udvarlás megtagadása volt több esetben a bűncselekmény kiváltó oka. Találunk olyan esetet is, amikor az apa-ság tényének az el nem fogadása váltotta ki a katonai személy bűnelkövetését.

A M. kir. IV. csendőrkerület beregszászi szárnya 1915 tavaszán nyomozást folytatott a lósorozásoknál elkövetett visszaélések miatt, mely jelentéseket a cs. és kir. 7. hadtápparancsnokságnak rendszeresen megküldték. A nyomok F. Zoltán főhadnagy, lósorozó tiszthez vezettek. A nyomozást Nemesszeghy László százados⁶⁷ írá-

⁶⁴ A szabadságolás leginkább a kitüntetés jutalmazása, sebesülés utáni lábadozás vagy a tavaszi és nyári vetési, aratási munkálatok miatt fordult elő.

⁶⁵ Lásd még a témában Martin Moll: *Österreichische Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg – „Schwert des Regimes“? Überlegungen am Beispiel des Landwehrdivisionsgerichtes Graz im Jahre 1914. Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 50/51. 2000/2001. 317.

⁶⁶ HL IV. 64. 786/1917.

⁶⁷ Nemesszeghy László százados (1881–1959): 1913. október 1. és 1916. január 16. között a IV. csendőrkerület beregszászi szárnyának parancsnoka. Szakály Sándor: *Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették*. Budapest, 2014, 177.

nyitotta, de bizonyítékok hiányában az ügyet a hadbírósnak adta át, amely az érintett személyt Királyhelmecen éppen rakodás közben érte utol. A nyomozás kiderítette, hogy a huszár főhadnagynak viszonya volt Szombathelyen S. Zsófia lakossal, melyből 1914. július 19-én egy gyermek született, M. Rózsika. A főhadnagy nem ismerte el az apaságot, a lány édesanyja, özv. S. Boldizsárné feljelentést tett, de a botrány elkerülése végett Dr. Gyirák Béla munkácsi ügyvéd irodáján keresztül egyezséget kötött november 19-én, melynek értelmében a főhadnagy 1400 korona tartásdíjat fizet: 1000 koronát egy összegben 15 napon belül, míg 400-at a következő évben. F. Zoltán állítólag a postán keresztül 4000 koronát utalt el a háború kezdeti szakaszában, így gyanússá vált.⁶⁸ A bűnügyi vizsgálat körülményessége és lassúsága volt a leginkább jellemző, akár ennek az esetnek a példáján is. Ugyanis F. Zoltán ügye 1918. július 22-én zárult le, amikor az egyik koronatanúról értesítést kaptak, hogy még 1915. július 4. éjszaka gyilkosság (szúrt seb) áldozata lett Munkácson.⁶⁹ A háború utolsó évében a hadosztályparancsnokságok az erőszakosságok meggátlását már rendeletben rögzítették. *„Beérkezett feljelentések szerint osztrák–magyar hadseregbeli katonák a megszállott területeken, valamint táborozási helyeken fosztogattak, a polgári lakosoknál raboltak, a nőkkel szemben erőszakos nemi közösülést és hasonló bűncselekményeket hajtottak végre.”*⁷⁰

A hadosztálybíróság a véletlenszerűen, első felindulásból elkövetett bűncselekményeket, amelyek általában szúrással végződtek, de 15 napon belül gyógyultak, három heti fogházzal büntette. Ezeket nem sorolták a szándékos esetek közé, így enyhítő körülménynek számított, ha ittas állapotban követték el vagy korábbi katonai érdemeikből kifolyólag rendelkeztek kitüntetéssel. Gy. József és J. Mihály, előbbi 18, utóbbi 20 éves, Egerben sorozásuk napján egy pincében mulattak. Gy. József eltávozott lakhelyére további készpénz felvételéért, de a visszaúton találkozott Nebrenszky Janus-szal, a 21. cs. és kir. gyalogezred cseh katonájával. Gy. József ittas állapotban indoklás nélkül arcon ütötte a katonát, aki azonnal készenlétért (tábori csendőrségért) kiáltott. Hat katona jelent meg, hogy Gy. Józsefet előállítsák, de összekeverték társával, J. Mihállyal, s őt állították elő, aki a dulakodás közben kétszer is kést rántott.⁷¹ Ennél nagyobb büntetésre számíthatott az, akivel szemben az állam ellen elkövetett büntett gyanúja merült fel, ilyen személyeket általában szigorított fogházzal büntettek.

A lezáratlan ügyeket a háború utáni időszakban, tömegesen, 1931-ben, már a vegyesdandárok bíróságai vizsgálták újra, majd az illetőség meghatározása után 5

⁶⁸ A fizetés vagy egyéb tárgyak kizárólag a tábori postán keresztül voltak továbbíthatók, amelyeket a levelekkel együtt folyamatosan ellenőriztek.

⁶⁹ HL IV. 64. 176/1915.

⁷⁰ Kajon Árpád – Suslik Ádám: i. m. 310., lásd még HL II. 187. Hadosztály parancsnoksági parancs 1918. január 6. 565.

⁷¹ HL IV. 64. 164/1916.

év elévültségre hivatkozva az érintetteket 1932 március 24-én⁷² és 1933. június 3-án⁷³ felmentették.

Az esetek nagy számánál az elkövetők semmilyen megbánást, vagy beismerő vallomást nem tettek, kivételt képeznek viszont a lopás során elkövetett erőszakos bűncselekmények. Büntetésvégrehajtásra néhány esetet eltekintve nem került sor, a háború tartamára felfüggesztettet kaptak. Néhány ügy viszonylatában kártérítés fizetésére is sor került, vagy peren kívül megegyezés történt.

⁷² HL IV. 64. 1960/1916, HL IV. 64. 2438/1916.

⁷³ HL IV. 64. 70/1915.

SZLOVÁKOK SZOVJET HADIFOGSÁGBAN, KITEKINTÉSEL A SZLOVÁK ÉS A MAGYAR HADIFOGLYOK SORSA KÖZTI HASONLÓSÁGOKRA ÉS KÜLÖNBSÉGEKRE

Szlovák alakulatok a keleti fronton. A dezertálások

1939. március 14-én – német támogatással – megalakult az „önálló” szlovák állam, ezzel megszűnt a 20 évvel azelőtt létrejött Csehszlovákia. Szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot, a hadjáráshoz Szlovákia is csatlakozott. 1941. június 22-én a német hadvezetés megindította a Szovjetunió ellen a Barbarossa hadműveletet. A Szlovák Köztársaság az elsők között lépett hadba a Szovjetunió ellen. 1941. június 26-án a szlovák Gyorscsoport Wojtkowa térségében átesett a tűzkeresztségen. A Gyorscsoport alakulatait később megerősítették, és létrehozták a Gyorsdandárt. 1941 július–augusztusában harci, illetve megszálló feladatokat ellátó két hadosztályt hoztak létre, hogy növeljék a szlovák katonai részvételt a keleti hadszíntéren.

A szlovák katonák 1941-ben lelkesedés nélkül indultak a Szovjetunió elleni háborúba. Korábban – 1914-ben – elődeik közül sokan örömmel mentek harcba Oroszország ellen, mivel abban bíztak, hogy az első alkalommal átállnak az oroszokhoz. Természetesen az akkori Oroszország még messze nem volt azonos az 1941-es Szovjetunióval. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy 1941. június végén a szlovák Gyorscsoport két katonája, Pavol Trnavský és Viktor Kamil közlegények – a szovjet propagandának hitelt adva – átszöktek az ellenséghez. Később mindkettőjüket holtan találták meg, főbe lőtték őket. Szovjet kézfegyverből kilőtt lövedék végzett velük, és elrettentő szöveget tartalmazó cédula volt a nyakukon.¹ A dezertálni akarók kedvét – ezen az eseten kívül – az NKVD² által elkövetett tömeggyilkosságok áldozatainak látványa is visszavetette. Ezekből az okokból kifolyólag 1941 és 1943 között a Gyorshadosztálytól csupán 42 katona

¹ Pavel Mičianik: *Slovenská armáda v tažení proti Sovietskemu zväzu (1941–1944). I. V operácii Barbarossa*. Banská Bystrica, 2007, 81.

² Az NKVD (Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyeł, Belügyi Népbiztosság) szovjet állambiztonsági hatóság volt. Vezetője 1938–1953 között Lavrentyij P. Berija. Sipos Péter: NKVD. In: *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Főszerk. Sipos Péter. Szerk. Ravasz István. Budapest, 1996, 329.

dezertált.³ Ján Kallo⁴ őrnagy, a Gyorshadosztály alárendeltségébe tartozó 11. tüzérezred parancsnoka naplójában így írt a helyzetről: „*Fogságba nem akarunk esni, ettől mindenki fél. Mi történe [akkor] a családjainkkal... Inkább alávetjük magunkat a néhány száz kilométeres menetelés nehézségeinek.*”⁵ A 31. tüzérezred 3. ütegeinek katonái is hasonló nézetet vallottak: „*hogy inkább elesnek [a harcokban], vagy erőszakkal [kerülnek] fogságba, minthogy átálljanak a szovjetek oldalára.*”⁶

A megszálló feladatokat ellátó szlovák Biztosító hadosztály katonáinak nagyobb esélye volt, hogy a helyiekkel – akár a partizánokkal is – barátkozzanak. A Biztosító, majd a későbbi 2. gyaloghadosztálytól 1941 és 1943 között 364 szlovák katona (ebből 7 tiszt) állt át a fehérorosz és az ukrán nemzetiségű partizánokhoz. A dezertálásuk oka különböző volt. Voltak, akiket a partizánoktól való félelem, vagy a németek által elkövetett túlkapások és a németek felsőbbrendű viselkedése késztetett erre, de akadtak olyanok is, akiket a szláv öntudat, vagy csupán a helyi asszonyok iránt táplált szerelem hajtott. A dezertálások száma 1943 közepén egyre nőtt, ezért a Biztosító hadosztály akkori parancsnoka, Rudolf Pilfousek⁷ vezérkari ezredes június 10-én statáriumot⁸ rendelt el, de így sem csökkent a dezertálások száma. A Biztosító hadosztályt 1943 nyarán Minszk térségébe vezényelték, majd átszervezték 2. gyaloghadosztállyá, az év őszén pedig Műszaki dandárrá. Később a dandárt kivonták a Szovjetunió területéről, majd Olaszországba vezényelték.⁹ A legnagyobb sokkot egyébként az okozta a Biztosító hadosztály parancsnokságának, hogy 1943. február elejétől május 15-ig 59 fő dezertált, köztük 4 tiszt: Ján Nálepka¹⁰

³ Pavel Mičianik: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941–1944). IV. 1. pešia divízia. Slovenský vojak*. Banská Bystrica, 2012, 227–228.

⁴ Ján Kallo szlovák őrnagy. 1940 októberétől 1941 augusztusáig a szlovák 11. tüzérezred parancsnoka volt. <https://www.valka.cz/Delostrelecky-pluk-11-1940-1941-t49271> (utolsó letöltés ideje: 2022. július 18.).

⁵ Tomáš Klubert: *Slovenská armáda v druhej svetovej vojne slovom a obrazom*. Bratislava, 2016, 121.

⁶ Uo.

⁷ Rudolf Pilfousek (1899–1980): szlovák vezérkari ezredes. Német nemzetiségűként kiválóan beszélt a német nyelvet. A Gyorscsoporthoz, majd a Gyorsdandár parancsnoka volt. 1941 augusztusában visszatért Szlovákiába. 1942 augusztusától 1943 augusztusáig a Biztosító hadosztály parancsnokaként működött. 1944 augusztusában belépett a Waffen-SS-be, majd november végén a szlovákiai német nemzetiségűeket felsorakoztató SS-Heimatschutz parancsnokává nevezték ki. A frontvonal közeledtével elhagyta Szlovákiát. Életének további szakasza ismeretlen. František Csefalvay a kol.: *Vojenská osobnosti dejín Slovenska 1939–1945*. Bratislava, 2013, 197–198.

⁸ A dezertőrökre automatikusan halálbüntetést szabtak ki. Vojenský historický archív [Hadtörténelmi Levéltár] (VHA), Zaisťovacia divízia a jej podriadené jednotky [Biztosító hadosztály és alárendelt egységei] (ZD), I/26, Veliteľstvo ZD, Rozkaz č. 72, 9. jún 1943.

⁹ Mičianik: *Slovenská armáda IV. ...* 228–230.

¹⁰ Ján Nálepka (1912–1943): szlovák százados. 1941-től a szlovák Biztosító hadosztály főhadnagya volt. A seregtest törzsében teljesített szolgálatot, később pedig a 101. gyalogezred parancsnokának

százados, Imrich Lysák¹¹ főhadnagy, Michal Petro¹² és Jozef Hazucha¹³ hadnagyok. A statárium kihirdetése ellenére a szlovák alakulatok egyetleneg elfogott dezertőrt sem végeztek ki.¹⁴

A Biztosító hadosztály parancsnoksága a partizánellenes akciókban résztvevők számára szorgalmazta, hogy kitüntetést kaphassanak. A cél, hogy motiválják a katonákat, illetve akadályozzák meg az esetleges dezertálások lehetőségét.¹⁵ Szabadságot, és/vagy egyéb pénzjutalmat kaptak azok a katonák, akik fegyvert zsákmányoltak az ellenségtől, foglyokat ejtettek, illetve az ellenséggel kapcsolatos értékes információkhoz jutottak.¹⁶

A dezertálások száma 1943 közepétől a Gyorshadosztályból átszervezett 1. gyaloghadosztálynál is megnőtt. A Krím-félszigeten 29 szlovák katona, Odesszánál 1944 áprilisában pedig már 160 szlovák katona állt át a partizánokhoz. A keleti fronton tartózkodó szlovák alakulatok tisztjei és katonái közül 1941. június 24-től 1944. március 31-ig 617 fő, 1944 nyaráig pedig kb. 670 fő dezertált.¹⁷

A Szovjetunió és a hadifogolykérdés

Az 1929-es genfi egyezmény kimondja, hogy a hadifogságba került személyekről gondoskodni kell, nem alkalmazható ellenük fizikai erőszak, sőt kínzás alá sem szabad vetni őket azzal a céllal, hogy információkat csikarjanak ki tőlük. A

szárnysegédjeként tevékenykedett. 1942 nyarán századossá léptették elő. 1943 májusában dezertált, majd a partizánok oldalán harcolt. 1943 novemberében az Ovrucs környéki harcokban vesztette életét. Cséfalvay: *Vojenské osobnosti* ... 176.

¹¹ Imrich-Jacko Lysák (1912–?): szlovák főhadnagy. A szlovák Biztosító hadosztály tisztje volt, majd 1942 tavaszától a seregtest 101. gyalogezredének híradós tisztjeként teljesített szolgálatot. 1943 májusában dezertált, és csatlakozott a helyi fehérorosz partizánokhoz. <https://snn.sk/imrich-jacko-lysak-nalepkovi-zabezpecil-prechod-k-bieloruskym-partizanom/> (utolsó letöltés ideje: 2022. július 21.).

¹² Michal Petro (1916–1945): szlovák hadnagy. 1941-ben a szlovák 101. gyalogezred tisztjelöltje, majd 1942 márciusától hadnagya volt. 1943 májusában átszökött a partizánokhoz, később pedig részt vett a szlovák nemzeti felkelésben. A német biztonsági erők elfogták és elhurcolták Németországba, ahol 1945-ben ismeretlen körülmények között vesztette életét. Cséfalvay: *Vojenské osobnosti* ... 195.

¹³ Jozef Hazucha (1915–1943): szlovák hadnagy. A szlovák Biztosító hadosztály tisztje volt. 1943 tavaszán dezertált, majd a partizánok oldalán harcolt. A Belaja Cerkov környéki harcokban vesztette életét 1943-ban. <https://pam.epocha.sk/pamaetniky-zahorie/okres-senica/padlym-hrdinom-2-svetovej-vojny-jablonica> (utolsó letöltés ideje: 2022. július 20.).

¹⁴ Pavel Mičianik: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941–1944). II. Zaisťovacia divízia a železniční pionieri*. (druhé vydanie). Banská Bystrica, 2020. 249–250., 255.

¹⁵ VHA, ZD, I/50 (a), Rozkaz č. 8, 21. január 1943.

¹⁶ VHA, ZD, I/50 (a), Rozkaz č. 64, 26. május 1943.

¹⁷ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 231., 237.

Szovjetunió nem vett részt az 1929 júliusában Genfben tartott nemzetközi konferencián, amely a hadifoglyokkal való bánásmódot szabta meg, és később sem fogadta el a hadifoglyok fogvatartási körülményeiről rendelkező genfi konvenciót. 1931-ben és 1941-ben a szovjet legfelső vezetés a Szovjetunió területén tartózkodó hadifoglyok helyzetét törvényekkel szabályozta,¹⁸ amelyek egyrészt biztosították számukra az egészségügyi ellátást, a rokonokkal való levelezés lehetőségének fenn tartását, továbbá csomagot is kaphattak, ugyanakkor például az egészségre káros munkák elvégzésére kötelezhették őket.¹⁹

Az 1929. július 27-én elfogadott harmadik genfi egyezményt²⁰ a Szovjetunió nem írta alá, viszont a nürnbergi perek során azonosult vele.²¹ A Népbiztosok Tanácsa 1941. július 1-jén 1798–800. T. (T = Titkos!) számmal egy rendeletet hozott a hadifoglyokról, illetve a velük való bánásmódról. Varga Éva Mária a következőképpen ír erről: „*Annak ellenére, hogy a SZU nem csatlakozott a nemzetközi szabályozáshoz, a rendelkezés alappontjai nagyjából az 1929. évi genfi egyezmény szellemében készültek el. Azonban már a terjedelmi különbség is szembeütő, mert míg a genfi konvenció 97 pontból állt, a szovjet jogszabály a hadifoglyokkal kapcsolatos bánásmódot 31 pontban képes volt összegezni.*”²² Valószínűleg ez rendelet azért került elfogadásra, mivel a Szovjetuniót megtámadó német hadigépezet arra készítette a szovjet vezetést, hogy az angolszász hatalmak szövetségét megszerezze, amelynek egyik feltétele lehetett az 1929-es genfi egyezmény vagy egy azzal közel megegyező, a hadifoglyok jogait garantáló törvény, illetve rendelet elfogadása, amit ugyanakkor a szovjet vezetés nem gondolt komolyan. Utóbbi megállapítást támasztja alá a rendelet titkosítása, hiszen emiatt azok sem ismerhették meg a rendelkezéseket, akiknek ezeket be kellett tartani. Továbbá ez a szovjet rendelet (nem törvény) a genfi egyezménnyel szemben nem tartalmazott konkrét biztosítékokat arra, hogy a Nemzetközi Vöröskeresztnek és a semleges országok képviselőinek joga legyen a hadifoglyokkal való bánásmód ellenőrzésére a Szovjetunióban.²³

¹⁸ М. М. Загорулько – С. Г. Сидоров – Е. М. Цунаева: Военнопленные в СССР 1939–1956. Учреждения военного плена НКВД—МВД СССР 1939—1956. Волгоград, 2013, 23.

¹⁹ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 239–240.

²⁰ A Szovjetunió később is csupán bizonyos fenntartással csatlakozott a 1949-es genfi konvencióhoz, ugyanis nem akarta biztosítani a háborús bűnökért elítélt foglyok hadifogoly státuszát. Ennek oka az volt, hogy a Szovjetunióban lévő táborokban még voltak elítélt hadifoglyok. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa csupán 1954-ben ratifikálta az 1949. évi genfi egyezményt, amely a hadifoglyokkal való bánásmódról szól. Varga Éva Mária: *Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956)*. Doktori disszertáció. Budapest, 2008, 56–57.

²¹ Bognár Zsolt: *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, 2017, 35.

²² Varga Éva Mária: *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, 2006, 7.

²³ Bognár (2017): *(Hadi)fogolytáborok* ... 35.

A Szovjetunió területén már 1934-ben létrehozták az NKVD irányítása alá tartozó GULAG-ot,²⁴ vagyis a Lágerek Főparancsnokságát. Már 1929 júniusától minden három évnél hosszabb időre elítélt rabot a börtönökből a munkatáborokba kellett átszállítani. A GULAG-táborokban tíz- és százazrek végeztek kényszers munkát.²⁵

1939. szeptember 17-étől (a Lengyelország elleni szovjet támadás kezdetétől) a Szovjetunióban megkezdtek a hadifoglyok és az internáltak számára kialakított táborrendszer kiépítését. Szeptember 19-én Lavrentij Pavlovics Berija²⁶ belügyi népbiztos utasítást adott a hadifogolytáborok megszervezésére.²⁷ Létrehozták az UPVI-t, a Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságot. 1945 januárjában pedig a több milliónyi fogoly miatt főparancsnoksággá emelték, vagyis így lett GUPVI,²⁸ a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság.²⁹ Az UPVI-táborok (később GUPVI-táborok) első hadifoglyai lengyelek, majd később lettek, litvánok stb. voltak. A Barbarossa hadművelet megindítása után az NKVD több állomáshely létrehozását tervezte a hadifoglyok számára. A hadifoglyok számára előírt fejadagok nagyban eltértek a valóságtól. 1942-ben a 74. számú oranki³⁰ táborban létrehozták az „antifasiszta politikai iskolát”, 1943-ban a 165. számú juzsai³¹ táborban pedig antifasiszta politikai kurzusokat szerveztek. 1943 végén

²⁴ *Glavnoje Upravlenijje Lagerej* elnevezés rövidítése. A szovjethatalom már 1918-tól működtetett kényszers munkatáborokat. Ezeket nevezték koncentrációs és speciális táboroknak is, de leggyakrabban javító-munkatáboroknak. <https://www.gulag.hu/gulag-gupvi-malenkij-robot/> (utolsó letöltés ideje: 2022. január 27.). A GULAG-táborokba személyenkénti elhurcolás, bírósági eljárás és ítélet alapján a politikai foglyok és a köztörvényesek kerültek. Bank Barbara – Bognár Zsolt – Tóth Gábor: *Magyarok szovjet fogságban. Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internálként vagy politikai rabként elhurcoltakról*. Budapest, 2016, 79.

²⁵ Uo. 10.

²⁶ Lavrentij Pavlovics Berija (1899–1953): a Szovjetunió belügyi népbiztosa. 1941-ben Sztálin belügyi népbiztossá nevezte ki, majd a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese lett. Sztálin halála után egy ideig még részt vett a Szovjetunió vezetésében, majd 1953 júniusában Hruscsov indítványára letartóztatták. Még ebben az évben halálra ítélték és kivégezték. https://vilaghaborufegyverei.blog.hu/2017/11/24/ki_kicsoda_lavrentij_pavlovics_berija_1899-1953 (utolsó letöltés ideje: 2022. július 19.).

²⁷ Загоруйко – Сидоров – Цунаева: *Военнопленные ...* 34.

²⁸ *Glavnoje Upravlenijje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih* elnevezés rövidítése. <https://www.gulag.hu/gulag-gupvi-malenkij-robot/>, 2022. január 27. A GUPVI-táborokba (1945 előtt UPVI-táborok) tömeges elhurcolás alapján, bírói ítélet nélkül a hadifoglyok (katonák és civilek) és az internáltak (civilek, köztük nők is) kerültek. Bank – Bognár – Tóth: *Magyarok ...* 79.

²⁹ Uo. 11.

³⁰ Az oranki tábor a Gorkij területén, Znamenka állomás közelében az egykori kolostor helyén létesítették. 1942 tavaszától hadifogoly tiszteket őriztek itt. A tábor 1950-ig működött. Varga: *Hadifoglyok és internáltak ...* 77.

³¹ Ez a hadifogolytábor 1943-ban kezdte meg működését az Ivanovói kerület Juzsai körzetének Talica településén. A tábor 1946-ban felszámolták. Az antifasiszta iskolát időközben Juzsa településre költöztették át. Ebből kifolyólag sok esetben juzsai tábornak is nevezték. Uo. 217.

6 693 hadifogoly (német, román, magyar, olasz és szlovák) kapott ilyen jellegű nevelést és oktatást.³²

Szlovák hadifoglyok a Szovjetunióban. A szláv népcsoporthoz tartozás előnyei

Az első szlovák hadifoglyok 1941. július 22–23-án, a lipoveci ütközet során estek a szovjetek fogságába. Ez mintegy ötven főt (köztük két tisztet) jelentett. Néhány nap leforgása alatt azonban a fogságból megszökött huszonhét szlovák katona (ebből egy tiszt), akik visszatértek alakulataikhoz. A fogságban maradtak közül négy fő életét vesztette egy szökési kísérlet során, míg tizenkilencen (köztük egy tiszt) fogságban maradtak. A fogságban maradt egyetlen tisztnek, Anton Hirner³³ utászhadnagynak érdekes életútja volt. A jelabugai³⁴ tiszti táborba szállították.³⁵ 1942 végén Hirnert és társait az oranki hadifogolytáborba helyezték át. Ő így jellemezte a tábort: *„A déli lejtőn elhelyezkedő tábor magas fallal volt körülvéve és több hektáros területet ölelt fel. Különböző egyszintes mórépületekből állt. Az objektumba vezető főbejárat – a kis őrház melletti dupla kapuval – a nyugati oldalon volt... Innen a főút egy kiterjedt emelvényre vezetett, ahol egy nagy templom és hosszanti épületek álltak. A lejtő alsó részén a főút jobb oldalán egy hosszú kórház-épület húzódott a fal mellett. A kórházhoz több irodaépület is tartozott.”*³⁶ 1943 novemberében Hirner hadnagyot és több társát a 27. számú krasznogorszki³⁷ táborba szállították.³⁸

A szlovák történetírásban még a mai napig is az a kommunista propaganda által kialakított nézet az elterjedt, miszerint a szlovák katonák és tisztek minden lehetőséget kihasználva arra vártak, hogy minél hamarabb átálljanak a szovjetek oldalára. A kommunista korszakban Hirner hadnagy esete példaértékű és népsze-

³² Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 240–242.

³³ Anton Hirner (1915–1992): szlovák hadnagy. 1941 nyarán egy utászszakasz parancsnoka volt. A lipoveci ütközet során esett fogságba. Két és fél éves hadifogság után 1944-ben híradós és rádiótávíró kurzust végzett, ezután hamis iratokkal és nevének megváltoztatásával (Hipík) légi úton Moszkvából Kijevbe, majd onnan Rovnóba szállították. Felvette a kapcsolatot az ellenállókkal. 1944 novemberétől Nyugat-Szlovákiában tevékenykedett. Több mint 200 rádiógramot küldött át a Szovjetunóba. 1946-ban századossá léptették elő. A háború után sokféle tevékenységet folytatott a gyárban végzett munkától, egészen a Tátrai Nemzeti Park igazgatásáig. Cséfalvay: *Vojenská osobnosti* ... 87.

³⁴ Ez a 97. számú tábor Tatár földön helyezkedett el. <https://hadisir.hu/szovjet-hadifogolytaborok> (utolsó letöltés ideje: 2022. január 28.).

³⁵ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 243–244.

³⁶ Anton Hirner: *Boje za frontom.* (II. vydanie). Bratislava, 1986, 113. (A szerző fordítása.)

³⁷ Ez a gyűjtő- és elosztótábor az NKVD iratai szerint 1942-ben létesült Moszkva mellett. 1949 végétől a tábort fokozatosan leépítették. 1951. január 5-re teljesen felszámolták. Varga: *Hadifoglyok és internáltak* ... 225.

³⁸ Hirner: *Boje* ... 122.

rú volt. A hadnagy visszaemlékezéseit ebben a korszakban írta, ezért számos esemény megítélése, értelmezése ellentétes a valósággal. Hirner a fogságba esés helyett dezertálásról ír. Az 1. utászs század két katonája – Fabián Hlubík és Rudolf Daubner – 1941. július 22-én Hirner hadnaggyal közösen esett fogságba. Mindkettőjüknek sikerült megszöknie, és az eseményeket némileg másképp írták le, mint a hadnagy.³⁹ Hirner visszaemlékezései azonban kellő körütekintéssel és a megfelelő ismeretek birtokában használhatóak és fontosak.

A szovjetek viszonya a németek oldalán harcoló szlovák és cseh nemzetiségűekhez már a háború elején más volt a többi nemzetiséggel szemben. A Lipovecnál fogságba esett Hirner hadnagyot másnap reggel a szlovák Gyorsdandárral szembenálló szovjet 44. hegyi lövészhadosztály parancsnoka, Szemjon Akimovics Tkacsenko⁴⁰ vezérőrnagy elé vezették, aki rögtön kezét nyújtott Hirner hadnagynak, hogy üdvözzölje a „szabad szovjet földön”. A kihallgatás során később a cseh és a szlovák nemzet közti különbségekről is kérdezték a hadnagyot. Hirner hadnagy emlékiratában így írt a kihallgatásról: „Elsők között tették fel azt a kérdést, hogy tudok-e a július 18-i szovjet–csehszlovák szerződésről,⁴¹ és hogy elismerem-e azt. Mondtam, hogy nem tudok róla... Továbbá megkérdezték, mi a különbség a szlovák és csehszlovák között, amikor mondom, hogy szlovák nemzetiségű vagyok. A nemzeti kérdéseinket tisztázhatatlannak gondoltam, de láttam, hogy ki kell fejtenem, tehát beszélnem kell a két nemzetről.”⁴²

A 19 szlovák hadifoglyot keleti irányba kísérték. Az 1941. augusztus 20-án körülbelül százötven főből álló csoport (németek, románok, szlovákok) a Moszkvától délre fekvő hadifogolytáborba került. Fabarakkokban szállásolták el őket. A foglyoknak minden nap részt kellett venni politikai előadásokon.⁴³ A szláv öntudat hangsúlyozása fontos szempont volt. Már az 1941 júliusában fogságba esett Hirner hadnagy (valószínűleg kényszerből) is megfogalmazott egy szöveget, amelyeket röplapként akartak felhasználni. A röplap szövege így hangzott: „Szlovákok, tisztek és katonák a fronton! Én, Anton Hirner, tartalékos utászhadnagy, a gépkocsizó dandár alárendeltségébe tartozó első utászs század második szaka-

³⁹ Martin Lacko: Prípad poručíka Antona Hirnera a spol. (O jednom myte slovenskej vojenskej historiografie). In: *Slovenská republika 1939–1945. Očami mladých historikov IV.* Banská Bystrica, 2005, 238–248., itt 238., 242–243.

⁴⁰ Szemjon Akimovics Tkacsenko (1898–1945) szovjet vezérőrnagy. Ukrán származású parancsnok volt. A szovjet 44. hegyi lövészhadosztály vezetését 1940 júniusában vette át. 1945-ben halt meg. <https://pamyat-naroda.ru/commander/1237/> (utolsó letöltés ideje: 2022. július 18.).

⁴¹ 1941. július 18-án a szovjet és a csehszlovák kormány a Németország elleni közös háborúról, és a Szovjetunió területén lévő csehszlovák alakulatok létrehozásáról szóló szerződést írt alá. Hirner: *Boje ...* 28–29.

⁴² Uo. 28–29. (A szerző fordítása.)

⁴³ Uo. 32–41.

szának parancsnoka, a Vörös Hadsereg fogságában vagyok.”⁴⁴ „Hosszú ideig gondolkodtam azon a szerencsétlenségen, amelybe haderőnk és nemzetünk került. A szovjetek nem olyanok, mint ahogy propagandánk leírja őket. Az út haza csak a Szovjetunión keresztül vezet. A szerencsés hazatérésünk garantált. Fordítsátok fegyvereiteket Hitler ellen, és kövessetek minket! Mi, szlávok, együvé tartozunk!”⁴⁵

1941. december 13-án a Miusz folyó mentén tartózkodó Gyorshadosztály 20. páncéltörő ágyús századának öt katonája a szovjetek fogságába esett. 1941 decemberében harminc szlovák katona került fogságba, akik közül egy fő kivételével mindannyian a tifusz következményeibe haltak bele. 1942 májusában a szlovák 31. tüzérezred vesztesége a szovjetek Harkov visszavételéért indított offenzívája során húsz eltűnt volt. Közülük tizenegy fő került szovjet fogságba. Néhányan közülük életüket veszítették. Csak egy ukrán nemzetiségű őrzetőnek köszönhető, hogy az áthelyezésük során – egy ázsiaiakból álló szovjet alakulat katonái – nem végeztek velük. Az NKVD tisztjeinek hozzáállása jobb volt a szlovák tisztekhez, mint a németekhez, amely sok esetben a szállíttatásuk során is megmutatkozott. A németeket ráccsal ellátott vagonokban szállították, míg a szlovák tisztek szállítása sima vagonokban, örök kíséretében történt.⁴⁶

A partizánok bizonyos esetekben máshogy viszonyultak a szlovákokhoz, mint a németekhez, vagy akár a magyarokhoz. 1942 novemberében a szlovák Biztosító hadosztály egy katonája – Rudolf Bucha közlegény – a partizánok fogságába esett, akik azonnal lefegyverezték, és meg akarták fosztani ruháitól. Csupán a vezetőjüknek köszönhető, hogy visszaadták a zubbonyát. A partizánok közül az egyik „germának” nevezte őt, mire a másik kijavította, hogy a fogoly „csehszlovák”. Később már szlovákként tekintettek rá, sőt szorgalmazták, hogy csatlakozzon hozzájuk. Egy levéllel a kezében engedték el, hogy adja át a századparancsnokának, amelyben az átállást javasolták. A partizánok elmondása szerint a kopatkevicsei szlovák helyőrséget (ha német lett volna) már likvidálták volna, csak azért nem tették meg, mert a „csehszlovákokat nem akarják megölni”. Nem ismert, hogy a levélre érkezett-e vissza válasz, valószínűleg nem. Mindenesetre a partizánok és a szlovák katonák közötti harcok a későbbiekben is folytatódtak.⁴⁷

1942. november 19-ig az NKVD hadifogolytáboraiban 10 528 fő volt (ebből 462 tiszt). A szlovákok száma mindössze hetven volt. A szlovák hadifoglyok száma kevesebb volt, mint a lengyeleké, magyaroké, vagy akár a cseheké. 1942 nyaráig a

⁴⁴ Hirner hadnagy itt nem dezertálásról, hanem fogságba esésről ír. Valószínűleg, ha dezertálást írt volna, a beosztottjai és a tisztársai nem vették volna komolyan, nem hitték volna el. Lacko: *Slovenská republika ...* 246–247.

⁴⁵ Hirner: *Boje ...* 30. (A szerző fordítása.)

⁴⁶ Mičianik: *Slovenská armáda IV. ...* 244–246.

⁴⁷ Martin Lacko: *Dezercie a zajatia príslušníkov zaistovacej divízie v ZSSR v rokoch 1942–1943*. Bratislava, 2007, 190–193.

fogságba esett szlovák katonák közül harmincan vesztették életüket.⁴⁸ A keleti front déli szakaszán 1942. december 16-tól 1943. január 5-ig 61 141-en kerültek szovjet fogságba. A fogságba esettek között 32 932 román és 3 741 olasz katona volt. A szlovákok közül mintegy tíz fő esett fogságba. A Gyorshadosztály vesztesége 1943 telén mindössze hetvennyolc halott (ebből hatvankilencen a harctéren estek el, kilencen pedig betegségben), százhetvenkilenc sebesült, kétszáz beteg, száztíz eltűnt, nyolcvanöt fő pedig fogságba esett.⁴⁹

A szovjet vezetés terve az volt, hogy a Kaukázus térségében tartózkodó szlovák Gyorshadosztály tisztjeit és katonáit a saját oldalára állítsa. A szlovákoknak ezáltal példát kellett volna mutatniuk a németek további szövetségeseinek – így a magyaroknak, románoknak és az olaszoknak is. A szovjet vezetés elképzelései azonban nem valósultak meg. Olyan eset is előfordult, hogy a fogságba ejtett szlovák katonák kezébe fegyvert adtak, akiknek az volt a feladatuk, hogy őrizzék a német, a román, vagy akár a magyar katonákat. Ernest Bielik⁵⁰ szakaszvezető teljesített is ilyen feladatot. A fogságba ejtett szlovák katonákat két hadifogolytáborban, mégpedig Temilovkán és Krasznogorszkban helyezték el. A Temilovka melletti NKVD táborban, 1943 februárjában nagyjából százötven szlovák és cseh hadifogoly volt. A krasznogorszki 27. számú táborban 1943. június 26-án összesen kétszázhuszonegy szlovák hadifogoly (ebből tizenegy tiszt) tartózkodott. A Moszkvától tizenkilométerre fekvő krasznogorszki táborban – ahova Bielik szakaszvezető és társai is kerültek – a szlovák hadifoglyok helyzete sokkal jobb volt, mint a német, román, magyar és olasz hadifoglyoké. Szovjet háborús filmeket néztek, politikai előadásokat hallgattak. Több esetben jobb életkörülmények között éltek, szálláshelyeik is kedvezőbbek voltak. Olyan lehetőség is felmerült, hogy a szlovák foglyok közül két – három fős – csoportot alakítanak ki, akiket légi úton Kercsre szállították volna, hogy az időközben a Krím-félszigeten tartózkodó Gyorshadosztály katonáit a szovjetek oldalára állítsák. Ebből a tervből végül nem lett semmi. Voltak a táborban olyan szlovákok is, akiket korábban a magyar alakulatokhoz soroztak be. Az NKVD 1943-ban hozzálátott olyan hadifoglyok verbuválásához, akikből nemcsak informátorokat akartak képezni, hanem a háború után saját hazájukban politikai pályára állítani és felkészíteni.⁵¹

⁴⁸ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 247.

⁴⁹ Загорулько – Сидоров – Цунаева: *Военнопленные* ... 29.

⁵⁰ Ernest Bielik (1917–1995): szlovák szakaszvezető. 1941 júniusától 1942 áprilisáig a keleti fronton szolgált tüzerként, majd hazatért. 1942 szeptemberében ismét a keleti frontra került. A hadifogolytáborban eltöltött idő után később önként jelentkezett a Szovjetunióban tevékenykedő csehszlovák erőkhöz, majd a Jánošík partizánbrigád parancsnoka lett. Cséfalvay: *Vojenské osobnosti* ... 23.

⁵¹ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 252–253.

A tiszteket négy táborban helyezték el, mégpedig a 74. számú oranki, a 97. számú jelabugai, a 150. számú grjazoveci⁵² és a 160. számú szuzdali⁵³ táborokban.⁵⁴

A Szovjetunió oldalán harcoló csehszlovák alakulatok szervezése már 1942 elején, a csehszlovák 1. önálló zászlóalj felállítása 1942 februárjában megkezdődött. A zászlóalj parancsnoka Ludvík Svoboda⁵⁵ alezredes lett. December elejéig befejezték az alakulat katonáinak kiképzését, 1943 januárjában a kilencszázhatvankilenc fővel rendelkező zászlóaljat a frontra vezényelték. Időközben megalakult a csehszlovák 1. tartalékezred is.⁵⁶

A szlovák kommunisták igyekeztek a szlovák katonákat rábeszélni arra, hogy lépjenek be a Ludvík Svoboda ezredes vezette csehszlovák alakulatba. Ez volt az egyetlen lehetőség, hogy kikerüljenek a szovjet hadifoglytáborokból. A krasznogorszki táborban a szlovák foglyok részére antifasiszta iskolát hoztak létre, amely már 1943 áprilisában megkezdte működését. A temilovkai táborból huszonnyolc, a krasznogorszkiból pedig tizenöt szlovák hadifoglyot választottak ki. Már 1943 áprilisában százhuszonnégy szlovák hadifogly követelte a szovjet szervektől, hogy sorozzák be őket a csehszlovák alakulatokba. 1943 májusában az NKVD táborokban száztizennyolc cseh és háromszázhetvenkilenc szlovák hadifogly volt, akik közül mindössze százkilencvenhat fő jelentkezett önként, hogy Svoboda csehszlovák alakulatához kerüljön. Őket áthelyezték egy Moszkvához közeli táborba. Később a cseh és szlovák foglyok meggyőzésével egyre nőtt a csatlakozók száma, amely révén létrejött a csehszlovák 1. önálló dandár.⁵⁷ A szlovák hadifoglyoknak azáltal, hogy csatlakoztak a csehszlovák alakulatokhoz, jóval nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint a hadifoglytáborokban. A szovjet hadifoglytáborokban minimum egy harmaduk életét veszítette volna.⁵⁸

⁵² Ez a Vologdai területen elhelyezkedő tábor 1941-től 1948-ig működött. Varga: *Hadifoglyok és internáltak ...* 77.

⁵³ Az Ivanovói területen helyezkedett el. Uo. 81.

⁵⁴ Загоруйко – Сидоров – Цунаева: *Военнопленные ...* 35.

⁵⁵ Ludvík Svoboda (1895–1979): csehszlovák (cseh) alezredes. 1939 őszén a megszállt Lengyelország területéről a Szovjetunióba ment, ahol már 1942 februárjában az első csehszlovák alakulat felállításán fáradozott. 1943 márciusában alakulatával, a csehszlovák 1. önálló tábori zászlóaljjal, részt vett a Szokolov környéki harcokban. 1942 szeptemberében ezredessé léptették elő. 1943 májusában átvette a csehszlovák 1. önálló dandár vezetését. Később dandártábornokká léptették elő. A Vörös Hadsereg oldalán harcolt alakulatával. 1945-ben hadosztály-, majd hadseregtábornokká léptették elő. 1945 és 1950 között a csehszlovák kormány nemzetvédelmi minisztere. 1950-től 1951-ig a csehszlovák kormányfő helyetteseként működött. 1968-tól 1975-ig Csehszlovákia elnöke. 1979-ben Prágában halt meg. Cséfalvay: *Vojenské osobnosti ...* 231.

⁵⁶ Vladimír Segeš, Vladimír a kol.: *Vojenské dejiny Slovenska a Slovákov*. Praha, 2015, 347–348.

⁵⁷ Ez a dandár két gyalog- és egy harckocsizászlóaljjal rendelkezett. A seregtest tüzéralakulatait egy tüzérosztály, egy páncéltörő ágyús osztály, egy légvédelmi ágyús üteg és egy légvédelmi géppuskás század alkotta. Segeš: *Vojenské dejiny ...* 349.

⁵⁸ Mičianik: *Slovenská armáda IV. ...* 254–256.; Bognár Zsolt is ugyanilyen halálozási arányokról ír a szovjet hadifogsággal kapcsolatban. Bognár Zsolt: 1 milliónál több vagy kevesebb? A második

A sztálingrádi csata után a Szovjetunió még intenzívebben hozzálátott a táborok és kórházak rendszerének kiépítéséhez. Az UPVI 1943. március 1-jén harmincöt hadifogolytábort igazgatott. Ezek közül négy tábort a tisztek, húsz tábort az altisztek és a katonák számára tartottak fenn, tizenegy tábor pedig átvevő- és elosztótáborként működött. 1944 elején már ötvenkét hadifogolytábor (hat a tisztek, harmincnégy a legénység számára, tizenkét átvevő- és elosztótábor), hatvanhat átvevő- és húsz gyűjtőhely működött. A hadifoglyok száma ekkor már meghaladta a százezer főt.⁵⁹

1943 novemberében a szlovák hadifoglyok létszáma elérte a 2 177 főt. A szovjet katonák – néhány esettől eltekintve – rendszeren viselkedtek a fogságba esett szlovák katonákkal. A fogságot megjárt Jozef Suchán közlegény szerint a szlovákok jobb ételeket kaptak, mint a németek.⁶⁰

A Gyorshadosztályból 1943 nyarán átszervezett 1. gyaloghadosztály fogságba esett katonáit az uszmányi⁶¹ táborba szállították. A fogságba esett szlovák tisztek, altisztek és katonák azzal is tisztában voltak, hogy amennyiben csatlakoznak a csehszlovák alakulatokhoz, akkor a Szlovák Köztársaság szolgálatára tett katonai esküt is megszegik. Ez a kérdés elsősorban a tiszteket foglalkoztatta. Ha már Csehszlovákiáról esett szó, akkor legalább egy új, egyenrangú cseh és szlovák nemzetet felölelő államról legyen szó. Lichner⁶² alezredes és Pavlovič⁶³ százados egy szlovák „önkéntes” ezred felállításán is fáradoztak. Mintegy kétezer főről tettek említést. A csehszlovák alakulatokhoz való csatlakozás során a hangadók hangoztatták, hogy a szlovák kormány tagjainak szerepe volt Csehszlovákia szétverésében és Szlovákia beléptetésében a Szovjetunió elleni háborúba. A korabeli szlovák kormány vezetőit Berlin és Budapest ügynökeinek tartották, akik egyúttal háborús bűnökkel is vádolhatók. A csatlakozó felek azt is hangoztatták, hogy a szlovákok

világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok – katonák és civilek – létszáma, összetétele és embervesztesége a magyar és a szovjet források tükrében. In: Bognár Zsolt – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *GUPVI, GULAG. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20*. Budapest, 2021, 30–63. itt 52., 57.

⁵⁹ Загоруйко – Сидоров – Цунаева: *Военнопленные ...* 35–36.

⁶⁰ Mičianik: *Slovenská armáda IV. ...* 256., 260.

⁶¹ A tábor 1946 közepéig működött. A 82-es számot viselte. 1945 júniusában átnevezték 95. számúvá. Uo. 260., 267.

⁶² Viliam Ján Lichner (1902–1977): szlovák alezredes. 1941 nyarától a Biztosító hadosztállynál, majd 1942 júniusától pedig a Gyorshadosztállynál mint őrnagy tevékenykedett. 1943 januárjában alezredessé léptették elő. 1943 októberében a csehszlovák erők fogságába esett, később pedig a csehszlovák 1. önkéntes dandár, majd a csehszlovák 2. önkéntes légidesszant dandárnál teljesített szolgálatot. Cséfalvay: *Vojenské osobnosti ...* 151.

⁶³ Viliam Pavlovič (1916–1985): szlovák százados. 1941-ben a Biztosító hadosztály 31. tüzérezredénél mint főhadnagy tevékenykedett, majd 20. hegyi ágyús üteg parancsnoka volt. 1942-ben visszatért hazájába. 1943 februárjában századossá léptették elő, majd ismét a keleti frontra került. Később csatlakozott a csehszlovák erőkhöz, a szlovák önkéntesekből álló ezred parancsnokhelyettese lett. Uo. 190.

megszabadultak a német igától, és szabaddá váltak. Továbbá arra készülnek, hogy belépjenek a csehszlovák alakulatokhoz azzal a tudattal, hogy a szlovák nemzet és a szlovák haderő nagy többsége üdvözlí és elfogadja a csatlakozást.⁶⁴ Elsősorban a szláv öntudatra hivatkoztak, amely szerint „a szlovákok helye nem a németek és a magyarok oldalán van, az oroszok és szövetségeseik ellen, hanem az oroszok és szövetségeseik oldalán, megbonthatatlan szövetségben a cseh nemzettel, a németek és a magyarok ellen.”⁶⁵ Ezt a feladatot így fogalmazta meg a csehszlovák hadtest lapja az 1944. október 6-i számában: „... megtisztítani Szlovákiát teljesen minden betolakodótól és árulótól... Csak most kezdődik a Köztársaság megtisztítása a németektől, magyaroktól, árulóktól.”⁶⁶

A Szovjetunió elleni hadba lépést bűncselekménynek minősítették. A legfőbb felelősöknek Vojtech Tuka⁶⁷ miniszterelnököt és Alexander Mach⁶⁸ belügyminisztert, valamint Ferdinand Čatloš⁶⁹ nemzetvédelmi minisztert és Jozef

⁶⁴ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 258–260., 265. (A szerző fordítása.)

⁶⁵ Manifest slovenských vojakov (Prevolanie k Slovenskému národu a k slovenskej armáde). In: *Československé listy*, 15. ledna 1944, s. 4.

⁶⁶ Bognár Zsolt: Civilek tömeges elhurcolása a GUPVI lágerekbe a korabeli Magyarországról. In: *A kelet-felvidéki magyarság holokausztja*. [Királyhelmec], 2017, 6–24. itt 17.

⁶⁷ Vojtech Tuka (1880–1946): szlovák jogász és politikus. Tiso köztársasági elnökké választása után a szlovák állam miniszterelnöke lett, majd 1940 nyarától ő töltötte be a külügyminiszteri posztot is egészen 1944 szeptemberéig. A szovjet csapatok elől Ausztriába menekült, ahol elfogták és kiadták őt a csehszlovák hatóságoknak. Tukát halálra ítélték, majd 1946-ban kivégezték. <https://slovensko39-45.estranky.sk/clanky/—prof-judr-vojtech-tuka/zivotopis-vojtecha-tuku.html> (utolsó letöltés ideje: 2022. január 5.).

⁶⁸ Alexander Mach (1902–1980) szlovák politikus és újságíró. 1939 és 1944 között a Hlinka Gárda vezetője, 1940 júliusától 1945 elejéig pedig a Szlovák Köztársaság belügyminisztere volt. 1945 márciusában Ausztriába menekült, de elfogták és kiadták a csehszlovák hatóságoknak. A népbírósg 30 év fogságra ítélte, amelyet 25 évre csökkentettek. 1968-ban amnesztiát kapott. Ezután Pozsonyban élt. <https://slovensko39-45.estranky.sk/clanky/—alexander-mach/zivotopis-alexandra-machu.html> (utolsó letöltés ideje: 2022. január 5.).

⁶⁹ Ferdinand Čatloš (1895–1972): szlovák tábornok. A csehszlovák haderőnél 1938-ban vezérkari alezredeként teljesített szolgálatot. 1939 áprilisában hadosztálytábornokká, majd májusban (I. osztályú) tábornokká léptették elő. 1939 márciusában az első Szlovák Köztársaság nemzetvédelmi minisztere, és a szlovák haderő legfőbb katonai parancsnoka lett. A szlovák nemzeti felkelés kitörése után néhány nappal, 1944. szeptember 2-án jelentkezett Besztercebányán a felkelő erők parancsnokságán, és felajánlotta segítségét. A segítségét a felkelők nem fogadták el. 1944 októberében a szlovák katonai ügyészség „az ellenséghez való átállással” vádolta meg. Távollétében megfosztották tábornoki rendfokozatától, lefokozták közlegénnyé és halálra ítélték. 1944 őszén a Szovjetunióba szállították, kihallgatták és fogságban tartották. 1947 januárjában a szovjetek kiadták őt a csehszlovák hatóságoknak. Pozsonyban bíróság elé állították, ahol Tiso ellen mondott beszédet. 1947 decemberében csupán 5 év börtönre ítélték. A Szovjetunióban eltöltött fogság idejét is beleszámították. Ennek is köszönhetően 1948. január elején szabadon engedték. Később gyári munkásként, majd hivatalnokként is dolgozott. 1972-ben rövid ideig tartó, súlyos betegségben halt meg Túrócszentmártonban. Peter Jašek – Branislav Kinčok – Martin Lacko: *Slovenskí generáli 1939–1945*. Praha, 2013, 53., 65–66., 107., 109–110., 112–114., 116., 123.

Tiso⁷⁰ köztársasági elnököt tették, akikre felelősségre vonás és büntetés kell, hogy várjon. A csatlakozók szerint a cél belépni a csehszlovák alakulatokba, és harcolni azért, hogy a németeket kiűzzék Szlovákiából (ekkor Szlovákia még nem állt német megszállás alatt, csupán a szlovákiai németekről lehetett szó), hogy harcoljanak a „magyar grófok és csendőrök igája alatt szenvedő” testvéreik szabadságáért. Utóbbi esetben elsősorban az első bécsi döntéssel elcsatolt, és a magyar–szlovák kis háborúban szerzett területeken élő szlovákokra gondoltak. Az új, demokratikus Csehszlovákia létrehozását szorgalmazták, valamint, hogy Szlovákiában a szlovák legyen az úr.⁷¹

Az 1943. decemberében Moszkvában aláírt csehszlovák–szovjet egyezmény értelmében a szovjetek támogatták a tisztán szláv Csehszlovákia kiépítésének tervét.⁷² A nagy orosz nemzethez, a győztes Szovjetunióhoz fűződő testvéri köteleket hangsúlyozták, ugyanis szerintük ez a nemzet és állam az összes szláv nemzet oltalmazója. 1943. október 7-én az NKVD új direktívát adott ki, amely szerint a hadifoglyok között folytatni kell a politikai nevelést. Külön figyelmet kell szentelni a szláv népekre, elsősorban a lengyelekre, csehekre és szlovákokra, akiket a háború utáni időszakban is fel lehet használni saját hazájuk politikájában. Nevelésükben nagy szerepet töltöttek be a szlovák kommunisták.⁷³ Ezzel szemben a moszkvai magyar kommunisták minden igyekezete ellenére sem engedték meg, hogy a magyar hadifoglyokból is felállhasson egy antifasiszta alakulat.⁷⁴

Az 1. gyaloghadosztály katonáinak és tisztjeinek túlnyomó többsége csatlakozott a csehszlovák alakulatokhoz. Sokak azonban nem a „csehszlovakizmus” eszméjéért csatlakoztak, hanem a hazatérés reménye hajtotta őket. Az uszmányi táborban két lehetőségük volt, vagy csatlakoznak, vagy fogságban maradnak, és kemény munkára kötelezik őket. A szovjet vezetés 1944. január 1-jén engedélyt adott a csehszlovák 2. dandár megszervezésére, amely a 2. önálló légideszant dandár elnevezést kapta. Megkezdődött a csatlakozó szlovák tisztek és katonák elszállítása Jefremovba. Az uszmányi hadifoglytáborban az 1. gyaloghadosztály 2 177 katonája (ebből negyvenkét tiszt) volt fogságban. Közülük 2 054 volt szlovák, ötven

⁷⁰ Jozef Tiso (1887–1947): szlovák katolikus pap, politikus. Andrej Hlinka halála után – 1938-ban – Hlinka Szlovák Néppártjának (*Hlinkova slovenská ľudová strana* – HSES) vezetője lett. 1939. március 14-től a Szlovák Köztársaság miniszterelnöke, majd október 26-tól elnöke. 1945. március végén a szovjet csapatok elől Bajorországba menekült. Az amerikai biztonsági szervek azonban elfogták és átadták Csehszlovákiának, ahol a népbíróság halálra ítélte, és Tisót 1947-ben kivégezték. Bognár Zsolt: Tiso, Jozef. In: *Magyarország a második világháborúban ...* 430–431.

⁷¹ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 265–266.

⁷² Simon Attila: Málénkij robot és a csehszlovák nemzetállami tervek. In: *Gulag-Gupvi. A szovjet fogság Európában.* Budapest, 2017, 163–179., itt 165.

⁷³ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 262., 266.

⁷⁴ Korom Mihály: Miért nem alakulhatott magyar légió a Szovjetunióban a második világháború alatt? In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből.* Szerk. M. Kiss Sándor. Budapest, 1994, 118–139.

ukrán, harmincnyolc német, huszonhét magyar, öt cseh és három lengyel nemzetiségű. A hadifoglyok felülvizsgálata során megbízhatatlannak minősítettek minden magyar és német, három cseh, egy ukrán és egy lengyel, valamint huszonnégy szlovák hadifoglyot. Így a Jefremovban állomásozó csehszlovák alakulatokhoz 2 028 szlovák hadifogoly csatlakozott.⁷⁵ 1944. június elején létrejött a csehszlovák 1. hadtest parancsnoksága. Ez a hadtest két gyalogdandárból, egy légideszant-dandárból (hetven százalékát szlovák katonák alkották), egy önálló harckocsidandárból, egy tüzérezredből, egy híradózászlóaljból, egy utászászlóaljból egy felderítő századból és egy törzsszázadból állt.⁷⁶

Az 1944. augusztus 29-én kirobbant szlovák nemzeti felkelés után Ferdinand Čatloš tábornok, nemzetvédelmi miniszter és Jozef Turanec⁷⁷ tábornok is a szovjetek fogságába kerültek. A Butirszkaja (Butirka) börtönben helyezték el őket. A szlovák haderő keleti fronton résztvevő alakulatainak tisztjei és katonái közül a szlovák Nemzetvédelmi Minisztérium adatai szerint 2 243 főt nyilvánítottak eltűntté, kétszázkilencvennégy fő esett hadifogságba és hatszáztizenhét dezertált. Ezek létszáma összesen 3 154 fő, amely alátámasztja a csehszlovák alakulatoknál lévő 3 027 szlovák katona létszámát. Voltak olyan szlovák tisztok és katonák is, akik nem akarták megszegni a szlovák államnak tett esküjüket. Úgy tekintettek a Szovjetunió mellett harcoló csehszlovák alakulatokra, mint amelyek Szlovákia ellen is hadba vonulnak. Az utolsó szlovák hadifoglyok, az 1. gyaloghadosztályból – 1944-ben – átszervezett 1. műszaki hadosztály tisztjei és katonái voltak. 1945 márciusában 3 800 szlovák katona esett szovjet fogságba Pápa és Tét térségében.

⁷⁵ Uo. 266–267.

⁷⁶ Jozef Belko: *Zápisník z Východného frontu*. Bratislava, 1965, 208–209.

⁷⁷ Jozef Turanec (1892–1957): szlovák tábornok. A csehszlovák haderőnél őrnagyi rendfokozatban teljesített szolgálatot. 1939 májusában alezredessé léptették elő, 1940. január 1-jétől pedig már ezredes. 1940 szeptemberében a szlovák 1. hadosztály parancsnoka lett. 1941 augusztusától novemberéig a szlovák Gyorshadosztály parancsnokaként működött, majd visszatért Szlovákiába. 1941-ben kitüntették a II. osztályú vaskereszttel. 1942 januárjában (II. osztályú) tábornokká léptették elő. Ez év februárjában a Pozsonyba látogató Wilhelm Keitel tábornagtól megkapta az I. osztályú vaskeresztet. 1942-ben visszatért a Szovjetunióba, és áprilisban átvette a Gyorshadosztály parancsnokságát. Alakulatával részt vett a Rosztovért folytatott harcokban. 1942 augusztusában a német vaskereszt lovagkeresztjével is kitüntették, amelyre nagyon büszke volt. 1942 szeptemberében ismét átadta a Gyorshadosztály parancsnokságát, ezúttal Štefan Jurech ezredesnek, majd visszatért Szlovákiába. 1943. január 1-jétől a katonai hírszerzés vezetője lett, ezután 1944. január 1-jétől a szárazföldi haderő parancsnokaként működött. 1944. augusztus 25-én a szlovák kormány – német nyomásra – a szlovák haderő főparancsnokává nevezte ki. 1944. augusztus 29-én Besztercebányára repült, ahol a felkelők elfogták őt, majd később a Szovjetunióba szállították, ahol fogságban tartották. 1947 januárjában Čatloš tábornokhoz hasonlóan a szovjetek őt is átadták a csehszlovák hatóságoknak. Pozsonyban bíróság elé állították. Golyó általi halálra ítélték, majd az ítéletet később – Turanec kérésére – 30 év fogságra változtatták. Egészségügyi problémákkal küszködött. 1957. március 9-én a lipótvári börtönben halt meg. 1968-ban földi maradványait Lipótvárról Trencsénbe vitték, ahol eltemették. Jašek – Kinčok – Lacko: *Slovenskí generáli ...* 2013, 245., 257., 261., 267–268., 271., 273–274., 278., 285–287., 292., 295–298., 301–303.

Ezeket a hadifoglyokat Sztalino településre szállították, ahol a károsodást szenvedett, szénkitermelést elősegítő berendezések, gépek javításában vettek részt.⁷⁸

A nagyszámú visszaemlékezésekből tudomást szerezhetünk arról, hogy az egyes lágeretek élet- és munkakörülményei, az örökkel és a helyi lakossággal való viszony mennyire eltérő volt. Létezett olyan tábor, ahol a foglyok 1947–1948-tól kimenőt kaptak, de volt olyan is, ahol már a kerítés megközelítésekor azonnal tüzet nyitottak. Egyes táborokban a szökést halállal sújtották, másutt csupán büntetéssel. A GUPVI-táborokat főleg kétsoros, vagy háromsoros drótkerítés vette körül. A mintegy háromszáz fogoly elszállásolására barakkok szolgáltak, amelyek jelentős része földbe vájt bunker volt. A nagyobb (ezer–ezerötszáz fő) tömegek elhelyezését téglából épített szálláshelyek biztosították. A fekvőhelyek deszkák voltak. A szálláshelyek zsúfoltak voltak.⁷⁹

Az egyes lágeretekben az élelmezés biztosítása is eltérő volt. Az élelem mennyisége és minősége természetesen mindegyik táborban elmaradt a szükséges adagtól. A kemény fizikai munka és a szegényes táplálkozás miatt a foglyok szervezete legyengült, lefogytak, megbetegedtek, és egyre többen veszítették életüket.⁸⁰

A hadifogolytáborokban a szláv – szlovák, cseh, horvát stb. nemzetiségű – foglyok számos esetben előnyöket élveztek, illetve élvezhettek a nem szláv hadifoglyokkal szemben. Ez az élelem mennyiségében, minőségében, a szálláskörülményekben, a szovjet örökkel való viszonyukban is megmutatkozhatott. Természetesen az is fontos tényező volt, hogy az egyes szovjet hadifogolytáborok őrségét milyen nemzetiségűek alkották. Az orosz, ukrán, fehérorosz nemzetiségű őrök többségének a szlávokkal szemben tanúsított pozitív hozzáállása eltért a nem szláv (kaukázusi, ázsiai stb.) őrök viselkedésétől, akik viszont közömbösek voltak velük szemben.

A csehszlovák alakulatok létrehozása olyan lehetőséget jelentett a szlovák, cseh hadifoglyok számára, hogy csatlakozásukkal megmenekülhettek a fogságtól. Sok szovjet fogságba esett szlovák katona nem meggyőződésből, hanem a hazajutás és a rabság elkerülésének reményében csatlakozott.

Különbségek és hasonlóságok a hadifoglyok szabadon bocsátásával kapcsolatban

1945 augusztusában a GUPVI-táborokban 12 039 szlovák hadifogoly⁸¹ (ebből százhetvenkét tiszt) tartózkodott, akik a háború befejezése után helyreállítási munkálatokban vettek részt. A hadifogolytáborok nyolcvanöt százaléka nem rendelkezett étkezővel, fürdőhelyiséggel, fertőtlenítő helyiségekkel stb. A tisztálkodás, az egészségügyi ellátás és az étel hiánya miatt kialakuló betegségek hatására sokan

⁷⁸ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 270–272.

⁷⁹ Bank – Bognár – Tóth: *Magyarok* ... 78–80.

⁸⁰ Uo. 88.

⁸¹ Varga: *Hadifoglyok* ... 345.

életüket veszítették. 1946-ban a hadifoglyok fejadagjai és életkörülményei rosszabbodtak. Ehhez hozzájárult a kedvezőtlen időjárási viszonyok miatti rossz termés, amely éhínséget idézett elő. Ez természetesen különösen érezte hatását az egyes táborokban is.⁸² 1945. június 25-én a komoly betegségben szenvedők és rokkantak közül 225 000 főt engedtek haza.⁸³ A Sztálin által elnökölt Államvédelmi Bizottság (ÁVB) augusztus 13-i 9843. T. (Titkos!) számú határozata alapján összesen 708 ezer hadifogoly, köztük 32 600 csehszlovák (cseh, szlovák, ruszin), 9 500 jugoszláv (szerb, horvát, bosnyák, szlovén) személyt, valamint 150 ezer magyart, akiknél ugyanakkor ugyanaz a kitétel szerepelt, mint a németeknél, hogy elsősorban „*rokkant, beteg és más munkaképtelen személy*” szabadon bocsátásáról kell gondoskodni, „*akik jelenleg a Szovjetunió egykori frontterületein tartózkodnak*”.⁸⁴ Tehát őket a Közép- és Délkelet-Európában még működő hadifogolytáborokból engedték szabadon. A hadifoglyokat szabadon engedésükkel kapcsolatosan három csoportba sorolták. Az első csoportba (több mint 62 000 fő) a szláv népek tartoztak: csehek, szlovákok, ruszinok, lengyelek, szerbek, horvátok, szlovének, bosnyákok. A második csoporthoz az olaszok, belgák, hollandok, luxemburgiak, bolgárok, dánok, svájciak, norvégok, amerikaiak, svédek, görögök és angolok (több mint 24 000 fő) tartoztak. A legnagyobb létszámú harmadik csoportot (több százezer fő) a németek, magyarok, osztrákok és románok alkották. A szabadon bocsátásuk is ilyen sorrendben történt. Szovjet–csehszlovák tárgyalások eredményeként 1946 februárjában hazaengedték az 1. műszaki dandár katonáit. A sztalinói táborból mintegy 14 tisztet a Moszkvától kb. 350 kilométerre északkeletre fekvő Kinesma városába helyeztek át, ahol a tisztok számára működtettek tábort. A táborban néhány ezer német, román, magyar és más nemzetiségű tiszt is tartózkodott. A szlovák tiszteket 1946 májusától fokozatosan a balti-tengeri kikötőkbe szállították, ahol dolgoztatták őket. 1947 elején Kijevbe, majd márciusban Odessza térségébe helyezték át őket. 1947 tavaszán kerültek haza.⁸⁵ 1947-ben további 373 229 hadifoglyot is hazaengedtek, ezáltal több hadifogolytábor is megszűntettek. 1948-ban újabb 471 037 fő, 1949-ben 410 944 (más adatok szerint 463 819)⁸⁶ fő szabadon bocsátására került sor.⁸⁷ Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után, továbbá 1955 végén és 1956 elején még további több ezer magyar GUPVI és most már GULAG-fogoly is a németekkel együtt visszatérhetett hazájába. Ez NSZK akkori kancellárjának, Konrad Adenauernak is köszönhető volt, aki 1955. szeptemberi moszkvai útja

⁸² Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 272.

⁸³ Загорулько – Сидоров – Цунаева: *Военнопленные* ... 638.

⁸⁴ Varga: *Hadifoglyok* ... 377.

⁸⁵ Mičianik: *Slovenská armáda IV.* ... 274.

⁸⁶ Загорулько – Сидоров – Цунаева: *Военнопленные* ... 40.

⁸⁷ Varga: *Hadifoglyok* ... 467., Загорулько – Сидоров – Цунаева: *Военнопленные* ... 40.

során – hazája és a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatainak felvétele mellett – a foglyok ügyéről is eredményes tárgyalást folytatott.⁸⁸

A hadifoglyok szabadon bocsátásával kapcsolatban a szláv népcsoporthoz tartozás egyértelműen előnyt jelentett, amely a Berija által elkészített tervezetben is megfigyelhető. A szláv nemzetiségű hadifoglyok korábban hazatérhettek. A magyar hadifoglyokat az utolsó – a főbűnösnek tartott németeket is magába foglaló – harmadik csoportba sorolták, s ez természetesen hazaengedésükben is megmutatkozott.

⁸⁸ Bognár Zsolt: „Málenkij robot”. A Magyarországról itélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairo, Budapest, 2018, 733.

HATÁROK NÉLKÜL

Menekülők, kitelepítettek, partizánok a magyar–jugoszláv
határ zalai szakaszán a második világháború után

A második világháború végnapjaiban a szovjet csapatok utolsó nekilendülése, amely már az osztrák főváros, Bécs elfoglalását célzó hadművelet részét képezte, 1945. március 16-án vette kezdetét és bő egy héttel később, március 25-én érte el az akkori Zala vármegye Balaton-felvidéket is magában foglaló északkeleti csücskét. A német Dél Hadseregcsoporttal szemben álló szovjet 3. Ukrán Front csapatai – katonai terminológiával élve – üldözésbe kezdtek, minekutána március 29-én elfoglalták Keszthelyt és Zalaegerszeget, április 1-jén pedig Nagykanizsát. Az utolsó német–magyar csapatok Letenye térségében hagyták el a trianoni Zala vármegye területét április 5-én, miután felrobbantották maguk mögött a Mura-hidat. Az 1941-ben Jugoszláviától visszakapott, a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány fegyverszüneti megállapodása miatt akkor már Zala vármegyéhez csak *de facto* tartozó Muraközben és Muravidéken pár napig még tovább folyt a hevenyészett ellenállás, de április 7-ére virradóra a védők ezt a területet is feladni kényszerültek a szovjet–bolgár haderők, illetve a jugoszláv partizánok nyomásával szemben.¹ 1945. március–április folyamán a szovjet támogatást élvező jugoszláv partizánhad-sereg így gyakorlatilag visszavette a Muravidéket és a Muraközt, vagyis az 1941-ben Zalához visszacsatolt Alsólendvai, Perlaki és a Csáktornyai járásokat. Ezeket a területeket a szovjetekkel 1945. január 20-án megkötött magyar fegyverszüneti egyezmény már korábban is a jugoszlávoknak biztosította.²

A megszállás első napjai, hetei teljesen kaotikusan teltek minden településen, ami hatványozottan volt igaz a több hadsereg által is uralni óhajtott határvidékeken, különösen ott, ahol a háború előtti vagy az alatti határrevízió revidálására, visszacsinálására került sor. Mindenki igyekezett a lehető legjobb pozíciót elfoglalni, kész helyzetet teremteni, és ebben a játszmában a magyar hatóságoknak és fegyveres szervezeteinek minimális esélyük sem volt a nemzeti érdekek érvényre juttatására. Ekkoriban határvédelemről, határőrizetről nem is beszélhetünk, az

¹ A korabeli Zala vármegyét érintő katonai műveletekkel kapcsolatban bő szakirodalom áll rendelkezésre. Ezek közül a csak helyi eseményeket tárgyaló legfontosabb művek: Széni Imre: *Októbertől májusig. Zala megye felszabadítása*. Zalaegerszeg, 1965.; Nagy Gábor: *Zala megye felszabadulása*. In: *Tanulmányok Zala megyéről 1945–1970*. Zalaegerszeg, 1970, 25–34.; Veress D. Csaba: *A Dunántúl hadi krónikája 1944–1945*. Budapest, 1984; és legújabban Ravasz István: *A front szele megéri Zala megyét*. In: *Zala megye ezer éve*. Zalaegerszeg, 2000, 267–271.

² Káli Csaba: *Zala megye öngazgatása 1910–1950 között [címtár és névtár]*. In: *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalai Gyűjtemény 50. Zalaegerszeg, 2000, 174–175.

államhatár magyar oldalról teljesen „légiessé”, átjárhatóvá vált. A magyar–jugoszláv határon a megszálló szovjet katonaság, de a jugoszláv partizánok is lényegében azt csináltak, amit akartak, az önkényeskedésüknek csak saját maguk szabhattak határt.

Ennek a határtalan önkénynek számos formája létezett, ezek közül néhány jellemző, illetve kevésbé ismert elemet mutatok be a továbbiakban. A lakosságot a finoman szólva is meglazult élet- és vagyonbiztonság mellett a váratlan elhurcolások tartották rettegésben. Különösen a munkájukkal összefüggésben a lakóhelyüket elhagyók, mint például a vasutasok és más közfeladatot ellátók, orosz nyelvű igazolványokat is kaptak, de ilyennel látták el a jugoszláv határ menti községekben élőket is, bízva a hivatalos, pecsétes papír erejében. Ez néha segített, de nem mindig, mindenesetre a határ mentén élő úgynevezett kettős birtokosok – akiknek a trianoni határmegvonás miatt jugoszláv területen is maradt birtoka és azt korábban egy különleges engedély birtokában napi szinten átkelve a határon művelhették – ha jogilag nem is, de a gyakorlatban egy időre lemondhattak a külhoni földjeikről, illetve ottmaradt egyéb javaikról.³

Egyes partizán alakulatok, vagy legalábbis a forrásokban annak titulált, valójában nem egyszer megállapíthatatlan illetőségű és nácijú fegyveresek naponta jöttek át jugoszláv területéről és vittek mindent, amire éppen szükségük volt.⁴ Időnként megtámadták a határszéli magyar területeken a rendőrörsöket, például Tornyiszentmiklóson, sőt többször 40–50 km mélyen (Becsvölgye) is behatoltak a megye területére és raboltak, erőszakoskodtak.⁵ 1945. június elején, a vonatkozó forrás szerint „szerb katonák” szállták meg a murakeresztúri vasúti határállomást és „rendelkeztek felette”, emellett azt híresztelték, hogy a Pécs–Keszthely–Kőszeg vonalig szerb megszállás lesz.⁶ Ebben az időszakban több jelentés is arról számolt be, hogy a határ mentén lakó magyarországi horvátok között erőteljes jugoszláv propaganda folyt az elszakadást illetően: „Az előző háború utáni világra apellálnak, hogy akkor milyen drágaság és áruhiány volt Magyarországon, mivel a hadisarcot a vesztes fél kénytelen fizetni.”⁷ Egyik helyen nem is álltak meg a verbális biztatásnál, hanem cselekedtek: a Mura melletti Felsőszemenye határából egy árok ásásával

³ Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása 1945–1950*. Magyar vidék a 20. században 6. Budapest, 2021, 32.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-ZML) Zala vármegye főispánjának iratai. Általános iratok (a továbbiakban: IV.401.a.) 806/1945. A főispánnak tett bejelentés szerint jugoszláv partizánok bolgár katonai egyenruhában jöttek át a határon, elfoglalták Bázakerettyét, a zalai olajvidék egyik központját és „szemtelenkedtek” a polgári lakossággal.

⁵ HU-MNL-ZML-IV.401.a. 25/1945. A letenyei járási főszolgabíró (főjegyző) jelentése, 1945. április 30. és május 5.; a novai járási főszolgabíró (főjegyző) jelentése 1945. május 25.

⁶ HU-MNL-ZML-IV.401.a. 274/1945. Murakeresztúr lakossága nagyobbbrészt horvát nemzetiségű volt.

⁷ HU-MNL-ZML-IV.401.a. 528/1945.

lekanyarítottak kb. 220 kh területet, amelyet a horvát Damása községhez csatoltak.⁸ Gyakori eset volt, hogy a jugoszláv partizánok/fegyverések az oroszokkal/bolgárokkal üzleteltek oly módon, hogy alkoholért vagy másért, amivel le lehetett kenyerezni a magyar területen lévő orosz megszállókat, parancsba adatták velük a magyar hatóságok felé, hogy mit szedjenek össze, amit aztán a partizánok orosz fedezet mellett átvittek a határon. A jugoszlávok egyik legkedveltebb célpontjai a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) telepei voltak, amelyeknek a lerablása üzemszerűen folyt: a határig elmentek teherautóval, ott azt az oroszok átvették és mintha nekik kellett volna a benzin vagy más olajipari termék, azt a telepeken felvették, elfuvarozták a határra, amit a jugoszlávok – a kialakított ellentételezés fejében – megkaptak.⁹

A főtémához képest talán kitérőnek hat, de tágabb horizontban, a politikai társadalomtörténet oldaláról érdekes lehet a határ menti, horvát többség által lakott zalai falvaknak az 1945. évi nemzetgyűlési választások alkalmából tanúsított választási magatartása. Bajcsa, Fityeház, Molnári, Murakeresztúr, Petrivente, Semjénháza, Tótszentmárton, Tótszerdahely községeket többségében vagy meghatározó kisebbségként (katolikus) horvátok lakták. A megyei és a környékbeli magyar falvak kimagasló kigazdapárti győzelmei mellett ezekben a katolikus horvát falvakban a munkáspártok – az SZDP még az MKP-nál is sokkal jobban – taroltak. Az MKP Fityeházon érte el a megye falvai közül a csúcst, 40,31%-ot, alig elmaradva helyben az FKGP-től.¹⁰ Ebben a kimagasló egyedi eredményben az is közrejátszhatott, hogy ebből a faluból származott Matéczi János, aki nemcsak szülőhelyén volt népszerű és tudott erős kommunista pártszervezetet létrehozni, de tevékenysége ismert volt az egész megyében, többek között tagja volt az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek is.¹¹ Az eredmények egyik, bár megerősítő források hiányában csak teoretikus magyarázatul szolgálhat, hogy a társadalmi, vallási kötődései miatt biztos befutónak számító FKGP-től annak általában vett magyar, nemzeti jellegének esetleges túlhangsúlyozódása tántoríthatott el az átlagosnál (jóval) több horvát szavazót az internacionalista eszméket képviselő – vagy esetleg csak jobb híján a – munkáspártok felé. Szintén teoretikus magyarázat, illetve inkább csak kérdés lehet, vajon a Jugoszláviában kezdettől fogva abszolút hatalmat kiépítő Titónak lehetett-e határon túli kisugárzása, segítve ezzel a magyar kommunista pártot? Ezzel vissza is kanyarodtunk a történetünkhöz, egyúttal a jugoszláv határ zalai szakaszán bekövetkezett legsúlyosabb incidenshez.

⁸ HU-MNL-ZML-IV.401.a. 346/1945. Ma Domašinec, Horvátország.

⁹ HU-MNL-ZML-IV.401.a. 25. és 803/1945.

¹⁰ Az 1945. évi nemzetgyűlési választás részletes zalai eredményeit és azok magyarázatát lásd Káli: *Zala megye...* 110–144.

¹¹ Életrajzát lásd Vida István (főszerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944. december 21. – 1945. november 29.* Országgyűlési almanach. Történelmi sorozat I. Budapest, 1994, 284–285.

1945 folyamán a jugoszláv partizánok nemcsak a vajdasági és kisebb részben a muraközi, valamint muravidéki magyarságot irtották módszeresen,¹² hanem más térségek mellett a szlovén területekre eső stájer vidékek német lakosságát is. A történelmi Stájerország egyharmadnyi déli része 1918-ban, illetve hivatalosan az 1919-ben, a Párizs melletti Saint-Germain-ben, Ausztriával megkötött béke értelmében a háború után megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (1929-től: Jugoszlávia) része lett.¹³ Már a határmegvonás idején súlyos összecsapások voltak az itt élő német nyelvű alsóstájerek (*Deutsch-Untersteirer*) és a délszláv katonaság között, elhintve ezzel az ellenségeskedés és az örökös reváns magvát. Az 1941-es német támadás után természetesen a helyi németek vettek elégtételt, majd a kocka fordulatával, 1945-ben a jugoszláv partizánok először a jogaitól fosztották meg, majd módszeresen elűldözték, kitelepítették a még el nem menekült itteni stájereket. Németország már 1944-ben megpróbálta kimenekíteni a Jugoszlávia területén élő mintegy félmillió német nemzetiségű személyt, de mindenkit nem sikerült. A Tito vezette és kommunista túlsúllyal rendelkező Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Tanács (AVNOJ), mely ideiglenes kormányként kezdett működni, 1944-ben határozatot fogadott el arról, hogy a hátramaradt németeket kollektív büntetésben részesítik, melynek keretében vagyonukat elvették és megkezdték a táborokba hurcolásukat, illetve az országból való kitelepítésüket.¹⁴ A háború végén, 1945 májusában a közel félmillió német közül körülbelül 195 000 úgynevezett népi német, 20 000 alsóstájer és néhány ezer *Gottscheer*¹⁵ maradt Jugoszláviában. Ma már szélesebb körben is egyre ismertebb a vajdasági magyarok ellen 1944 végétől a jugoszláv partizánok által elkövetett atrocitások nagyságrendje,¹⁶ ami az országban élő németeket lényegesen nagyobb mértékben érintette. Ilyen vérengzések voltak többek közt Szabadkán, Feketicsen, Bácsan, Filipovon, Pardanjban, Kikindán, Pancsován, Brestovacon, Kovačicán, Vukováron, Mitrovicán. Azok a német ajkúak, akiknek sikerült elkerülniük a pogromokat, jog- és vagyonfosztottan munkatáborokba kerültek. A népi németek többségét a román határszélre Rudolfsgnadra (Kničanin), vagy Gakovóra, Batschki (Bački) Jarakra, Valpovóra, Djakovóra vitték, míg a szlovéniai stájereket, karintiaiakat Celje és Ptuj környéki munkatáborokban (Teharje/Tüchern, illetve Strnisce/Sterntal) minimális ellátás mellett nem ritkán halálra dolgoztatták. Ezeket a táborokat csak 1947–1948 folyamán számolták fel.¹⁷

¹² A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, 2004, 319–340.

¹³ Erich Zöllner: *Ausztria története.* Europica Varietas, Budapest, 1998, 371–378.

¹⁴ Major Nándor: Jugoszlávia a második világháborúban. *Múltunk*, 2005. 1. sz. 86.

¹⁵ A mai Szlovénia déli részén, a Kočevje régióban élő németek elnevezése.

¹⁶ A. Sajti: *Impériumváltások...* 322.

¹⁷ HU-MNL-ZML-XV.41.b.-496. Kéziratok. Egyéb kéziratok. Schauer István: *A nagy utazás. Tanulmány a jugoszláviai német ajkú lakosság második világháború utáni elűldözéséről.* 2008,

A kérdéskör kicsit tágabb kontextusba helyezése után térjünk vissza a kiindulópontunkhoz, miként érintette ez a folyamat Magyarországot. Az alábbiakban részleteiben is kibomló eseménysor rövid összefoglalása a következő. A helyben maradt szlovéniai stájereket 1946 elején elkezdték kitelepíteni Ausztriába, de Magyarországon keresztül. Az első három vasúti szerelvény összesen több ezer emberrel át is jutott a MÁV vonalain Ausztriába, de ezután elakadt a „hadművelet”, és az utolsó transzportot két etapban visszairányítottak Jugoszláviába. Viszont az ottani hatóságok hallani sem akartak a második szerelvény visszavételéről, így télvíz idején a vonat több heti vesztéglésre kényszerült a murakeresztúri vasúti határállomáson, rajta többszáz ellátatlan, legyengült emberrel, akik között járvány tört ki. A murakeresztúri halotti anyakönyv bejegyzése szerint 1946. január 26. és február 11. között 77 halottat szedtek le a vagonokból és temettek el a község temetőjében.

A fenti, szikáran összefoglalt tragikus történet részleteit fogom ismertetni a következőkben. A szombathelyi székhelyű 3. kerületi honvéd parancsnokság az 1946. januári *A jugoszlávok által foganatosított kitelepítésekkel kapcsolatban beszerzett hírek* című helyzetjelentésében viszonylag részletesen beszámolt az akcióról, amely, ha nem is lehet teljesen hiteles, de az attitűdöket vélhetően jól érzékelteti: „A partizánok gépkocsival jártak házról házra és egész éjszakáig szedték össze a megbízhatatlan elemeket. Az egyes lakásokba több fegyveres partizán jött be (6-7 fő) és minden rendelet vagy parancs felmutatása nélkül elvették a személyazonossági okmányait, okleveleiket, irataikat, majd 10 percnyi időt engedtek arra, hogy összecsomagolhassanak annyi holmit, amennyit ki-ki maga, gyalogmenetben el tud vinni. Sürgetéssel arra törekedtek, hogy minél kevesebb holmit vigyenek magukkal. A szebb és értékesebb holmikat nem engedték elvinni. Pénzt csak 600 dinárt hagytak náluk, de azt is becserélték 600 márkára. A lakást lepecsételték, és az autókkal a vasútra gyűjtötték őket. Eredetileg azokat a német származásúakat kellett volna összeszedniük, akik 1941-ben a kulturbund¹⁸ tagjai voltak. Viszont ezzel az ürüggyel összeszedték a magyarokat is, illetve akiknek a hozzátartozóik be vannak zárva, meghaltak az internálásban, vagy kivégezték őket, vagy halálra vannak ítélve. A tél folyamán (decembertől kezdve) kb. 6-7 szerelvény kulturbundista érkezett a magyar határra Örihodos, Dávidháza tájára. Itt a vagonokból kirakták őket, majd erős kísérettel a magyar határig kergették őket. Levegőbe lőtt sorozatokkal riasztották őket, úgyhogy a csomagjaikat hátrahagyva futottak át a magyar területre. A szalafői erdőben tanyáztak 2-3 napig, innen a magyar hatóságok gondoskodtak róluk, Németországba szállították őket. Ezek között magyarok nem voltak. Magyarok csak

kézirat, 2–3. (a továbbiakban: XV.4.b.-496.) Ezúton köszönöm Schauer Istvánnak, hogy levéltárunk rendelkezésére bocsátotta a kéziratát.

¹⁸ A Schwäbisch-Deutscher Kulturbund szervezetet 1920-ban alapították Újvidéken, célja a jugoszláviai németek érdekeinek képviselete, mely később a magyar Volksbundhoz hasonló szerepet vitt az országban.

a január 14-i összeszedésben voltak. Útvonaluk: Muraszombat, Luttenberg, Ormoz, Csáktornya, Kotor, Murakeresztúr, Nagykanizsa, Szombathely, Sopron. Bécsben a szerelvényt az angolok nem vették át, és visszaküldték az egész szerelvényt Jugoszláviába. Az összefogások most is tartanak, melyet az OZNA¹⁹ (nemzetbiztonsági szervezet) partizánok végeznek. Mindezek a megtorló intézkedések azért történnek, mert a vend vidék a közelmúlt választásai alkalmával Tito ellenes magatartást tanúsított. A tisztogatásról a döntés [1946.] január 02-án megszületett és a tervek szerint áprilisra fejeződik majd be. A hangulat a magyarok között rendkívül elkeseredett. De elkeseredett a vend²⁰ ajkú bennszülött lakosság is, hiszen a vendek nem tudják, hogy mikor kerül rájuk a sor.”²¹

Nem világos, hogy pontosan miként értelmezendő a fenti jelentésben is említett közelmúltbeli választás. Annyi bizonyos, hogy 1945. november 25-én Ausztriában országos és tartományi parlamenti választásokat tartottak és a határ ausztriai oldalán a baloldali pártok gyenge eredményt értek el, ami a korabeli vélekedés szerint megpecsételte a jugoszláv oldalon élő németek sorsát is, mivel a jugoszláv kommunista vezetés attól tartott, hogy a határ itteni oldalán maradt németek nem fogják támogatni Tito rendszerét.²²

Az egész ügyről, pontosabban annak egyik tragikus mozzanatáról a helyi lakosok először a *Zala* című, Nagykanizsán megjelenő lap 1946. január 29-i számából értesülhettek. Az újság második – akkoriban egyben utolsó – oldalán jelent meg a *Hírek* rovatban egy rövid hír *Hulla a sínek között* címmel, mely egy néhány nappal korábban történt esetről számolt be. A cikk szerint január 26-án értesítették a nagykanizsai rendőrséget arról, hogy a kanizsai vasútállomás területén a sínek között egy női holttestet találtak. A kikerkező rendőrök, a halál okát nem részletezve, a lap szerint azonnal megállapították, hogy az elhunytat Tiller Magdolnának hívták és 1892-ben született. Konstatálták azt is a rendőrök, hogy természetes halállal halt meg, továbbá a lap azt is megtudta, hogy a holttestet a Jugoszláviából Magyarországon át Németországba szállítandó sváb transzportból tették ki.²³

Néhány nappal később, 1946. február 1-jén, a köztársaság kikiáltását felvezető első oldali fő hír mellett a második, egyben utolsó oldalon az előbbinél kicsit terjedelmesebb hír jelent meg egy újabb, duplán tragikus esetről *Lelőttek egy svábot és egy magyar asszonyt Murakeresztúron* címmel, amely szintén a jugoszláviai német kitelepítetteket szállító vonatszerelvényen állt kapcsolatban. Eszerint a murakeresztúri vasúti határállomáson vesztglő szerelvényről leszállt egy Kern Róbert –

¹⁹ *Odjeljenje za zaštitu naroda*: A Tito vezette kommunista partizánhatalom 1944. május 13-án létrehozott politikai rendőrsége.

²⁰ A Mura és a Rába vidékén élő, valójában szlovén népcsoport.

²¹ HU-MNL-ZML-XV.41.b.-496. 4.

²² HU-MNL-ZML-XV.41.b.-496. 4., Zöllner: *Ausztria...* 400.

²³ *Zala*, 1946. január 29. 2.

nyilván a lap által kissé megmagyarosított – nevű földműves, hogy innivalót szerezzen, mire egy akkor még ismeretlennek nevezett magyar határvadász rálőtt. A lap tudósítása szerint a férfi, akit a nagykanizsai kórházba szállítottak, életveszélyes sérülést szenvedett. Ugyanez a katona nem sokkal később egy magyar asszonyra, Godányi Györgyné murakeresztúri lakosra is rálőtt, mivel a nő kenyeret akart feladni a vonatra. A határvadász vélhetően a tette után elszökött, mivel az újságíró szerint „a Nagykanizsai Rendőrkapitányság Bűnügyi Osztálya széleskörű nyomozást indított” és a „határvadász katona elfogása csak órák kérdése”. Érdekes, hogy a magyarországi svábok kitelepítése, kollektív büntetése ellen nem tiltakozó közvélemény és sajtó ellenében a lap meglehetősen együttérző hangot ütött meg a szerencsétlen sorsú, Jugoszláviából elűldözött és a télvíz idején a fűtetlen vagonokban élelem és víz nélkül lévő, szinte halálra ítélt emberekkel szemben.

Sőt, a helyi MKP-hoz sok szállal kötődő lap a „mundér becsülete” védelmében látatlanban azonnal stigmatizálta a lövöldöző határvadászt, ami egyfajta korlenyomatként, mint cseppben a tenger mutatta a korabeli magyar belpolitikai viszonyok egy szeletét: „A magyar közvélemény elvárja, hogy a nyilasvilág ez[en] itt maradt kreatúráját a legsúlyosabb büntetéssel sújtsák. Nem vitás, hogy a nyomozás ki fogja deríteni, hogy ez a katona a nyilasok alatt is hasonló körülmények között, minden meggondolás nélkül lőtt agyon embereket. A magyar demokrácia elsőrendű kötelessége, hogy a humánus nevében az ilyen és hasonló gaztetteket a legsúlyosabban megtorolja.”²⁴

A jugoszláv „hatóságoknak” nem sikerült elérni, hogy az osztrák határ közelében 1946 elejére összegyűjtött „reakciósokat” rövid úton a közeli Ausztriába szállítsák. Ebben minden bizonnyal szerepe volt az angol megszálló katonaság stájerországi jelenlétének, akik szemében különböző politikai megfontolásokból nem volt elfogadható ennek az autochton népességnek a kitelepítése a beneši formula jugoszláv változata alapján. Titóék ennek hatására inkább úgy döntöttek, hogy az orosz megszállási övezethez tartozó Magyarországon keresztül a négyhatalmi megszállás alatt álló Bécsbe szállítják a számukra nemkívánatos személyeket.

A deportálásokat szervező OZNA a németek sikeres kitoloncolása érdekében cselhez folyamodott a magyar hatóságokkal szemben, ami sikeresen működött, köszönhetően a magyar közigazgatási szerveknek a szovjet megszállás tényéből fakadó alárendelt helyzetének is. A jugoszlávok által 1946. január 7-én egy viszonylag kisebb létszámmal, 246 fővel – elképzelhető, hogy tesztelési jelleggel – a murakeresztúri vasúti határállomásra megérkezett az első szállítmány. A szerelvényt kísérő partizán százados segítséget kért, mondván, hogy a kitelepítettek Ausztriába való közvetlen „visszaszállítása” – ugyanis azt kommunikálták, hogy ezek a németek/osztrákok a háború idején költöztek Jugoszláviába – a legrövidebb útvonalon a szóba jöhető jugoszláv vasútvonalak háborús rongáltsága miatt nem lehetséges, ezért kérték a magyar hatóságokat a tranzit szerepre. (Radkersburgnál valóban

²⁴ Zala, 1946. február 1. 2.

használhatatlan volt a vasúti Mura-híd.) Az általa előadottak szerint az osztrákok egyébként átvették a szállítmányt, de ennek bizonyítására okiratokat nem tudott mutatni, csak a szállított személyek névsorát. A murakeresztúri határvadász őrs konzultált a nagykanizsai határrendőrséggel, akik megkérdezték a soproni határrendőrséget, hogy valóban fogadják-e a „visszatelepülő” osztrákokat az osztrák hatóságok. A válasz igen volt. A vonat pedig már roboghatott is tovább, egyenesen Bécsig. Ezt a trükköt a jugoszlávok január 10-én már 669 emberrel, míg január 16-án 2224 emberrel játszották el. Összesen tehát ebben az ügyletben 3139 embert vittek ki Bécsbe, de innét a Szövetséges Ellenőrző Bizottság – szovjet támogatással és angol tartózkodással, valamint az osztrák rendőrség helyeslésével – 1114, más adatok szerint 1776 főt ugyanazon az útvonalon két vonatszerelvénnel visszairányított Jugoszláviába. A magyar–jugoszláv határon, Murakeresztúron azonban a jugoszlávok hallani sem akartak a mindenáron kitelepíteni szándékozott németek visszaléptetéséről. Ekkor kezdődött a marhavagonokba zsúfolt emberek igazi kálváriája és sokuk haláltusája, ezen a ponton érkezünk vissza a történetünk kiindulópontjához, amit a korábban idézett újságcikkekkel vezettem be.

1946. január 25-én tették ki Tiller Magdolna holttestét a nagykanizsai vasútállomáson, úgy, ahogy azt a *Zala* megírta, csak nem Németország felé tartott a vonat, hanem már vissza Jugoszláviába. A vonatot kísérő jugoszláv személyzet, a partizán századossal az élen sietve visszautazott a határ túloldalán lévő Kotorba,²⁵ pont akkor, amikor az itt hagyottak között vérhas- és tífuszjárvány tört ki. A magyar főhatóságok, minisztériumok pedig lázas bünbakkeresésbe kezdtek, megállapítandó, hogy kik, mikor, milyen engedélyek alapján hagyták jóvá a vonatok magyar területre való beléptetését. Mindeközben a helyi és a központi kormányzati szervek szintjén is megpróbálták a jugoszlávokat jobb belátásra bírni. Az események hozzávetőleges pontosságú menete Környefalvi Ferenc századosnak, a Magyar Államrendőrség Nagykanizsai Határrendőr Kapitánysága vezetőjének az 1946. január 29-én a Belügyminisztérium Határrendészeti Osztályára tett jelentéséből és néhány későbbi keltezésű táviratából rekonstruálható. Az eseményeket összefoglaló legbővebb távirat szövege a következő:

„Jelentem, hogy [...] azonnal Murakeresztúrra utaztam, hogy a jugoszláv illetékes hatósággal a személyes kapcsolatokat felvegyem, továbbá, hogy a sváb szerelvényen uralkodó egészségügyi, valamint élelmezési helyzetről személyes tapasztalatokat nyerjek. Nagykanizsán a helybéli Fő[szolga]bíró bevonásával intézkedtünk a svábok élelmezése ügyében. Murakeresztúrra való megérkezésem után azonnal felkerestem a községben lakó körorvost, akit sajnos nem találtam a lakásán, hogy a szükséges intézkedéseket megadhassam a részére. De mint a murakeresztúri községi előljáró, valamint a kihallgatott kiutasítottak egybehangzó jelentéseikből kitűnt, a körorvos önhatalmúlag is eljár már a kiutasítottak egészségügye érdekében, s azo-

²⁵ A Murakeresztúrral szemben lévő horvát határtelepülés. Horvátul: Kotoriba.

kat némi gyógyszerrel, valamint a legszükségesebb intézkedésekkel látta el a kismérvű vérhas továbbterjedésének meggátolása, illetve orvoslása ügyében.

Jelentem, hogy a szállítmány élelmezéséről Murakeresztúr és a környező községek lakossága a körülményekhez képest a legmesszebbmenőig gondoskodik. A vonatokat kisebb mennyiségű tűzifával is ellátják. A kiutasított svábok a vagonokban a lakosság által összegyűjtött élelmet megfőzhetik. A fentiek alapján jelentem, hogy a szerelvény élelmezése kielégítő. Az egészségügyi állapotukra vonatkozólag jelentem, hogy a helybéli körorvos korábbi intézkedésére a betegeket a szerelvény utolsó vagonjaiban elkülönítve helyezték el. A szerelvényen kismérvű vérhas-megbetegedés tapasztalható. A kihallgatott svábok jelentései szerint a szerelvény 5%-a beteg. De főleg az idősebbek kapták el a betegséget, s érzésük szerint a hosszas ideig fűtetlen vagonokban való utazástól, valamint az utazásuk során a hiányos táplálkozás eredményeként lettek betegek. A szállítmány pontos létszáma nem volt megállapítható, egyesek szerint 1776-an indultak el Bécsből, a murakeresztúri határvadász őrs parancsnoka szerint pedig a jelenlegi létszám 1114 főből áll. A korai sötétség beállására való tekintettel magamnak nem állt módomban a svábokat megszámlálni. Jelentem, hogy Nagykanizsán két fő, Murakeresztúron 18 fő halt meg. Az elhalálozottak főleg öregek és korábban is gyenge fizikumú egyének voltak. A szerelvéynél szolgálatot adó határvadászoknak utasítást adtam, hogy mindenáron meg kell gátolni, hogy a szerelvény tagjai Murakeresztúr avagy a környező községek lakosságával érintkezessen. A szerelvény tagjainak pedig tudomására hoztam, hogy ők a szerelvényt el nem hagyhatják, mert a kirendelt őrség minden kísérletüket fegyverrel fogja megüjítsítani. A szerelvény Magyarországra való visszakérülésére vonatkozólag a következőket tudtam meg: a szállítmány január 16-án lett a Murakeresztúron állomásozó határvadász őrs által átvéve. A szerelvény Bécsig jutott el, ahol a szerelvény jugoszláv partizánok által kísért tagjai a kitelepítetteket kiszállították a vagonokból s azt mondták, hogy most már mindenki mehet ahová akar, mindenki keresse fel ausztriai rokonait. Ezek után a partizán kíséret az üres szerelvénnel visszaindult. A kitelepítetteket pedig abban, hogy ki-ki a saját rokonsága felkutatására induljon, az osztrák rendőrség meggátolta. Valamennyiüket egy csoportba véve várakoztatták. Egy idő után angol katonák jelentek meg, s azok németül tudó tagjaiktól azt a parancsot kapták, hogy mindenki írja össze az Ausztriában élő rokonainak a nevét és címét, hogy őket azokhoz szállíthassák. Ez az akció azonban a közbejött orosz hatóságok beleavatkozásán megbukott, s a svábokat egy másik szerelvénybe rakva visszairányították Jugoszláviába. A szerelvény [1946. január] 23-án érkezett a Sopron előtti osztrák állomásra. Ott a szerelvény egy napig vesztegelt. Sopronon át a szerelvény f. hó 24-én lépett be Magyarországra. A szerelvény Murakeresztúrra 25-én 18-h-kor érkezett. Jelentem, hogy a szerelvény Nagykanizsáig egy kis számú orosz kísérettel érkezett, itt azonban az oroszok nyomtalanul eltűntek.

Jelentem továbbá, hogy f. hó 24-én is érkezett egy sváb szerelvény, de jugoszláv kísérettel. Ez a szerelvény csak rövid ideig tartózkodott Murakeresztúr állomáson. Ez a szerelvény visszament Jugoszláviába. Tájékoztatásul közlöm, hogy a murake-

resztúri állomásfőnök úrtól nyert értesülesem szerint az ott állomásozó határvadászok a következő szerelvényeket vették át:

F. hó 7-én egy 246 főből álló szerelvényt,

F. hó 10-én egy 669 főből álló szerelvényt,

F. hó 16-án két, összesen 2224 főből álló szerelvényt.

A szerelvények átvételét minden esetben a határvadászok eszközölték. A X. Határrendőr Kapitányság a f. hó 10-i egy, valamint a 16-i két szerelvény átvételébe csak oly mértékben kapcsolódott bele, hogy a Nagykanizsa Városi Kapitánysággal történt megállapodás alapján a Városi Kapitányság által állandó örlegénység utazási számlájának finanszírozását vállalta. A Nagykanizsa Városi Kapitányság vezetője az őrkíséret kiállítását viszont csak azért vállalta, mert a határvadászok a kíséretet csak Nagykanizsáig vállalták. A belügyminiszter úrtól kapott táviratra jelentem továbbá, hogy a fent leírt intézkedések, valamint tájékoztatómunka szolgáló kihallgatások után személyesen felvettem az érintkezést a jugoszláv határőrizeti szervekkel. A velük történt megbeszélésemre vonatkozólag a következőket jelentem: fellépésemmel, valamint az általam előadottakkal azt a benyomást igyekeztem a jugoszlávokban kelteni, hogy hatóságom már birtokában van a vonatkozó intézkedésnek, mely szerint nekik a szerelvényt vissza kell fogadniuk. Előadásom során többször is hangsúlyoztam, hogy a Szövetséges Ellenőrzési Bizottság már elrendelte a jugoszlávok általi átvételt. S csodálkozásomnak adtam kifejezést, amikor ők azt a választ adták, hogy még ezidáig az átvételre rendelkezést nem kaptak.

Majd miután fenti tervemmel s udvarias beszédmodorommal eredményt nem értem el, a szót keményebb hangra fogva ostromoltam őket, hogy ők jogtalanul jártak el, s jogtalan eljárásukba a jóhiszemű és mindig lovas magyar nemzetet is belevették, s ráadásul a most már mindenki által tisztán látott jogtalanságot nem is igyekeznek jóvátenni. Az élesebb beszédre a jugoszlávok magukat egyenként exkuzálták, mondván, hogy ők erről nem tehetnek, ők csak a feletteseik parancsait teljesítették. A tárgyalások során kijelentették, hogy amíg felsőbb parancsot nem kapnak, a szerelvényt át nem vehetik.

A szerelvény átvételére vonatkozólag jelentem, hogy f. hó 28-án Kossov, a MÁV igazgatóság budapesti helyiségében tartózkodó és a magyarországi vasútvonalak orosz parancsnokának utasítására egy előttem ismeretlen nevű orosz százados, aki a Nagykanizsa pályaudvar parancsnokságához van beosztva, szintén tárgyalásokat akart folytatni az illetékes jugoszláv hatóságokkal. Nevezett százados Zágrábba akart utazni, hogy az ügy érdemleges elintézését nyerjen. A jugoszláv határőrök azonban az orosz századost csak Kotorig engedték, mondván, hogy útlevél nélkül nem mehet tovább, visszaküldték. Így nevezett dolgavégezetlenül tért vissza. Jelentem, hogy Kotor állomáson Mihalinov Milko fhdgy.-vel [főhadnagggyal], a jugoszlávok határőr parancsnokával, valamint Krizsán Antal Kotor állomásfőnökével folytattam megbeszélést a szerelvény átadása ügyében. Az átadásra vonatkozólag eddig érdemleges megbeszélést nem folytattam. A fentnevezettek arról biztosítottak, hogy amint utasítást kapnak a szerelvény átvételére, bennünket azonnal értesíteni fognak.

Murakeresztúrra való visszaérkezésemkor a szolgálatban lévő őrséget újjól kioktatam, hogy a szerelvény tagjait a szerelvény közvetlen környezetét elhagyni ne hagyják, valamint a község lakosságát is tartsák távol a szerelvénytől. Egyben utasítottam a Murakeresztúron állomásozó tiszti őrshöz beosztott Sárkány Sándor ny. alhdgy. [alhadnagy] urat, hogy minden beálló változást távbeszélő útján azonnal jelentse a kapitányságomnak. A fenti intézkedések után tértem vissza Nagykanizsára. A fentiek tudomásul vételét és esetleges bővebb jelentéstételre, amennyiben az a továbbiakban szükségessé válna, további parancsot, illetve a szállítmány átadására sürgős, esetleg újbóli diplomáciai intézkedést kérek.”²⁶

Bő egy héttel később, február elején még mindig a murakeresztúri állomáson vesztegelt a szerelvény a hányatott sorsú, egyre rosszabb állapotban lévő sváb kitelepítettekkel. Környefalvy százados február 7-én este a Belügyminisztériumba tett rövid táviratbeli jelentése szerint a nagykanizsai járási főjegyző 20 mázsa kenyérgabonát szerzett, amit gyorsan megőröltek és abból sütöttek kenyeret, így számítása szerint napi 20 dkg kenyérhez juthattak a vonaton lévők. A közeli erdőkből pedig fát juttattak a vagonokba, így lehetett némi fűtést biztosítani.²⁷ A százados két nappal később, február 9-én reggel egy újabb táviratában újfent az élelmezés nehézségeiről jelentett, mivel a helyi lakosság az élelmiszergyűjtéshez nem járult hozzá. Ennek a helybeliek szegénysége és nélkülözése mellett az is oka lehetett, hogy a vonaton továbbterjedt a vérhas és tifuszbajrány, minekutána ezen a napon a jelentés szerint már 70 fölé emelkedett a halottak száma, és vélhetően erről a lakosság is tudomást szerzett, így semmilyen formában nem szerettek volna érintkezni a vonaton lévőkkel.²⁸ Ettől függetlenül előfordult, hogy helyi civilek megpróbáltak segíteni a szerencsétlen kitoloncoltakon. Gadányi György murakeresztúri lakos vasutasként teljesített szolgálatot az egyik határhoz közeli vasúti őrhelyen, akinek így szó szerint rálátása volt az eseményekre. Amikor felesége élelmet vitt neki, az asszonynak megesett a szíve a vagonba zárt és élelemért könyörgő svábocon és az egyik marhavagonba be akart adni egy darab kenyeret, amikor – nagy valószínűséggel – egy magyar határvadász lábfejen lőtte a fiatalasszonyt, amint arról a már idézett hírlapi cikk is beszámolt. Ugyanekkor lőtték hasba az egyik vagonból kiszabaduló és élelem, valamint ivóvíz után induló Kern Róbert nevezetű személyt, amiről már szintén esett szó.²⁹

Visszatérve a rendőrtiszt jelentéseire, ugyanaznap este, tehát február 9-én már drámai hangot ütött meg egy újabb táviratában a rendőrtiszt, tarthatatlannak ítélve

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-OL) XIX-B-1-j Belügyminisztérium, Körendészeti főosztály iratai (a továbbiakban: XIX-B-1-j) 679/1946. Jelentés, Nagykanizsa, 1946. január 29. 23:00 óra.

²⁷ HU-MNL-OL-XIX-B-1-j 679/1946. Távirat, Nagykanizsa, 1946. február 7. 23:00 óra.

²⁸ HU-MNL-OL-XIX-B-1-j 679/1946. Távirat, Nagykanizsa, 1946. február 9. 8:45 óra.

²⁹ HU-MNL-ZML-XV.41.b.-496. 10.

a svábok egészségügyi és élelmezési helyzetét, bejelentve, hogy nem vállalja tovább a felelősséget a rövid időn belül bekövetkező katasztrófáért.³⁰ Valószínűleg a magyar hatóságoktól függetlenül is zajlottak egyeztetések a háttérben a szerelvény sorsát illetően, mivel másnap, február 10-én késő délután orosz tisztek és a jugoszláv hatóságok végre átvették a vonatot és az visszaindulhatott Jugoszlávia felé.³¹ Mivel a vonatról a murakeresztúri veszteglése során többen is leszálltak, illetve leszöktek élelem és tűzifa szerzése érdekében, őket a magyar hatóságok, határvadászok fogdosták el és több ütemben, legtöbbjüket pár nappal később tették át a határon, míg néhányukat csak hónapokkal később. Így például a Letenyei Járási Rendőrkapitányság 1946 májusában adta át a nagykanizsai rendőröknek a 32 éves Probst Máriát és az 56 éves édesanyját, Probst Erzsébetet, akik osztrák állampolgároknak vallották magukat és az ominózus szerelvénnel telepítették ki őket Jugoszláviából, majd toloncolták vissza őket Bécsből az ismert körülmények közepette. Elmondásuk szerint a határközeli – horvátok által lakott – Semjénházán húzták meg magukat.³² Szintén nevet is adva egy másik földönfutóvá tett kitelepítettnek, megemlíthetjük a 34 éves Senekowitsch Leopoldinát is, akinek apját Senekowitsch Jánosnak, anyját Meilenic Róának hívták. Leopoldina 1946. február 17-én a nagykanizsai kórházban szülte meg kislányát, Senekowitsch Matildot, akinek Nagykanizsa lett a szűkebb hazája. Anyja, Leopoldina sajnos nem sokkal később Nagykanizsán, 1946. április 22-én fertőzésben meghalt. Matildot egy kánizsai házaspár örökbe fogadta és más néven, saját gyermekükként nevelték fel.³³

Mint a történet elején említettem, a murakeresztúri halotti anyakönyv bejegyzése szerint 1946. január 26. és február 10. között 77 halottat szedtek le a vagonokból és temették el őket a község temetőjében.³⁴ A vonat ezután továbbindulhatott Jugoszlávia irányába, és ezzel ez a fajta „emberkereskedelem” – Magyarországon keresztül – leállt. 1946. február 11-én 15 órakor temették el az utolsó áldozatokat. A falu sírásója tehenes fogatával a vasútról a temetőbe szállította a holttesteket, ahol a használható ruhadarabjaikat levetette róluk, ugyanis ezek a holmik szolgál-

³⁰ HU-MNL-OL-XIX-B-1-j 679/1946. Távirat, Nagykanizsa, 1946. február 9. 19:30 óra.

³¹ HU-MNL-OL-XIX-B-1-j 679/1946. Távirat, Nagykanizsa, 1946. február 12. 9:00 óra.

³² HU-MNL-ZML-XXIV.14. Letenyei Járási Rendőrkapitányság iratai. 991/1946. és 998/1946.

³³ HU-MNL-ZML-XV.41.b.-496. 10.

³⁴ HU-MNL-ZML-XXXIII.1.a. Halotti anyakönyv, Murakeresztúr, 1946. Az 1–92 év között elhalálozottak esetében a halál okaként szinte kivétel nélkül kimerülés, végegyengülés volt megjelölve. A magyar belügyminiszter már korábban, 1945 októberében rendeletet adott ki a szomszédos országokból idetoloncolt német nemzetiségű lakosok visszatoloncolásáról. (161.050/1945./I./3. sz. BM rendelet) HU-MNL-ZML-V.1734.b. Keszthely Nagyközség iratai. Közigazgatási iratok. 6238/1945. A Murakeresztúri Körjegyzőség iratai között megtalálhatóak azok a cédulák, amelyekre a svábok – vélhetően az életben maradt rokonaik, ismerőseik – felírták az elhunytak nevét, születési idejét és lakhelyét. HU-MNL-ZML-V.1749.a. Murakeresztúri Körjegyzőség iratai. Közigazgatási iratok. 1767/1946.

tak a sírásó fizetségéül, majd koporsó nélkül a közös sírba helyezte őket. 1977-ben Radnai Árpád murakeresztúri állatorvos kezdeményezte a kapcsolatfelvételt a túlélőkkel és azok leszármazottaival, amely szerencsésen létre is jött. Ezután méltó síremléket emeltek a több mint hetven áldozatnak, ahol évről évre a túlélők, illetve egyre nagyobb részben azok leszármazottai gyűlnek össze Szlovéniából és Ausztriából a helyiekkel közös emlékezésre és tiszteletadásra.³⁵

³⁵ HU-MNL-ZML-XV.41.b.-496. Schauer István: 9., továbbá ifj. Hidvégi György (Murakeresztúr) és Csicsek Anna (Fityeház) szíves közlése.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ HŐSI HALOTTAINAK SÍRHELYEI BARANYA VÁRMEGYÉBEN (1945–1949)

Bevezetés

A második világháború eseményei a mai napig érezhető hatással bírnak a világban. Az utolsó nagy globális küzdelem emlékezete szinte mindegyik országban él, politikai hatása pedig az országok határain is nyomon követhető. A hatalmas emberáldozat – mind polgári és katonai tekintetben – hozzájárult ahhoz, hogy az emlékezés fennmaradjon és tovább élhessen.¹

A különböző konfliktusok emlékezetének alakítása komoly társadalmi és politikai feladattal járt. Különösen igaz ez olyan helyeken, ahol állandósuló harcok voltak – többször cseréltek gazdát –, valamint azok esetében, amelyeknél a hatalomváltás drasztikus és mindent magába foglaló volt még a háború vége előtt (például Románia vagy Olaszország esetében).²

Magyarország tapasztalataiban a fenti tényezők mindegyike megtalálható, számos további narratívával együtt. Nem meglepő, hogy a téma a mai napig komoly szakértői és politikai figyelmet kap, számos publikáció és előadás születik e témában.³

A háborús hétköznapiak a társadalom számára komoly megpróbáltatásokkal jártak.⁴ A katonai hadműveletekben való érintettség, a frontra vonuló férfiak, a hátszági bombázások, a zsidók elleni kormányzati fellépés mind-mind hozzájárultak a társadalomra nehezedő nyomáshoz. Ehhez jöttek a hadi helyzettel járó megszállások, a hadseregek által elkövetett nemi atrocitások és az együttélés problémái. Az emlékezés szempontjából problematikus volt, hogy a Magyarországra

¹ A háború emberáldozataira pontos statisztikával nem rendelkezünk, ugyanakkor a kutatók igyekeztek meghatározni annak arányát. Az amerikai The National WWII Museum adatai szerint közel 60 millió ember halt meg a harcokban (katonai és civil áldozatok egyben), ugyanakkor a kínai adatok bevonása akár további 50 millió áldozatot jelenthet. A Szovjetunió esetében az áldozatok számát közel 25–27 millióra teszik. *Research Starters: Worldwide Deaths in World War II*. <https://www.nationalww2museum.org/students-teachers/student-resources/research-starters/research-starters-worldwide-deaths-world-war> (utolsó letöltés ideje: 2022. november 23.).

² Sipos Péter: A második világháború (1939–1945). In: *20. századi egyetemes történet*. I. kötet. Európa. Szerk. Németh István. Budapest, 2006, 203–225.

³ *Remembering the Second World War*. Szerk. Patrick Finney. London–New York, 2018.

⁴ Gyarmati György: Tevőleges és mulasztásos embertelenség. Hol kezdődnek, milyenek, és meddig tartanak a világháborús hétköznapiak? In: *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945*. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit. Budapest–Pécs, 2015, 13–36.

érkező szovjet csapatok a háború vége után sem hagyták el az ország területét, így a traumák feldolgozása nehézségekbe ütközött. Az országban megjelenő hadseregek viselkedési különbségei komoly hatással bírtak a háborúra való későbbi emlékezésre, így nem volt mindegy, hogy pontosan milyen csapatok érkeztek az adott településre. Az emlékezés alakulásában komoly szerepet játszott a kommunisták kezébe kerülő sajtó, mely nem engedett teret az ilyen fajta megnyilvánulásoknak.⁵

A Magyarországon zajló harcok ugyanakkor nem egyenletesen éreztették hatását az egész országban. Egyes részekén rövid frontátvonulás történt, máshol hónapokon keresztül beásva maradtak a felek, illetve előfordult olyan is, hogy egy település többször cserélt gazdát rövid időn belül. Ezek többsége az 1945-ös dunántúli német támadás idején került ismét német fennhatóság alá, majd március végére visszaállt a szovjet uralom. Ki kell emelnünk a Budapest körüli harcokat, mely valódi frontvárosként élte át az 1944–1945-ös ostromot.⁶

A háború éreztette a hatását a politikai színtéren is. Előtérbe kerültek az addig illegalitásba vonult kommunista párt tagjai, akik felhasználva ismeretségi tőkéjüket egyre nagyobb szerepet nyertek az ország politikai életében. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság kereteit kihasználva a szovjet hadsereg pedig megkezdhetette saját ideológiájának terjesztését, amiben hű társakra leltek a kommunistákban.⁷

A komoly ellentmondásként jelentkező „felszabadulás vagy megszállás” polémiában az egyéni hangok megszólaltatása kulcsfontossággal bírhat.⁸ Ennek egyik eszköze a forráspublikációk összegyűjtése és kiadása volt. A tematikai sokszínűség mellett ezek illeszkednek a magyar történetírásban tapasztalható korábbi folyamatokba, amely előszeretettel jelentetett meg dokumentumokat. Ezek legnagyobb hátránya, hogy többnyire egy adott földrajzi egység (legtöbbször város vagy megye) vagy egy téma (például gazdaságtörténet) iratanyagából állt össze.⁹ Az új évezredben egyre több olyan kiadvány látott napvilágot, mely a korszak egészét kívánta átfogni változatos forrástípusok és földrajzi korlátozás nélkül.¹⁰ Egy ilyen

⁵ Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk. Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Budapest, 2017, 19–65.

⁶ Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, 2005.

⁷ Ö. Kovács: i. m. 23.

⁸ A felszabadulás-vita három írását közli: Ungváry Krisztián: *A második világháború*. Budapest, 2005, 705–716.

⁹ A teljesség igénye nélkül *A felszabadulás krónikája. 1944 ősze – 1945 tavasz*. Közreadja: Karsai Elek – M. Somlyai Magda. Budapest, 1970., *A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában*. Szerk. Kopasz Gábor – Szinkovich Márta. Pécs, 1971., *Dokumentumok Magyarország felszabadulásáról*. Szerk. Esti Béla – Bíró Livia. Budapest, 1975. Bödő István – Czetz Balázs (szerk.): *„Ígéretekből nem lesz demokrácia!” Dokumentumok Fejér megye történetének tanulmányozásához, 1945–1948*. Székesfehérvár, 2009.

¹⁰ Erre kitűnő példa L. Balogh Béni: *„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Budapest, 2015.

gyűjtés megszervezése ugyanakkor felveti a kérdést, hogy pontosan milyen évkörrel kell dolgoznia a szerkesztőknek. A „nulladik évnék” nevezett 1945-ös esztendő központi szerepet kaphat egy ilyen válogatásban, viszont egy ilyen évszám a folyamatokat csak ritkán tudja egyetlen év tanulságaként leírni az előzmények ismerete nélkül.¹¹ Számos kiadvány jelent meg a világháborúhoz köthető évszámokat (1939, 1941, 1944) véve figyelembe, hogy aztán végpontként használják az 1945-ös évet, de létezik ettől eltérő megközelítés is.¹²

Hasonlóan fontos megközelítést jelentenek a vidéktörténettel kapcsolatos kutatások. Az itteni cél fordítani kíván az alapvetően politikatörténeti megközelítéssel, mely óhatatlanul magával hozta a „nagypolitika” felől való szemlélődést. A *top-down* megközelítés hátránya, hogy ezzel semmisnek tekintjük a helyi sajátosságokat, ahol az események valóban megtörténnek. Egy rendelet útjának végigkövetése a kihirdetéstől a végrehajtásig ugyanis számos olyan történettel és tapasztalattal jár, mely hozzá tud adni az ország történetéhez is. Ilyen értelemben a vidéktörténeti megközelítés egy alulról való (*bottom-up*) építkezést jelent, melyben ott van az a lehetőség is, hogy konfrontációba kerüljön az előző elmélettel.¹³

Tanulmányomban a katonai áldozatok név szerinti feldolgozása és adataik közlése helyett a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában megtalálható jegyzékek összesített, számszerű tartalommal bíró közlését választottam. Baranya megyében először Takács József dolgozta fel a háború lezárásának 20. évfordulójára az itt elesett szovjet katonák névjegyzékét. Sírkataszterének módszerét később Csiffáry Gergely is alkalmazta, aki a Heves megyében elesett szovjet hősi halottak neveket tartalmazó jegyzékét közölte különböző munkáiban.¹⁴ A közreadott dokumentumok a háború utáni időszakban, 1945 és 1949 között keletkeztek, célja pedig a számszerű adatok kinyerése volt.

A háborús emlékezet elméleti háttere

James Mayo szerint a katonai emlékművek szerepe politikai és társadalmi igényből születik. A különböző épületek több módon válhatnak emlékké, így például az ott végzett tevékenységekből (például iskolák, kórházak esetében) vagy pedig politikai

¹¹ Gyáni Gábor: Valóban korszakhatár 1945? *Levéltári Közlemények*, 86. (2015) 5–13.

¹² *Dokumentumok Zala megye történetéből 1944–1947.* Szerk. Káli Csaba – Mikó Zsuzsa. Zalaegerszeg, 1995, L. Balogh: *Törvényes megszállás ...*

¹³ Ezt a megközelítést alkalmazza a MTA BTK – NEB Vidéktörténeti Témacsoportja, mely számos konferenciát és kiadványt szentel a megközelítés népszerűsítésének. <https://neb.hu/hu/mta-btk-neb-videktorteneti-temacsoport> (utolsó letöltés ideje: 2022. november 26.).

¹⁴ Takács József: Baranya népe felszabadításáért hősi halált halt szovjet katonák sírkatasztere. In: *A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában*. Pécs, 1971, 371–390., Csiffáry Gergely: Akiket visszavártak... A hősi halott szovjet katonák névjegyzéke összeállításának tapasztalatai Heves megyében. *Levéltári Szemle*, 1985. 1. sz. 39–44., Uő: *Akiket visszavártak... Szovjet hősi halottak Heves megyében*. Eger, 1985.

döntésből kifolyólag. Mayo szerint a háborús emlékművek egyszerre válnak szakrálissá és profánná azáltal, ahogyan a társadalom használja őket. Lehetnek azok például mindennapi cselekedetek (séta), ünnepségek és közös imák is.¹⁵

Pierre Nora szerint a különböző emlékezeti helyek (*lieux de mémoire*) összefonódása élőbbé tehetik a múltat és közelebb hozhatják a történelmet. Ennek segítségével erősíthetik az adott népcsoport identitását és az együttélését. Az állami (győztes) emlékezet fentről kikényszerítve jön létre – nemzeti autoritásból vagy formális testülettől fakadóan, míg az egyéni emlékezet alulról kíván építkezni.¹⁶

Reinhart Koselleck szerint a háborúról való emlékezés a halottakról való megemlékezéssel egyenlő. Különösen igaz ez egy vesztes ország esetében, amely a hatalmas véráldozatokért cserébe semmit se tudott nyújtani – csak még több veszteséget és szenvedést. Nem meglepő, hogy bár jogi és szimbolikai különbségek nem voltak az emlékművek között, azonban a magyar esetben a háborús emlékezet többlettartalommal töltődött fel már a kezdetektől fogva. Véleménye szerint a második világháborúra vonatkozó katonai megemlékezések többsége megmaradt a katonatemetők szintjén, különösen a nyugati államokban vagy hozzájuk köthető területeken. A szovjet hadsereg befolyási övezete alá került Kelet-Európa ugyanakkor egy új háborús narratívával ismerkedhetett meg: a szovjet hősi katonai emlékművekkel. Ezeket törvények segítségével hozták létre, amihez több szovjet katonai emlékezeti pontot is létrehoztak (például temetőket).¹⁷

A második világháború katonai emlékezete Magyarországon – és szinte egész Közép-Európában – erős kettősséget mutat. A Nora-i értelemben vett „mi” pillanatunk egy idegen – esetleg külső vagy kikényszerített – emlékezet helyett található meg. A magyar katonai áldozatokra való emlékezés sokáig meg sem történhetett az országban. Ennek lehetőségét az 1990 utáni rendszerváltási törvénykezés teremtette meg a hősök emléknapjának bevezetésével.¹⁸ Nem véletlen, hogy a magyar gondolkodásban (és emlékezeti narratívákban) a két világháború katonai emlékezete sokszor nem válik el egymástól. A két harcot hasonló szövetségesekkel, szinte azonos országok ellen vívta az ország, közel megegyező eredménnyel. Magyarországon ezért jellemző a tendencia, hogy az „új” emlékezetkultúrában a katonai emlékműveket a korábbi (első világháborús) emlékhelyek mellé helyezték, ezzel is erősítve a két kultusz fennmaradását. Az emlékezet „kihűlésével” a volt szovjet emlékművek sokáig elhagyatottan álltak az országban, mígnem több esetben az

¹⁵ James M. Mayo: War Memorials as Political Memory. *Geographical Review*, 1988, 1. sz. 62–75.

¹⁶ Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. *Aetas*, 1999, 3. sz. 3–10.

¹⁷ Reinhart Koselleck: Háborús emlékművek mint a túlélők identitásteremtő aktusai. *Sic itur ad Astra*, 2016, 21–52.

¹⁸ 2001. évi LXIII. törvény a magyar hősök emlékének megőrkítéséről és a Magyar Hősök Emlékünnepéről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100063.tv> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 16).

orosz (és ukrán) állam igényt tartott ezek fenntartására.¹⁹ A két világháború emlékezete – noha Koselleck úgy sejteti, hogy ezek lezárt narratívák – mégis velünk élnek a mai napig. Különösen igaz ez Európa keleti részére, ahol fizikai valójukban is megtekinthetünk egy-egy ilyen emléket.

John Foot az olasz viszonyokat elemezve rámutat, hogy a sorozatos rezsimváltások felgyorsították az emlékezés – és ezzel az emlékezetek – közötti cserét, egymást állandóan felülíró narratívák létrejöttét. A megszakadt vagy megosztott emlékezet tézise szerint az állami és egyén emlékezeti kérdései között ellentmondások figyelhetők meg, egyik a másik rovására is terjeszkedhet. Egyéni szinten ez a felajánlott narratívák elutasításában, az emlékezeti pontok (például szobrok) elleni rongálásokban ölthet testet. Különösen igaz ez egy olyan régióban, ahol tömegeket mészároltak le idegen vagy hazai katonák, amelyeket magyarázni kellett valamilyen módon. Olaszországban különösen a Toszkánában történt német atrocitások jelentettek gyűjtőpontok ebben a vitákban.²⁰

Magyar területen is élénk figyelem kíséri az emlékezéssel és emlékezettel kapcsolatos kutatásokat. A katonai emlékezet témaköre a katonahősök és polgári áldozatok esetében ölt testet, azok narratív megközelítéséhez pedig a fentiekén kívül az irodalomtudomány is komoly eredményekkel járult hozzá.²¹

A szocialista katonai emlékezet kérdései (1945–1950)

A katonai emlékezet a korabeli ünnepi szokásokat is befolyásolta. 1945. április 23-án az Ideiglenes Nemzetgyűlés által felhatalmazott Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletet adott ki a nemzeti – felszabadulási és munka ünnepének rögzítése tárgyában (1.390/1945. M. E. számú rendelet). E szerint március 15. „nemzeti ünnep”, április hó 4. napja a „felszabadulás ünnepe” és május 1. „a munka ünnepévé” vált.²² E rendelet később is tovább élt: az 1987. évi XII. törvényben (az 1960 előtt kibocsátott jogszabályok rendezéséről) is hatályos maradt.²³

1950-ben adták ki a 10. számú törvényerejű rendeletet, melyben április 4-ét, „Magyarország felszabadulása napját” nemzeti ünneppé nyilvánították. Ekkor számos új ünnepet kívántak megszervezni, ellensúlyozva a korábban liturgikus alapo-

¹⁹ Zétényi Zsolt: A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű ügye. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 57. 2019, 85–111.

²⁰ John Foot: *Italy's divided memory*. Palgrave Macmillan US, 2009.

²¹ Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, 2016., Zombory Máté: *Az emlékezés térképei*. Budapest, 2011.

²² Palkó László András: A fellegekben jártunk. Ünnepek és ünneplési szokások Magyarországon a második világháború végétől az 1956-os forradalom és szabadságharc kitöréséig 1945–1956. október 22. (1. rész). *Valóság*, 2018. 8. sz. 9–36.

²³ 1075/1987. (XII. 29). Minisztertanács határozata. Melléklet a 86/1987. (XII. 29.) MT számú rendelethez. *Magyar Közlöny*, 1987. 65. sz. 1646.

kon álló vallási ünnepeket. Ide tartozott például a Bányásznapi (minden év szeptemberének első vasárnapján), a Néphadsereg Napja (szeptember 29.), a Vasutasnap (minden év augusztusában második vasárnapja – ezt áthelyezik később július hónap 2. vasárnapjára) és a Magyar Sajtó Napja (február 1. – a Szabad Nép, a Kommunista Párt központi lapjának megjelenésének emlékére).²⁴

Gerő Ernő államminiszter 1949. évi döntése alapján az alábbi módon alakultak át az ünnepnapok és munkaszüneti napok az országban: munkaszüneti napok: január 1., március 15., április 4., május 1., Úrnapja, augusztus 20., november 1., húsvéthétfő, pünkösdhétfő, karácsony mindkét napja.²⁵

Ha a törvényeket nézzük, akkor a korszakban kettő rendelkezést találhatunk a katonai temetők fenntartásával kapcsolatban is. Az 1947. évi XIX. törvény (*a szovjet–orosz katonai emlékművek és hősi temetők kegyeleti gondozása tárgyában*) szerint a településeken található szovjet katonai emlékműveket és sírokat azoknak saját költségvetésük terhére kell fenntartaniuk. Ezt később külön törvényben (1949. évi I. törvény [*a szovjet katonai emlékművek és hősi temetők céljára szolgáló ingatlanoknak községi (városi) tulajdonba vételéről*]) is rögzítették. Kisebbség nagyobb változtatásokkal ez a törvénykezés egészen 1999-ig megmaradt, amikor is hatályon kívül helyezték.²⁶

Baranya vármegye a második világháborúban

A világháború alakulása – különösen a szovjet hadsereg 1943-as ellentámadása után – megrendítette a biztos német győzelembe vetett hitet. A szovjet hadsereg nyugatra vonulásával egyre inkább megnőtt a valószínűsége, hogy Magyarország is hadszíntérre fog válni. Katonai akció meglehetősen sokáig elkerülte az országot – és ezzel együtt Baranya vármegyét is –, mígnem 1944 júniusában angolszász és szovjet repülőgépek jelentek meg a légtérben és megkezdték a terület bombázását.

A Dél-Dunántúlt a német F Hadseregcsoport védte három német hadosztállyal és egy közel századnyi magyar katonával. A térség fontos volt az ország fővárosa (Budapest) és a zalai kőolajmező védelmében. A természeti adottságok – dombok, folyók és tavak – a védekező félnek kedveztek, különösen a Dunán való átkelés lehetővé tett kulcsfontosságú e kérdésben. Mindkét hadsereg komoly erőfeszítést tett a folyón való átkelés kierőszakolására. A szovjetek éppen ezért déli irányból is közeleltettek a térség felé Észak irányából. Az első összecsapásra október 26-án került sor a szovjet és a német csapatok között. A térség szempontjából kulcsfontosságú volt

²⁴ Palkó László András: *Sírva vigadtunk. Ünnepek és ünneplési szokások Magyarországon az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően. Valóság*, 2013. 1. sz. 90–111.; 2. sz. 56–73.

²⁵ Palkó: *Sírva vigadtunk...* 92.

²⁶ 1999. évi LXI. törvény egyes törvények és törvényerejű rendeletek hatályon kívül helyezéséről. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900061.TV> (utolsó letöltés ideje: 2022. november 18.).

a batinai csata (november 7–8.). Az itt aratott szovjet győzelem eldöntötte, hogy a Balkánról érkező E hadseregcsoport nem tud segítséget nyújtani a dél-dunántúli harcokban. A szovjet előretörés egyre mélyebben hatolt be Baranya vármegyébe, amint a németek igyekeztek mielőbb felszámolni.²⁷

Pécs városa elhelyezkedéséből fakadóan sokáig nem érezte a háborús eseményeket. Az ország területének növekedésével már nem egy országhatáron lévő településsé vált, amely segítette a város békés ipari fejlődését. Pécs térségét 1944. október 24-én nyilvánították nyílt hadműveleti területnek, míg másnap szovjet csapatok szálltak partra a Moháccsal szembeni szigeten. Ezzel kezdődtek meg a tényleges katonai cselekmények a vármegyében.²⁸

A hadműveletet a Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsall vezette 3. Ukrán Front irányította, kiegészülve az I. Bolgár Hadsereg katonával és egyéb jugoszláv partizáncsapatokkal. Céljuk a német hadsereg Duna mentén kiépített védelmi állásainak felszámolása, valamint a Budapestet támadó 2. Ukrán Front akciónak támogatása volt. A hadműveletek célja így nem közvetlenül Pécs volt, hanem a tervezéskor szintisztán katonai-stratégiai szempontok domináltak. A dunai átkelés után a szovjet csapatok gyorsan közeledtek a városhoz, így a németek által kért és tervezett rombolásokra sem volt idő. Pécs a helyzethez képest minimális német katonai helyőrséggel és felkészüléssel várta a szovjet csapatokat, akik november 27–28-án érték el a város külterületét.²⁹

A leírások szerint a november 29-i fő szovjet támadás gyors és mindent elsöprő volt, csak kisebb összecsapásokra került sor a város keleti részén, majd a városközpontban. A németek visszavonultak a Szentlőrinc–Szigetvár-vonalra, hogy tartani tudják a számukra stratégiai fontosságú Pécs–Barcs-útvonalat. A városban eközben a Svéd Vöröskereszt helyi szervezetének vezetésével kisebb követség indult a szovjetekhez, hogy a megadás feltételeiről tárgyaljanak. A Nádor Szállóban tartott megbeszéléseken Nyikolaj Ivanovics Zavjalov ezredes fogadta a kis követséget és biztosította a helyieket bizalmáról. A harcok alábbhagytak és Pécs szinte egy nap alatt fel is szabadult.³⁰

A vármegye területét a budapesti hadműveletek miatt szinte békésnek mondhatjuk, a két fél nem szándékozott komolyabb támadást végrehajtani ebben az irányban. Ezen változtattak a második világháború egyik utolsó nagy német offenzívájának – a *Frühlingserwachen* (Tavaszi ébredés) – eseményei. A német ellentámadások célja a Dunántúl déli részén lévő szovjet erők felszámolása és a Dunába

²⁷ Vértési Lázár: Frontátvonulás a Pécsi Egyházmegyében a Historia Domusok tükrében. In: *Váltóállítás...* 383–385.

²⁸ Vörös Márton: Az 1944–1945. évi baranyai felszabadító harcok. In: *Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez*. Szerk. Balics András – Kopasz Gábor. Pécs, 1961, 14–17.

²⁹ Vörös: i. m. 30–31.

³⁰ Vörös: i. m. 34.

szorítása volt. Ezzel lehetőséget teremtettek volna Budapest visszaszerzésére is, melyet a korábbi Konrad-hadműveleteknek (1945. január) nem sikerült.³¹

A Drávától délre a német E Hadseregcsoport és kiegészítő csapatai indítottak támadást a Szaporca–Babócsa között állomásozó bolgár–szovjet erőkkel szemben. Ezt egészítette ki a *Waldteufel* (Erdei ördög) fedőnevű hadművelet, mely Mohács környékét vette volna célba. Az alapvetően támadásra berendezkedő szovjet hadsereg – észelve a német csapatmozgásokat – beásta magát és védekezésre kényszerült. A német hadsereg déli támadására 1945. március 6-án került sor, amely során kezdetben sikerült kialakítaniuk két hídfőt a Dráva mentén Drávacsehi és Dráva-szabolcs környékén. Az ellátási rendszer töredezettsége – valamint a szovjet hadsereg védekezése – miatt a német hadsereg offenzívája megakadt, az utolsó hídfő azonban egészen március 22-ig fennmaradt. Baranya vármegyében így ért véget a háború 1945 májusában, amely után újabb építkezés kezdődhetett.³²

A katonai emlékezet sokrétősége Baranyában

A katonai áldozatokat (hősi halottakat) több módon is csoportokba rendezhetjük. Az egyikben a hazájukat védő magyar katonák találhatók, akik itt haltak meg a megyében. Emléküket sokáig nem, vagy csak hiányosan őrizhették, így egyéni szintre szorultak vissza. Az ő emléküket viszonylag későn, az 1990 utáni időszakban kezdték el szervezeten kutatni, különösen a Honvédelmi Minisztérium (és jogutódjai) bevonásával. A különböző hadisír-gondozási programok segítségével ma már pontosabb számokkal bírunk a második világháborúban elesett magyar katonákkal kapcsolatban, itthon és külföldön egyaránt.³³

Az itt harcoló és elesett német katonák emlékezete a következő réteg, amely számos belső ellentmondástól szenvedett. Az első ilyen a német hadsereg és a SS csapatainak megkülönböztetése, hiszen a két szervezet sokszor konkurált egymással, 1945-re viszont katonai értelemben egyre kevesebb különbség állt fenn közöttük. A magyarországi harcokban főként utóbbiak vettek részt, különösen az 1945-ös déli ellentámadás során. A problémát jól jelzi, hogy a sokszor név szerinti halotti jegyzékekben található nevekből nem lehet rájönni a nemzetiség és az alakulat kapcsolatára, így számos félreértést szülhet azok vizsgálata. A katonai sírjaik esetében a helyi lakosság igyekezett hasonló módon eljárni, mint a többi katonával, azonban

³¹ Számvéber Norbert: *Konrad 3. Páncéloscsata Budapestért, 1945.* Budapest, 2001., Számvéber Norbert: *Kard a pajzs mögött. A „Konrád” hadműveletek története, 1945.* Budapest, 2013.

³² Vörös: i. m. 37–39., A „Frühlingserwachen” (Tavaszi ébredés) hadművelet (1945. március 6. – 1945. március 15.), <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/2vhSzakkonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/a-keleti-hadszinter-es-magyarorszag-1943-1945-13DD/4-az-1945-evi-magyarorszag-hadmueletek-1945-január-1-1945-aprilis-12-189D/a-fruhlingserwachen-tavaszi-ebredes-hadmuelet-1945-marcius-6-1945-marcius-15-193F/> (utolsó letöltés ideje: 2022. november 18.).

³³ Szarka Gábor – Maruzs Roland: Katonahőseink emlékezete. *Honvédségi Szemle*, 2012. 3. sz. 139.

ezt sokszor politikai döntések (a szovjet parancsnokságok ítéletei) nehezítették. Baranya megyében előfordult, hogy a katonai sírjaik a magyarokéval közösen kerültek a temetőkhöz.

A másik nagy csoportot a szovjet hadseregben elesett hősi halottak jelentik. A források egyértelműen különbséget tettek az orosz (vagy szovjet-orosz) valamint a bolgár katonák között, így sírjaikat is külön regisztrálták. A temetések kapcsán is ügyeltek arra, hogy külön sírba kerüljenek a két nemzetiség tagjai, melyek az emlékműveknél is teljesült. A szovjet katonai emlékezet ugyanakkor erősebb volta miatt mindig is nagyobb hírt kapott, a fennmaradt emlékművek a szovjet hadsereg dicsőségét hirdették.

A bolgár csapatok magyarországi szerepvállalása a háború előre nem látott következménye volt. A két nemzet között sokáig nem állt fenn hadiállapot, de a hadi események változása ezt is elhozta. Az ország 1940-ben csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez és a korábbi háborúkban elvesztett területeit visszafoglalta. 1941-ben azonban nem csatlakozott a Szovjetunió elleni háborúhoz, de hadiállapotba került Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal. 1944-ben a szovjet 3. Ukrán Front átlépte a határt, amelynek hatására puccsot hajtottak végre a kormánnyal szemben. 1944. szeptember 10-én a Kimon Georgiev vezette új kormány hadat üzent Németországnak. Az újjászervezett 1. bolgár hadsereg – melynek fegyverzetében több német gyártmányú eszköz is volt – a már említett 3. Ukrán Front parancsnoksága alá került és részt vettek a Balkán északi részén zajló hadműveletekben.³⁴

1945 elején a bolgár 1. hadsereg 130 ezer tagja tartózkodott az országban, az említett harcokban közel 14 ezer halottat, sebesültet és eltűntet tartanak számon. Tasov szerint az utolsó számszerű adat 3983 bolgár elesett katonát tartalmazott. Az áldozatok főként Dél-Magyarországon – köztük Baranya, Somogy, Zala megyékben – lévő csatatereken estek el. Legtöbben az 1945. márciusi, Dráván átívelő német áttörés során veszítették életüket. A térségben található bolgár katonai emlékeket három nagyobb csoportba oszthatjuk. A községi temetőkben a harcok után elesett katonákat temették, megtalálásukban a helyi lakosság segítségével kulcsfontosságú volt. A második csoportba a Harkányban felállított köemlékmű és a körülötte eltemetett bolgár hősi halottak tartoznak. Ez az emlékműképzelet tett nagy mértékben hasonlít a „központosított” szovjet katonai emlékművekhez. A harmadik csoportba kerülnek a pécsi katonai kórházban elhunyt bolgár katonák, akik közül többeket a városi temetőn túli mezőkre temettek el.³⁵

Különleges emlékezeti réteget jelent azoknak a partizánoknak az ügye, akik Baranya megyében haltak hősi halált. A megye viszonylagos közelsége, valamint a

³⁴ Ravasz István: Bolgár csapatok Magyarországon 1945 tavaszán. *Új Honvédségi Szemle*, 1993. különszám, 49–56.

³⁵ Taso V. Tasov: Bolgár katonai temetők és emlékművek Magyarországon. *Új Honvédségi Szemle*, 1993. különszám, 65–68.

Titóhoz hű partizánok aktivitása miatt számos partizáncsoport jutott át a német vonalakon, míg másokat az 1945 eleji német támadás sodort a környékre. Feladatuk a szovjet hadsereg támogatása mellett a környékbeli lakosság olykor erőszakos meggyőzése volt, hiszen a határok ekkor újabb kérdéseket vetettek fel. Több esetben éltek panasszal a beköltöző partizánokkal szemben, ráadásul szinte csak a szovjet parancsnoksággal tudtak értekezni ez ügyben. Az itt harcoló és elesett – főként szerb (vagy jugoszláv) – partizánok emlékét a szocialista magyar állam is igyekezett felhasználni, hogy a szocialista emlékezetet és összetartozást erősítse. Ez a kép gyorsan megváltozott az 1948-as szovjet–jugoszláv vita idején, amely után a jugoszláv partizánok emlékezetét igyekeztek elhallgatni. Ez a csend viszonylag sokáig fenn is maradt és csak az 1960–70-es évektől kezdve lehetett ismét hallani ezt az emlékezetet.

A „szövetséges” emlékezeti körbe illeszkedik az amerikai pilóták körül kialakuló emlékezet. Baranya vármegye – helyzetéből következően – az olasz bázisokról induló amerikai repülőgépek misszióinak útjába esett. Ez vonatkozott a magyarországi célpontok támadására, valamint a szomszédos területek (például Ausztria) esetében is érvényesült. A megnövekedett légitámadások magával hozták a vármegye bevonását is a harcokba. Pécsen összesen 15 amerikai bombázógép zuhant le vagy hajtott végre kényszerleszállást, ebből 13 a háború utolsó hónapjaiban. Előfordult az is, hogy a lezuhant katonákat a helyi szovjet katonaság ellenségnek nézte és komoly, halállal végződő atrocitásokra került sor a felek között.³⁶ Az eltűnt és/vagy elesett amerikai katonákat az Amerikai Hadsereg külön is kerestette, a Vöröskereszt és az Üdvhadsereg bevonásával. E két szervezet több levelet is írt a helyi igazgatási szerveknek honfitársaik megtalálásának ügyében, és hogy őket végső nyugalomba helyezhessék. Az amerikai hadseregnél például szokás volt, hogy a sok kis helyi emlékezeti hely helyett egy központi emlékművet hoznak létre, így áldozva a halottak emléke előtt. Ezt először az első világháború utáni nyugati hadszíntéren tették meg, majd a szokást később is folytatták.³⁷

A hősi halottak emlékezetének politikai megszervezése Baranya vármegyében

Mint láhattuk, a magyar állam – szovjet ráhatásra – igyekezett emlékezetpolitikai szándékkal is fellépni a háborúban elesettek ügyében. A legfontosabb szempont a környékben élők egészségügyi védelme után a politikai haszonszerzés lett, ezért komoly előkészületeket tettek.

³⁶ Gáspár Attila: Egy amerikai bombázó tragikus kényszerleszállása a pécsi repülőtéren. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, *Hónap dokumentuma*, 2022. április 11. https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/egy_amerikai_bombazo_tragikus_kenyszerleszallasa_a_pecsi_repuloteren (utolsó letöltés ideje: 2022. november 18.).

³⁷ Daniel J. Sherman: Bodies and Names: The Emergence of Commemoration in Interwar France. *The American Historical Review*, 1998. 2. sz. 443–466., különösen 451.

Az állam kezében lévő közigazgatást kívánták felhasználni arra, hogy a hősi halottak emlékéről behatóbb adatokkal rendelkezzenek.³⁸ Így alispáni szintről indulva egészen a községi vagy körjegyzőig juthatunk el, akik jelentéseikben közölték az illetékességükhöz tartozó adatokat. Ezeket helyi szinten nem összesítették, hanem csak vázlatok maradtak fenn ezzel kapcsolatban. A források többségénél csak kvantitatív adatokat tudunk összegyűjteni, némely esetben pedig még az is csak megközelítő értékkel bír.

Az elemzésben név szerinti közlés helyett a számszerűség dominált. Ennek célja, hogy felderítse, pontosan milyen megoszlásban találhatóak ezek az adatok a vármegyében. Az esetleges kvalitatív információk pedig közelebb vihetnek minket az itt harcoló és elesett katonák állami hovatartozásának megoszlásáról.

A magyar belügyminiszter (Rajk László) tájékoztatta a törvényhatóságokat, hogy „[...] a szabadságharc 100 éves évfordulójára tekintettel fontos nemzeti érdek fűződik ahhoz, hogy a fassizmus (sic) elleni harcban az ország területén elesett magyar és idegen nemzetiségű (szovjet, bolgár, jugoszláv stb.) hősök sírjai kellő gondozásban részesüljenek. Emellett a rendelet kiemeli, hogy az ezekhez tartozó emlékműveket is gondozás alá kell venni, hogy azok méltó karban lehessenek a megemlékezésekre”.³⁹ Ezt az utasítást közel egy hónappal később az alispán továbbította is a vármegyében található járási főjegyzőknek (szám szerint hét főnek), valamint Mohács város polgármesterének. Ebben külön megjelölte, hogy az intézkedéseket és a jelentést 45 napon belül meg kell tenni, valamint, hogy ezekről jelentéseket tegyenek számára.⁴⁰ A határidő így áprilisra esett volna, melyet a törvényhatóságok többsége sikerrel teljesített. Az alispán a Kémes és Szaporca községnél található bolgár sírokat említette meg, mert a bolgár kormány által megbízott felügyelő kormányzati utasításra csak március 25. után állhatott neki a rendbetételnek. Több helyen pedig jelentették, hogy a sírok karbantartásához pénzügyi támogatásra lenne szükségük, ezt az alispán továbbította is a belügyminiszternek.⁴¹

A Honvédelmi Minisztériumtól is ekkoriban érkezett meg egy rendelet, melyben a központi nyilvántartás hiányosságaira hívták fel a figyelmet. E szerint össze kell gyűjteni az elhunyt katonai személyek személyes adatait, ha az lehetséges, vala-

³⁸ Radics Kálmán: Források a második világháború áldozatairól. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVI.* Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1989, 145–150.

³⁹ A belügyminiszter 171.924/1948.III/2. számú rendelete az ország területén lévő hősi sírok és emlékművek rendbehozatala és jókarban tartása. Budapest, 1948. január 28. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BaML) IV. 410. Baranya vármegye alispánjának iratai, b. Közigazgatási iratok (a továbbiakban IV. 410. b.). Hősi sírok és emlékművek rendbehozatala és jókarban tartása. 11908/1949.

⁴⁰ A belügyminiszter 171.924/1948.III/2. számú rendelete az ország területén lévő hősi sírok és emlékművek rendbehozatala és jókarban tartása tárgyában. Alispán úr utasítása. 1948. február 11. 2665/alisp.1948. sz. MNL BaML IV. 410. b. 11908/1949.

⁴¹ Baranya vármegye alispánjának válasza az 171.924/1948.III/2. számú belügyminiszteri rendeletre. 1948. május 3. MNL BaML IV. 410. b. 11908/1949.

mint nemzetiségként kell őket rendezni. Érdekes, hogy a gyűjtés csak a második világháborúban elesettek sírjaira, valamint az 1848–1849-es sírokra vonatkozhat.⁴² Ezzel kizárta az első világháborúban hősi halált halt katonákat, akik sírral nem, csak emlékművekkel rendelkeztek az országban, különválasztva ezzel az emlékezeteket.

Hősi halottak Baranya vármegyében – az adatbázis építésének lehetséges szempontjai

A magyar kormányzat (bel- és hadügyminisztérium) a közigazgatáson keresztül kívánt információkat gyűjteni az országban hősi halált halt katonákról. Baranya vármegyében a már ismertetett módon az alispán küldte ki a tájékoztató leveleket, melyekre szépen lassan megérkeztek a válaszok.

A hősi halottak kutatását – hasonlóan, mint az első világháborúban elesettek esetében⁴³ – több oldalról érdemes megkezdni. Az egyik a már említett minisztériumok elérhető adatbázisai, különösen a Honvédelmi Minisztérium hadisír-nyilvántartásai lehetnek. Ezeket egészíthetik ki például olyan források, mint amit Csiffáry Gergely említ a szovjet hősi halottak neveivel.⁴⁴ Más gyűjtésekben a katonai emlékműveket találhatjuk meg, hogy azokat össze lehessen vetni a hadisírok elhelyezkedésével. E mellett használhatjuk azokat a gyűjtéseket is, melyek a felhasználók segítségével mintegy közösségi munkaként (*community project*) rögzítik az emlékműveket és azok térbeli elhelyezkedését. Erre tipikus példa a *Köztérkép* adatbázisainak forgatása, mely adatokkal szolgál a különböző emlékművekről.⁴⁵

Helyi szintről indulva több úton lehet információkat gyűjteni a hősi halottak és emlékművek kapcsán. A közigazgatás vonaláról indulva fordulhatunk a tanulmányban is felhasznált megyei források (beszámolók, táblázatok) tömegéhez, melyek a magisztrátus felől közelítik meg a területet. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában őrzött iratanyagban a háborús emlékművekkel és sírokkal foglalkozó anyagokat gyűjtötték össze, így ide kerültek a törvényhatóságoktól készült rövid beszámolók is. Külön ismertetőjelük nincs, négyrét ívpapíron találhatóak meg az iratanyagban, minimális rendezéssel. Ezen forrásokat egészít-

⁴² A honvédelmi miniszter 412.400 számú rendelete. Zák Ferenc, Budapest, 1948. március 2. MNL BaML IV. 410. b. 11908/1949.

⁴³ Kitérő példa erre a 2020-ban indított *Katonahősök emlékezete* című weboldal, ahol a nagy háborúk áldozatai mellett a Gulágra került magyarok adatait is megtalálhatjuk. <https://katonahoseink.militaria.hu/> (utolsó letöltés ideje: 2022. november 16.).

⁴⁴ *A Magyarországon hősi halált halt szovjet katonák névjegyzéke*, összeállította: a Belügyminisztérium, 1949. március 2. Csiffáry: i. m. 42., *A forradalmi események és a felszabadító harcok*. Sajtó alá rend. Ölvedi Ignác. Budapest, 1979.

⁴⁵ A Baranya megye területén található szovjet emlékművekre vonatkozóan lásd https://www.kozterkep.hu/kereses?r=1&megye=17&p_89=1&kereses=Mehet (utolsó letöltés ideje: 2022. november 18.).

hetik ki azok a helybeli bejegyzések, melyek a törvényhatóságok halotti anyakönyveiben lelhetőek fel. Ezen források együttes felhasználásával és későbbi adatbázisba rendezésével közelebbi ismereteink lehetnek az országban hősi halált halt katonákról, valamint a hozzájuk kapcsolódó emlékezetéről.

A korszakkal foglalkozó szakirodalmak többsége a magyar és a szovjet hősi halottakról szólnak, a veszteséglisták feldolgozása legtöbbször városi vagy megyei szinten történt. A helyi fókusszal bíró kutatások célja a katonai és polgári áldozatok együttes feldolgozása, a hadba vonultak és a háterszág áldozatainak rögzítése volt.⁴⁶

Az adatsorok kialakításához a Baranya vármegye alispáni iratai között talált iratcsomót használtam fel. Ebben az egységben gyűjtötték össze mindazokat az iratokat, melyek katonai sírokról, temetőkről vagy emlékművekről szóltak. E „rejtezkedő forráscsoport” az 1930-as évektől egészen 1949-ig tartalmaz iratokat a fenti témák valamelyikében. A mellékletek közlésénél nehézséget okozott, hogy azok több esetben jelzet nélküli beadványként érkeztek az alispánhoz, vagy az eredeti jelzetű irat nem került elő hozzá. A mellékletben szereplő dokumentumok esetében ezért az egész csomót jelöltem meg hivatkozási pontként, ahol pedig beazonosítható volt az irat száma, ott ez is szerepel.

Az 1. melléklet egy rövid kis cetli a Baranyában elesett katonákról (hősi halottakról) a siklósi járás területén. A kutatás során ilyen vagy ehhez hasonló források feldolgozásával számolhatunk ki nagyobb adatsorokat. A kis táblázat előnye, hogy itt nem csak a katonai sírokat, hanem a hozzájuk köthető emlékműveket is külön összegyűjtötték.

A 2–3. mellékletben található összefoglalások a Baranya vármegyében elesett katonák számszerűsített jegyzékét tartalmazzák törvényhatóságokként, valamint járásonként külön szedve. Az adatok között minimális eltérés található (1–1 fő), amely még a keltezés hiányában arra utal, hogy a két dokumentum összefügg. Ezeket tekinthetjük kiindulási számnak, hiszen – ahogyan azt a későbbiekben láthatjuk – a többi adat eltérhet egymástól.

A 4. melléklethez a korábban már idézett iratcsomóban szereplő információkat rendeztem táblázatos formába.⁴⁷ Az adatoknál jeleztem, hogy azokat milyen hatóság (község, körjegyzőség, polgármester) adta be, valamint hogy ott milyen bontásban szerepelnek az adatok. Ez azért fontos, mert vannak olyan esetek (például Harkány), ahol a község és a körjegyzőség is jelentette az adatokat, de nem töröltem le a listából pusztán az ismétlődés miatt. Legnagyobb eltérés a magyar katonák regisztrációjánál akadt, melynek az oka Abaliget magas esetszáma lehetett. Az irat

⁴⁶ Erre példák a teljesség igénye nélkül: *Somogy megye a II. világháborúban*. Szerk. Szabó Péter – Szili Ferenc. Kaposvár, 1993., Dunainé Bognár Júlia – Kanyó Ferenc: *A második világháború szegedi hősei és áldozatai*. Szeged, 1996., Molnár József: *A II. világháború gyöngyösi áldozatai*. In: *Mátrai Tanulmányok*. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1993, 119–141., Erős Krisztina: *Források a második világháború zalai katonai áldozatairól*. *Levéltári Szemle*, 2013. 1. sz. 45–55.

⁴⁷ MNL BAML IV. 410. b. 11908/1949.

az alispáni gyűjtésben nem található meg, de lappanghat még az iratok között. A szovjet (orosz) és bolgár adatok között hasonlóság áll fenn, itt a már említett ismétlődés miatt egyelőre nem lehet véleményt mondani.

A két utolsó összesítés között nagy eltérések találhatók, melynek számos oka van. A 2–3. mellékletről – dátum és keltezés hiányában – feltételezhetjük, hogy korábbi összefoglalást takar, mivel az itt szereplő települések száma jóval kevesebb, mint az iratszintű feltárás esetén. Az alispán által meghatározott időkorlát (45 nap) elég időt adott arra, hogy mindenki el tudjon készülni a bejelentéssel – viszont ez nem jelenti azt, hogy közben nem készülhettek kimutatások. Ráadásul nehezíti a tisztánlátást, hogy az iratok időközben elkeveredhettek és nem kerültek be az irat-csomóba, ugyanakkor az alispán pontos feljegyzéssel bírt.

Az adatok összehasonlításából azonban láthatóak azok a tendenciák, amelyek mentén vizsgálni lehet a katonai emlékezet kérdéseit Baranyában. Az egyik a bolgár áldozatok számának kiemelkedő volta, mivel a szovjetekkel szövetségben harcoló bolgár hadsereg pontosan ebben a régióban működött a háború során. A szovjet katonai áldozatok közelebb állnak a regisztrált német veszteségekhez. A partizánok veszteségei voltak a legalacsonyabbak, ugyanakkor már az is adatnak számít, hogy őket regisztrálták a helyi hatóságok. Helyi viszonylatban ugyanis a partizánok (legtöbbjük Tito-párti szerb) és a magyar lakosság között számos atrocitás történt, az 1918–1921 közötti események pedig még túl közel voltak ahhoz, hogy a helyiek elfelejtsék. A bolgár katonai áldozatok kérdése a szakirodalomban nem volt meglepő, ugyanakkor eddig nem elemezték a helyi szinten kialakuló rítusokat. A katonai áldozatok egy olyan kapcsolódási pontot jelenthetnek, mely a két nép közös szenvedésének mementójaként is értelmezhető.

Tanulmányomban betekintést kívántam nyújtani a második világháború katonai áldozatainak helyi kutatási lehetőségeibe. A helyi (megyei) anyagok tanulmányozásával közelebb kerülhetünk a magyarországi hadszíntéren harcolt és elesett katonák emlékéhez, hogy azok ne tűnjenek el a szemünk elől. A közösen megélt pillanatok – még a háború tapasztalatai is – hozzájárulhatnak ahhoz, hogy egy nép, esetleg különböző népek csoportjai együtt élhessék meg múltjukat és megérthessék a korábbi sérelmek és viszályok alapjait.

Mellékletek

1. Kimutatás a siklósi járás településeiről

1948. március 22.

(MNL BaML IV. 410. b. 11908/1949)

Település/emlékhely	Emlékmű	Sírok
Baranyahidvég	–	1 bolgár
Beremend	1 orosz	24 orosz
Cún	–	1 orosz
Diósvizsló	–	2 orosz
Gordisa	-	1 bolgár
Harkány	1 orosz, 1 bolgár	20 orosz, 801 bolgár
Ipacsfa	–	52 bolgár
Kémes	1 orosz, 1 bolgár	2 orosz, 145 bolgár
Kovácsbuda	1 bolgár	270 bolgár (1300 ember?) ⁴⁸
Matty	-	3 bolgár
Siklós	1 orosz	75 orosz, 6 bolgár
Szaporca	-	55 bolgár
Vajszló	-	7 bolgár, 8 partizán

2. Rövid feljegyzés

(MNL BaML IV. 410. b. 11908/1949)

Járás/nemzetiség	M(agyar)	O(rosz)	B(olgár)	N(émet)	Szerb ⁴⁹
Hegyháti	3	20	–	2	–
Mohácsi	–	–	1	58	–
Pécsi	23	37	6	20	4
Pécsváradi	5	18	–	33	–
Siklósi	10	273	2484	26	20
Szentlőrinci	4	104	17	16	2
Villányi	–	93	27	103	5
Mohács v.	3	231	17	281	2
Összesen	48	776	2552	539	33

⁴⁸ A szöveg utal arra, hogy itt akár 1300 ember is feküdhet, felsorozva a sírok számát öttel vagy hat-tal.

⁴⁹ Az iratban csak Sz. betűt szerepeltet.

3. Katonai sírok és temetők nyilvántartása (Gyűjtőív)

s. d.

(MNL BaML IV. 410. b. 11908/1949)

Település	Közigazgatási egység típusa	Magyar	Orosz	Bolgár	Német	Szerb
Abaliget	körjegyző	21	–	–	–	–
Bakóca	körjegyző	–	–	–	–	–
Baksa	körjegyző	–	–	–	–	–
Baranyajenő	körjegyző	–	4	–	–	–
Babarc	körjegyző	–	–	–	12	–
Belvárdgyula	körjegyző	–	–	–	–	–
Beremend	körjegyző	–	24	–	–	5
Berkesd	körjegyző	–	–	–	–	–
Bezedek	körjegyző	–	–	–	–	–
Bikal	körjegyző	–	2	–	–	–
Bogádmindszent	körjegyző	1	3	–	–	–
Csányoszló	körjegyző	–	–	–	–	–
Dencsháza	községi jegyző	–	–	–	–	–
Diósvizsló	körjegyző	2	3	–	–	–
Dunaszekcső	községi jegyző	–	–	–	–	–
Egerág	körjegyző	–	5	–	–	–
Egyházaskozár	körjegyző	–	–	–	–	–
Erdősmecske	körjegyző	1	–	–	–	–
Felsőmindszent	körjegyző	–	–	–	–	–
Garé	körjegyző	–	–	–	–	–
Gerde	körjegyző	–	–	–	–	–
Harkány	körjegyző	–	60	964	–	–
Helesfa	körjegyző	–	–	–	–	–
Hercegtöttös	körjegyző	–	–	–	–	–
Hetvehely	körjegyző	–	1	–	–	–
Hidas	körjegyző	–	–	–	2	–
Himesháza	körjegyző	–	–	–	–	–
Hosszúhetény	körjegyző	–	–	–	–	–
Ibafa	körjegyző	–	–	–	–	–
Kaposszekcső	körjegyző	–	–	–	–	–
Kémes	körjegyző	–	10	199	5	2
Keszü	körjegyző	1	–	–	–	–

Település	Közigazgatási egység típusa	Magyar	Orosz	Bolgár	Német	Szerb
Királyegyháza	körjegyző	–	–	–	–	–
Kisvaszar	körjegyző	–	–	–	–	–
Komló	községi jegyző	–	–	–	–	–
Kovácskida	körjegyző	–	–	1300	–	–
Kozármisleny	körjegyző	–	–	–	–	–
Kölked	körjegyző	–	–	–	–	–
Kővágószőlős	körjegyző	–	7	–	–	4
Lánycsók	körjegyző	–	–	–	13	–
Mágocs	községi jegyző	2	–	–	1	–
Magyarbóly	körjegyző	–	5	–	100	5
Magyaregregy	körjegyző	–	–	–	–	–
Magyarhertelend	körjegyző	–	–	–	–	–
Magyarmecske	körjegyző	–	–	–	–	–
Magyarszék	körjegyző	–	3	–	–	–
Majs	körjegyző	–	–	–	–	–
Máriagyűd	körjegyző	5	–	–	9	–
Máriakéménd	községi jegyző	–	–	–	–	–
Mecsekajla	községi jegyző	–	6	–	5	–
Mecsekjánosi	körjegyző	–	–	–	–	–
Mekényes	községi jegyző	–	3	–	–	–
Mohács	polgármester	3	231	17	281	2
Nagybicsérd	körjegyző	–	–	–	–	–
Nagyharsány	községi jegyző	–	–	–	–	–
Nagykozár	körjegyző	1	–	–	–	–
Nagypeterd	körjegyző	–	–	–	–	2
Nagytótfalu	körjegyző	–	4	–	–	–
Németbóly	községi jegyző	–	–	1	12	–
Palotabozsok	körjegyző	–	–	–	3	–
Pécsvárad	körjegyző	–	18	–	4	–
Pellérd	körjegyző	–	4	6	3	–
Püspöklak	körjegyző	–	–	–	–	–
Püspöknádasd	körjegyző	–	–	–	–	–
Püspökszenterzsébet	körjegyző	2	–	–	–	–
Sámod	körjegyző	–	1	1	–	–
Sásd	körjegyző	1	2	–	–	–

Település	Közigazgatási egység típusa	Magyar	Orosz	Bolgár	Német	Szerb
Sellye	körjegyző	–	–	–	–	–
Siklós	községi jegyző	–	169	13	–	5
Somberek	körjegyző	–	–	–	–	–
Szabadszentkirály	községi jegyző	–	–	–	–	–
Szalánta	körjegyző	–	15	–	12	–
Szászvár	körjegyző	–	4	–	1	–
Szederkény	körjegyző	2	–	–	23	–
Szentdienes	körjegyző	–	–	–	–	–
Szentlőrinc	körjegyző	4	104	17	16	–
Újpetre	körjegyző	–	39	–	2	–
Vajszló	körjegyző	2	–	7	11	8
Vásárosdombó	körjegyző	–	–	–	–	–
Vasas	körjegyző	–	–	–	–	–
Véménd	körjegyző	–	–	–	1	–
Versend	körjegyző	–	–	–	21	–
Villány	körjegyző	–	47	27	–	–
Villánykövesd	körjegyző	–	–	–	–	–
Vokány	községi jegyző	–	2	–	1	–
Összesen		48	777	2552	538	33

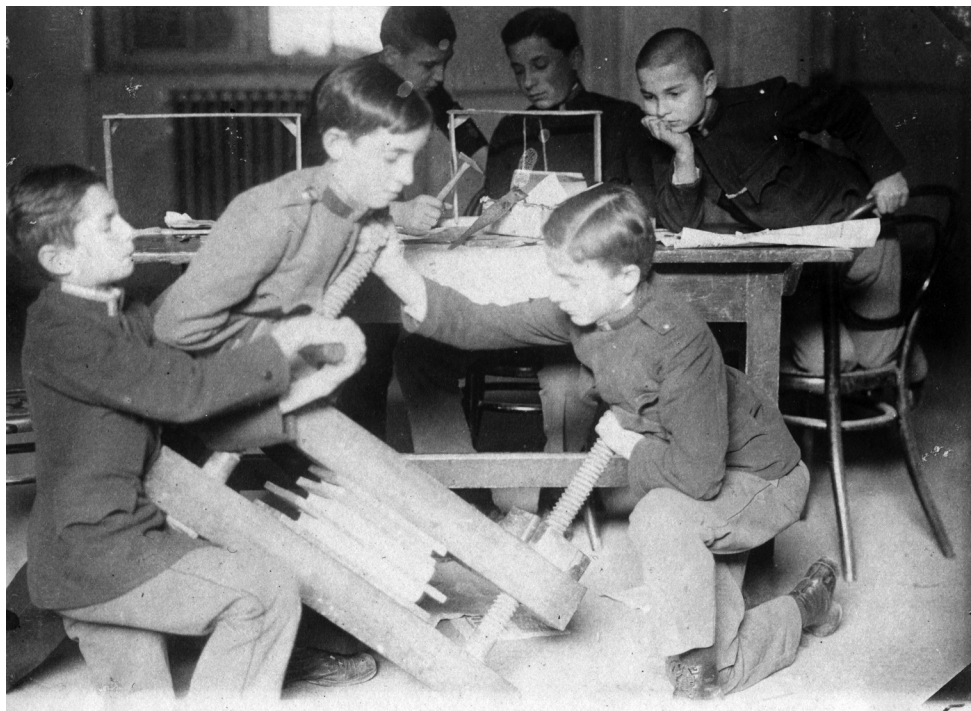
4. Összesítő táblázat a törvényhatóságoktól beérkezett beadványok alapján
(MNL BaML IV. 410. b. 11908/1949)

Irat jelzete	Település	Közigazgatási egység típusa	Magyar	Orosz	Bolgár	Német	Szerb
890/1948	Babarc	körjegyzőség				12	
536/1948	Bakóca	körjegyzőség		1			
j. n.	Baranyahídvég	község			1		
899/1948	Baranyajenő	körjegyzőség		4			
j. n.	Beremend	település?		24			
j. n.	Beremend	község		24			5
591/1948	Bikal	körjegyzőség		2			
820/1948	Bogádmindszent	körjegyzőség	1	3			
j. n.	Cún	község		1			
j. n.	Diósvizsló	község		2			
851/1948	Diósvizsló	község	2	3			

Irat jelzete	Település	Közigazgatási egység típusa	Magyar	Orosz	Bolgár	Német	Szerb
1019/I-1948	Egerág	körjegyzőség		5			
j. n.	Gordisa	község			1		
j. n.	Harkány	község			801		
952/1948	Harkány	körjegyzőség			964		
j. n.	Hegyhát	járás		6			
659/1948	Hidas	körjegyzőség				2	
j. n.	Ipacsfa	község			52		
j. n.	Kémes	község		2	145		
880/1948	Kémes	körjegyzőség		10	199	5	2
j. n.	Kovácsida	község			1300		
652/1948	Kővágószőlős	körjegyzőség		6		4	
	Kővágószőlős	körjegyzőség		4			
760/1948	Lánycsók	körjegyzőség				11	
j. n.	Mágocs	község	3				
1048/1948	Magyarbóly	körjegyzőség		5		8	5
606/I-1948	Magyarszék	körjegyzőség		3			
900/1948	Máriagyűd	körjegyzőség	5			9	
j. n.	Matty	község			3		
876/1948	Mecsekalja	község		5		2	
j. n.	Mecsekalja	nagyközség		4			
j. n.	Mekényes	község		3			
2111/1948	Mohács	város	3	231	17	281	2
722/1948	Nagykozár	körjegyzőség	1				
1159/1948	Nagytótfalu	körjegyzőség					
1026/1948	Németbóly	község			1	11	
j. n.	Németbóly	község			1		
565/1948	Palotabozsok	körjegyzőség				3	
1058/1948	Pécsvárad	körjegyzőség		18		4	
848/I-1948	Pellérd	körjegyzőség		4	6	3	
604/I-1948	Pellérd	körjegyzőség					
j. n.	Püspökszent- erzsébet	körjegyzőség	2				
j. n.	Sámod	körjegyzőség			1	1	
745/1948	Sásd	körjegyzőség	1	2			
j. n.	Siklós	község		75	6		

Irat jelzete	Település	Közigazgatási egység típusa	Magyar	Orosz	Bolgár	Német	Szerb
781/1948	Szalánta	körjegyzőség		15		13	
300/1948	Szalánta	körjegyzőség		4			
j. n.	Szaporca	község			55		
989/1948	Szászvár	község		4		1	
709/1948	Szederkény	körjegyzőség	2			23	
1059/1948	Szentlőrinc	körjegyzőség	4	104	17	16	
j. n.	Vajszló	körjegyzőség			7		8
j. n.	Vajszló	község	2		8	11	7
680/1948	Véménd	község				1	
818/1948	Versend	körjegyzőség				21	
j. n.	Villány	körjegyzőség		30	27		
j. n.	Villány	járás					
991/1948	Vokány	nagyközség		2		1	
	Összesen		26	606	3612	443	29

LEVÉLTÁRTAN

Könyvkötészeti önképzőkör, Kalocsa, 1928

Forrás: Fortepan/Jezsuita Levéltár

AZ IRAT FOGALMÁNAK ÁTALAKULÁSA A 19. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

A magyar levéltári gyakorlatban mára sarokkővé vált iratfogalom általános jelleggel alkalmas mind az iratképzőknél őrzött, mind a levéltári anyag részévé váló adategyüttesek leírására. A fogalom a hagyományos, papíralapú írásbeliségben gyökeredzik, amelynek jelentéstartalma a gépi adatfeldolgozás, majd még inkább az elektronikus iratok, a digitalizáció megjelenése révén jelentős átalakuláson, bővülésen ment keresztül. Ennek a változásnak a megragadása jól szemlélteti a technikai feltételek alakulásának, valamint a levéltárelmélet ezzel összefüggő fejlődésének irányát.

Az irat köznyelvi felfogásának lényege valószínűleg nem sokat változott a 19. század óta, ahogy annak elnevezése is megmaradt, megjelenése, kezelésének módja, illetve szabatos, elvi igényű megragadásának időbeli alakulása ugyanakkor tükrözi mindezen változásokat. Az irat fogalmát eredendően köznyelvileg értelmezhetőnek tekintették, amely ezen klasszikus felfogásban összekapcsolta a hordozót és az adattartalmat.¹ Fogalmi kérdés elsősorban a levéltári anyag körébe tartozó *archivalia* elkülönítése szempontjából vetődött fel mind a nemzetközi, mind a hazai gondolkodásban.

Samuel Muller, Johann Adrian Feith és Robert Fruin holland levéltárosok 1898-ban megjelent munkájának, a „holland kézikönyvnek” a levéltárelméltre gyakorolt hatása aligha túlbecsülhető. Az iratfogalom definitív jellegű meghatározásának igénye még nem merült fel, a fond fogalmának megragadása ugyanakkor rendkívül lényeges abból a szempontból is, hogy mi minősül egy fond részének, vagyis mi az, ami levéltári szempontból iratnak tekintendő. Meghatározásuk szerint „a *fond* azoknak az írott, rajzolt vagy nyomtatott dokumentumoknak az összessége, amelyeket hivatalból átvett vagy kiállított valamely hivatal, vagy annak valamely hivatalnoka, feltéve, hogy ezeknek a dokumentumoknak az volt a rendeltetése, hogy az adott hivatalnál vagy annak hivatalnokánál maradjon.”²

¹ Irat szócikk: „*Leírt betűk vagy szók összege, valamint azon papír vagy hártya is, melyen valami írva van.*” A magyar nyelv szótára. Szerk. Czuczor Gergely, Fogarasi János. Pest, 1862.; Irat szócikk: „*Hivatal, intézmény, szervezet által rendsz. meghatározott alakban kiállított, vmit igazoló, bizonyító írás.*” Magyar Nyelv Értelmező szótára; „*A record may be a sheet of paper with some writing on it, or a single map. In this case a record becomes synonymous with a document.*” Luther H. Evans – Edythe Weiner: The Analysis of County Records. *American Archivist*, 1938. 4. 186–200., 186.

² Samuel Muller – John Adrian Feith – Robert Fruin: *A levéltári rendszerezés és leírás kézikönyve*. Budapest, é. n., 70.

Herzog József a magyar levéltári terminológia tárgyában írott értekezésében lényegében a holland kézikönyv fondfogalmának értelmében határozza meg a levéltár kifejezés legszűkebb értelmezését, amely ebben a felfogásban „*jelentí azoknak az iratoknak és hozzájuk tartozó mellékleteiknek összességét, amelyek valamely hatóság, testület, társaság, család, személy stb. (a levéltárt létrehozó tényező) tevékenységével, működésével kapcsolatosak és rendeltetés-szerűen annak birtokába tartoztak.*” Az irat fogalma tekintetében ugyanakkor megjegyzi, hogy levéltári értelemben a köznapi használatnál tágabb jelentésű, mivel az nemcsak kézzel írott, hanem sokszorosítás útján előállított is lehet (például alsóbb hatóságokhoz beérkezett körrendeletek).³ Fekete Nagy Antal ezen szöveghelyet a magyarországi gyakorlatnak legjobban megfelelő meghatározásként értékelte.⁴

A brit levéltárügy szempontjából meghatározó, első ízben 1922-ben, majd 1937-ben javított és kiegészített kiadásában megjelent munkájában Hilary Jenkinson szintén a levéltári anyag megragadására helyezi a hangsúlyt. A *record* és az *archives* kifejezések összevetésében az utóbbit tartja megfelelőbbnek, ami alatt lényegében a levéltári tételt érti. Figyelmet érdemlő érvelése, miszerint a *record* egyrészt túl szűk értelmű, mivel az kimondottan a „*megcáfolhatatlan írásbeli tanúvallomás*” értelemben használatos, másrészt általánosabb értelemben beletartoznak a másodlati és másolati példányok is, amelyek nem tartoznak a levéltári anyag körébe.⁵ Az *archives* fogalmán belüli egyedi irat értelemben a *document* kifejezést alkalmazza, és járja azt meglehetősen részletességgel körül. Úgy véli, hogy a levéltár részét képező iratok lényegi eleme, hogy valamely hivatalos ügy részét képezzék és hivatalos hivatkozás céljából megőrizték. Ezen túlmenően minden ezekhez csatolt, eredetileg nem irat jellegű melléklet is ennek részévé válik. Ezt a kitélt különösen tárgyi iratmellékletek esetében hangsúlyozza, amelyek megközelítésében mindenképpen a levéltári anyag részét képezik, mivel leválasztásuk veszélyezteti az eredeti dokumentum értelmezhetőségét. Az angol szakember összegezve a dokumentumok körébe tartozónak tekintett minden kéziratot, anyaguktól függetlenül, így az írógéppel vagy más gépi úton készült írást (*script*), ezek reprodukcióit, továbbá minden olyan anyagi bizonyítékot, amelyeket a dokumentumhoz csatoltak, vagy észszerűen feltételezhető, hogy annak részét képezi, vagy ahhoz csatolták.⁶

A magyar gyakorlat tekintetében a levéltárügy rendezéséről szóló 1947. évi XXI. törvénycikk megalkotásakor még nem tartották szükségesnek az iratfogalom definíciószerű meghatározását, azt köznyelviileg értelmezhetőnek tekintették, ahogy a

³ Herzog József: Magyar levéltári terminológia. *Levéltári Közlemények*, 10. (1932) 1–2. sz. 1–11., 4.

⁴ Fekete Nagy Antal: A levéltárak kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 14. (1936) 23–36., 25.

⁵ Hilary Jenkinson: *A manual of archive administration*. London, 1937, 2. vö. *Dictionary of archival terminology = Dictionnaire de terminologie archivistique: English and French with equivalents in Dutch, German, Italian, Russian and Spanish*. Szerk. Peter Walne. 1984, 23., 83.

⁶ Jenkinson: i. m. 4–7.

levéltárakról szóló 1950. évi 29. törvényerejű rendelet esetében is.⁷ Mindkét esetben azon iratok körének meghatározása kapott hangsúlyt, amelyeket levéltárban kell elhelyezni. Az 1947. évi törvény ezt elsődlegesen a közirat fogalmának bevezetésén keresztül kívánta megvalósítani, amely szerint közirat „a közhatóságokhoz vagy közhivatalokhoz érkezett, illetőleg ezek működésében keletkezett iratok, azok kivételével, amelyeknek az ügyintézés során rendeltetésük szerint közhatóságnak vagy közhivatalnak nem tekinthető személye birtokába kell vagy kellett volna véglegesen átmenniük.”⁸

Wellmann Imre a levéltári terminológia problémáiról írt értekezésében 1956-ban már megemlítette az iratfogalom definiálásának problémáját, amely megközelítése szerint nem csak levéltár-elméleti oldalról lényeges, de a könyvtári és levéltári gyűjtőkör lehatárolása és az iratok védelme érdekében gyakorlati szempontból is.⁹

A hazai gondolkodásban hosszú ideig meghatározó maradt az iratnak az írás termékeként történő alapvető felfogása, amelyet leltári szempontból a szerv- vagy személy irattári anyagába tartozás követelménye egészített ki.¹⁰ Az irat megjelenési formájának lehetséges sokfélesége ugyanakkor már a 20. század elején is felvetődött. Eugenio Casanova 1928-ban kiadott *Archivistica* című munkájában már hosszasan értekezett arról, hogy a szűken értelmezett papíralapon olvasható írott szövegek mellett más típusú anyagok (fénykép, hangfelvétel stb.) is a levéltári anyag részévé fognak válni.¹¹

Casanova megálátását megelőzte 1901-ben az ausztrál törvényhozás a dokumentum fogalmának általános definíciójával, mely szerint dokumentum bármely nyilvántartott információ, amely magában foglal minden írást; bármit, amin olyan jelek, ábrák, szimbólumok vagy lyukak vannak, amelyek jelentéssel bírnak azok értelmezésére alkalmas személyek számára; és bármi, amiből hangok, képek vagy írások bármi más segítségével vagy anélkül reprodukálhatók; valamint térkép, terv, rajz vagy fénykép. A meghatározásból hiányzik az iratképzőre történő utalás, de hangsúlyozandó, hogy a dokumentum fogalma nem egyezik meg a levéltári szempontból is vett irat (*record*) fogalmával.¹²

⁷ 1947. évi XXI. törvénycikk a levéltárügy rendezéséről, 1950. évi 29. törvényerejű rendelet a levéltárakról.

⁸ 1947. évi XXI. tc. 2.§ (1) bekezdés.

⁹ Wellmann Imre: Levéltári terminológiai problémák. *Levéltári Közlemények*, 27. (1956) 74–95., 75.

¹⁰ „A levéltári iratnak döntő jellemzője, hogy keletkezése időpontjában rendeltetésszerűen valamely szerv vagy személy számára készül, annak iratai között kell, hogy legyen a helye.” Bakács István: *Bevezetés a levéltári munka alapelveibe*. Budapest, 1971, 36. „az írás műveletének a terméke, azaz valamely anyagon, valamely eszközzel, valamilyen jellel kifejezett vagy rögzített emberi beszéd, szöveg”. Ember Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest, 1982, 34.

¹¹ Eugenio Casanova: *Archivistica*. Siena, 1928, 9–10.

¹² „document” means any record of information, and includes: (a) anything on which there is writing; and (b) anything on which there are marks, figures, symbols or perforations having a meaning

A Szovjetunióban 1918-ban még csupán az Állami Levéltári Fond részét képező iratokról általában született rendelkezés, 1941-ben viszont már részletesen meghatározták, hogy a Szovjetunió Levéltári Fondjához tartozik „a szovjet korszakban, a forradalom előtti időszakban keletkezett minden olyan dokumentum (nemcsak irat, hanem film, hangfelvétel, fénykép), amelynek tudományos, politikai és gyakorlati jelentősége van, függetlenül keletkezési idejétől, tartalmától, külsejétől, őrzési helyétől és előállítási módjától.”¹³

A Levéltári Szemle hasábjain 1957-ben magyar nyelven is megjelent a német levéltári nyelv kidolgozására kiküldött bizottság előadói tervezete, amely az iratokat a dokumentációnak azon részeként határozta meg, amely valamely irattárba tartozik, vagy legalábbis alkalmas arra, hogy valamely irattárba besorolható legyen. A tervezet a hordozó kérdésének szempontjából meglehetősen konzervatív módon közelíti meg a kérdést. Megkülönbözteti a lényegét tekintve is levéltári anyag részét képező elsődleges iratanyagnak tekintett dokumentációt, valamint a másodlagos iratanyagot, amely abban az esetben válhat levéltári anyaggá, ha kapcsolódik valamely elsődleges iratanyaghoz. Ilyenek lehetnek például a mellékletek, térképek, tervrajzok, hanglemezek.¹⁴

Az Új Magyar Központi Levéltár által a Levéltári Kézikönyvek sorozatban 1970-ben közreadott orosz-német-magyar nyelvű levéltári terminológiai szótár annak 1968-ban megjelent eredeti orosz kiadásának fordításaként látott napvilágot. Eszerint a dokumentum (документ, Dokument) „az objektív valóság tényei, eseményei, tárgyai, jelenségei és az ember szellemi tevékenysége tükröződésének eredménye valamely iratban, grafikai ábrázoláson, rajzon, fényképen, hangszalagon, vagy valamely más speciális anyagon (papirusz, pergamen, papír, film stb.)”, míg az irat (текстовой документ, Schriftstück) „olyan dokumentum, amelynek tartalmát valamilyen írásos formában fejtették ki”.¹⁵ A levéltári anyag (архивные

for persons qualified to interpret them; and (c) anything from which sounds, images or writings can be reproduced with or without the aid of anything else; and (d) a map, plan, drawing or photograph.” *Acts Interpretation Act*. 1901. (a továbbiakban: AIA. 1901.) Sec. 2B. A meghatározásban ugyanakkor nem térnek ki a létrehozóra és annak funkciójára, így elválik a hazai gyakorlatban meghonosodott irat fogalmától. Az 1983-as *Archives Act* (a továbbiakban: AAA. 1983) szerint a record olyan – a fenti definíció szerinti – dokumentumot vagy tárgyat jelent, amelyet bármilyen formában (beleértve az elektronikus formát is) információtartalma, vagy valamely eseménnyel, személlyel, körülménnyel, vagy dologgal fennálló kapcsolata miatt megőriznek.

¹³ Szedő Antal: K. G. (Mitjaev) Mityajev: A levéltárügy elmélete és gyakorlata. *Levéltári Közlemények*, 26. (1955) 296–301., 296–297.; K. G. Mityajev: *A levéltárügy elmélete és gyakorlata*. [Bp.], 1954, 4.

¹⁴ Heinrich Otto Meisner – V. Leesch: A német levéltári terminológia alapvonalai: a német levéltári nyelv kidolgozására kiküldött bizottság előadói tervezete. *Archivmitteilungen*, 1955. 4. sz. melléklet. *Levéltári Híradó*, 1957. 132–150., 145., 146.

¹⁵ Irat: текстовой документ, Schriftstück. *A levéltári terminológia OROSZ-NÉMET-MAGYAR nyelvű kis szótára*. Budapest, [1970 u.], Ford.: Bélay Vilmos – Ember Győző. 93., 106.

материалы, Archivgut, Archivmaterial) körébe pedig mindazon dokumentumok tartoznak, amelyeket levéltárban őriznek.¹⁶

Az Amerikai Egyesült Államok 1943-as vonatkozó szövetségi törvénye az irat (*record*) fogalmának meghatározásában egyéb elemek mellett lehetséges megjelenési formáira utaló tételes felsorolást kiegészítette a „*fizikai formájuktól vagy jellemzőiktől függetlenül*” kitétellel.¹⁷

A fenti példákban közös elemek, hogy elsődlegesen az irat lehetséges típusainak felsorolásával kerül sor a fogalom tartalmának kitágítására. Az irat megjelenési formája lehetséges sokféleségének felismerése után, mintegy következő fázisnak tekinthető annak kimondása, hogy az irat „*bármilyen anyagon, alakban és bármely eszköz felhasználásával*” létrejöhet. Ez jellemzően a felsorolás kiegészítő elemeként jelenik meg különböző, de értelmileg lényegében azonos megfogalmazásokban.

Ebből a szempontból mindenképpen korszerűnek kell tekinteni a hazai levéltárrügyet hosszú ideig meghatározó 1969. évi 27. számú törvényerejű rendelet, illetve végrehajtási utasításának meghatározását. A Művelődési Minisztérium Levéltári Igazgatóságát vezető Varga János értékelése szerint „*a törvényerejű rendelet – összhangban a nemzetközi fejlődéssel, illetőleg felfogással – kitágítja a levéltári anyag fogalmát. Kitágítja mégpedig kettős irányban. Egyrészt, számolva azzal, hogy korunkban, a technika rohamos fejlődésének folyamányaként nemcsak írásos formában jöhetnek létre történeti értékű dokumentumok, levéltári anyagnak tekinti – amennyiben valóban történeti értéket képviselnek – a különféle kép- és hangfelvételeket, sőt még a számítógépek által rögzített adatsorokat, lyukkártyákat is.*”¹⁸

A levéltári anyag védelméről és a levéltárakról szóló 1969. évi 27. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról szóló 30/1969. (IX. 2.) Korm. számú rendelet (a továbbiakban: 30/1969. Korm. sz. rend.) szerint irat „*minden olyan írott szöveg, számadatsor, térkép, tervrajz és hangjegy, amely valamely szerv működésével, illetőleg személy tevékenységével kapcsolatban bármilyen anyagon, alakban és bármely eszköz felhasználásával keletkezett, kivéve a megjelentetés szándékával készült könyvjellegű kéziratokat*”, továbbá „*a gépi adatfeldolgozás útján rögzített adatok*”.¹⁹ A szöveg legnagyobb novuma, hogy kimondottan iratnak tekinti a gépi adatfeldolgozás útján rögzített adatokat, amely arra az értelmezésre csábít, hogy már ekkor felvetődött az adatoknak a hordozótól való függetlensége. Ezt az értelmezést ugyanakkor a kortársak nem alkalmazták. A rendelet mellékletében az iratkezelési szabályzatok tartalmáról szólva, már a gépi adatfeldolgozás során keletkezett adat-

¹⁶ Uo. 13.

¹⁷ Office of the Law Revision Counsel. “United States Code.” United States House of Representatives. 44 U.S. Code, 1964 ed., § 366, July 7, 1943, ch. 192, §1, 57 Stat. 380.

¹⁸ Varga János: A levéltári törvény elé. *Levéltári Szemle*, 1969. 3. sz. 501–509., 522.

¹⁹ A levéltári anyag védelméről és a levéltárakról szóló 1969/27. törvényerejű rendelet végrehajtásáról rendelkező 30/1969. (IX. 2.) Korm. rendelet: 1. §.

hordozók biztonságos megőrzésére vonatkozó szabályok megalkotásáról olvashatunk.²⁰

A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló törvény 1995. július 1-től hatályban lévő rendelkezései szerint irat „minden olyan szöveg, számadatsor, térkép, tervrajz és vázlat – a megjelentetés szándékával készült könyv jellegű kézirat kivételével –, amely valamely szerv működésével, illetőleg személy tevékenységével kapcsolatban bármilyen anyagon, alakban, bármely eszköz felhasználásával és bármely eljárással keletkezett”.²¹ Az irat Ltv. szerinti fogalom meghatározása tartalmi elemeiben lényegében semmilyen újdonságot nem jelentett az 1969 óta hatályban lévő rendelkezéshez képest. A gépi adatokra vonatkozó kitétel ugyanakkor elhagyásra került, azt a „bármely anyagon, alakban, bármely eszköz felhasználásával” kifejezés kiváltotta. Tehát továbbra is az a szemlélet érvényesült, amely szerint az irat végső soron mindig valamely hordozón, valamely jelrendszerrel rögzített írás, és az iratot ilyen módon a hordozó és az információ együtteseként fogja fel. Az Ltv. 1995-ös fogalom meghatározásában továbbra is rögzíti, hogy az irat „valamely szerv működésével, illetőleg személy tevékenységével kapcsolatban” keletkezik, így az irat fogalmának két kulcseleme változatlanul megmaradt: 1. adategyüttes valamely hordozón, 2. valamely szerv vagy személy tevékenységével kapcsolatban keletkezik.

Megelőzte korát a Nagy-Britanniában az 1958-tól hatályos *Public Records Act*, melynek megközelítésében a *public record* fogalma kimondottan a kormányhoz és annak szerveihez tartozó hivatali jellegű iratokra terjed ki. *Record*nak a törvény nem csupán az írott, hanem bármilyen információt tároló *record*okat értette.²² Ezen általános értelmű meghatározás napjainkig is időtállóan bizonyult, hiszen lényegét tekintve megfelel a modern, az iratot adategyüttesként meghatározó szemléletnek, amellyel már az iratot végső soron a hordozótól független adategyüttesként meghatározó felfogás felé mutat.

Közhelyszerű, de szükséges kitérni arra, hogy az elektronikus számítógépek fejlődésével az 1970-es évek végén megjelentek az első személyi használatra is alkalmas, negyedik generációs eszközök, a számítástechnikai ipar pedig az 1990-es évek elejére az egyik legdinamikusabban fejlődő ágazattá vált. Az 1990-es évek elejétől folyamatosan nőtt a kormányzati szereplők részéről az elektronikus ügyintézés iránti igény. A papíralapú dokumentálás háttérbe szorulásával ugyanakkor az ügyintézés tanúsító iratok megőrzése tekintetében a bizonytalanság is megjelent az elektronikus hordozók gyors elavulása révén azok használhatóságának hosszú távú

²⁰ 1969/30 sz. Korm. rend., Melléklet: 3. § (2) bekezdés.

²¹ 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről, 3.§ c) pont.

²² “In this Act “public records” has the meaning assigned to it by the First Schedule to this Act and “records” includes not only written records but records conveying information by any other means whatsoever.” *Public Records Act*. 1958. 10. (1); Section 10.

biztosításával, illetve ezek hitelességének megőrzésével összefüggésben. Ennek eredményeként az 1990-es évektől jelentős mennyiségű szakirodalom foglalkozott a kérdéssel mind az iratkezelés, mind a levéltárelmélet és az információtechnológia szempontjából, az iratkezelés szabályozásának és az elektronikus levéltárak működtetésének elméleti alapjainak tisztázása érdekében.²³

Az ICA által, 1997-ben az elektronikus iratok jelentette újfajta kihívások kezelésére hivatott útmutató, a *Guide for Managing Electronic Records from an Archival Perspective* megállapította, hogy a legtöbb országban a korábbi jogi gyakorlatban nem volt világos, hogy az elektronikus iratokra is vonatkoznak-e a levéltári jogszabályok, ezért az egyes országok külön kiterjesztették a gépileg olvasható vagy elektronikus formátumú iratokra is a megfelelő definíciókat, míg más esetben a forma mellékes voltát és a funkciót hangsúlyozták.²⁴ Az ajánlás keretében megfogalmazásra került az irat definíciójának az elektronikus korszak kihívásaihoz igazodó változata, amely szerint a *record* olyan rögzített információ, amelyet intézményi vagy egyéni tevékenység során, vagy annak befejezésekor kaptak, vagy állítottak elő és olyan tartalmat, kontextust és struktúrát tartalmaz, amely elegendő a tevékenység bizonyításához.²⁵

Az ISAD(G) szabványt az ICA Leírási Szabványok bizottsága dolgozta ki 1990 és 1994 között.²⁶ A második kiadás előkészítése 1996 és 2000 között zajlott és 2000-ben jelent meg.²⁷ A szabvány célja a levéltári leírásra vonatkozó standardok meghatározása volt, így a második kiadásban meghatározott iratfogalom is levéltári szempontú megközelítéssel került megfogalmazásra. Eszerint irat „*valamely szervezet vagy személy tevékenysége vagy ügyintézése során keletkezett vagy hozzá érkezett és általa megőrzött, bármilyen formában vagy adathordozón rögzített információ.*”²⁸

A levéltári azonosító leírást meghatározó – így némileg más megközelítésű, de levéltári szempontú – szabvány a szintén az ICA által kiadott ISAAR, melynek első változata 1996-ban, második, javított kiadása 2004-ben jelent meg.²⁹ Ez az irat

²³ Fang-Ming Hsu – Chun-Min Lin – Chiu-Tsu Fang: *The Trend and Intellectual Structure of Digital Archives Research*. 2015, h. n. 3., 12–13.

²⁴ *Guide for Managing Electronic Records from an Archival Perspective*. ICA. 1997, (a továbbiakban: ICA GMER. 1997.) 21–22.

²⁵ “A record is recorded information produced or received in the initiation, conduct or completion of an institutional or individual activity and that comprises content, context and structure sufficient to provide evidence of the activity.” Uo. 22.

²⁶ ISAD(G): *General International Standard Archival Description*. Ottawa, 1994.

²⁷ ISAD(G): *General International Standard Archival Description*. Ottawa, 2000.

²⁸ Uo. 10.; “Recorded information in any form or medium, created or received and maintained, by an organization or person in the transaction of business or the conduct of affairs.” ISAD (G). 2000, 11.

²⁹ ISAAR (CPF): *International Standard Archival Authority Record for Corporate Bodies, Persons and Families* Párizs, 2004, 5.

fogalmát az ISAD(G)-ben szereplő meghatározástól minimálisan eltérő módon ragadta meg, amennyiben a *recorded information* helyett csupán az *information* fordulattal élt.³⁰

Az irat kétlépcsős fogalommeghatározására került sor az ausztrál gyakorlatban, az irat (*record*) és dokumentum (*document*) elkülönítésével. Ennél a megoldásnál a dokumentum az adatot (illetve hordozóját) jelenti, míg a levéltári értelemben vett irat további *differentia specificáit* a *record* fogalma tartalmazza. Az 1983-as ausztrál *Archives Act* record fogalma ilyen módon az 1903-as törvény dokumentum definíciójára mutatott vissza, de külön nyomatékosítva, hogy abba az elektronikus formátum is beleértendő.³¹ Az Amerikai Egyesült Államok Védelmi Minisztériumának 1997-es szabványa, a DOD 5015.2. megkülönböztette egymástól a dokumentum és az irat fogalmát. A dokumentum fogalmában rögzíti annak hordozótól való függetlenségét, az iratra vonatkozó további követelményeket pedig a *record* fogalmánál tárgyalja.³² A szabvány kiemeli, hogy a dokumentum „rögzített információ, függetlenül a fizikai formától vagy jellemzőktől. A dokumentum megfelelhet az irat meghatározásának, vagy nem, és ezért nem irat”.³³

A MoReq 2001-es első kiadásában egyértelműen tetten érhető a DoD Directive 5015.2. hatása a dokumentum és az irat fogalmának elkülönült meghatározásában. A dokumentum eszerint „egyedi egységként kezelhető rögzített információ vagy objektum”. A szabvány a fogalomhoz kapcsolódó megjegyzésben rögzíti, hogy „megjelenhet papíron, mikroformában, mágneses, vagy másfajta elektronikus adat-hordozón. Tartalmazhatja szöveg, adatok, grafikus ábrázolások, hangok, mozgóképek vagy más formában megjelenő információk bármely kombinációját”, valamint, hogy az irattól elkülönült fogalomról van szó.³⁴ Az irat fogalmát mintegy ráépíti ezen meghatározására, amely a szabvány értelmezésében „személy vagy szervezet

³⁰ “Information in any form or medium, created or received and maintained by an organization or person in the transaction of business or the conduct of affairs.” ISAAR. 2004, 10.

³¹ AIA. 1901 Sec.2B, AAA. 1983. 3.1.

³² „rögzített információ, függetlenül a fizikai formától vagy jellemzőktől. A dokumentum megfelelhet az irat meghatározásának, vagy nem, és ezért nem irat.” DoD 5015.2-STD, “Design Criteria Standards for Electronic Records Management Software Applications” November 24, 1997 [<https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA361232.pdf>; utolsó letöltés ideje: 2021. október 20.] 25. DoD Directive 5015.2, “Department of Defense Records Management Program” March 6, 2000 [http://www.interpares.org/display_file.cfm?doc=dod_50152.pdf; utolsó letöltés ideje: 2021. október 20.], DoD 5015.2-STD, “Design Criteria Standards for Electronic Records Management Software Applications” June 19, 2002 [<https://docplayer.net/17848096-Design-criteria-standard-for-electronic-records-management-software-applications.html>, utolsó letöltés ideje: 2021. október 20.]

³³ DoD Directive 5015.2 1997, 25.

³⁴ “Recorded information or object which can be treated as a unit.” *Model Requirements for the management of electronic record*. 2001, 7.

által üzleti tevékenysége során előállított vagy kapott dokumentum(ok), amelyeket az adott szervezet, vagy személy megőriz.”³⁵

Az irat fogalma tekintetében a 2008-ban kiadott MoReq 2 adoptálta az időközben megjelent ISO 15489: *Information and documentation – Records management* szabvány meghatározását, megjegyzésben ugyanakkor kiemelte, hogy az irat fő jellemzőjének tekinti annak módosíthatatlanságát.³⁶ A dokumentumot lényegileg a korábbi változattal azonos módon határozta meg, de az irat és a dokumentum közötti különbségtétel tekintetében kiemelte, hogy a dokumentum alatt olyan információt ért, amelyet nem rögzítettek rekordként, azaz minősítettek, regisztráltak és zároltak változás ellen.³⁷

Az iratkezelés tekintetében napjainkban a legmeghatározóbbnak tekinthető nemzetközi szabvány az ISO 15489: *Information and documentation – Records management* szabvány első kiadása 2001-ben látott napvilágot. Ez még tartalmazta a dokumentum önálló fogalmi meghatározását, amely „rögzített információ vagy objektum, amely egységként kezelhető”, vagyis a MoReq dokumentum fogalmát alkalmazta, de az irat és a dokumentum fogalmi elkülönítésére azzal szemben nem került sor.³⁸ A dokumentum fogalma a szabvány 2004-es kiadásában ugyanakkor már nem szerepelt, ott a record fogalmi elemei között, mint információra hivatkozik.³⁹

A nemzetközi szakirodalomban, szabványokban számos esetben kiemelt figyelem irányul az irat funkciójára, illetve a megőrzés követelményére, amely definíció jelleggel is megjelenik. Jenkinson szerint a levéltár részét képező iratok lényegi eleme, hogy valamely hivatalos ügy részét képezzék és hivatalos hivatkozás céljából megőrizték.⁴⁰ Az Amerikai Egyesült Államok szövetségi törvénye 1943-ban a fogalom egyik kritériumaként határozta meg, hogy a *record* olyan dokumentáció, amelyet egy szövetségi ügynökség készített vagy kapott, illetve szövetségi törvény szerinti vagy közérdekű ügylethez (*public business*) kapcsolódik, és amelyet az ügynökség vagy annak jogutódja megőriz, vagy megőrzésre alkalmasnak tart a szervezet, funkciók, politikák, döntések, eljárások, műveletek vagy egyéb tevékenységek bizonyítékeként.⁴¹ Schellenberg a szövetségi törvény ismertetése mellett általános érvennyel fogalmazza meg az irat fogalmát, hangsú-

³⁵ “Document(s) produced or received by a person or organisation in the course of business, and retained by that person or organisation.” MoReq 2001, 7.

³⁶ MoReq 2 – *Model Requirements for the management of electronic record. Update and Extension*. Luxemburg, 2008, 17.

³⁷ Uo. 16.

³⁸ ISO 15489-1 *Information and documentation - Records management*. 2001, 3.

³⁹ ISO 15489-2004 *Information and documentation - Records management*. 2004.

⁴⁰ Jenkinson: i. m. 4–7.

⁴¹ 44 U.S. Code, 1964 ed., § 366, July 7, 1943, ch. 192, §1, 57 Stat. 380

lyozva a tevékenység bizonyítását és az ennek érdekében történő megőrzés kulcsszerepét.⁴²

Sashegyi Oszkár Schellenberg művéről írt ismertetésében az iratanyag meghatározása kapcsán annak két elemét tartja kiemelendőnek, mint a *record* lényege: az ok, ami miatt létrehozzák és azt az értéket, amely miatt azok megőrzésre kerültek.⁴³

Az 1983-as ausztrál *Archives Act* szerint a *record* olyan – az 1903-as törvény fenti definíciója szerinti – dokumentumot vagy tárgyat jelent, amelyet bármilyen formában (beleértve az elektronikus formát is) információtartalma vagy valamely eseménnyel, személlyel, körülménnyel vagy dologgal fennálló kapcsolata miatt megőriznek.⁴⁴

Az ICA által kiadott levéltári terminológiai szótár 1984-es változata az ausztrál gyakorlathoz hasonlóan elkülönítette a dokumentum és record fogalmát. A dokumentumot az információ és a hordozó (medium) kombinációjaként értelmezte, amely annak tanúsítására használható.⁴⁵ A *record* pedig rögzített információ (dokumentum) formától és médiumtól függetlenül, amelyet valamely ügynökség, intézmény, szervezet vagy magánszemély hozott létre, vagy kapott meg jogi kötelezettségei teljesítése vagy üzleti tranzakció során.⁴⁶ Ez a megoldás tehát – az 1983-as ausztrál levéltári törvényhez hasonlóan – külön kezelte a dokumentumot mint adategyüttest, amelyet abban az esetben tekintett *record*-nak, ha az egy szervezet, vagy személy tevékenysége során keletkezett. A *record* fogalom alapját jelentő dokumentum esetében ugyanakkor még nem szakad el az adat és a hordozó egységének tételétől.

Az 1997-es ICA-útmutató is az irat lényegi elemének tekintette, hogy azt intézményi vagy egyéni tevékenység során vagy annak befejezésekor kaptak, vagy állítottak elő és olyan tartalmat, kontextust és struktúrát tartalmaz, amely elegendő a tevékenység bizonyításához.⁴⁷

A DOD 5015.2. szabvány az Amerikai Egyesült Államokban jellemző alapokon hangsúlyozza a funkció és a megőrzés kérdését. A szabvány szerint az irat (*record*)

⁴² T. R. Schellenberg: *Modern archives. Principles and techniques*. Chicago, 1957, 16.

⁴³ Sashegyi Oszkár: T. R. Schellenberg: *Modern archives. Principles and techniques*. Chicago, 1956. *Levéltári Közlemények*, 29. (1959) 109–113., 111.

⁴⁴ AAA. 1983. 3.1.

⁴⁵ "A combination of medium and the information recorded on or it, which may be used as evidence or for consultation." Emellett az egyedi irat értelemben is megjelenik. (Dictionary of archival terminology = Dictionnaire de terminologie archivistique: English and French with equivalents in Dutch, German, Italian, Russian and Spanish. Szerk: Peter Walne. 1984, (a továbbiakban: DoAT 1984.) 63.

⁴⁶ "Recorded information (documents) regardless of form or medium created received and maintained by agency, institution, organisation or individual in pursuance of its legal obligations or in the transaction of business." Uo. 137.

⁴⁷ "A record is recorded information produced or received in the initiation, conduct or completion of an institutional or individual activity and that comprises content, context and structure sufficient to provide evidence of the activity." ICA GMER. 1997, 22.

az „[...] amelyet vagy az Egyesült Államok kormányának ügynöksége kapott meg szövetségi törvény értelmében, vagy ezzel összefüggésben közüzemi ügylettel és az által megőrzött vagy megőrzésre alkalmas az ügynökség vagy jogutódja a szervezet, a funkciók, az irányelvek, a döntések bizonyítékeként, eljárások, műveletek vagy a kormány egyéb tevékenységei miatt, vagy az adatok értéke miatt.”⁴⁸

Az ISO 15489: *Information and documentation – Records management* szabványa szintén az irat funkcióját emeli ki kulcselemként. Az irat (*record*) – azóta is alkalmazott fogalom meghatározása szerint – „adott szerv vagy személy üzletvitelére vagy törvényi kötelezettségeinek teljesítése során keletkezett, fogadott, bizonyítékként vagy egyéb célból kezelt információ.”⁴⁹

A MoReq 2001-es első kiadásában az irat fogalmát mintegy ráépíti a dokumentum külön meghatározására, amely a szabvány értelmezésében „személy vagy szervezet által üzleti tevékenysége során előállított vagy kapott dokumentum(ok), amelyeket az adott szervezet, vagy személy megőriz”.⁵⁰

Az irat fogalmának meghatározásában újabb keletű nézetként felmerült a reprezentációs nézőpont, amely az irat funkciója és a létrehozója szempontjából általánosabb megfogalmazás irányába mozdul el a korábbi megközelítésektől az irat által tanúsított eseménynek a legfőbb lényegi elemként történő kiemelésével. Geoffrey Yeo 2007-ben megjelent tanulmányában a korábbi definíciókkal ellentmondásban nem álló, de azoktól eltérő megközelítésű reprezentációs nézetet javasolt megfontolásra. Ezen megközelítés szerint az iratok egyes tevékenységek állandó reprezentációi, amelyeket a résztvevők vagy azok megbízottjai hoztak létre.⁵¹ A megközelítést ugyanakkor az iratkezelés területén kidolgozásra kerülő szabványok nem vették át. Ezen normák minden esetben valamely iratképző működéséhez kötik az irat fogalmát, amely Yeo definíciójában elsikkad, ezzel az irat egy fontos lényegi elemét, annak rendeltetésszerű irattári helyét hagyja figyelmen kívül.

Az irat fogalmának az ISO 15489-1:2016 szerinti, illetve annak a fentiekben kifejtett lényegi elemeinek (információ, szerv vagy személy tevékenysége során keletkezik, megőrzésre kerül) megfelelő meghatározása számos ország jogrendszerébe átkerült. Az implementáció azonban mindenhol a helyi viszonyokra épült, és

⁴⁸ DoD Directive 5015.2 1997. 25., DoD Directive 5015.2 2000., DoD Directive 5015.2 2002., DoD Directive 5015.2 2005.

⁴⁹ ISO 15489 – 2001. 3. vö. ISO 15489-1 *Information and documentation – Records management*. 2016, 2. „Information created, received, and maintained as evidence and information by an organisation or person, in pursuance of legal obligations or in the transaction of business.”

⁵⁰ „Document(s) produced or received by a person or organisation in the course of business, and retained by that person or organisation.” MoReq. 2001, 7.

⁵¹ „persistent representations of activities, created by participants or observers or their authorized proxies.” Geoffrey Yeo: Concepts of Record (1): Evidence, Information, and Persistent Representations. *The American Archivist*, 2007, 2. sz. 315–343., 345.

annak megvalósítása több esetben csak az egyes elemekre épült, más esetben pedig attól érdemben eltérő megközelítés valósult meg.⁵²

Érdekes ellenpélda az irat ezen modernnek tekinthető szemléletére a hatályos orosz szabályozás, amely továbbra is a fizikai adathordozóhoz (*материальный носитель*) köti az archív dokumentum fogalmát, miszerint az irat olyan fizikai hordozó, amelyen adat van.⁵³

A német iratkezelés elmélete szempontjából érdekes példa a Német Szövetségi Köztársaság minisztériumainak működését szabályozó 2001-ben kiadott ügyrend, a *Registrierungsrichtlinie*. A szabályozás szerint a Dokument „*egyetlen iratdarab, papíralapon vagy elektronikusan keletkeztetve és kezelve, legyen az fax, e-mail, adatbank vagy egyéb adat. Ide tartozik minden olyan kiegészítő adat (pl. metaadatok), melyek az információk megértéséhez szükségesek*”.⁵⁴ Ismertetésében Haraszi Viktor kiemeli, hogy a szabályozásban „*az elektronikus irat hagyományos irattól történő egyik fő megkülönböztető eleme, hogy az elektronikus irat az irat tartalmát és élettörténetét leíró adatokat is magával hordozza*”.⁵⁵ A 2012-ben megjelent (a DOMEA koncepciót felváltó) *Organisationskonzept elektronische Verwaltungsarbeit* (a továbbiakban: OeV.) már kimondottan az elektronikus iratok szempontjából közelíti meg a kérdést. A *Registrierungsrichtlinie* dokumentum fogalmának azon elemét, miszerint az irat (*Dokument*) részét képezi az azt leíró metaadat is, továbbfejlesztve magát a leíró adatot tekinti a dokumentum lényegi elemének. Eszerint az irat (*Dokument*) logikai egységét képviseli, és egy vagy több egyedi objektumból (dokumentumok, például PDF vagy Office fájlok, képek) állhat. Az irat az egyes objektumok logikai „héja” és metaadatokkal írja le azokat, például iratszám, feladó, tárgy, ügyiratszám, kifejezés stb.⁵⁶ Ez a megközelítés érdemben eltér az egyes levéltári és iratkezelési vonatkozású szabványoktól és lényegében csak elektronikusan, valamely iratkezelő rendszerben kezelt iratok esetében alkalmazható, így az irat levéltári vagy akár iratkezelési megközelítésű fogalmának általános megragadására véleményem szerint nem alkalmas.

⁵² Austria *Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Denkmalschutzgesetz*. Fassung vom 28. 10. 2021. 25. § (2), Nagy Britannia PRA 1958. 10. (1). Egyesült Államok 44 U.S. Code, 3301.§, Németország BArchG 1.§ (10) „*Unterlagen: Aufzeichnungen jeder Art, unabhängig von der Art ihrer Speicherung.*”

⁵³ Федеральный закон “Об архивном деле в Российской Федерации” от 22. 10. 2004. N 125-ФЗ (последняя редакция) [„Levéltári ügyekről az Orosz Föderációban” szövetségi törvény, 2004. 05. 10., N 125-FZ (utolsó kiadás)]. 3. § (2) bekezdés.

⁵⁴ *Moderner Staat – Moderne Verwaltung: Registrierungsrichtlinie für das Bearbeiten und Verwalten von Schriftgut in Bundesministerien*. Berlin, 2001, 7., Haraszi Viktor: A Domea©-konceptió és hatása az elektronikus iratkezelésre Németországban. *Levéltári Szemle*, 2007. 2. sz. 36–46., 37.

⁵⁵ Uo. 37.

⁵⁶ *Organisationskonzept elektronische Verwaltungsarbeit – Glossar*. Berlin, 2018, (https://www.verwaltung-innovativ.de/DE/Verwaltungsdigitalisierung/orgkonzept_everwaltung/orgkonzept_everwaltung_node.html utolsó letöltés ideje: 2021. október 26.).

Az elektronikus iratok jelentette kihívás kezelésére az elektronikusan vezetett iktatókönyvek rohamos elterjedése és az elektronikus iratok szélesebb körű használatára vonatkozó kormányzati igény hatására a 2003 novemberében elindult Közigazgatási Szervek Egységes Iratkezelés (KEIR) projekt vállalkozott.⁵⁷ A projekt kitűzött célja az állampolgári ügyek gyorsabb, rugalmasabb és nyomon követhető módon történő elintézése érdekében az elektronikus ügyintézés alapjainak megteremtése volt. A projekt a hagyományos és elektronikus iratokat egyenrangúan, azonos szabályrendszer mentén kívánta kezelni az európai gyakorlat figyelembevételével és a közfeladatot ellátó szervek körére kiterjedően.⁵⁸

Ez szükségessé tette az iratkezelés egyes aspektusainak elvi újragondolását is. A projekt keretében a MoReq fogalomkészletét vették alapul, amely azonban a magyar jogszabályi környezettel és iratkezelési gyakorlattal nehezen volt összeegyeztethető, amely terminológiai problémákhoz vezetett. A tervezetben tetten érhető a MoReq-nek, a dokumentumot (ami módosítható és nem feltétlenül megőrzendő), valamint az iratot (nyilvántartásba vett, megőrzendő és nem módosítható) elkülönülten kezelő felfogása. A MoReq előírásainak adoptálására vonatkozó szándék szempontjából felmerült a magyar gyakorlat erőteljes kritikája, amely eszerint „összemossa az irat és a dokumentum fogalmát”.⁵⁹ A dokumentum és irat fogalmának elkülönítése ugyanakkor nem illeszkedett a hazai gyakorlatba. Emellett főleg informatikai oldalról sok esetben következetlenül alkalmazták az irat és a dokumentum fogalmának megkülönböztetését.⁶⁰

Az irat fogalmát – a felsorolási szakaszban foglaltak miatt – leszűkítő értelműnek találták, ugyanakkor felmerült a „nem módosítható” kitétel rögzítése is az irat fogalommeghatározásában. Az elkészült tervezet szerint így az irat „*valamely szerv működése, vagy személy tevékenysége során keletkezett, vagy hozzá érkezett, rendeltetésszerűen nála maradó, nem módosítható, egy egységként kezelendő rögzített információ, adategyüttes, amely megjelenhet papíron, mikrofilmen, mágneses, elektronikus, vagy bármely más adathordozón, tartalma lehet szöveg, adat, grafikon, hang, kép, mozgókép vagy bármely más formában lévő információ vagy ezek kombinációja*”.⁶¹

Az Ltv.-nek a projekt alapján megvalósult módosítása – a fogalommeghatározásban az irat megváltoztathatatlanságára vonatkozó külön kitétel helyett – csak a „rögzített információ” fordulatot alkalmazta. Az új fogalom szerint iratnak „*vala-*

⁵⁷ *Levéltári Kézikönyv*. Szerk: Körmendy Lajos. Budapest, 2009, 385.

⁵⁸ Kakuk Ilona: *Beszámoló a KEIR Projekt eredményeiről*, 2004. november 4. [ppt] (<https://slideplayer.hu/slide/11695023/3>. (utolsó letöltés ideje: 2021. október 26.).

⁵⁹ Füzzesi Tamás: *A MOREQ, MOREQ2 és a KEIR [2004]* (https://irms.org.uk/resource/resmgr/moreq/presentations/dmslabor_ppt_378.ppt; 11. (utolsó letöltés ideje: 2021. október 25.).

⁶⁰ Haraszti: i. m. 37.

⁶¹ Kakuk: i. m. 10.

mely szerv működése vagy személy tevékenysége során keletkezett vagy hozzá érkezett, egy egységgént kezelendő rögzített információ, adategyüttes, amely megjelenhet papíron, mikrofilmen, mágneses, elektronikus vagy bármilyen más adathordozón; tartalma lehet szöveg, adat, grafikon, hang, kép, mozgókép vagy bármely más formában lévő információ vagy ezek kombinációja” minősült.⁶²

A levéltári törvény 2019-ben megindult felülvizsgálata során az irat fogalmában szereplő részletes felsorolás már szükségtelennek látszott, amely már nem a hagyományos értelmezés kitágítását segíti elő, hanem inkább az esetleges – a felsorolás elemeire történő – leszűkítő, a jogalkotói szándékkal ellentétes jogszabály-értelmezés kockázatát hordozza. Ennek révén sor került az irat fogalommeghatározásának egyszerűsítésére. A hatályos magyar szabályozás szerint az irat *„valamely szerv működése vagy személy tevékenysége során keletkezett vagy hozzá érkezett, bármely jelrendszerrel és adathordozón rögzített, egy egységgént kezelendő rögzített információ, adategyüttes”*.⁶³

Az irat modernnek tekinthető fogalommeghatározásait összegezve három kulcselem kiemelését tartom indokoltnak, melyekből a hazai levéltárelmélet és jogi gyakorlat szempontjából különösen az első két elemet tartom lényegesnek.

1. *adategyüttes* – Az információ maga elszakad a hordozójától, attól független. A korai definíciók még szükségesnek látták ennek a körülménynek a kiemelését, illetve felsorolás jelleggel megerősíteni (lásd: papír, térkép, fénykép, géppel olvasható anyag és egyéb dokumentumanyag, függetlenül a fizikai formától vagy jellemzőitől). Mivel az információ fogalom magában foglalja ezt, mostanra ez mintegy „lekopott” a definíciókról és anakronisztikussá vált.

2. *szerv vagy személy tevékenysége során keletkezik* – Az irat szempontjából nem a tevékenység, a „tranzakció” a lényegi elem, hanem az, aki vagy amely szerv létrehozta, vagy kapta valamely tevékenységével összefüggésben. Az irat minden esetben az „iratképző” szempontjából értelmezhető.

3. *rögzített* – Számos szabvány és jogi szabályozás hangsúlyozza, hogy iratnak a megőrzésre kerülő adategyüttesek minősülnek, valamint, hogy a megőrzésre kerülő iratok funkciója az iratképző tevékenységének tanúsítása, az iratok által reprezentált tranzakciók bizonyítása, ugyanakkor ez közel sem minden esetben megjelenő és kötelező eleme az irat definitív meghatározásának.

A hatályos magyar jogi szabályozás szempontjából az iratot *valamely szerv működése vagy személy tevékenysége során keletkezett vagy hozzá érkezett, bármely jelrendszerrel és adathordozón rögzített, egy egységgént kezelendő rögzített információ, adategyüttes* formában meghatározó definíció, véleményem szerint megfelelően határozza meg a fogalom lényegét és alkalmas mind levéltári, mind iratkezelési szempontból az iratok teljes körének szabatos leírására.

⁶² A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény módosításáról szóló 2005. évi CXLIX. törvény. 1. § (1) bekezdés.

⁶³ 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről. 3. § c) pont Hatályos: 2020. július 1-től.

**ELTÉRÉSEK AZ ELEKTRONIKUS
ÁTADÁSI CSOMAGOKRA VONATKOZÓ
JOGSZABÁLYI HÁTTÉRBE
Észrevételek, javaslatok a 34/2016. sz. EMMI rendelet
és a 3/2018. sz. BM rendelet jogharmonizációjára**

Integrált Jogalkotási Rendszer – a jogharmonizáció szükségességének felmerülése

2019. október 24-én megjelent a *Magyar Közlöny*ben egy kormányhatározat 1612/2019. számmal, amely az Integrált Jogalkotási Rendszer bevezetéséről és a bevezetés ütemezéséről rendelkezett.

Az Integrált Jogalkotási Rendszert (IJR) a Közigazgatás- és Közszolgáltatás-fejlesztési Operatív Program keretében megvalósítva, zárt informatikai rendszernek tervezték, magába foglalva a jogszabályalkotás előkészítésétől kezdve a törvények és egyéb jogszabályok kihirdetéséig keletkezett valamennyi iratot. Modulós rendszerként készült el. Négy modulja: ParLex – törvényalkotási alrendszer, EUConfLex – uniós jogharmonizációs alrendszer, GovLex – kormányzati jogalkotási alrendszer, LocLex – önkormányzati jogalkotási alrendszer. Első ütemben a ParLex már 2017-től működött, az összes modul éles üzembe állását 2019 októberében optimistán 2020. augusztus 1-jére ütemezték.¹

2021. február legelején a Magyar Nemzeti Levéltár meghívást kapott érintett félként a GovLex alrendszer követelményspecifikációjának részletes tárgyalását megvitató egyeztetésekre az IJR kialakítására kötelezett konzorciumtól. A GovLex a kormányzati jogalkotásban érintett közfeladatot ellátó szervek részére egy globális iktatókönyvet kínál fel egy-egy jogalkotási folyamatban keletkezett valamennyi iratuk nyilvántartására, vagyis az alrendszerben iratokat nyilvántartásba vevő szervezetek a saját iktatókönyvükben az iratot nem kell nyilvántartásba venni. Az alrendszer minden egyes jogszabályalkotási folyamathoz egy-egy főszámot – az IJR terminológiájában mappát – rendel, az iratot keletkeztető és az IJT-hez hozzáféréssel rendelkező szervezetnek az iktatásra kerülő irataikat az adott főszám alatti alszámokon szükséges nyilvántartásba venniük. Az iktatószám az iratot keletkeztető szerv kódját, az irat verziószámát tartalmazza, a GovLex-ben keletkezett irat hitelesnek tekintendő. Az alrendszer rendelkezik a rendszeren kívül keletkezett irat hite-

¹ https://www.parlament.hu/documents/10181/5568475/HB_t%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3_IJR+bevezet%C3%A9se.pdf/ad4a6e83-7ee1-aada-1a70-6bccf2520a3e?t=1594368443067 (utolsó letöltés ideje: 2022. január 12.).

lesen a rendszerben elhelyezésének import funkciójával, és a rendszerben keletkezett irat szükséges esetben export funkciójával). Az általános iratkezelési gyakorlatunktól eltérően a GovLex nem az ügy egészéhez (mappának vagy főszámnak) rendel irattári tételszámot, hanem az egyes ügydarabokat (iratokat) önállóan látja el tételszámokkal – ebből adódóan egy-egy jogszabályalkotási folyamat egyes iratai lehetnek selejtezhetőek vagy nem selejtezhetőek –, és a minisztériumokban kialakult iratkezelési gyakorlat szerint maradandó értékű iratként csak a tárcsa összesített véleményét tartalmazó iratot vagy iratokat veszik nyilvántartásba, a további tárcán belüli véleményező iratok selejtezhetőek mint nem maradandó értékű iratanyag.²

A Magyar Nemzeti Levéltár a GovLex működési feltételek részleteinek kidolgozási folyamatában elsősorban az IJR iratkezelése során a működtető szoftver által kezelt metaadatok és az elektronikus iratok levéltárba adási protokolljának kialakításában kapott feladatot. A levéltárunk 2021. február 19-én kapta meg az IJR v4.0 verziószámú követelményspecifikációba foglalt metaadatstruktúra-tervezetet áttekintésre. Az IJR metaadat-tervezete *a közfeladatot ellátó szerveknél alkalmazható iratkezelési szoftverekkel szemben támasztott követelményekről* szóló 3/2018. (II. 21.) BM rendelet (a továbbiakban: BM rendelet) 1. mellékletében meghatározott metaadat-elemekből épült fel. A tervezet tartalmazta az IJR működtetésére vonatkozóan relevánsnak tartott metaadatokat, vagyis a mellékletben 33. szám alatt kialakított „Hivatkozási szám” érkeztetési leíró adaton kívül a 35–66. (iktatás, kiadmányozás), a 61–109. (irattári kezelés, selejtezés, levéltárba adás), a 115–120. (iktatókönyv) és a 128–151. (irattári terv, naplózás, ügyirat) számok alatt kialakított leíró adatokat, összesen 68 metaadatot.

A GovLex követelményspecifikáció szerint az informatikai rendszernek képesnek kell lennie – a maradandó értékű, elektronikus iratok levéltárba adása érdekében – elektronikus átadási csomagok úgynevezett SIP csomagok készítésére. A kötelezettség teljesítéséhez az IJR metaadat-struktúrájának összhangban kell állnia a SIP csomag sikeres elkészítéséhez és a levéltári archiváló rendszerbe betároláshoz *az elektronikus formában tárolt iratok közlevéltári átvételének eljárásrendjéről és műszaki követelményeiről* szóló 34/2016. (XI. 30.) EMMI rendelet (a továbbiakban: EMMI rendelet) 2. mellékletében az iratkezelési szoftverből történő iktatási nyilvántartással történő átvételre vonatkozó követelményekben kötelezően meghatározandó – nem opcionális – metaadatokkal.³ Habár a probléma az IJR kapcsán

² A levéltári törvény módosítása – az IJR-ben nyilvántartott iratoknak az általánostól eltérő iratkezelési követelményeire, az IJR egyedi iratkezelési szabályzatára vonatkozóan – 2021. augusztus 1-jei hatállyal a 2021. évi LXVII. törvény 1–3. §-ai által megtörtént, az IJR iratkezelési szabályzatát részleteiben szabályozó kormányrendelet azonban még nem került kihirdetésre.

³ ISADG magyar fordítása: <https://archivportal.hu/index.php/leveltarosoknak/leveltari-szabvanyok/> (utolsó letöltés ideje: 2022. november 11.). EAD szabvány leírása angol nyelven: <https://www.loc.gov/ead/index.html>. ISADG-EAD összevetés: új URI elérhetőség: https://www.loc.gov/ead/tglib/appendix_a.html. <https://archivportal.hu/index.php/leveltarosoknak/leveltari-szabvanyok/> (utolsó letöltés ideje: 2022. november 11.).

merült fel, a két jogszabály közti harmonizáció hiányában a jövőt tekintve minden olyan levéltár részére történő iratátadás kapcsán potenciálisan felmerülhet majd, ahol az átadó iratkezelési rendszerében a SIP állományokat előállító modult első-sorban a BM rendelet mentén implementálják. Ennek folyamánaképpen minden egyes esetben számítani lehet majd az IJR esetében történthez⁴ hasonló külön egyeztetési folyamatokra és az utólagos szoftvermódosításokkal együtt járó idő- és erőforrásigényes koordinációra.

A két jogszabály közti eltérések a kötelező metaadatok vonatkozásában

Az összehasonlítás eredményeképpen világossá vált, hogy a BM rendelet metaadat-készletéből – a rendelet 1. számú mellékletében rögzített metaadatok rendelkezésre állásuk esetén kötelezően rögzítendő információk és nem opcionálisak – hiányzik huszonnégyszer, az EMMI rendeletben meghatározott kötelező metaadat. A metaadatok többsége az iratanyag vertikális tagozódását tekintve nem egy, hanem általában kettő iratszintet, esetleg több irattípust érint. A BM rendelet 1. mellékletében érintett metaadat-csoportok és metaadatok (metaadat megnevezése az EMMI rendelet 2. melléklet szerint):

- a) IV. IKTATÁS METAADATAI – 8 metaadat hiányzik (ügyirat és irat, vagy egyik vagy másik szintre vonatkozóan, részletesebben lásd Táblázat): metaadat-leírás azonosító, irathierarchia szintje, felelős, besorolás dátuma, idő(kör) kezdete, idő(kör) vége, hozzáférési korlátozások, felhasználási korlátozások;
- b) X. IKTATÓKÖNYV METAADATAI – 6 metaadat hiányzik: metaadat-leírás azonosító, irathierarchia szintje, idő(kör) kezdete, idő(kör) vége, hozzáférési korlátozások, felhasználási korlátozások;
- c) XII. IRATTÁRI TERVRE VONATKOZÓ METAADATOK – 10 metaadat hiányzik (irattári tervre és/vagy irattári tételre vonatkozóan, részletesebben lásd Táblázat): metaadat-leírás azonosító, metaadat-leírás megnevezés, irattári terv azonosító, irathierarchia szintje, készítési idő, érvényességi idő kezdete, érvényességi idő vége.

További hét, az EMMI rendelet 2. mellékletében kötelezőként meghatározott metaadatot tartalmaz ugyan a BM rendelet 1. melléklete, azonban a két rendeletben meghatározott metaadatok tartalmi azonosságához a BM rendeletben kialakított metaadat-mezők átalakítása, pontosítása szükséges. A BM rendelet 1. mellékletében érintett metaadat-csoportok (metaadat megnevezése előtt a melléklet szerinti sorszám):

⁴ Az IJR követelményspecifikáció 0.10-1_MNL verziója – 2021. május 3. – bővítette a 3/2018. BM. (II. 21.) rendeletből hiányzó metaadat mezőkkel az IJR metaadat struktúráját.

- a) IV. IKTATÁS METAADATAI – 2 metaadat: 36. Iktatás időpontja, 61. Ügyirat lezárási időpontja;
- b) X. IKTATÓKÖNYV METAADATAI – 1 metaadat: 120. Iktatóhely egyedi azonosítója;
- c) XII. IRATTÁRI TERVRE VONATKOZÓ METAADATOK – 4 metaadat: 128. Irattári terv., 133. Alapértelmezett megőrzési mód, 134. Alapértelmezett megőrzési időegység, 135. Alapértelmezett megőrzési idő érték.

A rendeletmelléletek tartalmának eltérésére magyarázat lehet, hogy eltérő elvek mentén készültek el a kialakított metaadat-szerkezetek. Az EMMI rendelet metaadatainak meghatározásakor a legfontosabb vezérelvek a leírt iratanyag vertikális tagolódása (ügyirat-nyilvántartott irat) és a megkívánt irattípusok (iktatókönyv-irattári terv) szerint a szükséges metaadatok meghatározása voltak. A BM rendelet az iratkezelési folyamatokat határozta meg fő rendező elvként a metaadat-szerkezet kialakításban, másodlagos szerepkört kapott az iratanyag vertikális tagolódása. A különböző iratkezelési részfolyamatokhoz kialakított metaadat-csoportokból szükséges összerakni egy-egy iratanyag szint metaadatait. A rendeletek metaadatainak összehangolása kétségtelenül nem könnyű feladat, de legalább a közigazgatási egyeztetés folyamatában érdemes lett volna megejteni.

A metaadatok tartalmában megfigyelt eltéréseket, javaslatként egy későbbi BM rendelet módosításhoz egy táblázatban össze lehet foglalni (lásd Táblázat).

Bázis értéként kezelendő az EMMI rendelet, hiszen a BM rendelet értelmezésében használható minősítésű iratkezelési szoftvereknek a levéltár részére tovább őrzésre befogadható elektronikus átadási csomagot az EMMI rendelet szerinti metaadatokkal kell elkészíteni.

A Táblázatban általános problémaként jelenik meg a dátum típusú mezőkre vonatkozóan, hogy a BM rendelet 1. számú mellékletében jelzett formában a mezőformátumok egy része elavult, célszerű a nemzetközi elvárásokhoz – elsősorban az EAD előírásaihoz – igazodva az érintett mezőket átalakítani.

A Táblázat levéltári oldalról megfogalmazott javaslatokat tartalmaz, a levéltárba adás szempontjából érdektelen iratfajtával az iratpéldánnyal nem foglalkozik.

A Táblázat utolsó két oszlopában tájékoztató jelleggel megjelennek az egyes metaadat mezőkhöz kapcsolódó EAD mezők az EMMI rendelethez készült adatséma szerint, valamint az ISAD(G) leíró mezők (amely mezőknél a 26 leíróadat valamelyik elem releváns érték).

Az EMMI rendelet metaadataira vonatkozóan két megjegyzést érdemes tenni: A rendelet mellékleteiben kihirdetett átadási csomagtípusokhoz rendelt metaadatok ugyan a nemzetközi szabványoknak megfelelően készültek el (EAD, ISADG), azonban egy esetleges rendeletmódosításkor egyes leíró mezők opcionálisból kötelezővé tétele átgondolásra érdemes lehet (például: ügyirat, irat nyelve jelentősen segítheti a tárolt információ kutathatóságát). Az átadási csomagok metaadat-szer-

kezetei (2–4. mellékletek) kompromisszumok eredményei, nem egy vagy több kötelezően alkalmazandó nemzetközi szabvány magyar gyakorlatba átültetése.⁵

Az EMMI rendelet metaadat-szerkezetének a kialakításának elve nem szorul azonnali átalakításra, a rendelet mellékleteiben meghatározott metaadat-elemek, a nemzetközi levéltári életben ma még széles körűen használt EAD 2002-es 2. verziójának szabályrendszere alapján készültek el. 2019-ben azonban már publikálásra került az EAD3 1.1.1 verzió, és várhatóan átveszi a korábbi verzió szerepét (a 2002-es EAD verzióhoz fejlesztések már nem készülnek). Egy esetleges EMMI rendelet módosításkor célszerű már az új verzió eszközkészletét, szabályrendszerét áttekintve felülvizsgálni a rendelet mellékleteinek metaadat-szerkezetét.

A BM rendelet 1. mellékletének átalakítására javasolt leíró adatokkal készült táblázat a következő oldalakon (minden módosítás dőlt betűvel, aláhúzottan szedve):

⁵ A 34/2014/2016. (XI. 30.) EMMI rendelet 2. mellékletének 2.6 pontjában meghatározott 23. sor-számú és „Címzett címe” metaadat vélhetően elírás következtében kötelező metaadatként került kiadásra, ezt a rendelet esetleges módosításakor opcionálissá kell állítani.

Sorszám	Sorszám a BM rendelet 1. mell. sz.vagy új metaadat	Megnevezés	Mező típusa	Mező felépítése, korlátozások	Megjegyzés	Kapcsolódó entitás	EAD elem	ISADG leírás száma
IV. IKTATÁS METAADATAI								
1.	új metaadat	<u>Metaadat-leírás azonosító</u>	<u>Betűt és számot egyaránt tartalmazó mező</u>	<u>Maximum 50 karakter</u>	<u>A metaadat-leírás egyedi azonosítója. Értéke alapértelmezetten azonos az ügyirat, irat, irat-példány iktatószámával.</u>	<u>Ügyirat, irat</u>	<eadheader><eadid>, Az iktatószám maga természetesen továbbra is külön megadandó az <archdesc><did><unitid> tag-ben!	3.1.1
2.	új metaadat	<u>Irathierarchia szintje</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Konstans érték. irat: "record", ügyirat: "file"</u>	<u>Az ügyiratnak, iratnak az irathierarchiában betöltött helye, a leírási szintje. Konstans értéke ügyirat: „file”, irat és irat-példány: „record”</u>	<u>Ügyirat, irat</u>	Ügyirat:<archdesc LEVEL="file">, Irat és irat-példány:<archdesc LEVEL="otherlevel" OTHERLEVEL="record">	3.1.4

3.	<u>36</u>	Iktatás időpontja	Dátummező (év, hónap, nap, óra, perc, <u>másodperc</u>)	<u>éééé-hh-nnTóó:pp:mppl</u> : 2022-01-29T15:10:33	Az irat, <u>a főszám</u> iktatószámának időpontja.	<u>Ügyirat, irat</u>	„<archdesc><did><unitdate label="originated_date">	3.1.3
4.	új metaadat	<u>Felelős</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Maximum 50 karakter</u>	<u>Az ügy elintézéséért felelős, megfelelő jogosultsággal rendelkező természetes személy(ek) vagy szervezeti egység.</u>	<u>Ügyirat</u>	<archdesc><did><origination label="owner"><name>	3.2.1
5.	<u>61</u>	Ügyirat lezárási időpontja	Dátummező (év, hónap, nap, óra, perc, <u>másodperc</u>)	<u>éééé-hh-nnTóó:pp:mp</u>	<u>A Korm. rendelet 64. § (5) bekezdése alapján ezen időpontot követő naptól kell számolni az őrzési időt.</u>	Ügyirat	„<archdesc><did><unitdate label="closed_date">	3.1.3
6.	új metaadat	<u>Besorolás dátuma</u>	<u>Dátummező (év, hónap, nap)</u>	<u>éééé-hh-nn</u>	<u>Az irattári tételbe sorolás pontos időpontja. ISO8601</u>	<u>Ügyirat</u>	<archdesc><fileplan><p><date TYPE="classification date">	-

Sorszám	Sorszám a BM rendelet 1. mell. sz.vagy új metaadat	Megnevezés	Mező típusa	Mező felépítése, korlátozások	Megjegyzés	Kapcsolódó entitás	EAD elem	ISADG leírás száma
7.	új metaadat	<u>Idő(kör) kezdete</u>	<u>Dátummező</u> (év, hó, nap)	éééé-hh-nn	<u>Az ügyirat létrehozásának kezdete. Értéke megegyezik az irat, főszám iktatásának időpontja metaadat értékével. ISO8601</u>	<u>Ügyirat, irat</u>	<archdesc><did> <unitdate label="coverage_from">	3.1.3
8.	új metaadat	<u>Idő(kör) vége</u>	<u>Dátummező</u> (év, hó, nap)	éééé-hh-nn	<u>Az ügyirat létrehozásának vége. Értéke megegyezik az ügyirat, irat lezárási időpontja metaadat értékével. ISO8601</u>	<u>Ügyirat, irat</u>	<archdesc><did> <unitdate label="coverage_to">	3.1.3
9.	új metaadat	<u>Hozzáférési korlátozások</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Maximum 50 karakter</u>	<u>Az iratanyag tartalmának hozzáférhetőségét, annak korlátozását, illetve a hozzáférést befolyásoló információ.</u>	<u>Irat</u>	<archdesc> <accessrestrict><p>	3.4.1

10.	új metaadat	<u>Felhasználási korlátozások</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Maximum 50 karakter</u>	<u>Az iratanyag reprodukcióját érintő korlátozásokhoz kapcsolódó leírás. Szükséges azt is rögzíteni, ha nincs a reprodukcióval kapcsolatos korlátozás.</u>	<u>Irat</u>	<archdesc> <userrestrict><p>	3.4.2
X. IKTATÓKÖNYV METAADATAI								
11.	új metaadat	<u>Metaadat-leírás azonosító</u>	<u>Betűt és számot egyaránt tartalmazó mező</u>	<u>Maximum 10 karakter</u>	<u>A metaadat-leírás egyedi azonosítója. Alapértelmezett n azonos az iktatókönyv egyedi azonosítójával.</u>	<u>Iktatókönyv</u>	<eadheader><eadid>	3.1.1
12.	új metaadat	<u>Irathierarchia szintje</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Konstans érték: "REGIS-TER"</u>	<u>Az iktatókönyvnek az irathierarchiában betöltött helye, a leírás szintje. Iktatókönyv esetében konstans érték: „Iktatókönyv”, amelynek reprezentációja: „REGISTER”.</u>	<u>Iktatókönyv</u>	<archdesc level="otherlevel" otherlevel="register">	3.1.4

Sorszám	Sorszám a BM rendelet 1. mell. sz.vagy új metaadat	Megnevezés	Mező típusa	Mező felépítése, korlátozások	Megjegyzés	Kapcsolódó entitás	EAD elem	ISADG leírás száma
13.	120	Iktatóhely egyedi azonosítója (<u>iratkép-ző neve</u>)	Betűt és számot egyaránt tartalmazó mező	Maximum 100 karakter	A szerv iratkezelési szabályzata alapján képzett, meghatározott formátumú azonosító.	Iktatókönyv	<archdesc><did> <originati-on><corpname>	3.2.1
14.	új metaadat	<u>Idő(kör) kezdete</u>	<u>Dátummező (év, hó, nap)</u>	éééé-hh-nn	<u>Az iktatókönyv iratanyaga létrehozásának kezdete. Alapértelmezetten az iktatókönyvben szereplő ügyiratok keletkezési évének január elseje.</u>	<u>Iktatókönyv</u>	<archdesc><did> <unitdate label="coverage_from">	3.1.3
15	új metaadat	<u>Idő(kör) vége</u>	<u>Dátummező (év, hó, nap)</u>	éééé-hh-nn	<u>Az iktatókönyv iratanyaga létrehozásának vége. Alapértelmezetten az iktatókönyvben szereplő ügyiratok keletkezési évének december 31-e.</u>	<u>Iktatókönyv</u>	<archdesc><did> <unitdate label="coverage_to">	3.1.3

16.	új metaadat	<u>Hozzáférési korlátozások</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Maximum 50 karakter</u>	<u>Az iratanyag tartalmának hozzáférhetőségét, annak korlátozását, illetve a hozzáférést befolyásoló információ. Szükséges azt is rögzíteni, ha nincs a hozzáféréssel kapcsolatos korlátozás.</u>	<u>Iktatókönyv</u>	<archdesc> <accessrestrict><p>	3.4.1
17.	új metaadat	<u>Felhasználási korlátozások</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Maximum 50 karakter</u>	<u>Az iratanyag reprodukcióját érintő korlátozásokhoz kapcsolódó leírás. Szükséges azt is rögzíteni, ha nincs a reprodukcióval kapcsolatos korlátozás.</u>	<u>Iktatókönyv</u>	<archdesc> <userrestrict><p>	3.4.2
XII. IRATTÁRI TERVRE VONATKOZÓ METAADATOK								
18.	128	Irattári terv <u>megnevezése</u>	Betűt és számot egyaránt tartalmazó mező	Maximum 100 karakter	A szerv elsődleges besorolási sémája	Irattári terv	<archdesc><did> <unittitle>	3.1.2
19.	új metaadat	<u>Metaadat-leírás azonosító</u>	<u>Betűt és számot egyaránt tartalmazó mező</u>	<u>Maximum 30 karakter, a szerv elsődleges besorolási sémája szerinti azonosítók</u>	<u>A metaadat-leírás egyedi azonosítója. Alapértelmezetten azonos az irattári terv egyedi azonosítójával.</u>	<u>Irattári terv</u>	<eadheader><eadid>	3.1.1

Sorszám	Sorszám a BM rendelet 1. mell. sz.vagy új metaadat	Megnevezés	Mező típusa	Mező felépítése, korlátozások	Megjegyzés	Kapcsolódó entitás	EAD elem	ISADG leírás száma
20.	új metaadat	<u>Metaadat-leírás megnevezés</u>	<u>Betűt és számot egyaránt tartalmazó mező</u>	<u>Maximum 100 karakter</u>	<u>A metaadat-leírás szöveges megnevezése. Alapértelmezett n azonos az irattári terv megnevezésével.</u>	<u>Irattári terv</u>	<eadheader><filedesc><titlestmt><titleproper>	
21.	új metaadat	<u>Irattári terv azonosító</u>	<u>Betűt és számot egyaránt tartalmazó mező</u>	<u>Maximum 30 karakter</u>	<u>Az irattári terv egyedi azonosítója Alapértelmezett n: „ITévszám”.</u>	<u>Irattári terv</u>	<archdesc><did><unitid>	3.1.1
22.	új metaadat	<u>Irathierarchia szintje</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Konstans érték: “CLASSIFICATION”</u>	<u>Az irattári tervnek a besorolási hierarchiában betöltött helye. Konstans érték: „Irattári terv”, amelynek reprezentációja „CLASSIFICATION”.</u>	<u>Irattári terv</u>	<archdesc LEVEL=”other level”> <archdesc OTHER-LEVEL=”classification”>	3.1.4

Levéltár

23.	új metaadat	<u>Készítési idő</u>	<u>Dátummező (év, hó, nap)</u>	<u>éééé-hh-nn</u>	<u>Az irattári terv készítésének dátuma.</u>	<u>Irattári terv</u>	<archdesc><did><unitdate LABEL=”originated_date”>	3.1.3
24.	új metaadat	<u>Metaadat-leírás azonosító</u>	<u>Betűt és számot egyaránt tartalmazó mező</u>	<u>Maximum 30 karakter</u>	<u>A metaadat-leírás egyedi azonosítója. Alapértelmezett n azonos az irattári tételszámmal.</u>	<u>Irattári tétel</u>	<eadheader><eadid>	3.1.1
25.	új metaadat	<u>Irathierarchia szintje</u>	<u>Szövegmező</u>	<u>Konstans érték: “CLASS”</u>	<u>Az irattári tételnek a besorolási hierarchiában betöltött helye. Konstans érték: „Irattári tétel”, amelynek reprezentációja: „CLASS”.</u>	<u>irattári tétel</u>	<archdesc LEVEL=”class”>	3.1.4
26.	új metaadat	<u>Készítési idő</u>	<u>Dátummező (év, hó, nap)</u>	<u>éééé-hh-nn</u>	<u>Az irattári tétel keletkezési dátuma.</u>	<u>Irattári tétel</u>	<archdesc><did><unitdate label=”originated_date”>	3.1.3

Elérések az elektronikus átadási csomagokra vonatkozó jogszabályi hatályban

Sorszám	Sorszám a BM rendelet 1. mell. sz.vagy új metaadat	Megnevezés	Mező típusa	Mező felépítése, korlátozások	Megjegyzés	Kapcsolódó entitás	EAD elem	ISADG leírás száma
27.	új metaadat	<u>Érvényességi idő kezdete</u>	<u>Dátummező (év, hó, nap)</u>	<u>éééé-hh-nn</u>	<u>Az irattári tétel érvényességi idejének kezdete.</u>	<u>Irattári tétel</u>	<archdesc><did> <unitdate label="period_begin">	3.1.3
28.	új metaadat	<u>Érvényességi idő vége</u>	<u>Dátummező (év, hó, nap)</u>	<u>éééé-hh-nn</u>	<u>Az irattári tétel érvényességi idejének vége.</u>	<u>Irattári tétel</u>	<archdesc><did> <unitdate label="period_end">	3.1.3
<u>29.</u>	<u>133</u>	Alapértelmezett megőrzési mód	Szövegmező	Lehetséges értékei: „Határidő nélkül megőrzendő”, „Lejárati idő végén felülvizsgálandó”, „Levéltárba adandó”, „Selejtezendő”	A megőrzési idő lejárt utáni alapértelmezetten elvégzendő teendő leírása.	Ügyirat, <u>irat-tári tétel</u>	<archdesc><note type="default_disposal_action"><p>	
<u>30.</u>	<u>134</u>	Alapértelmezett megőrzési időegység	Szövegmező	Lehetséges értékei: „Nap”, „Hét”, „Hónap”, „Év”	Az irattári tételhez tartozó alapszintű megőrzési idő jellege.	Ügyirat, <u>irat-tári tétel</u>	<archdesc><note type="default_retnotion_period_interval"><p>	
<u>31.</u>	<u>135</u>	Alapértelmezett megőrzési idő érték	Számmező (pozitív egész szám)	Maximum 3 karakter	Az irattári tételhez tartozó alapszintű megőrzési idő értéke.	Ügyirat, <u>irat-tári tétel</u>	<archdesc><note type="default_retnotion_period_duration"><p>	

A következőkben egy, a SIP állományok részét képező (itt példaadatokkal kitöltött) metadata.xml fájl – kivonatolt⁶ – belső szerkezeti elemein ábrázoljuk a fenti táblázatban tárgyalt metaadatokat a többi tag közül félkövér betűtípussal kiemelve és a táblázat szerinti sorszámmal azonosítva:

```
<?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
<mets ...>
  <metsHdr ...>...</metsHdr>
  <dmdSec CREATED="2022-02-16T12:08:04" GROUPID="1" ID="uuid-3dd2f6c4-dfe6-4900-8ee2-
fc9c0a4fe606" STATUS="current">
    <mdWrap ID="uuid-424cc2c2-6eac-4602-ac89-b4410b0878cb" LABEL="" MDTYPE="EAD"
MDTYPEVERSION="MDTYPEVERSION">
      <xmlData>
        <ead>
          <eadheader>
11.           <eadid countrycode="HU" mainagencycode="HU-MNLOL">1999_IK</eadid>
              <filedesc/>
            </eadheader>
12.          <archdesc level="otherlevel" otherlevel="register">
              <did>
                <unitid>1999_IK</unitid>
                <unittitle>1999. évi iktatókönyv</unittitle>
                <unitdate label="originated_date" normal="1999-01-01">1999-01-01</unitdate>
                <unitdate label="closed_date" normal="2000-01-01">2000-01-01</unitdate>
14.              <unitdate label="coverage_from" normal="1999-01-01">1999-01-01</unitdate>
15.              <unitdate label="coverage_to" normal="1999-12-31">1999-12-31</unitdate>
16.              <origination><corpname>Keletkeztető Szervezet</corpname></origination>
              </did>
17.            <accessrestrict><legalstatus>open</legalstatus></accessrestrict>
              <accessrestrict><p>Nincs</p></accessrestrict>
              <userrestrict><p>Nincs</p></userrestrict></archdesc>
            </ead></xmlData></mdWrap></dmdSec>

    <dmdSec CREATED="2021-07-16T12:08:04" GROUPID="1" ID="uuid-428c4216-a61a-4642-ae65-
b38ac7ff0c81" STATUS="current">
      <mdWrap ID="uuid-8024c5f2-a676-45d8-9b8d-7da598049c08" LABEL="" MDTYPE="EAD"
MDTYPEVERSION="MDTYPEVERSION">
        <xmlData>
          <ead>
            <eadheader>
1.              <eadid countrycode="HU" mainagencycode="HU-MNLOL">2501</eadid>
                  <filedesc><titlestmt><titleproper>Ügyirat tárgya</titleproper></titlestmt></filedesc>
            </eadheader>
2.            <archdesc level="file">
                  <did>
                    <unitid>2501</unitid>
                    <unittitle>Ügyirat tárgya</unittitle>
3.                    <unitdate label="originated_date" normal="1999-03-11">1999-03-11</unitdate>
5.                    <unitdate label="closed_date" normal="1999-04-10">1999-04-10</unitdate>
7.                    <unitdate label="coverage_from" normal="1999-03-11">1999-03-11</unitdate>
```

⁶ A metsHdr, fileSec és structMap szerkezeti elemeket nem részleteztük, mivel a cikk témakörében nem relevánsak.

8. <unitdate label="coverage_to" normal="1999-04-10">1999-04-10</unitdate>
4. <origination label="owner"><name>Elvi ügyek Osztálya</name></origination>
</did>
<fileplan><p>
<ref>101a</ref>
6. <date type="classification_date">1999-03-11</date>
</p></fileplan>
9. <accessrestrict><legalstatus>open</legalstatus></accessrestrict>
<accessrestrict><p>Nincs</p></accessrestrict>
10. <userestrict><p>Nincs</p></userestrict></archdesc>
</ead ></xmlData></mdWrap></dmdSec>
<dmdSec CREATED="2021-07-16T12:08:04" GROUPID="1" ID="uuid-7f0ae0b8-b1ce-481c-92da-942585842b18" STATUS="current">
<mdWrap ID="uuid-d3d9938a-c964-4431-a007-486cb9a6a331" LABEL="" MDTYPE="EAD" MDTYPEVERSION="MDTYPEVERSION">
<xmlData>
<ead>
<eadheader>
1. <eadid countrycode="HU" mainagencycode="HU-MNLOL">2501-1</eadid>
<filedesc><titlestmt><titleproper> irat tárgya </titleproper></titlestmt></filedesc>
</eadheader>
2. <archdesc level="otherlevel" otherlevel="record">
<did>
<unitid>2501-1</unitid>
<unittitle> irat tárgya </unittitle>
3. <unitdate label="originated_date" normal="1999-03-11">1999-03-11</unitdate>
7. <unitdate label="coverage_from" normal="1999-03-11">1999-03-11</unitdate>
8. <unitdate label="coverage_to" normal="1999-03-12">1999-03-12</unitdate>
<note type="record_direction"><p>Bejövő</p></note></did>
<accessrestrict><legalstatus>open</legalstatus></accessrestrict>
<accessrestrict><p>Nincs</p></accessrestrict>
<userestrict><p>Nincs</p></userestrict></archdesc>
</ead ></xmlData></mdWrap></dmdSec>
<dmdSec CREATED="2021-07-16T12:08:04" GROUPID="1" ID="uuid-e86a5bd3-f1ef-4802-aa08-e18a9f0816a7" STATUS="current">
<mdWrap ID="uuid-0f1ecb2e-d0d7-4418-9ac4-fce12a365cd9" LABEL="" MDTYPE="EAD" MDTYPEVERSION="MDTYPEVERSION">
<xmlData>
<ead>
<eadheader>
19. <eadid countrycode="HU" mainagencycode="HU-MNLOL">IT1998</eadid>
<filedesc>
20. <titlestmt><titleproper>> 2/1998. sz. Keletkeztető szerv utasítás irattári terv </titleproper></titlestmt>
</filedesc>
</eadheader>
22. <archdesc level="otherlevel" otherlevel="classification">
<did>
21. <unitid>IT1998</unitid>
18. <unittitle> 2/1998. sz. Keletkeztető szerv utasítás irattári terv </unittitle>
23. <unitdate label="originated_date" normal="1998-11-15">1998-11-15</unitdate>
<unitdate label="period_begin" normal="1999-01-01">1999-01-01</unitdate>
<unitdate label="period_end" normal="2001-12-31">2001-12-31</unitdate>
</did>
</archdesc>

```

</ead ></xmlData></mdWrap></dmdSec>
<dmdSec CREATED="2021-07-16T12:08:04" GROUPID="1" ID="uuid-4da549dd-6e31-43d1-83b5-
8582529975cd" STATUS="current">
  <mdWrap ID="uuid-ada99129-96ba-4b79-9a87-59fa23c4cdf3" LABEL="" MDTYPE="EAD"
MDTYPEVERSION="MDTYPEVERSION">
  <xmlData>
  <ead>
  <eadheader>
24.      <eadid countrycode="HU" mainagencycode="HU-MNLOL">101a</eadid>
      <filedesc/>
  </eadheader>
25.  <archdesc level="class">
      <did>
          <unitid>101a</unitid>
          <unittitle>Elvi jelentőségű ügyek iratai</unittitle>
26.      <unitdate label="originated_date" normal="1998-11-15">1998-11-15</unitdate>
27.      <unitdate label="period_begin" normal="1999-01-01">1999-01-01</unitdate>
28.      <unitdate label="period_end" normal="2001-12-31">2001-12-31</unitdate>
          </did>
29.      <note type="default_disposal_action"><p>Levéltárba adandó</p></note>
30.      <note type="default_retention_period_interval"><p>Évek</p></note>
31.      <note type="default_retention_period_duration"><p>15</p></note>
      </archdesc>
  </ead ></xmlData></mdWrap></dmdSec>

  <fileSec >...</fileSec>
  <structMap ... TYPE="otherlevel;register">...</structMap>
  <structMap TYPE="classification">...</structMap>
</mets>

```


A NÉVTEREK MINT A HITELES TUDÁS FORRÁSAI A Nemzeti Levéltár névtér projektjének bemutatása

A névterek mibenlétéről

A 2000-es évek kezdetétől az archívumi feltárás hangsúlya végképp az adatbázisok irányába tolódott el, és a már évtizedek óta zajló számítógépes katalógus/nyilvántartás-építés helyett a moduláris felépítésű relációs integrált gyűjteménykezelő és munkafolyamatmenedzsment-rendszerek, sőt a gráfalapú megoldások kezdtek elterjedni. Ezt a folyamatot erősítette a szemantikus web megjelenése, amely a géppel feldolgozott és az interneten publikált adatokat úgynevezett jelölőkkel, illetve szintaxissal látja el, és ezáltal gépi algoritmusok által olvasható, felismerhető, jelentéssel bíró kifejezésekké alakítja őket. A jelölők által értelmezett és felépített hálózat aztán a legtovábbi forrásokat köti össze értelmes kereséssel, releváns találati halmazokká.

Ezen futurisztikusnak tűnő, de már a jelenben létező univerzumnak az alapja a dolgok, vagy másnéven entitások egyértelmű „önazonos” meghatározása, amelynek előfeltétele – tetszik vagy nem tetszik – egy egyedi és állandó azonosító karakter, amelyet a nemzetközi szakirodalom *Persistent Identifier*¹ néven határoz meg.

Mindezek okán az archívumi rendszerek – a kifejezést a legtagabb értelemben használva, vagyis szélesebb kört értve alatta, mint a klasszikus közgyűjteményeket – részint önmagukon belül, részint önálló, de közösen használt szolgáltatásokként olyan adatállományokat kezdtek építeni, amelyek az univerzum egy-egy típusos, halmazba rendezhető, vagyis közös jellemzőkkel bíró, de egyedi meghatározással (névvel) kifejezhető létezőit, individuumait rendezik meghatározó tulajdonságaik alapján számítógépes rendszerekbe. Ezeket az adatállományokat nevezzük angol-szász szakkifejezés szerint *namespace*-nek², magyarul pedig névtérnek. A szemantikus web terminológiájában ezeket a tudásszervező rendszereket ontológia néven ismerik. A névtér alapvető célja, hogy az egyes entitásokat önmagukkal azonos, összetéveszthetetlen egyediségként regisztrálja, úgy, hogy az entitáshoz tartozó névváltozatokat is rögzítse. A névtérben tehát egy-egy entitás jellemzők és névváltozatok és egy azonosító ID együttese, általában egy adatbázisrekord metaadatainak, illetve azok kapcsolati hálójának összessége.³

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Persistent_identifier (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

² <https://en.wikipedia.org/wiki/Namespaces> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

Miután az univerzum halmazképzési lehetőségeinek tárháza kimeríthetetlen, ezért elméletileg a névterek sokfélesége is az, de megmaradva a józan észnél, az archívumi felhasználás szempontjai alapján határozzuk meg a minket érintő legfontosabb névtértípusokat.

Az úgynevezett GLAM szektor⁴ (Gallery, Library, Archives, Museum), mint a névterek egyik legjelentősebb intézményi felhasználói köre leginkább a személy-, a család-, a testületi-, a rendezvény-, a földrajzi és köznévtípusú névtereket használja.

Összefoglalva, a névterek a létezés individuumainak halmazba/osztályba sorolásával létrejött többnyire logikai, hierarchikus viszonyokat is kifejező klasszifikációs struktúrák, amelyek informatikai rendszerekben egyedi azonosításra és pontos visszakeresésre szolgálnak.

Hazai és nemzetközi példák, jó gyakorlatok

A nemzetközi gyakorlatban két tipikusnak tekinthető megoldás terjedt el.

1. Az intézmények egy része *saját gyűjteménykezelő rendszerein belül* fejleszt névteret. Ezek megnevezése közgyűjteményi ágtól és korszaktól függően változott, de lényegük a fenti definíció szerinti értelemben azonos maradt. Könyvtári viszonylatban nevezték besorolási nevek állományának, *authority file*-nek, vagy az analóg világig visszatekintve egységesített neveknek is. A köznévterek tekintetében ide tartoznak a legkülönbélebb tárgyszóállományok, és rendszerek a legegyszerűbb tárgyszólistától a teauruszokig és más kontrollált természetes nyelvű információkereső szótárakig.
2. A névterek fejlődését tekintve ezt a korábbi szakaszt követően létrejöttek különböző nonprofit és forprofit vállalkozások keretében olyan *önálló névterek* is, amelyeket gyűjteménytől függetlenül építenek és a felhasználók a szolgáltatást elérve használnak fel saját rendszereikben.

Magyarországon a gyűjteménykezelő rendszerekbe beépülő névterek tekintetében a legnagyobb gyűjteménnyel rendelkező intézmények jeleskedtek, vagyis az Országos Széchényi Könyvtár, az MTA Könyvtár és Kézirattár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Magyar Nemzeti Levéltár, valamint az egyetemi és a kiemelkedő szakkönyvtárak.

A múzeumok döntően más utat jártak be, részint a gyűjteménykezelő rendszerek kései alkalmazása miatt, részint azért, mert előnyben részesítették a külső névterek alkalmazását. Múzeumi területen egyedül a Petőfi Irodalmi Múzeum épített

³ <https://pim.hu/hu/digitalis-bolcseszeti-kozpont/dokumentaciok> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

⁴ [https://en.wikipedia.org/wiki/GLAM_\(cultural_heritage\)](https://en.wikipedia.org/wiki/GLAM_(cultural_heritage)) (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

tudatosan névteret saját gyűjteménykezelő rendszerében, és azt közkinccsént publikálta az intézményi és magánfelhasználók számára. Ez a publikus, nyomtatott életrajzi forrásokból épített személynévtér ráadásul a gyűjteményfeltárástól függetlenül, önálló biográfiai tevékenységként épül mind a mai napig.

Mindenképpen meg kell említeni az „intézményfüggetlen” megvalósítás két jelentős példájaként a Németh Tibor celldömölki könyvtáros által több évtizede hivatástudatból épített Magyar Életrajzi Kalauzt,⁵ amely fizetős szolgáltatásként érhető el, és viszontagságos sorsa ellenére is a legjelentősebb hazai névtérépítő vállalkozásként a Nemzeti Névtér⁶ létrehozására jelentős erőfeszítéseket fordított.

E sorba illene az Ungváry Rudolf által épített legjelentősebb földrajzi- (Geotaurusz és Geohistaurusz) és köznévtér (Köztaurusz) is, amely a Magyar Országos Közös Katalógus (MOKKA) projektben lett publikálva, de ezek a névterek, bár szabad felhasználásúak és az Országos Széchényi Könyvtár égisze alatt készültek, de a MOKKA oldaláról pillanatnyilag nem érhetők el.

A Nemzeti Névtér, amelyet az OSZK Országos Könyvtári Rendszer projektjének keretében kezdtek fejleszteni, már alapkoncepciójában a teljes magyar archívumi közösség, sőt a legszélesebb felhasználói kör számára készült. A megvalósítás a mai napig csak béta verzióig jutott, bár a látható adatbázis egy publikus, ingyenes, korszerű, kollaboratív tartalomfejlesztésben működő szolgáltatás reményét nyújtja.

FÖLDRAJZI NÉVTÉR SZEMÉLYI NÉVTÉR TESTÜLETI NÉVTÉR

Keresés a FÖLDRAJZI NÉVTÉR BEN

Keresés a SZEMÉLYI NÉVTÉR BEN

Keresés a TESTÜLETI NÉVTÉR BEN

Kiemelt ajánlatok

Székesfehérvár
megyei jogú város
Föld > Európa > Magyarország >
Fejér megye > Székesfehérvári járás

Esztergom
város
Föld > Európa > Magyarország >
Komárom - Esztergom megye >
Esztergomi járás

Ezen a napon születtek

Degré Miklós
religiótörténész, jogász, bíró
Vác
1867. 10. 14.
Budapest

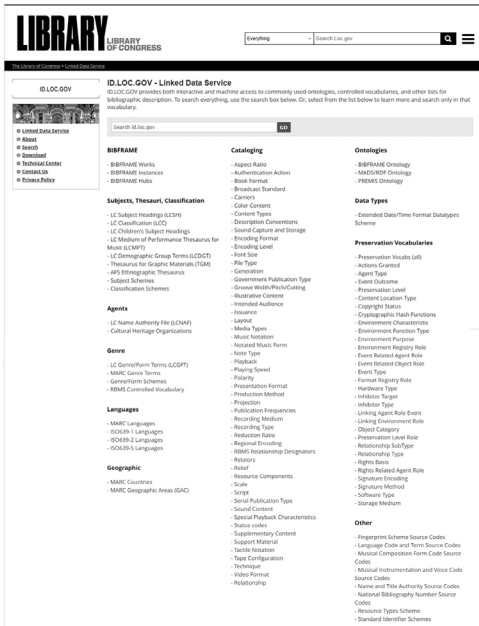
Zámor Ferenc
gépészmérnök
Bazin
1877. 10. 14.
Budapest

Perhács László
grafikus, festőművész, festő
Arad
1929. 10. 14.
Budapest

⁵ <https://mabi.hu/> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

⁶ <http://abcd.hu/> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

177

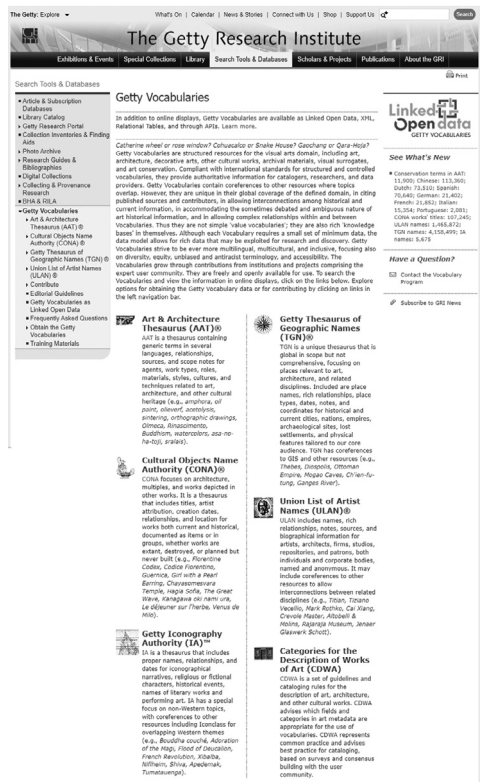
fogalmait tartalmazó tezauszisig terjed a Getty névtérépítési kompetenciája.

A publikus földrajzinév-szolgáltatások között talán a legnagyobb a GeoNames Team által 1990 óta épített, szabad felhasználású, több mint 12.000.000 földrajzi nevet tartalmazó névtér.

„A VIAF (Virtual International Authority File, Nemzetközi Virtuális Besorolási Állomány) egy, az OCLC (Online Computer Library Center, Online Számítógépes Könyvtári Központ) által üzemeltetett, nyilvános katalógus rendszer. Célja a különböző nyelvterületek eltérő katalogizálási szabályai alapján kialakított névanyagok egész világon elérhető virtuális katalógusba rendezése. A VIAF az országon-

Ha a nemzetközi példákat tekintjük, akkor gyűjtemény által saját rendszerben működtetett névterek közül világelsők a Library of Congress szótárak,⁷ és meg kell említeni néhány olyan szolgáltatást is, amelyek névtérépítés tekintetében rendkívül jelentősek, és nem (köz)gyűjteményi eredetűek.

A Getty Research Institute által vállalkozásként épített ontológiák a névtérépítés kiemelkedő produktumai és rendkívül elterjedtek az archívum-építéssel foglalkozó intézmények körében⁸ is. Földrajzi nevektől, személyneveken át a művészeti diszciplína

⁷ <https://id.loc.gov/> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

⁸ <https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/index.html> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

ként, nyelvenként, hagyományokként eltérő névvariánsokat, és személyekhez tartozó adattartalmakat kapcsolja össze.”⁹

[illegible]

Névtér a Magyar Nemzeti Levéltárban

A Nemzeti Levéltárban a névtérépítés már több mint egy évtizedes múltra tekintethet vissza. A segédletek létrehozásának támogatására ORACLE adatbázisban épül a személyek, testületek és földrajzi nevek névtére. E névterek, bár a mai napig ellátják alapvető funkciójukat – vagyis a segédletekben tükrözött egyes metaadatok mellé névtér ID-kat is rendelnek, és visszakeresési pontokként működnek az Adatbázisok online-on – megérték az újragondolásra, koncepcionális és funkcionális korszerűsítésre, valamint tartalmi bővítésre.

Ezért született meg egy új névtér projekt szándéka az Informatikai és Innovációs Igazgatóságon. A tervezéskor az összes névtér szegmens megújítása belekerült a projekt látókörébe, de a feladat bonyolultsága miatt pontos munkamennyiséget kellett megállapítani.

Az egyes névterek összetettsége és felhasználási szükségessége alapján az a döntés született, hogy első lépésként a földrajzi névtér megújítása történik meg, és azt követi a személy- és a testületi névtér, úgy, hogy a földrajzi névtér projektben kidolgozott modellt vesszük tovább a következő lépésekben is. E tekintetben a földrajzi névtér projekt a többi pilotjának is tekinthető. Itt kellett kialakítani azokat az innovatív eljárásokat, azt a sajátos logikát, amely egyaránt tükrözi a levéltári szakmai elvárásokat és alkalmazza a legkorszerűbb technológiát.

A tanulmány további részében e modellépítést és a földrajzi névtéren elvégzett fejlesztő munkát mutatom be.

⁹ Szakadát István: Névtér. Kézirat, 2018.

Földrajzi névtér projekt – a koncepció

Az MNL földrajzi névtére 2011-ben jött létre a korábban már említett Geotaurusz akkori verziójának migrációjával. A földrajzi névtérben az azóta eltelt időben mind új entitások felvételére, mind adatgazdagításra is sor került. A nagyságrendileg 70.000 földrajzi nevet tartalmazó állomány tehát nem teljesen azonos a 2011-essel. Az állomány legnagyobb hiányossága az volt, hogy töredékesen tartalmaz koordinátákat, és a meglévők egy része hibás.

Fontos szempont a projekt tervezéséhez, hogy a névteret létrehozó szakemberek az Oracle adatbázisba egy, már létező nemzetközi adatmodellt implementáltak, és a migrálandó adatokat ennek az adatstruktúrának feleltették meg. A modell forrása a Getty Research Intititute névterekre kialakított és ingyenesen nyilvánosságra hozott terméke volt.¹⁰ Ez a modell rendkívül komplexen, de egyúttal flexibilisen kezeli a metaadatokat, így például lehetséges volt az ISO 2788-86 nemzetközi és az MSZ 3418-87 magyar tezaurusz-szabványoknak megfelelően épített Geotauruszt megfeleltetni a Getty adatmodellnek. Ezt a megoldást – legjobb tudomásom szerint – Magyarországon nem alkalmazzák, így az MNL úttörő szerepet tölt be a honosításban.

Az nyilvánvalónak tűnt, hogy ezen az úton fogunk továbbhaladni az új fejlesztés során is.

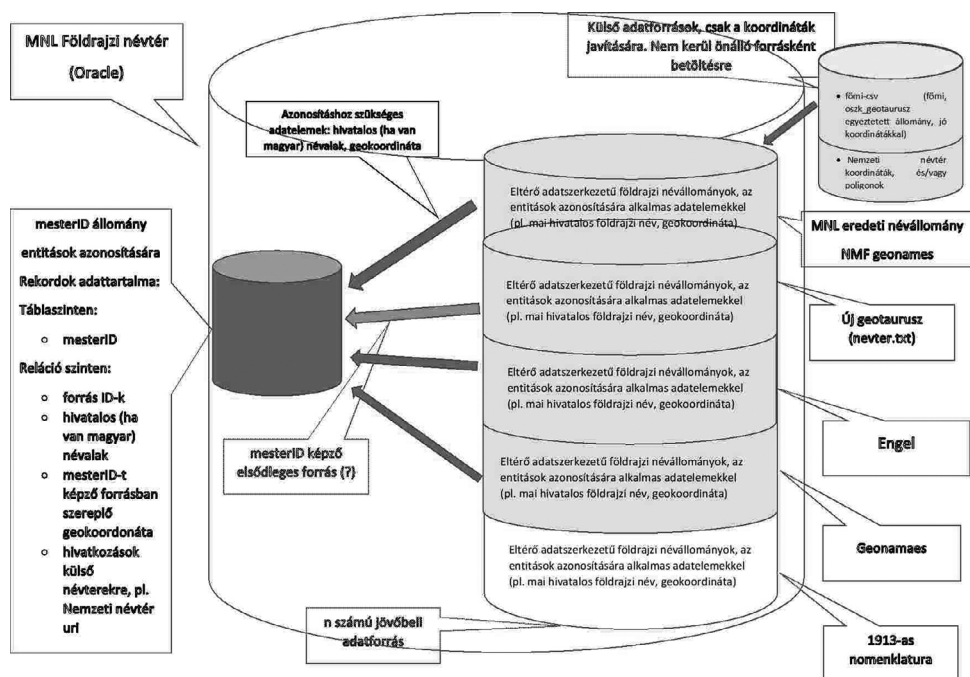
Alapos egyeztetések után a földrajzi névtér tekintetében a következő alapelveket fektettük le:

1. Az MNL földrajzi névtére heterogén, redundáns állományokból épül, amelyekben szereplő földrajzi név entitásokat egy mesterID rekord azonosít és egységesít.
2. A projekt első lépése a meglévő állomány adattisztítása, adatgazdagítása új, helyes koordinátákkal.
3. Az új földrajzi névtér tervezett adatállományai a következők:
 - a) a jelenlegi MNL földrajzi névtér
 - b) a Geotaurusz aktuális állománya
 - c) az 1913-as nomenklatúra (A magyar szent korona országainak helységnévtára)
 - d)-az Engel Pál-féle állomány (a középkori Magyarország digitális atlasza)¹¹
 - e) a Geonamesnek a Földre vonatkozó teljes állománya

¹⁰ <https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/obtain/download.html>(utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

¹¹ Az adatbázis a Magyar Királyság részletes térképét mutatja be a középkor végén, azaz az 1500-as évek körüli évtizedekben. Megtalálható rajta minden olyan település (város, mezőváros, falu, puszta, vár, kolostor – több mint 23 000), amely akkor létezett, és amelynek fekvése legalább hozzávetőlegesen megállapítható volt. A fontosabb vizeken és a megyehatárokon kívül feltünteti a jelentősebb királyi, egyházi és világi földbirtokok határait is (az 1498. évi állapot szerint). <https://abtk.hu/hirek/1713-megujult-engel-pal-adatbazisa-a-kozepkori-magyarorszag-digitalis-atlasza> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 1.).

A földrajzi névtér modellje:

Projektszakaszok:

1. Input állományok (adatforrások) beszerzése
2. Input állományok összevetése az MNL állománnyal
3. Geokoordináták javítása, MNL állomány tisztítása
4. Adatsémák megfeleltetése a Getty-Oracle adatsémának
5. A Getty-Oracle adatséma felülvizsgálata, szükség esetén módosítása
6. További adatforrások előkészítése betöltésre
7. Adatforrások migrálása az Oracle adatbázisba
8. MesterID rekordok létrehozása, adatforrások entitásainak megfeleltetéseivel
9. A névtér ID-k összekötése a segédletekkel
10. Publikus névtér *interface* fejlesztés

A redundancia és a heterogenitás elve

Az általánosan elterjed gyakorlat szerint a névterek alkotói megkeresik azt a szervező elvet, amely alapján kijelölik azt a névalakot, amely egy-egy entitást reprezentál. A könyvtári szabványosság ezt a formát nevezi egységesített vagy kitüntetett névalaknak, az eltérő formákat pedig utalóknak, vagy névváltozatnak. A felhasználás tekintetében az adott gyűjteményi forrás (például egy kézirat) leírásánál következetesen az egységesített alakot használja.

A levéltári gyakorlat számára azonban ez az eljárás nem megfelelő, hiszen elképzelhetetlen lenne, hogy egy középkori forrásban szereplő korabeli helységnév helyett a mai közigazgatási állapotnak megfelelő elnevezés kerüljön be egy segédletbe. Azt az utat kell tehát járni, hogy a névtérbe kerülő összes földrajzi név – akár kitüntetett névalak, akár névváltozat – szükség szerint kiválasztható legyen.

E felismerés – a maga újszerűségével – megnyitotta a kaput abba az irányba, hogy redundánsan egymás mellé helyezzünk több földrajzinév-állományt úgy, hogy azokat nem gyúrjuk össze egyetlen homogén masszává, hanem integritásukat és az eredeti kontextusokat minél teljesebben megőrizve nyújtanak választási lehetőséget a felhasználóknak. A rendszer egyúttal nyitott marad további adatforrások befogadására is.

E megoldás nyilvánvalóan jelentős redundanciát eredményezett az egyes adatforrások között, de azokon belül megőriztük az egyediség elvét.

A forrásállományok hitelességének garantálása végett született meg az a döntés, hogy a jövőben, a feltáró munka közben csak az MNL eredeti névtérállományát fogjuk bővíteni, módosítani, adatgazdagítani, a külső, kompakt adatforrásokat validált egységükben őrizzük, azzal az opcióval, hogy időről időre érdemes egy update-tel frissíteni az állományt.

Nem mondhattunk le azonban arról a célról, hogy – bár az egyes források parallel léteznek – a névtérben mégis megteremtsük az entitások azonosságának kifejezését. E célt szolgálja az úgynevezett MesterID létrehozása, amely az összes névtérkomponensben logikai egységesítést hoz létre. E technikai csomópont mellett együtt láthatóak mindazok a névformák és kapcsolatok, amelyek fogalmilag összetartoznak.

„A földrajzi névtér létrehozása során a különböző adatforrásokban szereplő rekordok egyértelmű (elsődleges) azonosítóikon keresztül kerülnek összekapcsolásra az egyes adatforrások között. Ezen azonosításhoz egy újonnan létrehozott, úgynevezett MesterID-t használunk, mely egyértelmű entitásként azonosítja az egyes rekordokat, (csak olyan földrajzi neveket tekint egyezőnek, melyek ugyanazon földrajzi helyet írnak le és azonos típusúak).”¹²

A meglévő állomány adattisztítása, adatgazdagítása új, helyes koordinátákkal

A meglévő állomány javításánál jelentős nehézséget jelentett, hogy a 2011-es input állománynak tekinthető Geotaurusz nem rendelkezik azonosító elemmel, illetve az aktuális, 2022-es verzió közvetlenül nem tartalmaz geokoordinátákat. Rendelkezésünkre állt azonban a Földmérési és Távérzékelési Intézet adatbázisa, amely 78.798 földrajzi hely pontos geokoordinátáját tartalmazta. Ezen adatbázis

¹² A Magyar Nemzeti Levéltár földrajzi névtér adatbázis rekordjainak összekapcsolása és levéltári segédletekkel való összerendelése – [Stratis Vezetői és Informatikai Tanácsadó Kft.:] Feladatleírás. Kézirat, 2022.

rekordazonosítói viszont be voltak építve az aktuális Geotauruszba. Így két lépcsőn keresztül mégis lehetséges volt a koordináták javítása, amennyiben sikerült magát a földrajzi helyet egyértelműen azonosítani az MNL rendszerében és a Geotauruszban. Ezt az műveletet az névalak azonossága és a meglévő koordináták meghatározott számú karakteregyezése alapján végeztük el és a következő eredményt értük el:

- 70.854 Subject
- 75.276 Term
- 25.022 koordináta összesen
- 15.832 javított koordináta (63,58%)
- 9.190 javítatlan koordináta
- 45.832 koordináta nélküli subject

A számokat szemlélve – mielőtt gyors ítéletet mondanánk az eredményességet illetően – két szempontot vegyünk figyelembe. Az első az, hogy az azonosság megállapításánál nem tartottuk elegendőnek a névalak azonosságát, így a koordináta nélküli esetek kiestek a javítandók köréből. Ezt nem tekinthetjük veszteségnek, mivel a Geotaurusz koordinátákkal kiegészített aktuális verziója szerepelt a betöltendő új adatállományok között, és a MesterID képzés eredményétől várjuk a régi és az új állomány azonosságainak megállapítását.

A másik szempont a 63,58% javítási arány, amely igen jónak mondható, hiszen abból a tapasztalatból indultunk ki, hogy a MNL állomány jelentős mértékben tartalmaz jó koordinátákat is. Megítélésünk szerint a projektszakasz megfelelő eredményt hozott.

Adatmapping és migráció – új adatforrások

A kiinduló, meglévő állomány adattisztítása után a következő lépésben az új adatforrásokkal folytattuk a munkát. Első lépésként pontos térképet kellett készíteni a rendelkezésünkre álló három állomány – két adatbázisból származó export, és egy szövegfájl – struktúrájáról és ezeket meg kellett feleltetni a Oracle-ben létező Getty modellnek.

Tapasztalatunk szerint a Getty adatmodell döntően alkalmas volt az input állományok fogadására, amit módosítani kellett, azt megengedte a rendszer rugalmas szerkezete.

A tanulmány megírásának pillanatában a tervezett állományok közül betöltöttük a Geonames allCountry, a Geotaurusz és a Középkori Magyarország digitális atlasza (Engel) adatait, míg A magyar szent korona országainak helységnévtára még nem áll rendelkezésünkre. Ez a forrás minden bizonnyal a rendszer bővíthetőségének tesztjeként szolgál majd.

Az adatbetöltés statisztikai adatai imponálók:

Adatforrás	Földrajzi nevek	Entitások	Névváltozatok
Geonames	19.172.396	12.237.573	6.934.823
Geotaurusz	135.414	109.047	26.367
Engel	56.084	24.148	31.936

Ezzel a robosztus névállománnyal a Magyar Nemzeti Levéltár Magyarország legnagyobb földrajzi névterét hozta létre, amely a történelmi Magyarország tekintetében rendkívül részletes és a teljes Földre vonatkozóan is szolgáltat neveket.

Jelen pillanatban a betöltés tesztelése zajlik. A maradéktalan migráció mellett az egyes nevek közötti logikai kapcsolatok helyes felépítését is ellenőrizzük. A teszt-eredmény alapján megtörténik az esetleges hibák javítása, és ezzel a projektszakasz lezárul.

A fent közölt felsorolás alapján a földrajzi névtér létrehozásának 7. fáziséval végzünk most. A hátralévő feladatokat már a létrehozott adatállományon kell elvégezni, illetve annak a segédletadatbázisokkal való összekötésével folytatódik. A munkafolyamatot egy új publikus felület létrehozása koronázza meg és zárja le, amely a névteret a felhasználók számára teljes komplexitásában szolgáltatja.

A névtér hasznosulása

A befektetett munka volumenét tekintve fel kell tenni azt a nagyon gyakorlatias kérdést, hogy miként hasznosul a – szakzsargon által elég riasztóan – eredménytermékeknek nevezett rendszer. Mely pontokon segíti, támogatja a kutató, feltáró munkát? Valóban megkönnyíti-e az információkeresést, biztosabb, hitelesebb találati halmazokhoz jut-e a felhasználó?

Visszatérő aggály a névtérhasználattal szemben, hogy körülményesebbé, lassabbá teszi a feldolgozó munkát, hiszen minden egyes névtér-elemet meg kell keresni, és beemelni a karbantartó űrlapra.

Meggyőző érvekkel kell alátámasztani a névtérhasználat szükségességét, ahhoz, hogy elfogadott, sőt nélkülözhetetlen legyen használata.

Négy érvet javaslok megfontolásra:

1. A névtér hiteles adatot szolgáltat.
2. Önálló belépési, kutatási pontként szolgál.
3. Beépül a karbantartó űrlapokba, a leírt adatokat részévé teszi a formalizált (akár távoli) kereséseknek.
4. Kapcsolatot lehet létrehozni más névterekkel, intézményekkel, így a keresési hatékonyság és a források köre meghatványozódik.

A hitelesség

Egy névtér értékét az határozza meg, hogy a szolgáltatott adatokat mennyire tekinthetjük hitelesnek. A döntő kérdés az, hogy mi, vagy ki garantálja, hogy hihe-tő-e az, amit a névtér állít egy adott entitásról. Ennek módját minden magára vala-mit is adó intézménynek, vállalkozásnak meg kell találnia és ezt nyilvánosságra is kell hoznia.

A Petőfi Irodalmi Múzeum például úgy döntött, hogy személynévterét publi-kált, nyomtatott adatforrásokból építi és ezeket az adatforrásokat minden egyes entitásnál közli. Ez a döntés garantálja, hogy az adat ellenőrizhető, tartós forrásból származik (vs. az internet illékonyága). Ez az eljárás persze nem oldja meg az élet-rajzi lexikonok egymástól örökölt hibáinak a pontatlanságát, de elegendő bizton-ságot jelent, még az adateltérések kezelésére is.

Az egyik hitelesítő út tehát az adatforrások biztonsága. A másik, legalább ennyi-re fontos lehetőség, ha egy intézmény vállalja a felelősséget az általa felvett, gondo-zott és publikált adatokért. Tipikusan ilyenek a nemzeti közgyűjtemények adatbá-zisai. Bár ezek az intézmények sem tévedhetetlenek, de egy adatot hitelesnek tekinthetünk csupán azért, mert a Magyar Nemzeti Levéltár, a Magyar Nemzeti Múzeum vagy az Országos Széchényi Könyvtár közli. Ezt bizton elvárhatjuk ezek-től az intézményektől.

Nyilvánvalóan a hitelesítő tényezők sorába tartozik a tudományos életben betöltött szerep is. Az információközvetítéssel foglalkozó intézeteknek is létezik szakmai validáló szerepe, amint azt az általunk is nagyra tartott Getty Research Institute fémjelzi.

Az információkeresés támogatása

Az adatok pontos rögzítésén alapuló adatfeltáró munka azt az elvárást támasztja az archivátorral szemben, hogy a dokumentumon szereplő alakot tükrözze a leírás-ban. Ezzel az eljárással azonban jelentős információs zaj keletkezik, mert az egyes entításoknak, amelyek a valóságban azonosak, egymástól eltérő alakjai jönnek létre. Ezt a szóródást fokozza az a tényező is, hogy egyes entítások megnevezései és tartalma is megváltozhat az idők folyamán.

A névterek használata kiküszöböli a fenti problémát és hatványozottan ponto-sítja az információkeresés folyamatát. Fel tudjuk készíteni ugyanis a névterünket, arra, hogy Bia és Torbágy esetén detektáljuk a két egykori település összeolvadását Biatorbágyban és tetszés szerint kereshessünk az egyes névalakokra, vagy akár az összes előfordulásra is. Ehhez hasonló esetek természetesen minden névtértípus-ban szép számmal fordulnak elő, elegendő csak a személyek neveinek változataira utalnunk.

Ezt a funkcionalitást nem tudnánk elérni névtérhasználat nélkül.

Névtér-azonosítás a munkafolyamatban

A pontos keresésnek nyilvánvaló előfeltétele, hogy az adott dokumentum leírásakor a rögzített metaadat azonosítva legyen egy névtérellemmel. Amennyiben ezt a lépést kihagyjuk a feltáró munkából, a fent leírt nyereséggel nem számolhatunk. Elengedhetetlen tehát, hiába lassítja a leíró tevékenységet, hogy az egyes segédlet adatbázisok létrehozásánál névtereket alkalmazzunk. Nem elhanyagolható a feladat intellektuális része, mivel alkalomadtán az entitások azonosítása is kutatómunkát vagy alapos tárgyismeretet kíván. A pontos névtérazonosítás emeli a segédlet tudományos színvonalát és adatgazdagítással jár, mert a névtérben tárolt információk kiegészítik a dokumentumon szereplőket.

Kutatói hálózatok

A szemantikus web világában a világhálón publikált tudományos adatok részévé válhatnak azoknak a keresőszolgáltatásoknak, amelyek kiszabadítják ezeket domain-függő környezetükből és információkereső hálózatok részévé tehetik őket, megsokszorozva ezáltal a felhasználók számát. Ezt a célt a névtérhasználat rendkívüli módon támogatja, amennyiben az entitások nemzetközi szabványos azonosítókkal lettek ellátva, és így publikálva. Azok a korszerű technológiák, amelyek ezeket a szolgáltatásokat elérik és indexelik, képesek adatainkat távoli keresőkbe is bekapcsolni, és távoli találati halmazokba integrálni.

A keresési funkcionalitás mellett meg kell említeni a névterek kollaboratív építésének és felhasználásának lehetőségét is. Több intézmény együttműködésében épített és felhasznált névterekre nemzetközi példák már vannak, de hasznos lenne a hazai közgyűjteményi gyakorlatban is ebbe az irányba lépni, amint azt a Nemzeti Névtér tervezte is. Bár ezek a célok még nem valósultak meg, de a Nemzeti Levéltár névterénél kívánatos ezt az opciót is figyelembe venni.¹³

¹³ A kézirat lezárásának időpontja: 2022. december hó.

SZÖVETSÉGI ALÁRENDELTE SZERVEK: REGIONÁLIS VAGY KÖZPONTI ÁTADÁS?¹

Az eljárás, hogy a szövetségi, de csak regionális illetékességgel rendelkező alárendelt szervek² az ügykezelésük részére már nem szükséges irataikat felkínálják átvételre a tartományi levéltáraknak, évtizedek óta működő gyakorlat, és az érintett levéltárak, hivatalok által messzemenően magától értetődő folyamat. Mindenesetre az elektronikus ügyintézési módra áttéréssel alapvetően változnak meg a hivatali iratok iratátadási folyamatának³ keretfeltételei. Következésképpen az elektronikus iratokra vonatkozóan felteendő a kérdés, ésszerű-e folytatni az eddigi eljárást.

Történeti fejlődés és jogszabályi alapok

A Weimari Köztársaságban gyökeresedett meg az a gyakorlat, hogy a központi igazgatás alárendelt hivatalainak levéltárárett iratait a tartományok állami levéltárainak kell átvételre felkínálni. A birodalmi belügyminiszter 1931. december 5-én kelt rendeletben⁴ szabályozta, hogy azokat a tartományi vagy helyi történeti értékkel bíró iratokat, amelyeket a birodalmi levéltár már selejtezhetőnek ítélt, az illetékes tartományi vagy városi levéltárak magukhoz vehetik. Mivel egy-egy iratképző hely által keletkeztetett iratok tartalmi ismérvek alapján különféle levéltárakra szétosztását levéltárszakmai szempontból problémásnak látták, a birodalmi belügyminiszter⁵ 1936. augusztus 4-én körrendelet formájában újabb rendelkezést adott ki.

¹ Az írás eredeti címe és megjelenési helye: Nachgeordnete Stellen des Bundes: zentral oder regional überliefern? *Archivar* Hrsg. Landesarchiv Nordrhein-Westfalen. Duisburg, Heft 02, 2021. 92–96. A füzet súlyponti témája az elektronikus hosszútávú levéltári megőrzés (*digitale Langzeitarchivierung*), amelynek egyik tanulmánya a magyarra fordított mű. A szerző Rainer Jacobs, a Német Szövetségi Levéltár egyik digitális és elektronikus iratok átadásáért felelős referense. A fordítást a jogtulajdonos engedélyével közöljük.

² Egy-egy minisztérium az alárendelt összes szervével alkot egy államhatalmi egységet, „tárcát”, „ressort”-ot.

³ *Aussonderungsprozess*, vagyis az iratátadás-átvételi eljárás, amelynek keretében lezajlanak az ügyvitel részére már nem szükséges iratanyagok levéltárnak további őrzésre felkínálása, a levéltári iratértékelés, az iratátadás vagy a nem maradandó értékű iratanyagok megsemmisítésének folyamatai.

⁴ A szóban forgó rendelet megnevezése: „Verwertung von Akten für wissenschaftliche Zwecke” (Ügyiratok tudományi célú értékelése).

⁵ Reichs- und Preußischer Minister des Innern.

Elrendelték, hogy az állami levéltárak veszik át az alsóbb- és a középfokú birodalmi hivatalok levéltárérett iratait a birodalmi levéltár mindenkori egyetértésével. Az ezt követő 1936. december 7-i rendelet kiegészítőleg szabályozta, hogy az alárendelt birodalmi hivatalok irataikat annak az állami levéltárnak adják át, amelynek hivatali körében található a székhelyük, függetlenül saját illetékességi körüktől, eltekintve attól a körülménytől, hogy a felsőbb birodalmi hivatalok adott esetben egy másik állami levéltárnak adják át irataikat, mint a nekik alárendelt alsóbb birodalmi hivatalok. Így alapozták meg az úgynevezett elhelyezkedés elvét,⁶ amely most is használatos, amikor meg kell állapítani, egy szövetségi alárendelt szerv esetében melyik tartományi vagy állami levéltár az illetékes.

Közvetlenül 1952-es magalakulása után a szövetségi levéltár a tartományok levéltári igazgatóságaival és a szövetségi minisztériumokkal (pénzügy, közlekedés, posta és távírdaügyek, munkaügy) tárgyalásokat folytatott a tartományok állami levéltárainak a szövetségi alárendelt szervek esetében folytatott illetékességének folytatásáról. A kialakult megállapodásokat a szövetségi belügyminiszter 1955. január 17-i átiratával megosztotta az érintett tárcákkal. Csatlakozva a fentebb említett, a birodalmi belügyminiszter 1936. december 4-iki körrendeleti szabályozásához, amely felfogását általánosságban megőrizték, szabályozták, hogy az alsóbb- és a középfokú szövetségi hivatalok levéltárérett irataikat a tartományi állami levéltáraknak adják át.

Az eljárás megjelent az 1988. évi szövetségi levéltári törvény⁷ (BArchG) 2. § (3) bekezdésében. A tartományi levéltárak részére az átadás lehetőségét minden működési területre kiterjesztették. Ugyanakkor a tartományi levéltár részére az átadást az illetékes legfelsőbb szövetségi hivatal hozzájárulásától tették függővé. A közép- vagy alsófokú szövetségi hivatalok helyett szövetségi alárendelt szervekről beszélt a törvény, amelyek helyi illetékessége nem a teljes szövetségi területre terjed ki, így az alkalmazási kör kiterjesztését lehetővé tették a szövetségi tulajdonban álló GmbH⁸-kra, amelyek közfeladatot látnak el. A 2017. évi BArchG 7. § tárgyalja a fenti témát. A szabályozást olyan módon bővítették ki, hogy egy tartományi levéltárnak az átadás a szövetségi levéltár javaslatára az illetékes legfelsőbb szövetségi hivatal hozzájárulásával történhet meg. Az átadás már nem csak egy tartományi levéltár, hanem egy települési önkormányzati levéltár felé is történhet.

A fenti szabályozások kezdetektől fogva lényegében két célt követtek:

⁶ Németül *Belegenheitsprinzip*, amely mai értelemben arra az elve utal, hogy az iratátadás annak az állami levéltárnak történik, amely területén végzi a tevékenységét a szerv.

⁷ Bundesarchivgesetz (BArchG), 2017. március 17-től hatályos változata. https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Artikel/Ueber-uns/Rechtsgrundlagen/rechtsgrundlagen_bundesarchivgesetz.html (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 7.).

⁸ GmbH: korlátozott felelősségű társaság mint gazdálkodói forma.

- egy helyen megteremteni egy régió vonatkozásában a szövetségi vagy tartományi kompetenciába tartozó iratanyag összefogásával az optimális lehetőségeket a tartományi, regionális és helytörténeti kutatásokhoz,
- tehermentesíteni a szövetségi levéltárat (korábban birodalmi levéltárat) azoktól az iratoktól, amelyek a szövetségi államtörténet szempontjából nem érdekesek.

Megállapítható, hogy ez az eljárás fennmaradt évtizedeken keresztül az érintett levéltárak közötti megfelelő egyeztetésekkel. Az általános elfogadottság abban is tetten érhető, hogy az 1988. és 2017. évi szövetségi levéltári törvény törvénykezési szakaszában semmiféle kritika nem fogalmazódott meg a szabályozással kapcsolatban.

A 2017. évi szövetségi levéltári törvényhez fűzött kommentár rögzíti, hogy a szövetségi levéltár az átvételi és tehermentesítési érdekei biztosítására javaslattevői joggal rendelkezik a fenti szabályozásra vonatkozóan. Minthogy a tartományi levéltárak általában abban érdekeltek, hogy a regionális vonatkozású szövetségi keletkeztetésű állományokat vegyék át, az egyeztetés a szövetségi levéltár és a tartományi levéltári igazgatóságok között túlnyomó részben egyetértést eredményez.

A szabályozás minden mélységében kellően tagolt igazgatási szerkezetű szövetségi intézménynél használatos⁹.

Csak egy kivétel van, a védelmi minisztérium (BMVg),¹⁰ amely rögzítette, hogy a szövetségi haderő és a szövetségi haderő igazgatásának iratait az egységben kezelt katonai iratok hagyományára tekintettel a szövetségi levéltár hadügyi levéltár részlegében szükséges őrizni.

Az elektronikus igazgatási munka kihívásai

A digitális átalakulás és az e-kormányzati átalakulás során a hivatali iratkezelés jelenleg teljes egészében elektronikus munkafelületre állt át. Az átadás-átvételi folyamat belátható időn belül kizárólag e-akták és szakrendszeri adatok formájában fog megtörténni. Miközben a papír alapú iratok átadásakor a hivatalok számára a gyakorlati kihívás lényegében a csomagok elkészítésére, elküldésére és az átadási jegyzék kitöltésére korlátozódott, elektronikus környezetben az átadási folyamatok összehasonlíthatatlanul költségesebbek és összetettebbek. Hogy milyen következtetések vonhatók le egy szövetségi alárendelt szerv iratainak tartományi levéltár részére átadással összefüggésben, két esettanulmánnyal tudjuk közelebbről szemügyre venni.

⁹ Amennyiben az adott szövetségi intézménynek van tartományi szintje.

¹⁰ Bundesministerium der Verteidigung.

Szövetségi rendőrség (BPol) – esettanulmány

A BPol jelenleg átmeneti állapotban van, átáll a papíralapú aktákról az elektronikus aktákra. A szövetségi IT-konszolidáció (IT-Konsolidierung Bund) előírásainak megfelelően az elektronikus ügyintézéshez az úgynevezett E-Akte Bund¹¹ (EAB) alkalmazást szükséges használni. Egyetlen központi alkalmazást üzemeltetnek, amelyet minden BPol szolgálati hely használ. Az, hogy a BPol által használt EAB a szövetségi átmeneti elektronikus levéltárhoz (DZAB) közvetlenül kapcsolódjon vagy egy saját hosszútávú megőrzést biztosító tárolórendszert építsenek-e fel, még tisztázásra vár. 2004 és 2006, majd 2007 és 2011 között az egy ARK/KLA¹² munkacsoport a „Schriftgut des Bundesgrenzschutzes/der Bundespolizei”¹³ projekt keretében kidolgozta a szövetség és a tartományok közötti egyetértésben a BPol esetében az állománygyarapítási alapelveket. A 2011-ben elkészült zárójelentés függelékében meghatározták, melyik szolgálati hely melyik levéltárral fog illetékeségi átadást lebonyolítani. Ha ezeket az illetékeségi átadási kötelezettségeket a BPol által a jövőben üzemeltett központi EAB alkalmazására alapelveként értjük, az azt jelenti, hogy a BPol EAB-ból vagy adott esetben a DZAB-ból 32 levéltár felé kell az átadás-átvételi folyamatot elindítani. Aminek a következménye, hogy a BPol-nak 32 partnerrel kell találkozni és megoldásokat a gyakorlatba átültetni, hiszen a levéltárak saját előírásokkal rendelkeznek a korai levéltári maradandósági érték-meghatározás, az átadás-átvételi eljárás és mód, az átadás időpontja, az adatformák stb. esetében. 32 levéltár felé egy iratátadási folyamat adott esetben kivitelezhető, ha sikerül egy minden levéltár részéről elfogadott egységes eljárást létrehozni. Szövetségi és tartományi szinten a hatóságok világának sokrétűsége, a saját hatáskörök feletti örökösödés, az iratkezelésben az eltérő hagyományok, az igazgatásban alkalmazott iratkezelést segítő rendszerek eltérő működési módja, a részben meglévő kapcsolat az e-akta és a szakrendszerek között, az eltérő törvényi működési feltételek, szövetségi szinten az átmeneti levéltári eljárásrend stb. arra ösztökélték a levéltárakat, hogy olyan egyedi megoldásokat alakítsanak ki, amelyek a saját illetékeségi körükben feleljenek meg a követelményeknek. Úgy tűnik, ez a sokszínűség jelenleg és hosszabb távon is egy egységes átadás-átvételi eljárási rendet nem tesz lehetővé. Mivel minden egyes tartományi levéltár és a szövetségi levéltár is saját előírásokat alakított ki az elektronikus iratok állománygyarapítására, olyan

¹¹ A német szövetségi hivatalokban 2018-tól pilotprojekt rendszerben, 2020-tól általánosan használni kell az alkalmazást az elektronikus iratkezelésben.

¹² ARK = Archivreferentenkonferenz des Bundes und der Länder (Szövetségi és Tartományi Levéltárosok Konferenciája), KLA = Konferenz der Leiterinnen und Leiter der Archivverwaltungen des Bundes und der Länder (Szövetségi és Tartományi Levéltárak Vezetőinek Konferenciája).

¹³ „A szövetségi határrendészet/rendőrség iratai”.

műszaki interfészeket kell létrehozni, amelyek a szabályokat mindig egymáshoz tudják igazítani.

Mivel nem minden tartományi levéltár üzemeltet saját elektronikus levéltárat, hanem a tartományokban általában egy központi helyen történik az elektronikus archiválás, ebből kiindulva 17 interfész szükséges (a szövetségi levéltár és 16 tartományi levéltár). A levéltárak különféle előírásai az elektronikus átvételre vonatkozólag a következő szabályozási területeket érintik:

- specifikus xdomea-verziók és profilok
- formátumátalakítási előírások (például csak PDF/A formátumú fájlok, csak eredeti fájlok vagy csak eredeti és PDF/A fájlok átvétele)
- az átadási csatorna (FTP, adathordozók, szövetségi hálózat stb.)
- adatelem-leképezési folyamat (data mapping) e-akta és a xdomea között (problémát jelentek az eltérő felfogások a kötelezően átadandó metaadatok körére vonatkozóan)
- iratanyag szerkezete (ez érinti azt a kérdést, hogy az ügyirat, folyamat, irat szinten további tagolás megengedhető-e, mint például az EAB-ban a folyamaton belül használható további részfolyamatok)
- hitelesített iratokkal eljárás (a vélemények az aláírás levágása, annak ideiglenes vagy tartós bizonyító erő nélküli megőrzése és ideiglenes vagy tartós megőrzése bizonyító erővel között mozognak)
- 2 vagy 4 lépcsős átadás-átvételi folyamat vagy az átmeneti levéltári eljárási rend használata.

A szakszerű megállapodás és minden egyes interfész műszaki megvalósítása jelentős ráfordításokkal jár. Egy interfész létrehozásakor a hivatal és a levéltár mellett a gyártót is be kell vonni a folyamatba (az EAB esetében a Fabasoft céget), mivel a gyártó fogja az előírásokat az e-ügyintéző rendszerbe implementálni. A koncepció szakszerű kialakítása minden érintettnél jelentős személyzeti erőforrást köt le. Mindezekon túl a hivatal oldaláról az interfészek implementálására a megfelelő költségvetési forrást biztosítani szükséges. A szövetségi levéltár interfészprojektjeinek (integrációs minta EAB, BMFSFJ) tapasztalatai azt mutatják, ezek változó intenzitással éveken át elhúzódhatnak, és egy jelentős mértékű koncepcionális és szervezeti ráfordítást vonzanak magukkal.

A BPol esetében más levéltárak részére az átadási folyamat ezáltal is megnehezül, mert a BPol jelenleg a szövetségi levéltárral, a szövetségi belügy- és lakásügyi minisztériummal, a külügyminisztériummal olyan hibrid helyzetekre keres megoldást, amelyet nem csak papír vagy elektronikus részekből álló akták, hanem például az e-ügyintézési rendszeren kívülről származó e-akták és a hozzájuk tartozó fájltárolókra (például: bizonyítékok) alkotnak. Mindez olyan további komplexitást eredményez, amelyet mind a 32 részt vevő levéltárnak az átadási folyamat során figyelembe kell vennie.

Mivel a szövetségi levéltár az EAB alkalmazói körben a levéltári igényeket az EAB továbbfejlesztésénél képviseli, a szövetségi levéltárnak fel kell vállalnia, hogy a tartományok kéréseit a további interfész kialakításoknál is képviseli. Mindez nem csak azt jelenti, hogy jelentősen növekszik az egyeztetési többlet egyrészt a tartományokkal, másrészt az EAB felhasználói körrel, hanem felvetődik még az a kérdés is, hogy lehet kezelni azokat a többletköltségeket, amelyek az interfészek létesítésével a tartományi levéltárakra esnek. Amennyiben a BPol a DZAB-t használná, egy része az interfésszel járó problémáknak a DZAB-ba tolódik el. Ott kellene pótolni a tartományoknak szükséges megfelelő interfészeket. Továbbá a szövetségi levéltár előreláthatólag tartósan nagy ráfordítással a lejárt őrzési idejű iratok kiválogatásával és továbbításával foglalkozna.

Az a tehermentesítés, amely a szövetségi levéltár részére a papír alapú világban a BPol alárendelt szervei által keletkeztetett iratok helyileg illetékes tartományi levéltár részére átadásával adódik, az elektronikus világban a visszajára fordul. Az egyes interfészek létesítése a szövetségi levéltárnak jelentős személyzeti ráfordítást és költséget eredményez. Az interfész-meghatározások ezenkívül nem egy egyszeri megoldást jelentenek, hanem ezeket mindig illeszteni kell az EAB-hez, az xdo-me standardokhoz, a tartományokban alkalmazott elektronikus archiváló rendszerekhez, azok aktualizálásakor. Úgy tűnik, mindebből egy gyakorlatias és költségkímélő követelmény származik, hogy az elektronikus iratok esetében a tartományi levéltáraknak az átadás korábbi gyakorlatát be kell fejezni, a BPol összes iratát – beleértve az alsó- és középfokú szervekét – egy interfészen keresztül a szövetségi levéltárnak kell átadni.

A szövetségi autópályaüzemeltető társaság (Autobahn GmbH) – esettanulmány

Az Autobahn GmbH 2021. január 1-jével Németország területén minden, az autópályákra vonatkozó feladatot átvett, azaz tervezést, építést, üzemeltetést, fenntartást, költségvetést, vagyongazdálkodást. Ezáltal a korábbi autópálya-igazgatóságok jogutódjává vált. Egyidejűleg megszűnt a tartományi szolgálati helyeken a feladat teljesítés. Az Autobahn GmbH 10 telephelyre, 41 kirendeltségre, 42 fogalomirányító központra és 189 autópálya üzemre tagolódik. Teljes egészében a szövetségi állam tulajdonában áll. Mivel végrehajtási feladatokat lát el, a szövetségi levéltári törvény (BArchG) 1. § (8) bekezdés értelmében iratait közlevéltár részére fel kell ajánlania átvételre. A telephelyei illetékessége regionális szintű, a telephelyek esetében a BArchG 7. §¹⁴ rendelkezései alkalmazhatóak.

¹⁴ A BArchG 7. § alapján a szövetségi közfeladatot ellátó szervek alárendelt szerveinek – amennyiben azok helyi és nem szövetségi szintű illetékességgel rendelkeznek – iratait a szövetségi levéltár javaslatára, az illetékes szövetségi főhatóság bejegyzésével az illetékes tartományi vagy települési önkormányzati levéltárnak kell felajánlani és [a maradandó értékű iratokat] átadni.

Az Autobahn GmbH iratkezelési rendszere jelenleg kialakítás alatt van. Enterprise Information Management System (EIMS) alkalmazás beszerzésére írnak ki közbeszerzést. A minden üzleti folyamatot lefedő EIMS-t fogja központi alkalmazásként használni az összes iroda. Az EIMS nem a hivatalokban használatos ügyiratképző iratkezelést végez, hanem iratokat (dokumentumokat) kezel. Minden iratot többféle besorolási sémához lehet rendelni, ezáltal különféle kontextusok jönnek létre. A feldolgozó és döntési folyamatok a központi tárban minden információhoz hozzájuthatnak, függetlenül attól, hogy melyik telephely vagy iroda keletkeztette őket.

Mivel az EIMS információs szerkezeit elsődlegesen nem az Autobahn GmbH szervezeti rendjéhez tervezték és az iratkezelési folyamat nyomon követhetősége érdekében a különböző telephelyek, irodák részére az iratokhoz tartalomspecifikus hozzáférést kell biztosítani, az információk szolgálati helyek szerinti felosztása a tartományi levéltáraknak az iratok átadása céljából csak úgy lehetséges, ha az egyes iratokat a kontextusukról leválasztják. Mindez nem felel meg a helyes állománygyarapításnak. Eltekintve azoktól az interfész problémáktól, amelyeket az Autobahn GmbH esetében ugyanolyan módon kellene kezelni, mint a BPol esetében, ez esetben úgy tűnik, hogy maga az EISM sem tudja szakszerűen a társaság alárendelt szerveinek iratait a tartományi levéltáraknak átadni.

Szakmailag vállalható megoldásként az adatoknak a szövetségi levéltár általi átvétele jöhet szóba.

Összefoglaló

Az esettanulmányok azt mutatják, hogy a korábbiakban a szövetségi alárendelt közigazgatási szervek iratainak tartományi levéltárak részére átadására vonatkozó mindkét célkitűzés – vagyis a tartománytörténeti kutatás részére a lényeges iratok egy kutatási helyen tartása (irategyüttes egyben tartása) és a szövetségi levéltár tehermentesítése azoktól az iratoktól, amelyeknek nincs jelentősége a szövetségi állam egésze történetének szempontjából – a digitális világban újra értékelendő. Megjelenhetnek újabb nézőpontok, amelyeket egy-egy döntésnél – amennyiben a szövetségi levéltári törvény 7. § előírásai szerint kell eljárunk – figyelembe szükséges vennünk.

Arra a tényre figyelemmel, hogy a szövetségi hatóságok elektronikus ügyintézési rendszereiből és szakrendszereiből a tartományi levéltárak részére az átadás-átvételi folyamathoz szükséges interfészek létrehozása rendkívül idő- és költségigényes, a szövetségi levéltár részére pont ellentétes hatású lesz az a tehermentesítési folyamat, amelyet a papír alapú iratok tartományi levéltárak részére átadásával értek el. Nem kizárólag a szövetségi levéltár oldalán fog jelentős erőforrás-lekötést eredményezni a folyamat, hanem mindez igaz a tartományi levéltárakra és az átadó helyekre is.

Összességében megállapítható, hogy központi rendszerekből a megosztott átadás-átvételi folyamat, amely különböző interfészeken keresztül zajlik le, rendkívül gazdaságtalan.

Hogy a költség és a felhasználás szempontjából a decentralizált leadás nem ésszerű megoldás, sehol sem mutatkozik meg jobban, minthogy a másik cél, vagyis a regionális történetírás szempontjából jelentőséggel bíró iratok egy fizikális helyen tartása a digitális világban jelentőségét veszti.

A digitális iratok bárhol is használhatók. Az a cél hibás, hogy a regionális vonatkozású analóg és digitális iratokat egy fizikális helyen tartsuk egyben, mint-hogy a tartományokban a digitális iratok tárolása általában egy központi helyen történik. Hogy egy tartományi levéltárban helyben lehessen kutatni a kutatni kívánt iratokat, ahhoz a központi tárolórendszerből az adatokat oda el kell juttatni. Kutatói szempontból nem érzékelhető különbség, hogy a digitális levéltári állományt egy adott tartományi levéltár központi tárolórendszere vagy a szövetségi levéltár rendszere biztosítja számára. Figyelemmel az utóbbi évtizedekben a kutatási elképzelések átalakulására az az alapvető megfontolás adódik, mennyire szolgálja a történettudomány követelményeit az, hogy regionális vonatkozású iratátadásokat egy helyen tartunk egyben. Miközben ennek a haszna a tartománytörténet számára nyilvánvaló, a nem központi átadás megnehezíti más kutatási projekteket. Ez érinti a tartományokon átnyúló és az összehasonlító vizsgálatokat, a szövetségi igazgatásra vonatkozó vizsgálatokat, hiszen ezek az alárendelt területeken egymásba ágazó feladatokon keresztül számos csatlakozási ponton egymáshoz kapcsolódnak.

Ilyen esetekben a vonatkozó forrásokat azok kiértékelése előtt először igen sok fáradsággal a sok érintett tartományi (állami) levéltárból össze kell gyűjteni. Az e-ügyintézési rendszerek mellett, amelyek termékei, az e-akták tartalmilag messze-mennyire egy egységet képezve a különféle szervek között problémamentesen cserélhetők ki, a digitális világban az információkezelés olyan formái is kialakulnak, melyek adatszerkezeteit az információ egészéből tartományi hovatartozás szerint kiemelni nem lehet. Legalább is úgy nem kivitelezhető, hogy lényeges összefüggések ne sérüljenek meg vagy fontos kiértékelési lehetőségek – még kvantitatív kutatás esetén is – a jövőben korlátozottá, esetleg lehetetlenné ne váljanak. Ilyenkor egy központi átvétel levéltárszakmailag vállalható megoldásnak tűnik, az érintett átadott állomány szempontjából célszerű megoldás.

Amennyiben egy alárendelt szerv vagy egy igazgatási terület számára az a döntés megszületett, hogy a jövőben a leadás a szövetségi levéltár felé kell megtörténnjen, adódik a kérdés, a levéltári állománygyarapítás esetében a folyamatosság hogyan érhető el.

A tartományi levéltárak nézőpontjára és a szövetségi levéltár összállami értékekre való fókuszálása fényében fennáll az a veszély, hogy a szövetségi levéltárban olyan értékelési kritériumokat alkalmaznak, amely az érintett szerv esetében csak a legalapvetőbb iratok átvételét fogja eredményezni. Azonban éppen a BPol egy jó példája annak, hogy a szövetségi és a tartományi értékelési kritériumok egymással

észszerűen egymásnak megfeleltethetők. A fentebb említett „Schriftgut des Bundesgrenzschutzes/der Bundespolizei” munkacsoport zárójelentéséhez függelékként egy olyan határidő- és értékelési katalógust mutatott be, amely minden BPol szolgálati hely részére érvényes. A tartományok érdekei teljes mértékben beépültek. Kínálkozik a lehetőség, hogy a fenti példa szerint a szövetségi igazgatás más ágaiban is az értékelés közös feladatként értelmezhető, és a KLA kereteiben közösen vállalható szabályokat fejlesszünk az állománygyarapítás tekintetében.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy az elektronikus átadások területén jó okaink vannak arra, hogy felülvizsgáljuk a szövetségi alárendelt szervek tartományi levéltárak részére történő iratátadási gyakorlatát és a megváltozott keretfeltételekre figyelemmel azt újraalkossuk. Észszerűnek tűnik azokban az igazgatási ágakban, ahol a szövetségi alárendelt szervek az elektronikus keretfeltételek között is önállóan üzemeltetik az ügyiratkezelésüket, hogy a szövetségi levéltári törvény 7.§ -a szerint előírások alapján az átadás továbbra is a tartományi levéltáraknak történjen, minthogy ezáltal a szövetségi levéltárat tehermentesítő hatás továbbra is várható. Az érintett tartományi levéltárak általi átvételek folytatásakor azonban az átvételek felosztása analóg és digitális állagokra mindig kerülendő. Figyelemmel az IT-Konsolidierung Bund¹⁵ keretében zajló törekvésekre a fejlődés egész világosan a centralizáció irányába megy. Abból lehet kiindulni, hogy a szövetségi kormányzás alárendelt szintjein az iratkezelési alkalmazásokat a jövőben általában központi fogják üzemeltetni. Az előadott okokból valószínűsíthető, hogy az átadás-átvételi folyamat is központi, a szövetségi levéltár felé fog megtörténni.

Fordította: Szabó Attila

¹⁵ A német kormánynak a szövetségi közigazgatásban az IT gazdaságos és biztonságos alkalmazását biztosító elképzelése, további információ nyerhető az alábbi URI címen: <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/it-und-digitalpolitik/it-des-bundes/it-konsolidierung/it-konsolidierung-node.html> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 8.).

A GELLÁN-GUMI ÉS AZ AGAR ÖSSZEHASONLÍTÁSA A VIZES BEMERÍTÉssel A PAPÍRTISZTÍTÁS SORÁN¹

Bevezetés

Az album és a konzerválási projekt

A vizsgálatra kiválasztott albumot² Félix Philippoteaux, francia festő állította össze 1840-ben. A művész a rajzait először egy vázlatfüzetbe készítette Algériában, ahol négy hónapot töltött, miközben egy katonai hadjárat során a francia hadsereget követte. Amikor visszatért Franciaországba, Philippoteaux kivágta a rajzait a füzetből, majd készített egy albumot, melybe téma és dátum szerint rendezte el azokat. A rajzokon a francia katonák portréi mellett életképek láthatók katonai táborokról, a helyi lakosságról és állatokról.

Az album 122 rajzot tartalmaz, 59 oldal terjedelemben, melyek grafitval, vízfestékekkel és fekete tintával készültek. A képeket a papír sarkainál egy-egy csepp állati enyvvel ragasztották fel. A rajzok nagyrészt jó állapotban voltak, de a sarkokon lévő ragasztópontok feszültséget okoztak a papírban, és helyenként barna elszíneződést. A papírlapok megsárgultak, leginkább a széleken, valamint több különféle méretű és formájú foxingfolt volt rajtuk. A lapok szélei elszakadtak, és mechanikailag meggyengültek. Az albumot barna félbörkötésbe kötötték, és barna papírral borították. A restaurálás előtt az album kötése szétesett, a két kötéstábla leszakadt, ezzel együtt az oldalak többsége is levált a gerincről. A múzeummal egyetértésben az a döntés született, hogy az eredeti kötés helyre lesz állítva, ehhez szükséges volt minden lapot leválasztani a gerincrésztől.

Az albumban a felragasztott rajzok mellett több helyen is voltak olyan feliratok, vázlatrajzok, melyeket maga a művész készített. A restaurálás során úgy kellett javítani a papír állapotát, hogy a rajzok sértetlenek maradjanak. Először el kellett távolítanunk a lapok felületén feszültséget okozó enyvréteget. Ehhez minden egyes

¹ Az írás eredeti címe és megjelenési helye: Gellan gum and agar compared to aqueous immersion for cleaning paper. In: *Gels in the Conservation of Art*. Edited by Lora V. Angelova – Bronwyn Ormsby – Joyce Townsend – Richard Wolbers. Archetype Publications, London, 2017, 57–61. A fordítást a jogtulajdonosok engedélyével, az eredeti tanulmányban található ábrák nélkül közöljük. Stéphane Bouvet-val többszöri próbálkozás ellenére sem sikerült felvenni a kapcsolatot.

² Félix Philippoteaux: Vues et portraits faits la campagne de mai 1840. Algéria, NA.748, Musée Condé, Domaine de Chantilly (© Inp Ghislain Vanneste).

rajzot tartalmazó papírlapot le kellett szedni a kartonról. Így lehetővé vált, hogy a rajzok tisztítását a hátoldalról végezzük, annak érdekében, hogy a rajzokat ne érje nedvesség. Sikerült az összes rajzot leválasztani és megtisztítani. A rajzok jó állapotban voltak, de mivel vízdoldható tintával készültek, elvetettük a vizes bemerítéssel való tisztítást. A cél a kellő mechanikai szilárdság elérése érdekében a lapok megerősítése és vizes kezelés volt. Ezáltal a rajzok jobb állapotúvá válnának a jövőbeni öregedés tekintetében, valamint mérséklődne a foxing-foltosodás, egyúttal javulna az egész tárgy esztétikai megjelenése.

1. táblázat
Kiválasztott kezelési idők

Módszer	Kezelési idők
Bemerítés	30 perc, 45 perc, 1 óra
Paraprint párásítás	1 óra
Paraprint kapilláris egység	2 óra
Gellan gumi és agar 2%, 3% és 4%-ban	5 perc, 30 perc, 1 óra, 2 óra

A vizes tisztításra vonatkozó kísérletek

A vizes tisztítás célja a hidrolízis vagy oxidáció által létrejött oldható bomlástermékek kivonása, valamint a papír kémiai állapotának stabilizálása. Az általános mosási módszerek (vízben való bemerítés, úsztatás vízfürdőben, a nedves szívópapírokkal való tisztítás és a szívóasztalon történő mosás) olyan potenciális hátrányokat jelentenek, mint a papír számára hirtelen vízfelvétel, és az egyenetlen tisztítás kockázata, valamint számtalan, a nedves, így gyengített papíron történő beavatkozás, melyeket el akartunk kerülni.

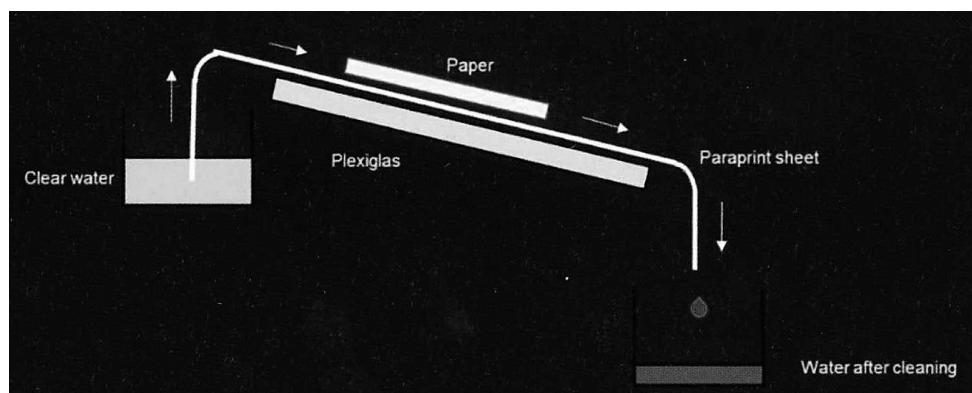
Kísérletek folytak annak érdekében, hogy meghatározzuk a lapok mosásának legjobb módszerét. Összehasonlító tanulmányt készítettünk a mosási technikákról Paraprint OL60 és számos merev gél használatával, amelyekről magán- és közműhelyekben is beszámolnak, de még nem vizsgáltak széles körben, és amelyek hatásai a papírra viszonylag ismeretlenek. Összehasonlítottuk ezeket a bemerítéses mosással, amely továbbra is a leginkább elterjedt technika a franciaországi konzeráló műhelyekben.

Az album lapjai gépi gyártású, 0,14 mm vastag, színezetlen és kissé szemcsés velinpapírból készültek. A rostvizsgálat len- és a kender tartalmat mutatott ki. A felszínen és a vizes kivonatból vett pH-érték is körülbelül 6 volt. A papír nagyon alacsony porozitású volt: a rostok között gyantával, a felületén keményítővel enyvezték. A tisztítási tesztek elvégzéséhez nagyon hasonló tulajdonságokkal rendelkező papírt választottunk ki összetétel, vastagság, pH-érték és enyvezés tekintetében.

ben, melyek foxingfoltokat is tartalmaztak. Három tisztítási módszert hasonlítottunk össze:

- Egyszerű bemerítéses mosás, egy tisztított vizes fürdőben, keverés és rendszeres vízcserével, hogy lehetővé váljon a diffúzió rostokba;
- Paraprint OL60, egy nem szőtt viszkóz anyag használata;
- Merev gél (gellán-gumi, agar és agaróz) használata, amelyeket gyakran helyi párasítás eszközeként használnak, hogy eltávolítsák a ragasztóanyagokat.

A Paraprint OL60 különböző módokon használható, egyiket a dél- ausztráliai Állami Könyvtárban 1990-ben fejlesztették ki. Ennél a módszernél kapilláris egyiséget hoznak létre a tisztításnál, melyre 2001-ben hívták fel a konzervátorok figyelmét (Kirchner 2001). Két újabb kiadvány (Banik és Brückle 2011; Schalkx et al. 2011) is megerősítette ennek a tisztítási módszernek a hatékonyságát. A folyamat során a Paraprint egy szalagja egy döntött plexiüveg felületére van helyezve. Az egyik végpontját tisztított vízzel ellátott tárolóedényben helyezik el, amely víztárolóként szolgál, míg a másik vége egy üres tartály fölött lóg a teli tartállynál alacsonyabbra helyezve, amely összegyűjti a tisztítást követően a bomlásterméket tartalmazó vizet. A kezelendő papírt közvetlenül a Paraprint szalagjára kell helyezni. A kapillaritás miatt áramlás jön létre, és a víz áthalad a Paraprint-lapon a víztárolótól a másik végéig, és magával viszi a papírban jelen lévő oldható termékeket is (lásd az alábbi ábrát). Az áramlás intenzitása a dőlésszögtől függően változik, amely lehet negatív, pozitív vagy nulla, a különböző szerzők szerint.

A kapilláris egység vázlatja

A Paraprint ugyanolyan módon használható papírtisztításra is, mint a nedves szívópapír. Az eljárás úgy történik, hogy a papírt több egymásra rétegezett nedves Paraprint-lapra helyezik. Az oldható vegyületek a diffúzió és a kapillaritás által átvándorolnak a Paraprintbe, és a gravitáció gyorsítja a szállítást. Ez egy statikus rendszer, ezért a diffúzió fenntartása érdekében rendszeresen cserélni kell a Paraprint-lapokat. Ez a módszer hatékonyabb, mint a szívópapírok használata,

mivel az előbbieket pórusai nagyobbak, és a bomlástermékek nagyobb diffúzióját teszi lehetővé.

Rómában az Istituto Centrale per il Restauro e la Conservazione del Patrimonio (ICRCPAL) egyik csoportja 2003 óta kutatásokat végez egy szilárd gellán-gumi (Iannuccelli és Sotgiu 2010) használatáról a papírok tisztításában. Az előírt méretre és formára vágott gél közvetlenül a papír tetejére vagy alá helyezik. Ez a nedvességet lassan és egyenletesen adja át, így a víz át tudja járni a papírt, és képes feloldani a lebomlási termékeket, amelyek aztán felszívódnak a gélbe a diffúziós és kapilláris hatás által. Mazzuca et al. (2014) szerint a módszer még hatékonyabb a tisztítás tekintetében, mint a bemeztetéses változat. Megvizsgálták, és összehasonlították a gellán-gumi, valamint a bemeztetés által kivont bomlástermékek mennyiségét folyékony kromatográfia alkalmazásával, és megállapították, hogy a géllal a szennyező anyagok és bomlástermékek nagyobb arányban vonódnak ki. Ezt számos hidroxil-csoport jelenlétével magyarázták, amelyek képesek a papír lebomlásából származó savmaradékokkal kölcsönhatásba lépni.

Az agargéllal, agarózzal és gellán-gumival végzett előzetes vizsgálatokat és a szakirodalmat áttekintve úgy döntöttünk, hogy három különböző gél-koncentrációnál összehasonlítjuk a gellán-gumit és az agart is: 2% 3% 4% m/v. Az előzetes tesztek alapján a megfelelő kezelési időt figyelembe véve minden egyes gélből egy-egy lapot a papír tetejére helyeztek, melyet egy Melinex-darab és a könnyű súly követett. (1. táblázat).

2. táblázat
A géllal kezelt minták súlyának százalékos növekedése

	G-2%	G-3%	G-4%	A-2%	A-3%	A-4%	Fürdő	Paraprint
5 perc	22%	12%	11%	29%	25%	23%	59%	102%
30 perc	39%	24%	31%	47%	45%	40%		
1 óra	46%	44%	41%	45%	48%	48%		
2 óra	49%	41%	47%					

Különböző kezelési módszerekkel végzett kísérletek

A mintákat kezelés után azonnal lemérték, hogy a papírba bejuttatott víz mennyiségét meg tudják határozni. A 2. táblázat összehasonlító oszlopai a géllal kezelt minták súlyának százalékos növekedését mutatják. Ugyanannál a koncentrációnál a vízkibocsátás gyorsabb volt az agarral, mint a gellán-gumival, az utóbbi fokozatosabb kioldást mutatott; mindkét esetben a leadás elérte a tetőpontját egy órás kezelés elteltével. Ezért úgy döntöttünk, hogy a további vizsgálatokban a gellán-gumira összpontosítunk. Bemeztetés és Paraprint-kezelés esetében a súlygyarapodás a folyamat idejétől függetlenül azonos volt: eleinte nagyon gyors, majd stabili-

zálódott. A Paraprinttel kezelt minták sokkal nagyobb mennyiségű vizet nyelnek el, mint más módszerekkel kezelt minták. Mindegyik gélkezelésnél, még hosszú idő után is, a papír kevesebb vizet nyel el, mint egy rövid bemerítés során.

Ezután egy nagyon egyszerű „vízcsepp” vizsgálatot végeztünk el a mintákon egy csepp vízzel, hogy felmérjük a papír porozitását, és ellenőrizzük az esetleges enyvezés-veszteséget. A papír erősen enyvezett volt a kezelés előtt: a felületre felvitt vízcsepp órákig még nyomás hatására sem hatolt be. A kezelés után nagyon furcsa jelenséget tapasztaltunk: A bemerítéssel vagy géllal kezelt minták esetében nem volt látható változás a vízcseppek vizsgálat során. Viszont a Paraprinttel kezelt valamennyi minta, mind a kapilláris egységben, mind a nedves Paraprinttel más magatartást mutatott: A csepp néhány másodperc alatt behatolt az papírba. Úgy tűnt, mintha a papír teljesen elvesztette volna az enyvezettséget, vagy legalábbis az nagyon lecsökkent. Ezen eredmények ellenőrzése érdekében megismételtük más mintákon is a kezeléseket, a folyamat idejének változtatásával, de a hasonló eredmények megerősítették az első megfigyeléseinket. Egyértelműnek tűnik, hogy a Paraprint jelentős enyvezés-veszteséget okoz a tanulmányozott papíron. Ez a veszteség a súlygyarapodás mérése során megfigyelt nagy vízfelvételért is felelős: a papír teljesen porózus és vízzel telítetté vált. Az elővigyázatosság elve azt sugallta, hogy ezt a fajta kezelést nem szabad használni az album papírlapjain, ezért két választás maradt: bemerítés vagy gellán-gumi. Ahhoz, hogy összehasonlítsuk őket, úgy döntöttünk, hogy pH-tesztet, színmérést és mechanikai tesztekét végzünk. A pH-t kivonattal mértük, és az eredmények azt mutatták, hogy minden kezelés egy pH 0,5 és 1 közötti azonos mértékű növekedést eredményezett.

A spektrofotométerrel a kezelés előtt és után különböző pontokon végzett szín-mérések lehetővé tették, hogy összehasonlítsuk a kioldódott színes bomlástermékeket a papírban. A vizsgálatok azt mutatták, hogy a gellánnal kezelt papír nem ugyanazt a színváltozást mutatta a géllal közvetlenül érintkező és a másik oldal esetében. Viszont a színváltozás nagyobb volt a géllal érintkező oldalon, mint a bemerítésnél, de a másik oldalnál a bemerítéssel azonos módon változott. Ezen a ponton a gellán-gumi tűnt jó módszernek az album papírjainak kezelésére. Elvégeztünk néhány kiegészítő vizsgálatot, hogy optimalizáljuk a folyamatot, beleértve a kezelés idejének növelését, és a gállapot a papír alá vagy fölé helyeztük. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a két óra elegendő volt, és az eredmények hasonlóak voltak, amikor a gél a papír tetején vagy alatt lett alkalmazva. Annak érdekében, hogy egyszerűsítsük a papíron végzett beavatkozásokat, és jobban tudjuk irányítani a kezelést, úgy döntöttünk, hogy a gellt az oldalak alá helyezzük el.

A papírmintákon mechanikai vizsgálatokat is elvégeztünk. Köztudott, hogy a vizes kezelés növeli a papírszilárdságot; egyes szerzők azonban ellentmondanak ennek az állításnak (Carr et al. 2006; Moropoulou és Zervos[®] 2003). A kezelt minták papírszilárdságát dynamométerrel mértük: a minták felét közvetlenül a kezelés után, a másik felét pedig 80°C-on és 65% relatív páratartalommal való gyors öregítés után vizsgáltuk. Minden kezelés a papír szakítószilárdságának mintegy azonnali

növekedését eredményezte. Ez az érték az öregítést követően csökkent, de a gellán-gumival való kezelésnél kevésbé.

Az albumból származó oldalak kezelése

Kísérleteink lehetővé tették számunkra, hogy kizárjuk a Paraprint használatát, mivel ezen papírtípus kezelésénél a nagy mennyiségű vízfelvétel és az enyvezés-vesztés túl erőteljes volt. Ezzel szemben a gellán-gumi használata számos előnnyel járt: a vízbevitel kisebb és hatásosabb, mint a bemeztéses kezelésnél, valamint kevésbé duzzadtak meg a rostok. Emellett a gél használata kevesebb beavatkozást igényelt a papíron, ami különösen előnyös a gyenge és sérült papírok esetében. A gellán gélnél a folyamat állandó ellenőrzés alatt tartható, és a kezelés könnyen megszakítható, ha szükséges, ellentétben a bemeztéssel. Továbbá a bomlástermékek irányított és homogén módon vonódnak ki, anélkül, hogy előtte keresztirányban szétterjednének a papírban. A kezelést két órán át egy a papír alá helyezett 3%-os gellán koncentrációjú géllappal végeztük. A vizuális eredmények az album lapjain nagyon kielégítőek voltak.

A szerzők által felhasznált irodalom

- Banik, G. és Brückle, I. 2011. *Paper and Water: A Guide for Conservators*. Oxford: Elsevier Butterworth
- Carr, D., Niven, B. és Campbell, L. 2006. Effects of selected aqueous treatments on the properties of two papers, *Studies in Conservation* 51: 189–198.
- Iannuccelli, S. és Sotgiu, S. 2010. Wet treatments of works of art on paper with rigid gellan gels, *The Book and Paper Group Annual* 29: 25–39.
- Kirchner, S. 2001. Kapillarreinigung. Eine schonende Methode der Feuchtreinigung in der Papierrestaurierung, *Papierrestaurierung* 2 (suppl): 73–80.
- Mazzuca, C., Micheli, L. Carbone, M., Basoli, F., Cervelli, E., Iannuccelli, S., Sotgiu, S. és Palleschi, A. 2014. Gellan hydrogel as a powerful tool in paper cleaning process: a detailed study, *Journal of Colloid and Interface Science* 416: 205–211.
- Moropoulou, A. és Zervos, S. 2003. The immediate impact of aqueous treatments on the strength of paper, *Restaurator* 24: 160–177.
- Schalkx, H., Iedema, P., Reissland, B. és van Velzen, B. 2011. Aqueous treatment of water-sensitive paper objects - capillary unit, blotter wash or Paraprint wash? *Journal of Paper Conservation* 12 (1): 11–20.

Fordította: Lökkös Mónika

MŰHELY

Asszonyok kiképzése, Csejte, 1900

Forrás: Fortepan/Buzinkay Géza

„VÉLEK MEGESMÉRKEDEVÉN, KÉNTELENEK VALÁNK LENGYELÜL IS GALAGYOLNI”

Nyelvi sokszínűség a Habsburg-tisztikarban a 18–19. század fordulóján¹

A soknemzetiségű, multikulturális államkonglomerátum, a Habsburg Monarchia egyik fő tartóoszlopa, létrejöttétől egészen összeomlásáig, a közös haderő volt. Ez a 18. század közepén, az akkor lezajlott széles körű uniformizálás jegyében egységes német vezényleti és szolgálati nyelvet kapott, amire elsősorban az irányítás és a vezénylés hatékonyságának javítása, illetve az adminisztráció megkönnyítése miatt volt szükség. A számos és rendkívül eltérő jellegű régióból kiegészített hadsereg így egy németül irányított, de gyakorlatilag nemzetek feletti jelleggel bíró szervezetté vált. Ez utóbbi különösen a tisztek esetében vált fokozatosan nyilvánvalóvá, amit az eredeti gyökereiktől végképp elszakadt, gyakran idegen eredetű úgynevezett katonacsaládok, katonadinasztiaák létrejötte is élesen példáz. A császári-királyi hadsereg egységes németnyelvűsége azonban a soknemzetiségű legénység és tisztikar következtében természetesen csak illúzió volt. Az állandó hadkiegészítő kerületekből kiállított csapattestek ugyanis etnikailag, nyelvileg sokfélék voltak, így ausztriai német, cseh, magyar, lengyel, horvát, szerb és román legénységgel rendelkező egyaránt megtalálható volt köztük. A csapattestek a kiállítási helyüknek megfelelően, etnikai-nyelvi szempontból többé-kevésbé körülhatárolhatóak voltak. A többnemzetiségű területekről kiegészített ezredekben belül azonban értelemszerűen több etnikum is jelen volt, és gyakran az előbb említetteken túl még egyéb, kisebb létszámú nemzetiségek, mint például a szlovákok vagy a rutének is képviseltették magukat. E sokszínűséget tovább fokozta, hogy a tisztikar kisebb-nagyobb része nem feltétlenül az adott alakulat nyelvi, illetve kulturális közegéből érkezett. Összetétele ráadásul egy-egy ezreden belül rendszerint jóval sokszínűbb volt, mint a legénysége. Ily módon kicsiben gyakran mintegy leképezte a monarchia etnikai összetettségét, sőt származása révén esetenként még az előbbi határain is túlmutatott. A császári-királyi haderő soraiban ugyanis angol, francia, ír, német, spanyol, sőt egyéb származású tisztek is gyakran előfordultak. Az alakulatok legénységi szinten megfigyelhető nyelvi diverzitása utóbb, a dualizmus idején, 1869-től hivatalosan is elismerésre

¹ Jelen tanulmány elkészítése az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával és az NKFI Hivatal által kibocsátott Támogatói Okirat alapján (száma: FK 137816) valósult meg.

került.² A kezdetben császári-királyinak, majd 1889-től immár császári és királyinak hívott közös hadsereg e jól ismert többnyelvűsége sem volt azonban olyan széles körű, mint azt néhányan tévesen gondolják.

A meghatározott három nyelvi szint közül ugyanis a vezényleti nyelv (*Kommandosprache*), amely gyakorlatilag a szabályzatban rögzített vezényszavak³ ismeretét és használatát jelentette, valamint a szolgálati érintkezés nyelve, az úgynevezett szolgálati nyelv (*Dienstsprache*) kizárólagosan a német volt. Az egyértelmű parancskiadás, illetve a megfelelő szolgálati kapcsolattartás ugyanis másként aligha lett volna biztosítható.⁴ Az intézményesített többnyelvűség a hadsereg működőképességének fenntartása érdekében így mindössze az úgynevezett ezrednyelv (*Regimentssprache*) szintjén valósult meg. Egy adott alakulatban ugyanis ezrednyelvnek minősült az a nyelv, amelyet a legénység legalább 20 százaléka beszélt. A közös csapattestek nagyobb részének két ezrednyelve volt, de akadt olyan ezred is, amelyben négy, sőt egy csapattestnél egyenesen öt ezrednyelv volt használatos. Ennek megfelelően a közös hadsereg tisztjeitől megkövetelték, hogy csapattestük ezrednyelveit, amelyeket azonban kizárólag a legénységgel való személyes érintkezésben alkalmaztak, három éven belül tanulják meg. Ez természetesen csak abban az esetben volt kötelező, ha még nem ismerték ezeket, illetőleg ezek mindegyikét.⁵

Az intézményesített többnyelvűség előzményei a császári-királyi hadseregben a 18–19. század fordulóján

A 18. század második, illetve a 19. század első felében az említett nyelvi szintek, bár hivatalos megkülönböztetésre nem kerültek, a gyakorlatban már szintén megfigyelhetőek voltak. A dualizmus időszakához hasonlóan az egységes németnyelvűség ténylegesen ekkor is csupán az első két szinten valósult meg. Az egyes csapattestek, vagyis az ezredek és az önálló zászlóaljak szintjén ugyanis a legénység anyanyelve, illetve a többnemzetiségű alakulatok esetében anyanyelvei voltak meghatározóak. A későbbi dualista haderőben tehát csak a ténylegesen már hosszabb ideje fennálló

² Tamara Scheer: *Language Diversity and Loyalty in the Habsburg Army, 1868–1918*. Habilitációs dolgozat. (Kézirat). Universität Wien, 2020, 32.

³ Ezek száma a dualizmus idején kerek 80 volt, amelyeket valamennyi újoncnak meg kellett tanulnia. Lásd Tamara Scheer: *Die k. u. k. Regimentssprachen. Eine Institutionalisierung der Sprachenvielfalt in der Habsburgermonarchie in den Jahren 1867/8–1914*. In: *Sprache, Gesellschaft und Nation in Ostmitteleuropa. Institutionalisierung und Alltagspraxis*. Hg. v. Martina Niedhammer – Marek Nekula et al. Göttingen, 2014, 4.

⁴ Uo. 4–5.; Szabó József János: Tisztképzés az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Szerk. Lengyel Ferenc – Szántó Mihály. Budapest, 1996, 71–72. A közös hadsereg mellett a vezényleti és a szolgálati nyelv az osztrák Landwehrrnél is a német volt, a magyar királyi Honvédségnél ugyanakkor a magyar; kivéve a horvát honvédkerületet, ahol mind a vezényleti, mind a szolgálati nyelv a horvát volt.

⁵ Szabó: i. m. 72.

helyzetet intézményesítették a különböző ezrednyelvek hivatalos elismerésével. A valóságban ugyanis korántsem zajlott minden előírásosan még a hadseregben sem. Így például a magyar ezredeknél a mindennapi életben és a szolgálaton kívüli érintkezésben mindig is a magyar nyelvet használták. Sőt a szabály ellenére, főleg a harc hevében, a német helyett gyakran még a vezénylés is magyarul folyt, ezáltal próbálva a katonákat még jobban fellelkesíteni. Az osztrák örökösödési (1740–1748) és a hetéves háború (1756–1763) idején katonáink így magyarul éltették Mária Teréziát, az utolsó török elleni háborúban (1787–1791), majd a francia háborúban (1792–1815) magyar vezényszóra indultak rohamra. Az istentiszteletet magyarul tartották nekik, zászlószentelés alkalmával az ezredparancsnok magyar nyelvű beszédet mondott előttük, továbbá a magyar ezredék zászlaira magyar nyelvű szalag került.⁶ Konkrét példát említve, az 1793. március 18-i neerwindeni csatában a Sztáray-gyalogosok ezredese, Gruber József magyarul, hangos „*Rajta!*” kiáltással vezényelte harcba és próbálta feltüzelni megfogyott számú és megfáradt katonáit.⁷

A tiszaszlári születésű, de Kolozsvárott felnövő Wass Pál (1797–1859) olvasmányos önéletírásában is találunk példát a magyar nyelvnek a szabályoktól eltérő használatára. Az 1813-tól 1837-ig az 51. gyalogezredben szolgáló, a hadapródságtól főhadnagyi rangig jutó, utóbb a szabadságharcban honvédszázadosává avanzsáló Wass⁸ ugyanis a következőket írja 1814. végi galíciai állomásozásuk kapcsán: „*A kapitányom – az Úristen áldja meg – egy igen derék, jószívű ember volt [...]; s mivel, amint mondtam, mi magyarok lévén együtt, a német nyelvnek békét hagyánk, s rapport⁹ s egyéb szolgálatbéli dolgok mind magyarul folytak közöttünk [...]*”.¹⁰

Az ilyen könnyítések abból a tényből is fakadtak, hogy a magyar ezredék legénysége legfeljebb a szolgálat ellátásához szükséges néhány tucat német szót és kifejezést ismerte, sőt az írni-olvasni tudás hiányában, azokat is csak hallás után, gyakran elferdítve használta.¹¹ A magyar anyanyelvű katonák ugyanis a számukra idegen szavakat előszeretettel magyarosították, azt az alakjához leginkább hasonló magyar mintába öntötték vagy legalábbis a német kifejezést magyar képzővel látták el. Ezáltal ezek könnyebben megjegyezhetővé váltak a legénység egyszerű, tanulatlan tagjai számára.¹²

⁶ *Magyarország hadtörténete két kötetben. I. A honfoglalástól a kiegyezésig.* Főszerk. Liptai Ervin. Budapest, 1984, 427.

⁷ Réfi Attila: A császári-királyi huszárság az 1792–1793. évi hadjáratokban. In: *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves.* Szerk. Háda Béla – Ligeti Dávid Ádám – Majoros István et al. Budapest, 2010, 516–517.

⁸ Életére lásd Wass Pál: *Fegyver alatt. Naplójegyzetek.* Sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Csetri Elek. Bukarest, 1968, 5–17.

⁹ Szóbeli vagy írásos jelentéstétel.

¹⁰ Wass: i. m. 38.

¹¹ *Magyarország hadtörténete...* 427.

¹² Felszeghy Ediltrud: *A császári és királyi hadsereg nyelve Magyarországon.* Budapest, 1938, 74.

E naiv, népies etimologizálás emlékét számos szó őrzi, illetve őrizte nyelvünkben, mint például a következők:

allárma (*Allarm*) – riadó;
 árestom (*Arrest*) – fogda;
 bagázsia (*Bagage*) – málha, poggyász;
 berukkol (*einrücken*) – bevonul;
 cakompakk/cakumpakk (*mit Sack und Pack*) – teljes felszereléssel;
 egzecíroz (*exerzieren*) – gyakorlatozik, gyakorlatoztat;
 gléda (*Glied*) – sor;
 kommandíroz (*kommandieren*) – vezényel;
 kommandó (*Kommando*) – parancs, különítmény;
 lóger (*Lager*) – tábor;
 mundér (*Montur*) – egyenruha;
 óbester (*Oberst/Oberster*) – ezredes;
 patróliroz/patrólóroz (*patrouillieren*) – őrzátozik;
 rekruta (*Rekrut*) – újone;
 sarzsi (*Charge*) – rang/rendfokozat;
 silbak (*Schildwacht*) – őrszem, őrség;
 simléder (*Schirmleder*) – szemernyő, szemellenző;
 suvick (*Schuhwichse*) – cipőkenőcs.¹³

Fentiek következtében a magyar legénységgel, a beléjük sulykolt vezényszavakat leszámítva, leginkább csak az anyanyelvükön lehetett érintkezni, és ez nyilván így volt a többi etnikum esetében is.¹⁴ Ily módon hiába volt a hadsereg egésze a különböző nyelveket beszélő legénységi állomány révén többnyelvű, az egyén szintjén a többnyelvűség igazán csak a tisztikart, illetve részben a szintén viszonylag iskolázott altiszti kart jellemezte, mivel ez utóbbiak is rendelkeztek legalább bizonyos fokú alpműveltséggel, a német nyelv ismeretével és az írni-olvasni tudás készségével.¹⁵ A fennálló nyelvi különbségeket tehát csak a legénységi állománynál lényegesen kisebb számú és a legtöbb esetben összehasonlíthatatlanul műveltebb tisztikar, illetve az altisztek nyelvi alkalmazkodása révén lehetett áthidalni.

Bár korszakunkban hivatalosan még nem állt fenn az a dualizmus idején jellemző kötelezettség, miszerint a tiszteknek el kellett sajátítaniuk az ezrednyelv(ek)et, az mintegy természetes szükségyszerűség volt, hogy az adott alakulat zömét kitevő legénység nyelvét az ott szolgáló tiszték (altisztek) ismerjék. A gyakorlati igények

¹³ Ezekre és a hasonló kifejezésekre vonatkozóan lásd Meskó Ferenc: *Oskola Könyv, Obermallebern 1857. Bev., jegyz., illusztr.* Somogyi Győző. Vác, 2000, 64–75.; valamint Felszeghy: i. m. 75–81.

¹⁴ *Magyarország hadtörténete...* 427–428.

¹⁵ Réfi Attila: Mária Terézia és a tisztikar. Társadalmi mobilitás katonai szolgálat révén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2018. 3. sz. 630. Utóbbiak között is sok nemesi vagy polgári származású volt, így jó néhányan később tisztí rangra is jutottak.

és a saját érdekük ugyanis egyértelműen arra ösztönözték őket, hogy kisebb-nagyobb mértékben elsajátítsák a legénységet jellemző nyelvet vagy nyelveket. A megfelelő nyelvismeret hiányában feladatukat ugyanis nem láthatták el megfelelően. A tisztikar többségének esetében ráadásul nyilvánvalóan megvolt a belső késztetés és a természetes igény arra, hogy a legszükségesebb, legalapvetőbb szolgálati érintkezésen túl is kommunikálni tudjanak alárendeltjeikkel.

Iskolázottság és hozott nyelvtudás

Külön, e célból szervezett nyelvi képzés a tisztek számára ekkoriban természetesen nem létezett. Említést érdemel viszont, hogy a néhány, ekkor működő tisztképző intézményben rendszerint jelentős hangsúlyt fektettek a tisztjelöltek nyelvi oktatására is. Így széles körű nyelvi képzés folyt a legfontosabb ilyen intézményben, az 1752-től működő, 1769-től Mária Terézia nevét viselő bécsújhelyi Katonai Akadémián (*Theresianische Militär-Akademie*) is. Itt ugyanis a kezdeti időszakban a német mellett, még ha eltérő súllyal és óraszámmal is, de francia, latin, olasz és cseh nyelvet is oktattak.¹⁶ 1806 novemberétől viszont az ekkor hatályba lépett új tanterv nyomán a nyelvoktatás a német, latin, francia, lengyel és magyar nyelvekre terjedt ki, a cseh ugyanakkor kikerült a tanítandó nyelvek sorából.¹⁷ Végül 1837 végén felhagytak a latin nyelvi képzéssel is.¹⁸

Az 1718-ban felállított, 1755-ben pedig a hadmérnökképzés céljából kibővített és Gumpendorfba¹⁹ helyezett, úgynevezett Mérnökiskolában, amelyet 1778-tól Mérnökakadémiának (*Ingenieur-[Genie-]Akademie*) neveztek, a német mellett latin és francia nyelvi oktatás folyt, majd 1785-től bevezették a cseh nyelvi képzést is. Az 1835. évi szervezeti szabályzat ugyanakkor már csak a német és a francia nyelv tanítását említi.²⁰

A nyelvi képzés kapcsán említést érdemel a 18. század közepe táján működő, kevésbé ismert katonai képzőintézmények egyike, az úgynevezett Nemesi Katonai Akadémia (*Adelige Militär-Akademie*) is. A Bécs Laimgrube nevű elővárosában²¹ fennállt intézményben folyt ugyanis a legszélesebb körű nyelvi oktatás, miután a növendékeknek a német mellett egyenesen öt idegen nyelvet kellett tanulniuk,

¹⁶ Johann Svoboda: *Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage*. I. Band. Wien, 1894, XLVI, LV.

¹⁷ Svoboda: i. m. LXXIII.

¹⁸ Uo. LXXVIII.

¹⁹ Alsó-Ausztria, Habsburg Monarchia; ma Bécs része.

²⁰ Friedrich Gatti: *Geschichte der k. und k. Technischen Militär-Akademie. Erster Theil: Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademie, 1717–1869*. Wien, 1901, 30., 141., 287., 524–525.; Réfi: Mária Terézia... 618.

²¹ Utóbb, 1850-től Bécs része.

még hozzá az angol, francia, olasz, magyar és cseh nyelveket. Az oktatás más területeire is kiterjedő magas követelményeknek köszönhetően ez az akadémia nem is vált igazán népszerűvé a katonai pályára vágyó ifjú nemesek körében.²²

Magyar szempontból végül feltétlenül szólnunk kell a részben szintén a tisztí utánpótlást szolgáló, 1760-ban felállított Magyar Királyi Nemesi Testőrségről is. Itt ugyanis a fiatal gárdisták az udvari szolgálat mellett átfogó oktatásban és kiképzésben is részesültek.²³ A német nyelv mellett kötelezően azonban csak a francia nyelvet kellett tanulniuk, amely a francia műveltségű bécsi udvarban nélkülözhetetlennek számított. Emellett magánszorgalomból további nyelveket is elsajátíthattak: a testőrök körében főként az olasz volt népszerű, köszönhetően a rendszerint magukkal hozott latin nyelvtudásnak, de elvétve akadt köztük angolul tanuló is.²⁴

A tisztikar egésze szempontjából azonban mindennek kevés gyakorlati jelentősége volt, miután a szervezett tisztképzés ekkoriban még nem tett szert nagy fontosságra.²⁵ A tisztikar ugyan Mária Terézia uralkodása alatt kezdett el professzionizálódni, de ez a folyamat majd csak a dualizmus idején teljesedett ki igazán.²⁶ Ezért ahhoz, hogy valaki tiszt lehessen, sokáig nem volt feltétel, hogy szervezett tisztképzésben vegyen részt. Jellemzően inkább a katonai szolgálat során, a gyakorlatban került sor a szükséges ismeretek és készségek elsajátítására. Ennek következtében a tisztképző intézményekből kikerültek aránya a császári-királyi hadsereg tisztjei között a 18–19. század fordulóján még elenyésző volt.²⁷

A tisztí utánpótlás fő forrását ekkor és még jó ideig alapvetően az úgynevezett önköltséges hadapródok, más néven magánhadapródok jelentették. Ők rendszerint iskolázott fiatalemberek voltak, akik katonai kiképzése az ezredekben történt.²⁸ Az előkelő és befolyásos családok ifjú tagjai ugyanakkor gyakran, akár min-

²² Gatti: i. m. 81. Rövid fennállást követően, 1769-ben meg is szüntették.

²³ Zachar József: Katonai képzés a császári (-királyi) hadseregben 1648–1848. In: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Szerk. Lengyel Ferenc – Szántó Mihály. Budapest, 1996, 44., 46–47.

²⁴ Hellebronth Kálmán: *A magyar testőrök névkönyve. 1760–1918*. Budapest, é. n. [1939], 47–48.

²⁵ Erre vonatkozóan lásd Réfi Attila: *A császári-királyi huszárság törzstisztikara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815)*. Budapest–Sárvár, 2014, 92.; továbbá Uő: *Mária Terézia...* 618.

²⁶ Lásd Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest, 1999, 28., 30.; valamint Josef Rechberger von Rechcron: *Das Bildungswesen im österreichischen Heere vom dreissigjährigen Kriege bis zur Gegenwart. Beitrag zur Culturgeschichte Österreichs. Mittheilungen des K. K. Kriegs-Archivs*, 1878, 30–33.

²⁷ Saját, a francia háborúk huszár törzstisztjeire vonatkozó kutatásaink alapján megállapítható, hogy például e korszak 282 huszár törzstisztje közül mindössze tizenketten kerültek ki a bécsi helyi Katonai Akadémiáról, a Mérnökakadémiáról pedig csupán hét fő. Erre vonatkozóan lásd Réfi: *A császári-királyi huszárság törzstisztjei...* 91.

²⁸ Lásd *A magyar gyalogság*. Szerk. Dorombó József – Reé László. Budapest, é. n., 72.; továbbá Réfi: *A császári-királyi huszárság törzstisztjei...* 91–93.

den katonai előképzettség nélkül is, egyből tiszti kinevezést nyertek.²⁹ Ekkoriban ezenfelül hivatalosan létezett még a tiszti rangok adásvétele is. Ily módon szintén megfelelő katonai tapasztalat nélkül tisztté válhatott az, aki ezt meg tudta fizetni. Végül jó néhányan közlegényi vagy altiszti sorból emelkedtek fel tiszti rangra, rátermettségüknek és vitézségüknek köszönhetően.³⁰ Effajta karrierre azonban a nemesi származásuk mellett döntően csak a városi, mezővárosi polgárságból, illetve más szabad jogállású társadalmi rétegekből származók számára nyílt lehetőség, miután jellemzően csak ők rendelkeztek a tiszti rang betöltéséhez szükséges iskolázottsággal. A korabeli állapotokra ugyanis némiképp következtetni enged, hogy Magyarországon, még 1854-ben is, az újoncok közel 90 százaléka analfabéta volt.³¹ Másrészt a rendi társadalom keretei sem tették igazán lehetővé az alsóbb néprétegekből, főként a jobbágyságból származók illetén felemelkedését.³² Mindezek következtében a császári-királyi hadsereg tisztjei alapvetően, a szolgáltatukat megelőzően elsajátított, az otthoni környezetből magukkal hozott, valamint az iskolai képzés során szerzett nyelvismeretre támaszkodhattak. Utóbbi rendszert egyáltalán nem volt csekély, köszönhetően a tisztek már említett, magasabb társadalmi háttérének köszönhetően.

A tisztek iskolázottságára vonatkozóan átfogó ismeretekkel sajnos nem rendelkezünk, ez további széles körű kutatásokat igényelne, ezért kénytelenek vagyunk néhány kiragadott példára támaszkodni. Így megemlíthetjük a francia háborúk huszárságának emblemikus alakjai közül a kőszegi születésű, köznemesi származású, de utóbb báróságot szerző Mecséry Dániel altábornagyot (1759–1823), aki először a nemes-csoói (ma: Nemescsó) protestáns iskolába járt, majd négy esztendeig a pozsonyi evangélikus gimnáziumot látogatta.³³

Az Erdőtarcsán született, vitézsége révén köznemesből ugyancsak bárói méltóságra emelkedő Meskó József altábornagy (1762–1815) Mecsérynél némileg vagyonosabb családból származott. Így eleinte otthon nevelőnő tanította az alapismeretekre, majd tízéves korában a soproni evangélikus gimnáziumba küldték. Egy esztendővel később azonban ő is a pozsonyi gimnáziumba került, ahol négy évig tanult. Ezt követően pedig a sárospataki református kollégiumban hallgatott filozófiát, teológiát és jogot.³⁴

²⁹ Alphons Freiherr von Wrede: *Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*. I. Band. Wien, 1898, 89.

³⁰ Lásd Réfi: *A császári-királyi huszárság törzstiszti...* 91–92.

³¹ Lásd Hajdu: i. m. 17.

³² Lásd Réfi: *Mária Terézia...* 630.

³³ Bencze László: *Mecséry Dániel altábornagy, a Katonai Mária Terézia Rend lovagjának és parancsnoki keresztye tulajdonosának élete*. H. n. [Budapest], 1992, 6.

³⁴ Réfi Attila: *A Meskó-hadosztály az 1813. évi őszi hadjáratban, avagy egy dicső pályafutás balsikerű lezárása*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2015. 2. sz. 446–447.

A közlegényi sorból felemelkedő, utóbb a legvitézebb huszárként elhíresült Simonyi József óbester³⁵ (1771–1832) Nagykállón egy mészáros fiaként született. A pályafutása révén, előbbiekhez hasonlatosan, köznemesből szintén báróvá lett „huszárfélisten” kezdetben a máriapócsi bazilita szerzeteseknél tanult, majd 1782 és 1785 között a debreceni piarista gimnáziumba járt. Némely korai életrajza említi ugyan, hogy ezt követően Nagykárolyban, majd a pesti piarista gimnáziumban is tanult, de utóbbi tanulmányai hiteles forrásokkal nem bizonyíthatók.³⁶

Simonyi majdani dandárparancsnoka, a Nagykunság egyik legjelentősebb nemesi családjából származó, Kisújszálláson született Illéssy Sándor (1768–1832), későbbi altábornagy szintén Debrecenben folytatta tanulmányait, a katolikus Simonyival ellentétben azonban jó reformátusként természetesen a nagyhírű Debreceni Református Kollégiumban.³⁷

Végül egy huszár altiszt papírra vetett néhány sorából is szemléletes képet kapunk a magyarországi származású tisztek, műveltebb altisztek iskolázottságának átlagos szintjéről. A francia háborúk idején a 8. számú huszárezred strázsamestereként szolgáló, a Vas vármegyei Kissomlyón nemesi családban született Hegedűs István (1776–1834) ugyanis terjedelmes verses önéletírásában³⁸ a következőket írja ifjúkori tanulmányairól, tökéletes példáját nyújtva a tipikus (dunántúli) nemesi műveltségnek:

„Tsak kevés ideig laktam oda haza, [...]
Látván a Szülőim, hogy a tanulásban
igyekezem nagyon, minden javaslásban, [...]
Az ezer és hétszáz nyolczvani kilentzben
írtak Júniusban húszon kilentzében,
Mikor Sopron várost megláttam fényében,
a szép deákságot követem rendiben.
Itt Deák³⁹ és német nyelvet tanulgattam
Gyermeki eszemmel tsak jól iparkodtam.”⁴⁰

³⁵ Ezredes.

³⁶ Nagy Géza: Vitézvári báró Simonyi József. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1911. 390.; Merényi-Metzger Gábor: *Simonyi óbester és a vitézvári báró Simonyi család története*. Doktori (PhD) értekezés (Kézirat). Debreceni Egyetem, 2010, 32–33.

³⁷ Életére lásd Illéssy Sándor: *Igen rövid, leg kisebb ditsekedés, vagy nagyobbítás nélkül való le írása Életének az alól irtnak*. Debrecen, 1826. (Kézirat – Az Illéssy-család tulajdonában) 1. Az önéletírás rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet Illéssy Ádámnak.

³⁸ Hegedűs strázsamester életrajzi adataira vonatkozóan lásd Hegedűs István: *Múlató könyvetske* (II.). *Életünk*, 1982. 4. sz. 361.

³⁹ Latin.

⁴⁰ Hegedűs István *Múlató könyvetske*. (Verses önéletrajz a napóleoni háborúk korából). *Életünk*, 1982. 3. sz. 206.

A tisztikar iskolázottsága kapcsán összességében nyugodtan feltételezhetjük, hogy az elemi iskolát vagy az otthoni oktatást követően a kevésbé műveltek is elvégezték legalább az úgynevezett grammatikai iskolát, a gimnázium első három, 1806-tól első négy osztályát, amelyekben a latin nyelvtan elsajátítására helyezték a legfőbb hangsúlyt.⁴¹ Ugyanakkor, mint az előző példákából is láttuk, jó néhányan ennél magasabb szintű tanulmányokat is folytattak.

A Magyar Királyságban a törvényhozás, igazságszolgáltatás és közigazgatás nyelvének a latin számított, amely a nemesség számára ily módon gyakorlatilag nélkülözhetetlen volt. Ezért a magyarországi származású tisztek szinte mindegyike kellően jártas volt e nyelvben.⁴² A katonai pályára készülők emellett jellemzően a német nyelvet is elsajátították. A magyarországi tisztek esetében ráadásul sokan a számos, nemzetiségek lakta vagy vegyes lakosságú területek valamelyikéről származtak. Így már a szülőföldjükéről magukkal hozták több nyelv ismeretét. A felvidéki nemesek jelentős része beszélte például tót jobbágysági nyelvét, a szlovákot is. A főnemesség soraiból származók nyelvismerete pedig hagyományosan széles körű volt, így a német és a latin mellett, jellemzően kiterjedt még legalább a francia nyelvre.

Belső motiváció és szolgálati szükség – a tisztek nyelvtanulásának okai és formái

A katonai, illetve tiszti pályát választó, iskolázott ifjakról szólva mindenképpen ki kell emelnünk azt is, hogy jó részüket bizonyosan nemcsak a pusztá katonáskodás, a fegyverforgatás, a harc vonzotta, hanem az, hogy ennek révén egyúttal világot láthatnak, illetve az eredményes szolgálat által komoly karriert is befuthatnak. Utóbbiakra a 18. század dinasztikus háborúi, majd a franciák elleni elhúzódó háborúskodás során bőven adódott is lehetőség. Ezt részben kifejezik a már említett Meskó József önéletírásának alábbi sorai is: *„Időközben az ezred parancsot kapott, hogy a hollandokkal a Schelde miatt kitörni készülő háború következtében Németalföldre masírozzon.”*⁴³ [...] *Az utazás tél közepén volt rendkívül sok havon át. [...] Mily szép emlékek, oly sok különféle táj egy fiatalember számára. Németalföldön így kiváltképp azon voltam, hogy élményeket gyűjtsek. Beutaztam ezért a legjelesebb városokat, mint Brüsszelt, Tournai-t, Courtrai-t, Gentet, Brúge-t,*⁴⁴

⁴¹ Lásd *Pedagógiai Lexikon*. II. kötet. Főszerk. Nagy Sándor. Budapest, 1977, 27.

⁴² Vö. Hellebronth: i. m. 34.

⁴³ 1784-ben a Habsburg Monarchia és a Németalföldi Egyesült Tartományok, vagyis Hollandia között, II. József hadüzenete révén, beállt a hadiállapot. Ez volt az úgynevezett Schelde-konfliktus, amelynek során azonban végül nem került sor tényleges összecsapásokra a hollandokkal. A császári-királyi hadvezetés ugyanis megelégedett egy nagyobb szabású erődemonstrációval, azzal, hogy felvonultatta csapatait a holland határra. 1785. november 8-án a fontainebleau-i békével így harc nélkül zárult le az ellenségeskedés, amelyet „üstháborúnak” is neveztek. A háború egyetlen „áldozata” ugyanis egy császári-királyi hadihajó fedélzetén lévő leveses üst volt, amelyet egy holland lövedék eltalált.

*Ostendét, ahol láttam a kikötőt és kihajóztam a tengerre, aztán Anversen⁴⁵ és Leuvenen keresztül tértem vissza.*⁴⁶

E katonatisztek többségükben korántsem voltak tehát üresfejű, igénytelen, csupán az öldöklésben örömet lelő ösztönlények. Továbbá összehasonlíthatatlanul szélesebb látókörrel rendelkeztek és lényegesen ambiciózusabbak voltak, mint példának okáért a kis- és középnemesség azon tagjai, akik előszeretettel tespedtek a falujukban, megelégedve a vidéki élet pórias szórakozásaival. Náluk ugyanis jóval többet akartak az élettől. Ez a törekvésük pedig, mint látni fogjuk, gyakran ahhoz is hozzájárult, hogy újabb nyelveket tanuljanak meg.

A tiszteknek pályafutásuk során már a 18–19. század fordulóján is sokszor több, eltérő nyelvi, etnikai és kulturális közeget jelentő csapattestnél kellett szolgálatot teljesíteniük. Gyakori volt az olyan eset is, amikor tartósan idegen nyelvi környezetben állomásoztak. Ilyenkor kénytelenek voltak alkalmazkodni az adott viszonyokhoz. A katonai szolgálat alatt tehát időnként rákényszerültek a már ismertek mellett további nyelvek elsajátítására is.

Szervezett képzés hiányában, hivatalos katonai dokumentumok értelemszerűen nem állnak rendelkezésre a tisztek nyelvtanulásával kapcsolatban, de néhány életrajz, illetve személyes jellegű forrás révén némi képet kaphatunk erre vonatkozólag is. A későbbi altábornagy és neves hadvezér, báró Friedrich von Bianchi (1768–1855) életrajzírója például a következőket jegyezte fel hőse magyartanulásáról, amelybe az a magyarországi hadkiegészítésű 48. gyalogezred élére történő kinevezése után, 1801-ben kezdett bele:⁴⁷ „Nagy igyekezettel adta át magát a magyar nyelv tanulásának. Tanára az ezredlelkész volt. Olykor három teljes órát beszélt, illetve pontosabban három órára is elnyújtott egy-egy oktatási alkalmat, melynek során oktatójának valamennyi hibát azonnal javítania kellett.”⁴⁸ Az altábornagy maga ezzel kapcsolatosan a következőképp vélekedett: „Egyedül csak gyakorlás által lehet megtanulni egy nyelvet. Ha az ember nem tudja megértetni magát, csak félig tudja ellátni katonai szolgálatát. Ez olyan szükség, melynek hiányát az ember minden pillanatban fájdalmasan érzi.”⁴⁹ Bianchi kapcsán érdemes azt is megjegyezni, hogy

⁴⁴ Németül helyesen Brügge, ma: Brugge.

⁴⁵ Antwerpen francia megnevezése.

⁴⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Kurze Darstellung der Lebensgeschichte des Generalen Baron Mesko geschrieben bloß für die Nachkommenschaft seiner eigenen Familie, Quart. Germ. 1294. 9–10. Az eredetileg német nyelvű szövegrészt saját fordításunkban közöljük.

⁴⁷ Lásd [Friedrich Jakob Heller von Hellwald]: *Friedrich Freiherr von Bianchi, Duca di Casalanza, k. k. österreichischer Feldmarschalllieutenant*. Wien, 1857, 173.; továbbá a 48. számú gyalogezredre és Bianchi ezredparancsnoki kinevezésének időpontjára lásd Wrede: *Geschichte der...* I. Band. 453.

⁴⁸ Heller: *Friedrich Freiherr...* 175. Az eredetileg német nyelvű szöveget saját fordításunkban közöljük.

⁴⁹ Idézet: Uo. 175. Az eredetileg német nyelvű szöveget saját fordításunkban közöljük.

bár tökéletesen sohasem sajátította el a magyar nyelvet, de a feljegyzések szerint élete végéig szívesen használta.⁵⁰

Természetesen más ezredparancsnokok is igyekeztek megtanulni ezredük nyelvét, így báró Karl von Enzenberg (1725–1810), későbbi altábornagy is elsajátította a román nyelvet a 2. oláh határőr-gyalogezred parancsnokaként. Közel másfél évtizedes, 1764 és 1777 közötti ezredparancsnoksága révén a nyelvük mellett egyúttal megismerte a románok szokásait, erkölcsseit is. Többek között ennek is köszönhető, hogy 1778-ban a pár évvel korábban megszerzett Bukovina katonai kormányzójává nevezték ki.⁵¹

Az ifjú korában katonaként szolgáló „legnagyobb magyar”, gróf Széchenyi István naplójában szintén találni a tisztek nyelvtanulására utaló megjegyzést. 1824. január 5-i dátummal ugyanis a következőket írta: „*Lato Wrbna et Co*⁵² magyarul tanul, hogy bizonyítsa: tisztnek egyáltalán nem kell magyar – így mondja Esterh[ázy] Vince.”⁵³ Széchenyi rosszalló megjegyzése nyilván abból fakadt, hogy az említett tisztársát, gróf Ladislaus Wrbnát (1795–1849) vajmi kevésbé kedvelte. A hozzá hasonlóan ekkor egy magyar huszárezredben szolgáló, előkelő cseh arisztokrata ugyanis fiatalabb kora ellenére rangban hamar megelőzte őt. A magyar tisztek körében egyébként nem volt ritka az ilyen jellegű féltékenység az idegen származásúakkal szemben, akik véleményük szerint háttérbe szorították a magyarokat saját ezredeikben.

Mindenesetre Wrbna, aki később a 9. számú huszárezred parancsnoka lett, Bianchihoz hasonlóan szintén tisztességesen elsajátította legénysége anyanyelvét.⁵⁴ Ezt az ezred történetében feljegyzett alábbi eset is jól példázza. 1833-ban I. Ferenc a 9. huszárezred tulajdonosává I. Miklós orosz cárt nevezte ki. Az ünnepélyes ezredtulajdonosi beiktatás alkalmával, 1833. szeptember 19-én a huszárok, Wrbnával az élükön, különböző gyakorlatokat mutattak be a cárnak, aki ezért „*leg-hízelgőbb dicséretét és legteljesebb meglegedését fejezte ki*”. Wrbna erre engedélyt kért, hogy ezt nyomban közölhesse az ezreddel, a cár azonban ezt saját maga kívánta megtenni. Így felszólította Wrbnát, hogy mondja előtte a szavakat magyarul, ő pedig ezeket majd hangosan elismétli. A cár tehát tudta, hogy az ezred legénysége csak magyarul ért, ugyanakkor biztos volt abban, hogy a cseh származású ezredparancsnok beszél ezen a nyelven.⁵⁵

⁵⁰ Uo. 175.

⁵¹ Lásd *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Bukovina*. Budapest, 1899, 124.; továbbá Wrede: *Geschichte der...* I. Band. 466.

⁵² És társa.

⁵³ Széchenyi István: *Napló*. Vál., szerk., a fordítást ellenőrizte és az utószót írta Oltványi Ambrus. Budapest, 2002, 272.

⁵⁴ Utóbb pedig egészen az altábornagyságig jutott.

⁵⁵ *Geschichte des K. u. K. Husaren-Regimentes Graf Nádasdy Nr. 9*. Sopron, 1903, 222.; *Magyarország hadtörténete...* 428.

A sajátjuktól eltérő etnikumú alakulatok mellett az idegen nyelvi környezetet jelentő állomáshelyek is sok tisztet gyakran nyelvi adaptációra készítettek. Az intelligensebb, intenzívebb társasági életre nyitottabb katonákban ugyanis nyilvánvalóan volt egy belső igény arra, hogy azon a helyen, ahol tartósan szolgálatot teljesítenek, tudjanak megfelelően kommunikálni és egyúttal kapcsolatokat építeni. Ennek következtében gyakran és szívesen tanultak nyelveket, amire természetesen főként a hosszabb békeidőszakok során nyílt lehetőségük, amikor elegendő szabadidővel rendelkeztek. Wass Pál visszaemlékezéseiből is érzékletesen kitűnik, milyen fontosnak tartotta a széles körű nyelvismeretet. Ezrede itáliai állomásozásának idejéről (1815–1822) szólva ugyanis Siena városának bemutatására rátérve a következőket írja: *„Lakosai frissek, egészségesek, s kivált fejeérnépi gyönyörű szépek, barátságosak, nyájasok s örvendenek, ha idegenekkel megtudják magokat értetni, s kivált, ha az idegen az ő nyelveket érti, aztat mindenütt nagyon jó szívvel fogadják.”*⁵⁶ Az ifjú altiszt, majd 1821-től tiszt, előbbi kijelentésének szellemében, maga is meglehetősen poliglott volt. Az 1824. évi minősítésében ugyanis német, magyar, latin, olasz és némi román nyelvtudás került feltüntetésre.⁵⁷ Azt, hogy az olasz nyelvet már korábban ismerte vagy csupán ezrede több mint hétéves itáliai tartózkodása során sajátította el, nem tudjuk. Ugyanakkor, ha beszélt is már ezt a nyelvet, tudása további elmélyítéséhez nyilvánvalóan kellően hozzájárultak az Itália földjén töltött hosszú esztendőik.

Wass széles nyelvi műveltségét mindenesetre már jóval korábban megalapozta, miután egyrészt gyermekkorának helyszíne, Kolozsvár is többnyelvű volt, másrészt tanulmányait is itt, Erdély egyik legpatinásabb oktatási intézményében, a református kollégiumban folytatta. A katonai pályára készülvén ezt követően pedig még a nagyszebeni katonai iskolát is elvégezte.⁵⁸ Így a magyar, a német és a latin mellett, vélhetően a későbbi minősítésében szereplő „némi” román nyelvtudás is már gyermek- vagy ifjúkorában a birtokába került. Katonai szolgálatát ily módon megfelelő nyelvi alappal felvértezve kezdhette meg, ami az ő esetében is nyilvánvalóan megkönnyítette további nyelvek tanulását. Wass kellőképpen nyitott volt az idegen kultúrák és nyelvek iránt, így aligha meglepő, hogy arra is volt kedve és energiája, hogy itáliai tartózkodása idején ne csupán az olasz nyelv gyakorlásában mélyedjen el, hanem nekikezdjen a kor legfontosabb és legdivatosabb nyelve, a francia elsajátításának is. Franciatanulásával és a nyelv iránti őszinte lelkesedésével kapcsolatosan a következőket tudjuk meg önéletírásából, annak kapcsán, hogy 1822-ben a napfényes Itáliából visszavezényelték Erdélybe, ami meglehetősen lehangolta: *„[...] más okai is valának az én szomorúságomnak, s főbb az, hogy [...] kedves Carmel-*

⁵⁶ Wass: i. m. 92.

⁵⁷ Lásd az 51. gyalogezred 1824. évi minősítési jegyzékét. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Personalunterlagen (a továbbiakban: ÖStA KA Pers), Conduitelisten (a továbbiakban: CL) 131. Infanterieregiment Nr. 51 (1823–1849). Számozatlan.

⁵⁸ Wass: i. m. 6–7.

lámtól kelle végképpen megválni, más pedig az, hogy egy Antonio Raddi nevezetű derék francia nyelvtanítómesteremet kelle odahagynom, kitől, noha még csak három holdnapja⁵⁹ hogy tanulék, s mégis már sokra megyék. Hát még idővel mennyit nem tanulhattam volna attól, oly kimondhatatlan nagy kedvem lévén a francia nyelv tanulásához.”⁶⁰

A nyelvtanulás azonban nem kizárólag a fiatalabb katonákra volt jellemző, találni éltesebb vállalkozókat is. A világtörténelem egyik leghosszabb ideig szolgáló katonájáról, az „örök huszárról”, vagyis Skultéty Lászlóról, a 8. számú Kienmayer-huszárezred zászlótartójáról például az ezred káplánja, Sztaroczek Mihály, későbbi diószegi plébános feljegyzéseiből a következőket tudjuk meg. 1815-ben, amikor Napóleon végleges legyőzését követően ezrede megszálló feladatokat látott el és hét hónapig Besançonban állomásozott, az agg huszár, kihasználva a lehetőséget, min-tegy a *lifelong learning* dicséretes, korai megnyilvánulásaként franciául tanult – 77 évesen!⁶¹ Ennek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy természetesen Skultéty is, noha csak altiszt volt,⁶² több nyelven beszélt, így egyaránt tudott magyarul, németül, és miután Trencsén vármegyéből származott, szlovákul is, valamint elég jól elboldogult latinul is.⁶³

Minden bizonnyal általánosabb jelenségről beszélhetünk a tisztek aktív szolgálat alatti nyelvtanulásának kapcsán, nem csupán egyedi esetekről. Egyebek mellett erre enged következtetni a 12. huszárezred történetében található leírás is. E szerint ugyanis az 1809. évi V. koalíciós háborút követően Kecskemét központú állomáshelyére vezényelt 12. számú Nádor-huszárezred 1810-ben, a tél beköszöntével, úgynevezett hadiiskolát (*Kriegsschule*) állított fel. Ennek keretében a tisztek külön-féle előadásokat tartottak, valamint francia nyelv oktatásában is részesültek.⁶⁴ Ez alapján úgy tűnik, hogy az önszorgalomból történő, egyéni nyelvtanulás mellett előfordulhatott, hogy egy-egy alakulat szervezésében saját tisztikarának nyelvi képzésére is sor került. Hasonló esetekre vonatkozó adatokat azonban egyelőre nem találtunk. A nyelvek elsajátításának, illetve a meglévő nyelvismeret elmélyítésének léteztek ugyanakkor kötetlenebb és kellemesebb formái is, mint csupán tanárok révén, illetve könyvekből tanulni. Egyrészt az idegen nyelvi környezetet jelentő alakulatban vagy állomáshelyen a mindennapi érintkezés, másrészt a társas interakci-

⁵⁹ A hónap régies megnevezése.

⁶⁰ Wass: i. m. 143.

⁶¹ Oskar Giesl von Gieslingen: *Estandartenträger Ladislaus Skultéty. Einundachtzig Jahre im kaiserl. und königl. österr.-ung. Militärdienst. Biographische Skizze des ältesten Soldaten der Welt.* Holleschau, 1908, 9.

⁶² Skultéty hűen ragaszkodott ugyanis jól megszokott zászlótartói beosztásához, így 1825-ben I. Ferenc tiszti előléptetési ajánlatát is tisztelettel ugyan, de elhárította magától. Lásd Giesl: i. m. 8.

⁶³ Uo. 8.

⁶⁴ Gustav Ritter Amon von Treuenfest: *Geschichte des k. k. 12. Huszaren-Regiments. 1800–1850 Palatina; 1850–1875 Graf Haller; 1875 von Fratricsevics.* Wien, 1876, 65.

ók is rendszerint jó lehetőséget nyújtottak az adott nyelv elsajátítására, illetve gyakorlására. Miután a tisztek, döntően életerős férfiak voltak aligha meglepő, hogy az idegen állomáshelyeken kialakított személyes kapcsolataik között a helyi hölgyekkel kötött ismeretségek gyakorta meghatározóak voltak. Utóbbiak iránti vonzódásuk, illetve a ténylegesen is létrejött szerelmi viszonyaik pedig, úgy tűnik, különösképp motiválták őket az esetleges nyelvi korlátok felszámolására és a helyi nyelv elsajátítására.

Wass Pál egyik korábban idézett leírásából is felettébb kitűnt, hogy Siena városának szemrevaló „*fejérnépi*”, illetőleg a velük való kapcsolatteremtés lehetősége jelentős ösztönző erővel bírtak számára, de nem volt ez másként ezrede korábbi, 1814–1815. évi galíciai állomásozása során sem. Ekkor ugyanis a szép lengyel asszonyok és lányok voltak rá hasonlóan intenzív hatással, amint az a következő leírásból is jól látszik: „*Itten Dolinában*⁶⁵ *császári-királyi camaralis sótiszttség*⁶⁶ *lévén [...] különbrangú tisztviselők s hivatalbéliék, urak is voltak, s néhány lengyel nemesek is valának. Kik között igen szép úri asszonyok s kisasszonyok, de az utolsók*⁶⁷ *közül kevesen, akik németül tudtak, tehát magunk is lassanként vélek megismerkedvén, kéntelenek valánk lengyelül is galagolyolni.*⁶⁸ *Én magam meglehetősen tudtam utoljára*⁶⁹ *lengyelül, mivel a parasztokkal sok bajam volt a katonai kovártélyok*⁷⁰ *íránt, s egy Máriska nevű igen szép lengyel parasztleányka esmerősném is vala, akitől tanultam.*”⁷¹ Jól látható tehát, hogy Wass Pál esetében a lengyel nyelv elsajátítására való készítésben, majd annak gyakorlati megvalósításában jelentős szerepet játszottak a vonzó galíciai nők.

A nyelvtanulás illetően kellemes módjára Hegedűs István korábban szintén idézett önéletírásában is találunk példát, mégpedig a franciák elleni II. koalíciós háború (1799–1801) alatti itáliai állomásozása kapcsán:

„*A Sós-tenger szélén már mi ekkor voltunk,
GENUA hegyein előbbre nyomultunk.
Quartélyra szállottunk, nyugodalmas helyre,
Nem volt hát szükségünk többet a lógerre.*⁷²

⁶⁵ Ma: Dolyna, Ukrajna.

⁶⁶ Kamarai (kincstári) sóhivatal.

⁶⁷ Értsd: utóbbiak.

⁶⁸ Gagygöni.

⁶⁹ Utóbb, egy bizonyos idő után.

⁷⁰ Kvártély, szállás.

⁷¹ Wass: i. m. 38.

⁷² (Katonai) tábor.

Nagyon hasznát vettem itt a mulatásnak,⁷³
Adtam magam olasz nyelv tanulásának.
Kedvem hogy hozzá volt, hamar megtanultam,
Szerelmes nótákat ékesen danoltam.
Az Olasz módiban magamat szoktattam, [...] *a Loisa* mindég magához szorított.
Igy volt egynéhány nap, míg meg esmérkedtünk,
egymásnak szüntelen tsókkal kedveskedtünk.
Írni és olvasni olaszul tanított,
A szerelemre is az alatt tsábított.”⁷⁴

Látható, hogy a derék huszár kezdetben hagyományos módon tanulta az olaszt, utóbb azonban hathatósabban is elmélyítette nyelvismeretét, Loisa nevű hölgyismerőse lelkes közreműködése révén. Bátran kijelenthetjük tehát, hogy a *Cherchez la femme* igazsága gyakran még a tisztek és altisztek nyelvtanulása esetében is megfigyelhető.

Nyelvi felejtés és németnyelvűvé válás a katonai szolgálat nyomán

A császári-királyi tisztek nyelvismerete kapcsán feltétlenül meg kell jegyeznünk azt is, hogy esetükben az újabb nyelvek elsajátítása mellett gyakran észlelhető egy másik, az előbbivel ellentétes folyamat is. Sűrűn előfordult ugyanis, hogy megfelelő gyakorlási lehetőség híján egyes nyelvek tudása megkopott, akár még az anyanyelvé is. Természetes folyamat, hogy a használat szükségességétől és gyakoriságától függően egyes nyelvek tudásának szintje alkalmasint csökken, míg más nyelveké növekszik. Ezzel kapcsolatos tapasztalatokra Wass Pál is szert tett, amit önéletírása bevezetőjében, amelyet mindenesetre magyarul írt, meg is említett: „[...] mivel gyenge fiatal koromban katonává lettem, s azután mind csak a német nyelvet kellett gyakorolnom, [...] de ez a fátum⁷⁵ nemcsak engemet ért, ti. hogy anyai nyelvemben meggyengültem vagyis hogy abban hátra maradtam, hanem több más magyar bajtársaimat is; sőt oly nagy grádusban,⁷⁶ hogy beszédje közben mindjárt-mindjárt németre fordult a nyelve, sőt ha valamelyik hazafi⁷⁷ barátjától levelet vett, németül felelt, mert magyarul talán nem is lett volna capax.⁷⁸ Nékem magamnak is vagynak

⁷³ Értsd: az itt tartózkodásnak, időtöltésnek.

⁷⁴ Hegedűs: *Múlató könyvetske*... 227–228.

⁷⁵ Sors, végzet.

⁷⁶ Fokban.

⁷⁷ Hazai, magyar.

⁷⁸ Képes.

több afféle magyar barátainak magyarul írott leveleimre német válasza a kezem között.”⁷⁹

Az, hogy anyanyelvüket kisebb-nagyobb mértékben elfelejtették, meglehetősen jellemző volt tehát a császári-királyi hadseregben szolgáló magyarokra, főleg azokra, akik fiatal korukban kerültek tartósan idegen környezetbe. Ez alól még a magyar szabadságharc későbbi fővezére, a 14 éves korában, 1832-ben, a tullni utászkarik iskolába kerülő Görgey Artúr sem képezett kivételt.⁸⁰ A majdani honvédtábornok ugyanis az osztrák kisvárosban folytatott tanulmányait követően is hazamosabb ideig német nyelvi környezetben tartózkodott, így elszokott a magyar nyelv használatától. Jellemző módon testvéreivel is németül levelezett.⁸¹ Anyanyelvének gyakorlásához csak 1842-ben volt módja újból visszatérni, amikor a színmagyar legénységű Nádor-huszárezredbe került. Ezzel kapcsolatos kezdeti nehézségeiről így írt bátyjának, Guidónak: *„Kénytelen vagyok egész nap magyarul beszélni, mert németül meg nem ért itt senki. Azon rövid idő alatt, mióta az ezrednél szolgállok, ha nem is tettem még nagy haladást a magyar beszédben, de oly vakmerőségre tettem szert, mely akárkinek is becsületére válnék. Hanyathomlok bele rohannok a legnehezebb szöfűzésekbe és miután egy ideig bizonyos tompa moraj torkomból üti meg egyik jó kún közlegényem füle dobját, ez a derék fiú biztosan azt feleli rá: «Értem» és én ezzel aztán meg vagyok elégedve, de érteni — magam sem értettem, amit neki mondtam.”*⁸²

Említhetünk azonban más, még meglepőbb példát is. A sajátos viszonyokra jellemző, hogy – *horribile dictu* – még a magyar nyelvújítás vezéralakjának, Kazinczy Ferencnek a fia, Lajos, a későbbi honvédezredes, aki 1835-től ugyancsak az utászkarik iskola tanulója volt, szintén németül kezdte el írni a leveleit, már a Tullnban töltött egy-két év után, még édesanyjának is.⁸³ Német nyelven vetette papírra visszaemlékezéseit a már említett két legendás huszár, az egyaránt altábornagyságig jutó Mecséry Dániel és Meskó József is. Tábornoki előléptetésükkor ugyanis csapattiszti szolgálatuk lezárult, ezzel együtt addigi, nemzeti jellegű huszárezredükből a gyakorlatilag nemzetek feletti, egyöntetűen német nyelvű tábornoki karba kerültek át, ami az ő további nyelvhasználatukra is döntő hatással volt. Végül egy jól ismert példát említve: 1814 júliusában németül kezdte el vezetni naplóját a Széchenyi István nevű ulánuskapitány⁸⁴ is, és feljegyzései nyelvén a „legnagyobb magyarrá” válva sem változtatott. A német nyelv dominanciája tehát egyértelmű

⁷⁹ Wass: i. m. 30.

⁸⁰ Lásd Hermann Róbert: Görgey Artúr és a Nádor-huszárezred 1843–1849. *Zounuk*, 28. Szolnok, 2014. 41.

⁸¹ Hermann Róbert szíves közlése.

⁸² Az eredetileg német nyelvű levél fordítását közli Görgey István: *Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig*. Budapest, 1916, 151.

⁸³ Lásd Solymosi József: *Kazinczy Lajos ezredes, a tizenötödik aradi vértanú*. H. n. [Budapest], 2018, 33.

volt a császári-királyi tisztek esetében, bármilyen anyanyelvűek voltak, illetve akárhány nyelven beszéltek is. Elsődleges nyelvükké többnyire ez vált, miután a mindennapos használat folytán ezen tudták magukat a legjobban kifejezni.

A császári-királyi tisztek nyelvismerete a statisztika tükrében

Végezetül, mintavételen alapuló statisztikai adatfeltárás és elemzés útján megkísérelünk átfogóbb képet is felvázolni a korszak császári-királyi tisztjeinek nyelvismeretéről, illetve nyelvtudásuk alakulásáról, különös tekintettel arra, hogy azt mennyiben befolyásolta ezredük nyelvi közege, illetve aktuális állomáshelyük. Mint részben utaltunk is rá, a tisztek vonatkozásában az egyik alakulatból a másikba történő átlépések, illetve áthelyezések lényegesen gyakoribbak voltak, mint a legénység esetében. Így gyakran egyszerre kellett alkalmazkodniuk az adott csapattest sajátjuktól eltérő nemzeti jellegéhez, továbbá kisebb mértékben a gyakran szintén idegen nyelvi és kulturális közeget jelentő aktuális állomáshely támasztotta követelményekhez is. Előfordult például, hogy egy német anyanyelvű tiszt egy magyar huszárezred állományába került, amelyik történetesen a lengyelek lakta Galíciában állomásozott. Ilyen esetben akár több, különböző irányban lezajló nyelvi és kulturális transzfer folyamatának is tanúi lehetünk.

Adatgyűjtésünket a császári-királyi hadsereg vonatkozó forrásait felhasználva végeztük, amelyek döntően az Osztrák Állami Levéltár Hadilevéltárában, vagyis a bécsi *Kriegsarchiv*-ban találhatók. A tisztek nyelvismeretét illetően, néhány elszórtan fellelhető adaton túl, az úgynevezett minősítési jegyzékek (*Conduitelisten*) alapján alkothatunk szisztematikus képet. A hadseregek esetében régóta fontos volt, hogy átfogó ismeretekkel rendelkezzenek az egyes tisztek képességeivel, érdekeivel, alkalmazhatóságával kapcsolatosan. Így 1761-ben porosz mintára a császári-királyi hadseregben is előírták a *Conduitelisten* elnevezésű, magyarul minősítésinek vagy viseletinek is nevezett jegyzékek vezetését. Sajnos ezek a minden egységnél évente összeállított anyagok összefüggően, zárt sorozatban, az alakulatok többségét tekintve csak 1823-tól kezdve maradtak fent a *Kriegsarchiv Personalunterlagen* (személyügyi dokumentumok) nevű fondcsoportjában.⁸⁵ A minősítésekkel kapcsolatos feljegyzéseket, rangfokozat szerint csoportosítva, két sorozatban vezették: a tulajdonképpeni minősítési jegyzékek (*Conduitelisten*) kizárólag a hadapródokról és az úgynevezett főtisztekről, vagyis a századosokig, illetve a lovasság esetében a kapitányokig bezárólag készültek. A magasabb rangú tisztek,

⁸⁴ Ekkor ugyanis még az 1. számú ulánusezredben szolgált, és majd csak 1815 februárjában helyezték az 5. számú huszárezredbe.

⁸⁵ Michael Hochedlinger: „Der schlafende Riese“. Das Österreichische Staatsarchiv, Abteilung Kriegsarchiv. *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*, 2005, 181.; Christoph Tepperberg: *Das Kriegsarchiv Wien und seine genealogischen Quellen, mit speziellen Hinweisen für die slowakische genealogische Forschung*. <http://genealogienetz.de/reg/AUT/karchiv.html> (utolsó letöltés ideje: 2011. augusztus 3.).

az úgynevezett törzstisztek, vagyis az őrnagyok, alezredek, ezredek, valamint a tábornokok esetében ugyanakkor úgynevezett *Dienstbeschreibungen*, illetve *Hauptberichte* megnevezésű szolgálati leírásokat és beszámolókat állítottak össze.⁸⁶ Kivételek persze akadnak, például a főszállásmesteri törzs minősítési jegyzékeiben az ott szolgáló törzstisztek is feltüntetésre kerültek.

Jelen kutatásunk szempontjából elsőrendű fontosságúak ezek a jegyzékek, miután a tisztek személyére, képességeire, viselkedésére vonatkozó információkon túl a nyelvtudás is feltüntetésre került bennük. Így az egyes évekből származó minősítési jegyzékek vizsgálata által a tisztikar nyelvismerete, sőt részletesebb kutatások révén adott esetben egy-egy személy nyelvtudásának, szolgálati ideje alatti esetleges változása, az újabb nyelvek elsajátításának folyamata is tetten érhető.

A 4. számú Geramb-huszárezred főtisztjeinek nyelvismerete 1830-ban

Elsőként a Baranyából és a környező vármegyéből hadkiegészített, 1823-tól, Tarnopol (ma: Ternopil, Ukrajna) központtal, Galíciában állomásozó 4. számú huszárezred⁸⁷ 49 főtisztjének a nyelvismeretét vizsgáltuk az 1830. évi minősítési jegyzéket alapul véve.⁸⁸ Ennek feldolgozása alapján az ezred főtisztjeinek nyelvismerete az általuk beszélt nyelvek száma szerint a következőképpen alakult:

A beszélt nyelvek száma	Az ennyi nyelven beszélő főtiszttek száma (fő)	Az ezred főtisztikarának egészéhez viszonyított arányuk (%)
1	–	–
2	4	8,16
3	14	28,57
4	21	42,86
5	9	18,37
6	1	2,04

1. számú táblázat

A 4. számú Geramb-huszárezred főtisztjeinek nyelvismerete a beszélt nyelvek száma szerint 1830-ban

⁸⁶ Rainer Egger: Das Wiener Kriegsarchiv und seine genealogischen Quellen. *Scrinium*, 1971. 29–30.

⁸⁷ Az ezredre, illetve a hadkiegészítési területére vonatkozóan lásd Wrede: *Geschichte der...* I. Band. 477.; Uő: *Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts.* III/1. Band. Wien, 1901, 249–250.

⁸⁸ Lásd az ezred 1830. október 10-én Tarnopolban összeállított minősítési jegyzékét: ÖStA KA Pers CL Kavallerieregimenter (a továbbiakban: Kav) 589 Husarenregiment Nr. 4. (1823–1849). Számozatlan.

Az adatokból látható, hogy mindössze négy olyan személy volt, aki csupán két nyelvet beszélt. Ezek túlnyomórészt fiatal, idegen származású tisztek voltak. Így a szászországi származású, 34 éves báró August von Schauroth főhadnagy, aki németül jól, magyarul pedig közepesen beszélt, a lombardiai Mantovából származó, németül és olaszul tudó, 32 éves Franz Lealy örgróf, főhadnagy, továbbá a Jülich Hercegségből, vagyis az egykori Német-római Birodalom területéről származó, 25 éves, németül jól, magyarul közepesen beszélő báró Carl von Tilzenhofer alhadnagy. Végül az egyetlen magyar, a debreceni születésű, 27 éves Revitzky János alhadnagy, akinek esetében meglepő módon csak magyar és német nyelvismeret került feltüntetésre.

Tizennégyen beszéltek három nyelvet, míg 21 személy, vagyis az ezred főtisztjeinek mintegy a fele négy nyelven tudott. Érdekességgént megemlítjük, hogy közöttük volt az ekkor még főhadnagyi rangban szolgáló, későbbi aradi vértanú, Schweidel József is, aki németül, magyarul, latinul és egy kevésbé lengyelül is beszélt. Végül kilenc fő öt nyelven, egy személy pedig egyenesen hat nyelven tudott valamilyen szinten kommunikálni. A komáromi születésű, akkoriban 45 esztendőes Morvay Adalbert első kapitány a minősítése szerint ugyanis német, magyar, latin, szlovák nyelveken jól, franciául és lengyelül pedig valamelyest beszélt.

Tapasztalataink szerint az öt nyelvet ismerők rendszerint három nyelven tudtak jól, kettőn pedig gyengébben, de például a szlavóniai születésű, 44 éves Jacob Welimirovics első kapitány német, magyar, latin, horvát és lengyel nyelven egyaránt jól beszélt. Mindezek alapján az ezredben egy főtisztre átlagosan 3,8 nyelv ismerete jutott.

Sokatmondó az ezredben összesen beszélt nyelvek száma, illetve ezek megoszlása az adott nyelven tudók száma szerint:

A beszélt nyelvek		Az e nyelven beszélő főtisztek száma (fő)	Az ezred főtisztikarának egészéhez viszonyított arányuk (%)
rangsora ⁸⁹	típusa		
1.	Német	49	100
2.	Magyar	48	97,96
3.	Latin	26	53,06
4.	Lengyel	22	44,9
5.	Francia	13	26,53
6.	Szlovák	12	24,49
7.	Olasz	6	12,24
8.	Cseh	3	6,12
9.	Román	3	6,12
10.	Délszláv (illír)	3	6,12
11.	Angol	1	2,04

2. számú táblázat

A 4. számú Geramb-huszárezred főtisztjei által beszélt nyelvek
és szám szerinti megoszlásuk 1830-ban

⁸⁹ Az e nyelven beszélők száma szerint.

A fentiekből is kitűnik, hogy az ezred főtisztjei együttesen meglehetősen sok, összesen tizenegy különböző nyelvet beszéltek. Ezek közül németül értelemszerűen mindannyian tudtak. Huszárezred lévén, egy itáliai származású fiatal tiszt kivételével valamennyien beszéltek magyarul is, noha közülük csak 33-an születtek a Magyar Korona országaiban, ráadásul ez utóbbiak közül is többen nemzetiségiek lakta területről származtak. 26 személy tudott latinul, tehát a tisztek több mint fele. 22 fő, vagyis a tiszteknek szintén majdnem a fele beszélt lengyelül, állomáshelyük helyszínének nyelvén. Tizenhárom fő tudott franciául, tizenkettő szlovákul, hat tiszt pedig olaszul. Egyaránt 3–3 fő beszélt csehül, románul és a minősítésekben „illír” megnevezéssel feltüntetett horvát, illetve szerb vagy egyéb délszláv nyelven, végül egy olyan személyt is találunk, aki jártas volt az angol nyelvben.

A 2. számú Schwarzenberg-ulánusezred főtisztjeinek nyelvismerete 1830-ban

Másodikként a császári-királyi hadseregben szolgáló, a magyar huszárokhoz hasonlóan szintén könnyűlovas ulánusok fent említett ezredének vonatkozó adatait vizsgáljuk, ez esetben is az 1830. évi minősítéseket alapul véve.

Ahogy a huszárok a magyar, úgy az ulánusok a lengyel nemzeti csapatnem megtestesítői voltak a Habsburgok felettébb sokszínű haderejében. Legénységüket így alapvetően az akkoriban a Habsburg Monarchiához tartozó Galíciából állították ki. Tisztjeik között ugyanakkor csak elenyésző számban voltak született lengyelek. Az 1821-től Csehországban, 1828-tól Austerlitz (ma: Slavkov u Brna) központtal állomásozó 2. számú ulánusezred⁹⁰ 48 főtisztjének a nyelvismerete a fejenként beszélt nyelvek száma szerint, vizsgálatunk alapján, az alábbi képet mutatja:⁹¹

A beszélt nyelvek száma	Az ennyi nyelven beszélő főtisztek száma (fő)	Az ezred főtisztikarának egészéhez viszonyított arányuk (%)
1	–	–
2	7	14,58
3	25	52
4	13	27
5	2	4,17
6	1	2,08

3. számú táblázat

A 2. számú Schwarzenberg-ulánusezred főtisztjeinek nyelvismerete 1830-ban a beszélt nyelvek száma szerint

⁹⁰ Az ezredre vonatkozóan lásd Wrede: *Geschichte der...* III/1. Band. 324.

⁹¹ A vonatkozó adatokat az ezred 1830. október 13-án Austerlitzben összeállított minősítési jegyzéke alapján állítottuk össze. Lásd ÖStA KA Pers CL Kav 620 Ulanenregiment Nr. 2 (1823–1849). Számozatlan.

Látható, hogy a 48 tiszt közül 41 fő beszélt három vagy több nyelvet, és csak hét fő volt, aki mindössze két nyelvet tudott. A tisztek közül a legtöbben, egész pontosan 25 fő, vagyis a főtisztikar 52 százaléka három nyelvet beszélt, négy nyelven tizenhárom, míg öt nyelven két fő tudott kommunikálni. Említést érdemel, hogy utóbbi kettő egyaránt magyar volt. Egyikük a 27 éves gici, assa- és ablánckürti Ghyczy Antal főhadnagy, aki német, latin, magyar, szlovák és olasz nyelveken beszélt, sajnos e nyelvek ismeretének foka az esetben nem került feltüntetésre. A másik tiszt a szintén 27 éves, kassai születésű kőrösszegi gróf Csáky Ágoston alhadnagy volt. Ő német, magyar, latin nyelveken jól beszélt és valamennyire franciául, illetve lengyelül is tudott.

Egy tiszt az ulánusoknál is hat nyelven tudott kommunikálni. Ő a macedóniai Ohridban született, de magyar származású Konstantin Balassa másodkapitány volt. Az erőszakmentes lóidomítás meghonosítójaként elhíresült, ekkoriban 43 éves tiszt németül, csehül és „illírül” jól beszélt, valamint egy kevésbé tudott még olaszul, franciául és magyarul.⁹² Azt, hogy az anyanyelvén ez idő tájt csak ilyen szinten tudott kommunikálni, a korábban elmondottakkal magyarázhatjuk. Ha az átlagot tekintjük, a főtisztok ennél a csapattestnél is fejenként több mint három nyelvet beszéltek, ennek mutatója egészen pontosan: 3,25.

A beszélt nyelvek		Az e nyelven tudó főtisztok száma (fő)	Az ezred főtisztikarának egészéhez viszonyított arányuk (%)
rangsora ⁹³	típusa		
1.	Német	48	100
2.	Lengyel	39	81,25
3.	Francia	30	62,5
4.	Cseh	14	29,16
5.	Latin	8	16,67
6.	Magyar	7	14,58
7.	Olasz	5	10,42
8.	Angol	3	6,25
9.	Délszláv (illír)	1	2,08
10.	Szlovák	1	2,08

4. számú táblázat

A 2. számú Schwarzenberg-ulánusezred főtisztjei által beszélt nyelvek és szám szerinti megoszlásuk 1830-ban

⁹² Életére és pályafutására lásd Constantin Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben*. I. Wien, 1865, 130.

⁹³ Az e nyelven beszélők száma szerint.

A fenti táblázatból látható, hogy az ezred főtisztjei összesen tíz különböző nyelven tudtak, amelyek közül a németet természetesen itt is mindenki jól beszélte. A második legismertebb nyelv ugyanakkor a lengyel volt, amelyet 39 fő, vagyis a főtisztek 81,25 százaléka sajátított el. Harminc fő, a tisztek több mint 60 százaléka beszélt franciául, tizennégyen, vagyis a tisztek közel egyharmada pedig csehül. Előbbiekén kívül latinul nyolc, magyarul hét, olaszul öt, angolul három személy, „illírül” és szlovákul ugyanakkor csak egy-egy tiszt beszélt.

Az ulánusok esetében is megállapítható tehát, hogy az egyértelműen soknemzetiségű és soknyelvű főtisztikarban, noha mindössze hat fő, vagyis 12 százalék volt lengyel származású, mégis a csapatnem nemzeti jellegéből fakadó lengyel nyelvtudás vált meghatározóvá a gyakorlatilag kötelező német mellett. Úgy tűnik viszont, hogy a csehországi állomáshely kevésbé volt meghatározó a nyelvtudás esetében, noha az ezred ekkoriban már kilenc esztendeje állomásozott cseh földön. Ez minden bizonnyal abból fakadt, hogy a német nyelv használata nyilvánvalóan általános volt azokban a helyi körökben (nemesség, polgárság), amelyekkel a tisztikar leginkább érintkezett. Így aligha érezték igazán szükségesnek a cseh nyelv elsajátítását. Az ulánusok kapcsán végül érdemes még megemlíteni, hogy fentiek alapján úgy tűnik, esetükben felettebb jellemző volt a francia nyelv ismerete. Ez kevésbé a lengyelek hagyományosan erős francia orientációjából fakadhatott, miután, mint említettük, a tisztek között kevés volt a született lengyel. Sokkal inkább abból következett, hogy az ulánusok tisztjei között különösen sok arisztokrata, illetve előkelő nemes szolgált, messze több, mint például az előbb vizsgált 4. számú huszárezredben, amelyben inkább a magyarországi kis- és köznemességből származó tisztek domináltak.

A 6. számú Wallmoden-Gimborn-vértesezred főtisztjeinek nyelvtudása 1828-ban

Harmadikként a tartósan, már 1815 óta Magyarországon, 1825-től Debrecen központtal szolgálatot teljesítő 6. számú vértesezred 1828. évi minősítési jegyzékét vizsgáltuk. Ezt a csapattestet cseh, morva és sziléziai területekről egészítették ki, de tipikusan német jellegű volt.⁹⁴ A vonatkozó adatok feldolgozása alapján az ezred 37 főtisztjének nyelvismerete a beszélt nyelvek száma szerint a következőképpen alakult:⁹⁵

⁹⁴ Az ezredre vonatkozóan lásd Wrede: *Geschichte der...* III/1. Band. 159.

⁹⁵ Adatainkat az 1828. október 11-én Debrecenben összeállított minősítési jegyzékből nyertük. ÖStA KA Pers CL Kav 549 Kürassierregiment Nr. 6 (1823–1849). Számozatlan.

A beszélt nyelvek száma	Az ennyi nyelven tudó főtisztek száma (fő)	Az ezred főtisztikárának egészéhez viszonyított arányuk (%)
1	–	–
2	7	18,92
3	15	40,54
4	11	29,73
5	3	8,1
6	1	2,7

5. számú táblázat

A 6. számú Wallmoden-Gimborn-vértesezred főtisztjeinek nyelvismerete 1828-ban a beszélt nyelvek száma szerint

Látható, hogy az itt szolgáló főtisztek közül heten beszéltek két nyelvet, tizenöt, arányaiban a legtöbben, három nyelvet, tizenegy tiszt négy nyelvet, három pedig öt nyelvet sajátított el, végül ebben az ezredben is volt egy fő, aki hat nyelven tudott. Utóbbi, az ekkor mindössze 31 esztendő, bécsi születésű gróf Joseph Philipp Eduard von Stadion első kapitány volt, aki németül, franciául, latinul, olaszul és angolul jól, magyarul pedig középszinten tudott. E széles körű nyelvismeret-hoz minden bizonnyal hozzájárult, hogy a kapitány a neves osztrák diplomata és külügyminiszter gróf Johann Philipp von Stadion egyik fia volt.⁹⁶ Az átlagos nyelvtudás a vértess főtisztek esetében is meghaladta a hármat, a pontos mutató: 3,35.

A beszélt nyelvek		Az e nyelven tudó főtisztek száma (fő)	Az ezred főtisztikárának egészéhez viszonyított arányuk (%)
rangsora ⁹⁷	típusa		
1.	Német	37	100
2.	Magyar	20	54,05
3.	Francia	20	54,05
4.	Latin	16	43,24
5.	Cseh	10	27,03
6.	Olasz	9	24,32
7.	Angol	5	13,51
8.	Szlovák	4	10,81
9.	Román	2	5,4
10.	Délszláv (illír)	1	2,7

6. számú táblázat

A 6. számú Wallmoden-Gimborn-vértesezred főtisztjei által beszélt nyelvek és szám szerinti megoszlásuk 1828-ban

⁹⁶ Lásd *Neue Deutsche Biographie*. 25. Band. Berlin, 2013, 3–4.

⁹⁷ Az e nyelven beszélők száma szerint.

Mint látható, az ezred főtisztjei együttesen tíz különböző nyelven beszéltek. A német nyelv ismerete ezúttal is 100 százalékos volt. A tisztek több mint fele, húsz fő beszélt továbbá magyarul, illetve húsz fő franciául. Emellett latinul tizenhatan, csehül tízen, olaszul kilencen, angolul öten tudtak. Az ezred tisztjei közül négyen szlovákul is beszéltek, míg románul csupán két fő, „illírül” pedig egy személy tudott megszólalni.

A 4. számú Hoch- und Deutschmeister-gyalogezred főtisztjeinek nyelvtudása 1824-ben

Utolsóként a korszak egyik legrégebbi és legtekintélyesebb gyalogsági alakulata, az 1696-ban alapított, 4. számú Hoch- und Deutschmeister-gyalogezred főtisztikárának nyelvi vonatkozásait vizsgáljuk. Az alsó-ausztriai hadkiegészítésű, 1820-tól azonban Itáliában állomásozó ezred⁹⁸ 1824. évi minősítési jegyzékében található adatok feldolgozása alapján az itt szolgáló 25 főtiszt nyelvismerete⁹⁹ a személyenként beszélt nyelvek száma szerint a következő volt:¹⁰⁰

A beszélt nyelvek száma	Az ennyi nyelven beszélő főtisztek száma	Az ezred főtisztikárának egészéhez viszonyított arányuk (%) ¹⁰¹
1	8	32
2	7	28
3	7	28
4	2	8
5	0	0
6	1	4

7. számú táblázat

A 4. számú Hoch- und Deutschmeister-gyalogezred főtisztjeinek nyelvismerete 1824-ben a beszélt nyelvek száma szerint

Láthatjuk, hogy a korábbiaktól élesen eltérően a 25 tiszt közül nyolc fő, vagyis közel egyharmaduk csupán egy nyelven beszélt. Egyaránt hét-hét fő, vagyis 28-28 százalék volt a kettő, illetve három nyelvet ismerők száma, és mindössze két személy, alig 8 százalék volt, aki négy nyelven beszélt. Öt nyelven tudót ezúttal nem találunk. Akadt viszont egy hat nyelvet beszélő főtiszt. A 44 éves, nagyszombati

⁹⁸ Az ezredre vonatkozóan lásd Wrede: *Geschichte der...* I. Band. 139.

⁹⁹ Az ezredben ténylegesen 32 főtiszt szolgált, azonban a nyelvismerettel kapcsolatban csupán 25 esetben áll rendelkezésünkre megfelelő információ.

¹⁰⁰ Adatainkat az 1824. október 28-án Nápolyban összeállított minősítési jegyzékből nyertük. ÖStA KA Pers CL Infanterieregimenter (IR) 66 Infanterieregiment Nr. 4 (1824–1842). Számozatlan.

¹⁰¹ Egészen pontosan a viszonyítási alapot a főtisztikár azon 25 tagja képezi, akiknek nyelvtudása ismert.

(ma: Trnava, Szlovákia) születésű gilgenburgi Gilg János százados ugyanis németül, latinul, olaszul, horvátul, magyarul és valamennyire még franciául is tudott. A százados magas nyelvi műveltségéhez minden bizonnyal jelentősen hozzájárult, hogy Gilg János nagyszombati városi főorvosnak, a nagyszombati egyetem orvosi kara első igazgatójának a fia volt, tehát komoly értelmiségi családból származott.¹⁰²

Az eddig vizsgált alakulatok közül tehát egyértelműen ez a csapattest volt a legkevesbé poliglott. Így az egy főre számított átlagos nyelvismeret mutatója is mindössze csak 2,24 nyelv. Ez valószínű részben annak a következménye, hogy az ezred döntően német etnikumú tisztekből állt, akik főként Alsó-Ausztriából, kisebb részben pedig Csehországból vagy a monarchia egyéb tartományaiából származtak, sőt jelentős számban találni köztük az egykori Német-római Birodalom területéről érkezőket is. Úgy tűnik, ezeknek a német anyanyelvű tiszteknek a szintén német nyelvű legénységi állomány miatt kevésbé volt szükségük, illetve igényük arra, hogy a sajátjukon kívül más nyelvet is elsajátítsanak. Ehhez az alacsony szintű nyelvtudáshoz emellett az is hozzájárulhatott, hogy az előkelőbb és műveltebb tisztek szívesebben szolgáltak a lovasságnál, mint a gyalogosoknál.

Az ezred főtisztjei által beszélt egyes nyelvek számát és megoszlását a következő táblázat mutatja.

A beszélt nyelvek		Az e nyelven beszélő főtisztek száma (fő)	Az ezred főtisztikarának egészéhez viszonyított arányuk (%)
rangsora ¹⁰³	típusa		
1.	Német	25	100
2.	Olasz	15	60
3.	Francia	6	24
4.	Latin	4	16
5.	Magyar	3	12
6.	Cseh	3	12
7.	Délszláv (illír)	1	0,4

8. számú táblázat

A 4. számú Hoch- und Deutschmeister- gyalogezred főtisztjei által beszélt nyelvek és szám szerinti megoszlásuk 1824-ben

¹⁰² Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. IV. kötet. Budapest, 1912, 316.; Frank Tibor: Vonzások és választások. Bécs és Budapest orvostudományi kapcsolatai 1769–1945. *Magyar Tudomány*, 2019. 7. sz. 1027.

¹⁰³ Az e nyelven beszélők száma szerint.

A fentiekből kitűnik, hogy ezen alakulat főtisztjei együttesen mindössze hét különböző nyelven beszéltek. Nyelvismeretük tehát e tekintetben is jóval szűkebb körű volt, mint az előzőekben vizsgált ezredekben. Ezúttal is magától értetődő, hogy a csapattest valamennyi főtisztje tudott németül. A második legismertebb nyelv ugyanakkor az olasz volt, amelyet tizenöt fő, vagyis a főtiszték közel kétharmada sajátított el. Franciául hatan, a tiszték mintegy negyede beszélt. Egyaránt három-három fő, vagyis a tiszték több mint tizede tudott magyarul, illetve csehül. Végül egy személy volt, aki „illír” nyelven is beszélt. Az olasz nyelv széles körű ismeretéhez minden bizonnyal hozzájárult az, hogy az ezred tartósan Itáliában állomásozott, ami bizonyos fokú nyelvi kényszert is jelentett. Itt ugyanis lényegesen nagyobb szükség volt a helyi nyelv elsajátítására, mint például Csehországban vagy az olyan magyarországi városok esetében, amelyekben meghatározó volt a német etnikum, mint például Budán, Sopronban vagy Pozsonyban, illetve az észak-magyarországi városok zömében.

Összegzés

A fentiekben közölt, szűrőpróbaszerűen elvégzett vizsgálatok igazolni látszanak előfeltevéseinket. A huszárok és az ulánusok példáján ugyanis egyértelműen látszik, hogy az adott csapattest nemzeti jellege nagymértékben befolyásolta a nyelvtudást. A huszár-, a vértess- és a gyalogezred példája egyaránt bizonyítja továbbá, hogy a tartós állomáshely nyelvi közege is hatással volt a tisztikar nyelvismeretére, jóllehet a csapattest nemzeti jellegénél kisebb mértékben.

Előbbi megállapításainkat az is alátámasztja, hogyha összevetjük a 4. számú huszárezred tisztjeinek említett, 1830-as minősítési jegyzékét az 1826-os, tehát négy évvel korábbi hasonló kimutatásával.¹⁰⁴ Ez alapján ugyanis látható, hogy akadt egy-egy olyan személy, aki a magyart, illetve a lengyelt akkor még nem beszélte, 1830-ra viszont már elsajátította. A nyelvtanulási folyamat jól kirajzolódik akkor is, ha a 2. ulánusezred említett, 1830. évi minősítési jegyzékét a későbbi 1834. évvel vetjük össze.¹⁰⁵ Az ekkor már Magyarországra vezényelt alakulatban ugyanis újabb négy fő sajátította el valamilyen szinten a lengyel nyelvet. Három fő esetében ugyanakkor a lengyeltudás szintje javult. Végül egy tiszt időközben megtanulta a magyar, egy pedig a francia nyelvet. Példaként említhetjük ismét gróf Széchenyi Istvánt is, akinek 1809. évi minősítésében még „csupán” a német, magyar, latin, francia és olasz nyelvek ismerete került feltüntetésre.¹⁰⁶ Az 1824. évi

¹⁰⁴ Lásd az ezred 1826. október 10-én Tarnopolban összeállított minősítési jegyzékét. ÖStA KA Pers CL Kav 589 Husarenregiment Nr. 4. (1823–1849). Számozatlan.

¹⁰⁵ Lásd az alakulat 1834. október 15-én Gyöngyösön összeállított minősítési jegyzékét. ÖStA KA Pers CL Kav 620 Ulanenregiment Nr. 2 (1823–1849). Számozatlan.

¹⁰⁶ Lásd a főszállásmesteri törzs 1809. évi minősítési jegyzékét. ÖStA KA Pers CL Generalquartiermeisterstab (GSt) 10 (1799–1809). Oberoffiziere und Zuteilte (1809). Számozatlan.

minősítése viszont már előbbieken túl az angol nyelvet is felsorolja az általa beszélt nyelvek sorában.¹⁰⁷ A gróf az időközben tett angliai utazásai nyomán ugyanis elsajátította az ekkoriban mindinkább meghatározóvá váló angol nyelvet is. Vizsgálatunkból ugyanakkor az is látható, hogy a Habsburg Monarchián kívül használatos nyelvek közül ez időben a franciát beszélték a legtöbben a tisztek közül, ami a francia nyelv korabeli pozícióját, illetve az akkori tisztikar magas társadalmi státuszát tekintve egyáltalán nem meglepő.

A minősítési jegyzékekből nyerhető adatok összességükben egzakt módon is alátámasztják a katonák nyelvtanulása kapcsán korábban leírtakat. Így a hivatalos kimutatások elemzése révén is egyértelműen látható, hogy a tisztek nyelvismeretének szintje a szolgálati idejük során korántsem tekinthető statikusnak, sokkal inkább egy folyamatosan változó, bővülő, esetenként csökkenő készséghalmazról beszélhetünk.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a Habsburg-tisztikar összességében már a 18–19. század fordulóján meglehetősen poliglott, magas nyelvi kompetenciával bíró személyekből állt, akik többségükben jól tudtak alkalmazkodni a többnyelvű hadsereg által támasztott speciális igényekhez. Ez nyilván szorosan összefügg azzal is, hogy a császári–királyi tisztikar társadalmi hátterét tekintve elsősorban az előkelőbb és műveltebb rétegekből, a nemességből, illetve az arisztokráciából, kisebb mértékben pedig a polgárságból került ki. Ily módon már mintegy otthonról magukkal hozták a többnyelvűséget. Ez a nyelvtudás azonban a katonai szolgálatnak köszönhetően gyakran még tovább bővült. Az esetleges újabb nyelvek elsajátítását pedig természetesen megkönnyítette az eleve meglévő széles körű nyelvismeret. E sajátos haderő sajátos tisztikara tehát a nyelvkérdés szempontjából is különleges volt, aminek vizsgálatát még számos irányban és megannyi szempont szerint lehetne még folytatni. Az mindenesetre már eddigi ismereteink birtokában is egyértelműen megállapítható, hogy a Habsburg-katonatiszti kar és egyúttal a magasabb társadalmi rétegek széles körű nyelvtudása, illetve kiemelkedő nyelvi kompetenciája több korszakon átívelően, egészen 1918-ig fennmaradt, sőt hazánkban még a Horthy-kor dualista Monarchia idején szocializálódott tisztikarában is tovább élt.¹⁰⁸ Így csupán a második világháborút követő időszak jelent éles, e tekintetben is jelentős színvonalcsökkenést magával hozó cezúrát.

¹⁰⁷ Lásd a 4. számú huszárezred 1824. évi minősítési jegyzékét. ÖStA KA Pers CL Kav 589 Husarenregiment Nr. 4. (1823–1849). Számozatlan.

¹⁰⁸ A dualizmus és a két világháború közötti időszak tisztjeinek nyelvismeretére vonatkozóan lásd például Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovasság tábornokok, tábornaszernagyok*. H. n. [Budapest], 2010, 31–32.; Kiss Gábor: *Tábornokok a Magyar Királyi Honvédségben, 1868–1914*. H. n. [Budapest], 2016, 23.; Szakály Sándor: *A magyar katonai elit, 1938–1945*. Budapest, 1987, 131–143.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI TÖRVÉNYEK MEGSZÜLETÉSE MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A magyar polgári állam létrehozása 1848-ban vette a kezdetét, de ekkor csak a jogi keretek és az elvek jelentek meg, semmint egy működő jogállam. 1867 után, a lendületes újrakezdést és törvényhozást követően azonban ez a folyamat lassan megtorpant, sőt a legfontosabb területeken már kifejezetten kudarcnak tekinthető. Erre általában a kiegyezés által megteremtett dualista államszerkezetből adódó ellentmondásokat és politikai vitákat szokták példának hozni, amelyek bénítóan hatottak a kormányzásra. Emellett azonban olyan példákat is mondhatunk, amelyek nem a kiegyezés közjogi helyzetéből, hanem a magyar társadalom belső ellentmondásából következtek. Ilyen a magyar közigazgatás átalakítására tett kísérlet. Ez a kérdés gyakorlatilag az egész dualizmus időszakát végigkísérte, szakmai és politikai viták kereszttüzébe került. Az 1870-es, majd az 1880-as években több törvény is született, amelyek szabályozták a közigazgatás egyes elemeinek működését, a magyar vármegyerendszerre épülő, 17–18. században kialakult közigazgatási berendezkedés lényegét azonban érintetlenül hagyták. Másik példának a magyar állam legnagyobb intézményének, a katolikus egyháznak a korszakban szintén megoldatlan helyzetét tekinthetjük, a katolikus autonómia kérdését sem sikerült rendezni. Ugyancsak ide tartoznak az úgynevezett egyházpolitikai törvények is, amelyeket viszont sikerült tető alá hozni, de olyan hatalmas belpolitikai küzdelem és viták eredményeként, hogy a törvények megszületésének időszakát elnevezték a „*kultúrharc*” korának, mert ekkor az országban valóságos szellemi és politikai polgárháború dúlt.

Kísérletek egyházpolitikai törvények elfogadására 1867 és 1890 között

Azért hívták ezeket a törvényeket egyházpolitikainak, mert olyan társadalmi cselekményeket kívántak szabályozni, amelyek az egyházakat érintették vagy addig ezek kizárólagos hatáskörébe tartoztak. Ilyen volt magának a vallásnak a gyakorlása, továbbá a házasság és az anyakönyvezés kérdése. Magyarországon az 1848. évi XX. törvény kimondta a „*törvényesen bevett vallások*” egyenlőségét, sőt felvette azok sorába az unitáriust is, s ezzel megszüntette a katolikus egyház államvallás jellegét. Az e körbe nem tartozó zsidó vallásúakkal kapcsolatban az 1867. évi XVII. törvény mondta ki a polgári és politikai egyenjogúságot. Ez csak a zsidó vallásúakra, tehát az állampolgárookra és nem a vallásra vonatkozott, magának az izraelita felekezetnek a történelmi keresztény egyházakkal való egyenlőségét csak az egyházpolitikai törvényhozás keretében, 1895-ben mondták ki.

Ezekben az egyházpolitikai kérdésekben 1867 után a belpolitikai ellentétek két konkrét ügyben kulminálódtak. Az egyik a vegyes házasságban született gyermek vallási hovatartozása, a másik pedig a polgári házasság kérdése volt. Az 1868. évi LIII. törvénycikk lehetővé tette az eltérő keresztény felekezetűek házasodását, s a törvény 12. paragrafusa úgy rendelkezett az ilyen családban született gyermekekről, hogy azonos nemű szülőjük vallását követik. Azaz a fiú az apja, a kislány pedig az anyja vallását. Ezt a rendelkezést azonban a katolikus plébánosok a katolikus dogmába ütközés miatt nem tartották be, és csak úgy voltak hajlandók összeadni az eltérő vallású párt, ha a protestáns fél ígéretet, reverzalist adott arról, hogy minden gyermekük katolikus vallásúnak lesz megkeresztelve, illetve nevelve. A másik jellemző esetben pedig a törvény szerint protestánsnak számító gyermeket katolikus plébános keresztelte (például, mert nem volt a közelben lelkész), de az anyakönyvi kivonatot vagy értesítést nem küldte el a protestáns felekezet lelkészének. Így a gyermek a katolikus anyakönyvben került bejegyzésre (hiszen polgári még nem volt), s ezzel automatikusan katolikus lett. Ha ezek közül valamelyik eset megtörtént, akkor ezt „*elkeresztelésnek*” nevezték, hiszen a gyermek nem a törvény szerint meghatározott felekezetbe került. Különösen ismert volt elkeresztelési eseteiről Molnár János komáromi apátplébános, aki ellen 26 esetben indult emiatt eljárás.¹

A másik alapvető problémát a keresztény és izraelita felek házasságkötése, illetve annak lehetetlensége jelentette, hiszen az 1868. évi LIII. tc. csak a bevett keresztény egyházak számára tette ezt lehetővé. Magyarországon a polgári házasság törvénybe iktatásáig ez a kérdés megoldatlan maradt. A gyakorlat az volt, hogy az ilyen vegyes vallású párok Bécsbe mentek házasodni, mert Ausztriában már volt törvény a polgári házasságról. Ez viszont azzal a következménnyel járt, hogy a gyermekeik Magyarországon törvénytelennek számítottak, mert a törvények szerint nem házaspártól származtak. Tovább bonyolította ezt a kérdést az örökösödés kérdése, hiszen Magyarországon érvényben volt négyféle házassági jog, melyeken belül további eltérések voltak a felekezettől függően.²

Ezeket az egyházpolitikai, polgári törvényeket 1867 után sok befolyásos politikus szorgalmazta, köztük maga Deák Ferenc is. „*Nehéz kérdés ez*” – mondta 1873-ban. „*Az állam és az egyház közötti viszonyok egész Európában a legnehezebb kérdések közé tartoznak.*”³ Deák szerint ebben az ügyben két példa áll elő: az amerikai, ahol az állam egyáltalán nem szól bele a felekezeti ügyekbe, teljes szabadságot biz-

¹ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. Budapest, 1934, I. kötet, 298.

² Gerő András: Szabadelvűség és konzervativizmus a Monarchia Magyarországnak legitimációs szerkezetében. *Társadalmi Szemle*, 1992. 8–9. sz. 128.; Degré Alajos: A polgári házasság kialakulása Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*, 1983. 1. sz. 39. Külön törvény alapján házasodtak a római katolikusok, a görögkeleti románok és a szerbek, az erdélyi reformátusok és a magyarországi protestánsok, az unitáriusok, valamint az izraeliták.

³ *Képviselőházi Napló* (a továbbiakban: KN) 1872–1875. VII. kötet, 364–365. 1873. június 28. A beszédet közli (mások mellett): Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek II.* Szerk. Deák Ágnes. Budapest, 2001, 607–614.

tosít; és az európai, ahol viszont az egyházak ezer szállal kapcsolódnak az állam és a társadalom életéhez, az egyházak „gyökerei oly mélyen bele vannak nőve az intézményekbe, hogy azokat kitépni convulsiók [megrázkódtatás, súlyos következmény] nélkül nem lenne lehetséges, és ha mégis kitépni akarnók, gyökereik újra kihajtanának, mégpedig bujábban, mint annak előtte”. „Az én nézetem az” – folytatta Deák –, „hogy a két rendszer közt jobbnak, ésszerűbbnek és célszerűbbnek tekintem az amerikaiat”. Beszédében konkrét példának hozta föl a házasság kérdését is, világosan kifejtve ezzel kapcsolatos nézetét: „A házasság nemcsak egyházi szertartás, hanem polgári szerződés, és pedig a legfontosabb, mely alapja a legitimitásnak és a successiónak [öröklésnek] stb., én tehát, mint állam, megkívánom, hogy ezen polgári szerződés előttem köttessék; annak egyházi részét azután végezzétek el a magatok papjánál.”

Hasonló nézeteket vallott a korszak több más befolyásos politikusa, Eötvös József, Trefort Ágoston vagy Tisza Kálmán is, azonban tisztában voltak azzal, hogy ezt a kérdést csak körültekintően lehet intézni, ha el akarják kerülni a „convulsiót”. Hangsúlyozta ezt Deák is. A kérdést meg kell oldani, de „ha ezt nem ma tesszük, nem rögtön tesszük: két dolgot nyerünk; először érik az ügy, másodszor tanulunk, okulunk más országok példáján, akkor is ha jól, akkor is, ha rosszul járnak el. [...] Ez nagy munka, hosszas munka lesz, de hosszasága által nem lesz rosszabb, hanem, reményem, bizonyosan jobb.”⁴ Beszédét így fejezte be: „Utoljára még csak azt mondom szavaim bezárásául, mit már barátaim előtt is mondtam, hogy ezen dolgokban a legnagyobb óvatosság szükséges. Az eréllyel és józan ésszel párosulnia kell a leggondosabb óvatosságnak, mert a kérdés könnyen elmérgesíthető” – és akár „vallási háborúvá” is válhat. Ez volt tehát az a politikai filozófia, amelyet ebben a kérdésben a korszak meghatározó kormányzati politikusai követtek, s a következő évek történései ezt bizonyították is.

Voltak azonban olyan politikusok is, akik nem ezt az elvet követték, hanem mindent megtettek a törvények mielőbbi életbe léptetéséért. Közéjük tartozott Irányi Dániel, a függetlenségi ellenzék vezéralakja, aki – pártja támogatásával – az egyik élharcosa volt az egyházpolitikai törvények megvalósításának. Irányi következetesen és megalkuvás nélkül követelte a szekularizáció folytatását, a polgári törvények kiterjesztését, a modern jogállam továbbépítését, így a polgári anyakönyvezést és házasságot is, s az erre vonatkozó törvényjavaslatait vagy ezt követelő határozatait majdnem minden évben beterjesztette az országgyűlésben.

Első ízben 1869. július 10-én adott be törvényjavaslatot a „vallásszabadságról”.⁵ 12 paragrafusba foglalta a javaslatait, melyek között a következő főbb pontok szerepeltek: a törvények betartása mellett bárki bármilyen vallást követhet és „senkit sem szabad akármely vallási cselekmény teljesítésétől visszatartani, sem ilyenre

⁴ Uo.

⁵ Képviselőházi Irományok (a továbbiakban: KI) 1869–1872. I. kötet, 292–293. 100. sz.

kényszeríteni”, még az egyházi adó megfizetésére sem. Minden egyház vagy hitvallás egyenértékű, a katolikus főpapok kiváltságai megszűnnek. A gyermekek vallásáról a szüleik dönthetnek. Az anyakönyvek vezetése és nyilvántartása állami hatáskörbe kerül, a születést vagy halálozást a hozzátartozók pénzbüntetés terhe mellett kötelesek bejelenteni. A házasság *„polgári szerződésnek nyilváníttatik, s kötésének módja, és elváltatásáról külön törvény rendelkezik”,* tehát ezt a kérdést a javaslata nem rendezte. Egyébként pedig minden egyház a maga „belügyeit” önállóan intézi, előjáróit maga választja.

A képviselőház elé 1869. november 4-én került Irányi törvényjavaslata. A házbizottság a javaslatot nem támogatta és tárgyalásra sem tartotta alkalmasnak, mert bár az előadó szerint az *„korszerű”,* kellően *„szabadelvű”,* és olyan kérdésről szól, amelyet meg kell oldani, de ebben a formában kidolgozatlan.⁶ Ilyen kérdést nem lehet 12 pontban, melyek alig hosszabbak egy-egy mondatnál, szabályozni. Ezért a házbizottság határozatot terjesztett elő, amelyben arra kérte a minisztériumot, hogy készítsen új törvényjavaslatot.⁷ Irányi megpróbálta a tervezetét védeni, utalt az országban meglévő hiányosságokra, a *„bevett”* vallások privilegizált helyzetére, a zsidók és az új keresztény kisegyházak – példának hozva a nazarénusokat – helyzetének szabályozatlanságára, sőt utóbbiak hatósági üldözésére. Ahol ilyen előfordulhat, ott szerinte nem lehet vallásszabadságról beszélni. Azt készséggel elismerte, hogy a törvényjavaslat esetleg pontatlan, de ennek ellenére azért ragaszkodott a tárgyaláshoz, hogy a képviselők javaslataikkal egészítsék azt ki vagy pontosítsák (sőt maga is mindjárt élt egy kiegészítéssel).

Ekkor a Házban váratlanul komoly vita indult meg a kérdésben, elsőként Tisza Kálmán – ekkor még mint az ellenzéki frakció vezető politikusa – kért szót. Egyetértett a házbizottság véleményével, szerinte is sokkal alaposabban és szakszerűbben kell ezt a törvényt megalkotni. Kifejezte azonban egyetértését azzal kapcsolatban, hogy ezeket a törvényeket minél előbb meg kell alkotni, és figyelmeztette a képviselőket, hogy *„a törvényhozásnak a kor szellemétől és a közvélemény követelésétől elmaradni nem szabad”.* Azonban annak is elejét kívánta venni, hogy Irányi javaslata esetleg komolyabb támogatottságot kapjon, ezért váratlan lépésre szánta el magát: ellenindítvánnyal állt elő, amely csupán két paragrafusból állt volna. Ezek kimondták, hogy: *„1. A teljes vallás- és lelkiismereti szabadság mindenki részére biztosítottatik. 2. A polgári és politikai jogok élvezeténél a hitvallás különbséget nem tesz; de viszont hitvallása senkit az állampolgári kötelességek teljesítése alól föl nem old.”* Tisza ezt egyfajta elvi deklarációnak szánta, egy kerettörvénynek, míg a részleteket további alapos törvények fogják majd szabályozni. Elfogadásával egyben kötelezni akarta a parlamentet, hogy foglaljon állást a vallásszabadság kimondása ügyében. Ezen kívül egy határozati javaslatot is beterjesztett a Ház elé, amely arra utasította

⁶ KN 1869–1872. III. kötet, 176–177. 1869. november 4.

⁷ KI 1869–1872. II. kötet, 51–52. 125. sz.

a minisztériumot, hogy még „ezen ülészak alatt terjesszen elő törvényjavaslatot”, amely kimondja a hitfelekezetek egyenlőségét, a kötelező polgári házasságot és anyakönyvezést, valamint az egyházi bíróságok eltörlését.

Ezután Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter kért szót, aki nem támogatta egyik javaslatot sem, hanem csupán a bizottság határozati javaslatával értett egyet, hogy a minisztérium, vagyis az ő minisztériuma terjesszen elő törvényjavaslatot, s mindjárt közölte is, hogy ennek eleget is kívánnak tenni.

Ezután több hozzászóló következett, komoly vita kerekedett, amelyet végül név szerinti szavazással zártak le. Ez úgy zajlott, hogy először a házbizottság határozati javaslatáról szavaztak, s ha ez többséget kap, akkor Irányi és Tisza törvényjavaslata automatikusan elesik, ami meg is történt. Így szavazott Eötvös József, Trefort Ágoston, Pulszky Ferenc, Zichy Nándor és a jelen lévő Deák Ferenc is, hogy csak néhány ismert vagy az eseményekben fontos szerepet játszó személyt említsünk.

Ez a vita tehát azzal zárult, hogy a kormány fog törvényjavaslatot előterjeszteni még abban a parlamenti ciklusban. Eötvös állta is a szavát, és így kerülhetett az országgyűlés elé 1870. április 7-én a „*vallás szabad gyakorlatáról és a vallásfelekezetek egyenjogúságáról*” szóló javaslat.⁸ Ez csupán egyetlen paragrafussal volt bővebb az Irányi-féle tervezetnél, s az első három pontja tartalmilag is azonos volt azzal. Kimondta, hogy a polgári és politikai jogok gyakorlása független a vallási hovatartozástól. A polgárok a törvények betartása mellett „*szabadon egyesülhetnek vallásos testületté s illetőleg egyházzá*”, s ezek egymás és az állam felé egyenlők. Felettük az állam gyakorolja a felügyeleti jogot. A katolikus egyház és az állam kapcsolata azonban az eddigiek szerint változatlan marad a katolikus autonómia törvénybe iktatásáig. Kimondta továbbá, hogy a gyermekek vallásáról a szülők döntenek, de 18 éves kora után bárki vallást változtathat (a nők férjhezmenetelük után). Ha a szülők között nincs egyezség, akkor a fiú az apa, a leány az anya vallását követi. S végül deklarálta a polgári házasság elvét, de azzal, hogy azt majd külön törvény fogja szabályozni. A törvény indoklása kimondta az alapvető polgári jogelvet, vagyis, hogy a vallás magánügy, az államnak csak annyi köze van hozzá, hogy egyformán biztosítsa mindenkinek a törvények sérelme nélküli vallásgyakorlás lehetőségét.

A benyújtott törvényjavaslatot azonban a parlament nem kezdte tárgyalni, az ügy egyre húzóódott. Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy Eötvös József 1871. február 2-án váratlanul elhunyt. Az utóda a miniszteri székben Pauler Tivadar lett, akihez Irányi 1871. május 13-án kérdést intézett, hogy a bizottságok miért nem tárgyalják már a törvényjavaslatot és felszólította a házelnököt, hogy sürgesse a tárgyalást.⁹ Ez azonban nem történt meg, a törvényjavaslatot abban a parlamenti cik-

⁸ KI 1869–1872. IV. kötet, 257–258. 427. sz. Indokolás: uo. 259–262.

⁹ KN 1869–1872. XVI. kötet, 225. 1871. május 13. Irányi 1871. április 3-án egy másik kérdést is intézett az igazságügyminiszterhez, hogy a törvényjavaslat kiegészítését jelentő polgári házasságról szóló törvényjavaslat készül-e, van-e lehetőség arra, hogy a kormány azt is benyújtsa, és együtt tárgyalják a két javaslatot? Uo. XV. kötet, 377. 1871. április 3.

lusban a képviselőház már nem tárgyalta. Vagyis annak ellenére, hogy a többség deklaráltan egyetértett a vallásszabadság kimondásával és törvényi szabályozásával, és a kormány törvényjavaslatot is készített, az rejtélyes okok miatt mégis lekeült a napirendről.

Az új parlamenti ciklusban Irányi Dániel elsőként vette elő a témát és 1872. november 4-én interpellálta a kormányt – azon belül is az új minisztert, Trefort Ágostont –, hogy mikor szándékozik a két törvényt, a vallásszabadságról és a polgári házasságról szólót beterjeszteni?¹⁰ Ismét példának hozta a nazarénusokat, akik továbbra is üldözésnek vannak kitéve, valamint a kézenfekvő példát, hogy Magyarországon egy keresztény és izraelita vallású pár nem tud összeházasodni. Ekkor ismét a parlamentáris gyakorlatban szokatlan dolog történt, a kormány nem válaszolt az interpellációra. Ezért Irányi 1873. február 1-jén határozati javaslatot terjesztett be, hogy a képviselőház utasítsa a kormányt a törvényjavaslatok beterjesztésére.¹¹

A nazarénusokkal kapcsolatban egyébként egyre több hír látott országosan is napvilágot, a helyzetük megoldatlan volt, Pest vármegye is kérvényt intézett az országgyűléshez 1871 áprilisában, mely szerint *„a Nazarénusok szektája napról napra szaporodik, kéri, hogy a vallásszabadság s a polgári házasság behozatala iránti törvényjavaslatok mielőbb tárgyalassanak”*.¹² A vallásszabadság törvénye iránt egyébként kérvények sora érkezett folyamatosan az országgyűléshez, különböző egyesületek, csoportok, politikai klubok intéztek ilyen üzeneteket, amelyeket a törvény értelmében az illetékes bizottságnak tárgyalnia is kellett.

A kormány közben valóban dolgozott a törvényjavaslatokon, felállított egy bizottságot ezek előkészítésére. Ez az *„állam és egyház közti viszony rendezése ügyében kiküldött”* ad hoc bizottság 1875. április 6-án mutatta be jelentését, amelyben a következő megállapítások szerepeltek: először is leszögezte, hogy a modern alkotmányos jogállamban ezt a kérdést rendezni kell, a régi állapotok nem tarthatók fenn.¹³ Azonban hangsúlyozta azt is, hogy ezt bonyolultsága miatt egyetlen törvényben nem lehet rendezni. Ezért a bizottság arra jutott, hogy ezt a kérdést *„ne együttesen az összes megoldandó kérdéseket magába ölelő egy törvénnyel, hanem fokanként,”* lépésről lépésre, több törvényben rendezze. Vagyis nemcsak több törvényt kell alkotni, de ezek között legyen időbeli különbség, hogy a következmények és az előkerülő problémák a következő törvénnyel orvosolhatóak legyenek.

Első lépésként a bizottság a polgári házasság törvénybe iktatását látta szükségesnek, hiszen valóban anomália, hogy egy magát polgárinak nevező államban egy keresztény és egy izraelita vallású személy nem tud összeházasodni. Ezután, vagy

¹⁰ KN 1872–1875. II. kötet, 5–6. 1872. november 4.

¹¹ KN 1872–1875. III. kötet, 378. 1873. február 1.

¹² KN 1872–1875. XV. kötet, 341. 1873. április 1.

¹³ KI 1872–1875. XXIV. kötet, 179–186. 1050. sz.

ezzel párhuzamosan is törvénybe lehetne iktatni a vallásszabadság kérdését, amely végre már kiterjedne a „nemkeresztényekre” és a bevett vallásokon kívül álló keresztyényekre is. A bizottság itt hangsúlyozta, hogy erre a törvényre nemcsak azért van szükség, hogy az egyének szabad vallásválasztása és annak gyakorlása biztosítva legyen, hanem azért is, hogy ezzel kapcsolatban az állami felügyelet érvényesüljön. Példának hozta a zsidó vallást, amelyet a hívei szabadon gyakorolnak, folyik az anyakönyvezés, iskoláztatás és minden egyéb egyházi szertartás, cselekmény, de arról a magyar állam hivatalosan semmit nem tud, hiszen semmilyen törvény nem szabályozza a kapcsolattartást. Végül a következő lépésként a bizottság a „*védúri jogviszonyon (patronatus) alapuló szolgálmányok*” rendezését látta szükségesnek, vagyis minden olyan tulajdon és intézmény (földbirtokok, iskolák, alapítványok és egyéb intézmények) sorsának a szabályozását, amely az egyházak kezében volt. Ez utóbbi a legbonyolultabb, ezt kell a bizottság szerint a legrészletesebben szabályozni. A bizottság azonban nemcsak elvi álláspontot fogalmazott meg, hanem a tettek mezejére is lépett, és önálló javaslattal élve benyújtotta a vallásszabadságról szóló törvényjavaslatát.

Annak bevezetőjeként először leszögezte az ezzel kapcsolatos alapelveit. Ezek között a már ismert elvek szerepeltek a vallások egyenlőségéről, szabadságáról és azok külső beavatkozástól mentes gyakorlásáról. „*Szabad egyház a szabad államban*” – szögezte le a dokumentum, ami azt jelenti, hogy el van választva egymástól „*a vallás hitköre a jogi és politikai világ körétől*”. De a működő egyház sem sértheti mások jogait vagy szabadságát, ezért a „*vallásfelekezetek irányában is biztosítani kell a társadalmi békét, az állami közrendet, az állam szuverenitását és az egész politikai szabadságot*”. Ezt az állam felügyeleti és ellenőrzési joga garantálja. Ezt részletesen kell szabályozni, mert az Eötvös által beterjesztett javaslatban ez „*csak általánosságban van kimondva*”.

Ami a hitfelekezetek működését illeti, az a bizottság szerint nem lehet az amerikai állapot szerinti, mert a „*társadalmi életben és államban sem az egyesek, sem a bármiféle testületek, tehát a vallásfelekezeti testületek is egészen korlátlan szabadságot nem élvezhetnek*”. Ráadásul a bizottság szerint az állam és a hitfelekezetek közötti egyenlőséget „*egyszerre és egyformán*” megvalósítani nem lehet, mert jelentős különbségek vannak a felekezetek, valamint az állam és társadalom közötti viszonyrendszerben. „*A lényegesen egyenetlen tényezőknek, egyenetlen erőknek s eltérő irányzatnak külsőleg is egyenlő, azaz egyforma jogviszony alá helyezése, vagy éppen erőszakolása a gyakorlatba a legnagyobb egyenlőtlenséget, sőt egyik vagy másik irányban a szabadság veszélyeztetését eredményezné.*” Ezért „*a bizottság javaslatának megállapításában a lehető legnagyobb kímélettel járt el a törvényesen bevett egyházak fennálló intézményei iránt*”, sőt azok egyes jogaik megtartása mellett foglalt állást.

Ezek után a bizottság benyújtotta saját törvényjavaslatát „*a vallás szabadságáról*”.¹⁴ Ez már jóval részletesebb és terjedelmesebb volt a korábbiakhoz képest. 32

¹⁴ KI 1872–1875. XXIV. kötet, 187–193. 1050. sz. Melléklet.

paragrafust tartalmazott, melyek nem 1-2 mondatból álltak, mint az Irányi- vagy az Eötvös-féle, hanem több alpontra is tagolódtak. Az első három pont nagyjából azonos volt a másik kettőével, utána azonban új elemeket hozott be, így az „*egyház alakítás*” lehetőségét, amely mindenki számára adott. Ezzel kapcsolatban meghatározta, hogy mi az egyház definíciója („*a vallási élet gyakorlására alakult s az állam védelme és főfelügyelete alatt álló nyilvános társulat*”) és azt is, hogy mi tilos ezzel kapcsolatban (például titkos vallási szervezetet létrehozni). A törvényjavaslat sok pontban szabályozta az egyházak működését és az államhoz való viszonyukat (például a választott egyházi tisztségviselők bejelentési kötelezettségét, a vagyongazdálkodásuk feletti ellenőrzést stb.). A vallásváltoztatást ez a szabályozás is 18 év felett engedélyezte, vegyesházasság esetén, a gyermekek vallásával kapcsolatban azonban megmaradt az 1868-os törvény rendelkezésénél, vagyis a fiúk az apjuk, a leányok pedig anyjuk vallását követik. Jelentős újdonságnak számított a 28. §., mely szerint lehetőség nyílt volna arra, hogy valaki kilépjen hitfelekezetéből, de sehova ne lépjen be. Ezt a szándékát a polgár köteles két tanú jelenlétében a helyi hatóságnál bejelenteni.

A javaslat – és ez sem meglepő – három területet hagyott nyitva: a katolikus egyház addigi jogai és patrónusi viszonyai a katolikus autonómia létrejöttéig változatlanok maradnak, az anyakönyvezésről későbbi törvény fog rendelkezni és az uralkodó főkegyúri joga (tetszvényjoga vagy *placetum regium*) fennmarad, amíg erről más törvény nem születik.¹⁵

Ezzel tehát megszületett egy házbizottság által készített törvényjavaslat, amelynek az elfogadása ezek után biztosnak tűnt. Azonban a magyar országgyűlés elé ez a javaslat sem került, sőt abban az évtizedben már nem is tárgyalt a Ház ezzel kapcsolatos előterjesztést. Irányi Dániel ezután minden évben beterjesztett egy határozati javaslatot, amely valamilyen formában sürgette vagy ez, vagy valamilyen másik kormányzati törvényjavaslat napirendre vételét, de mindhiába. S ha valaki azt gondolná, hogy az ok abban rejlik, hogy elfogyott az ezzel kapcsolatos parlamenti támogatás vagy szándék, és csak Irányi magánakciójáról volt szó, akkor ez téves magyarázat, mert ezeket a határozatokat a Ház többször is megszavazta, sőt két ízben egyhangúan.¹⁶

Ennek a helyzetnek a magyarázatára 1880-ban derült fény, amikor Irányi erős érzelmi töltetű beszédben kísérelte meg ismét felrázni az országgyűlést. Sajnálatát fejezte ki, hogy egy 19. század végi magyar parlamentben még mindig „*elemi igazságokat kell*” fejtegetnie és „*pirulniuk kell a világ művelt nemzetei előtt*”, hogy ezek a törvények nincsenek elfogadva. Hivatkozott az „*ősök szent emlékezetére, a magyar nemzet becsületére, a képviselőház jó hírnevére*”, s ismét beterjesztett egy határozati javaslatot, amely arra utasította volna a vallás- és közoktatási minisztert,

¹⁵ Ez utóbbinak azért volt jelentősége, mert erről is éles vita bontakozott ki ebben az időszakban, amelynek ismertetésére jelen tanulmány nem terjed ki.

¹⁶ KN 1878–1881. XV. kötet, 194. 1880. november 26. Irányi maga sorolja ezt felszólalásában.

hogy azonnal nyújtson be egy törvényjavaslatot a vallásszabadságról.¹⁷ Azonban itt nem Irányi felszólalása az érdekes, hiszen az nem sokban különbözött az évek óta megszokottól, hanem Trefort Ágoston miniszter válasza, aki magyarázatot adott arra, hogy a kormány miért késlekedik ezekkel a törvényjavaslatokkal. Közölte, hogy ő éppúgy barátja a vallás- és lelkiismereti szabadságnak, mint Irányi, a különbség közöttük *„a fölfogásban rejlik”*, vagyis a *„módról és útról”*, ahogy azt meg kellene valósítani. Trefort szerint ugyanis ezt a kérdést nem lehet egyetlen törvényben kimondani, *„mert ez oly jelenségekhez vezethetne Magyarországon, melyek nemcsak a fennálló egyházakat, hanem részben talán a magyar államot is veszélyeztetnék”*. Trefort szerint ezeknek a törvényeknek a megvalósítása olyan *„convulsiókhoz”*, azaz társadalmi megrázkódtatásokhoz vezetne Magyarországon, amelyek veszélyére Deák is felhívta a figyelmet. Trefort a mondanivalójának lényegét többször is világosan megerősítette: ha ezeket a törvényeket egyszerre elfogadják, *„a magyar állam nem képes kiállani azon megrázkódtatásokat, melyeken sok más államot keresztül lehet vezetni”*. *„Magyarország a vallásszabadságról szóló általános törvényt meg nem bírná anélkül, hogy a magyar államiség fenntartása ne veszélyeztetnék.”* Trefort tehát gyakorlatilag azt mondta, hogy a magyar társadalom még nem elég érett ezeknek a törvényeknek a befogadására, s ezért a kormány sem kockáztatja meg a bevezetésüket.¹⁸

De választ adott arra is, hogy akkor mit szándékozik tenni a jövőben? Szerinte kis lépésekkel szabad csak haladni, apró eredményeket kell elérni. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogyha például egy új egyház, *„akár keresztények, akár nem keresztények, akár külföldről fognak jönni, akár köztünk keletkeznek, ha ezek a maga útján akár a kormányhoz, akár a törvényhozáshoz folyamodnak, jót állok érte, hogy fel fognak vétetni és törvény által a bevett vallások sorába iktattatni. Én ez úton akarom Magyarországon létesíteni a vallásszabadságot, mert ez összefér Magyarország állami fennállásának feltételeivel, és e célt éppoly biztosan, talán biztosabban el lehet érni, mint a képviselő úr által ajánlott módon.”* Trefort Ágoston 1872 és 1888 között töltötte be a miniszteri pozíciót, s közben valóban ezt a politikát folytatta, ami nyilvánvalóan egybeesett a kormány álláspontjával. Tisza Kálmán ellenzékben korábban maga is a törvények elfogadását sürgette, kormányon azonban a *quieta non movere* (jobb nem bolygatni) elvet követve, ebben is hajlandó volt a kompromisszumra. A kormányzat stabilitása érdekében, taktikai

¹⁷ KN 1878–1881. XV. kötet, 194–195.; Trefort válasza: 195–198.

¹⁸ Ezeket a nézeteit Trefort már egy korábbi beszédében is igyekezett világossá tenni, amikor a késlekedés miatt az ultramontanizmussal való konspirációval vádolták: *„Igenis konspirálok. Konspirálok az ultramontanokkal és a klérussal; konspirálok minden felekezettel, és konspirálok a józan ésszel, a vallásos béke fönntartására, a vallásos súrlódások kikerülésére, mert a centrifugális erők által szaggatott, szegénységgel és hátramaradással küzdő hazának vallásos konfliktusokra szüksége nincsen.”* KN 1872–1875. VII. kötet, 351. 1873. június 28.

megfontolásból Tisza került a konfliktust a katolikus egyházzal és békés egymás mellett élésre törekedett.¹⁹

Hasonló volt a helyzet az uralkodóval kapcsolatban is, aki mint konzervatív és hithű katolikus király a polgári törvényekkel nem értett egyet. Ugyanakkor azonban a katolikus egyházzal is vitája volt az általa gyakorolt főkegyúri jog miatt. Számára azonban a legfontosabb szempontot nem ezek a tényezők alkották, hanem az, hogy minden körülmények között biztosítsa a monarchia kormányzati stabilitását, s ennek mindent hajlandó volt alárendelni. Amikor belátta, hogy az egyházpolitikai törvényeknek a magyar képviselőházban állandó többsége van, s azok elvetése a rendszer stabilitását veszélyezteti, – ekkor, s csak ekkor – a meggyőződése ellenére hajlandó volt azok elfogadására. Ez a magyarázat arra, hogy miért nem történt előrelépés ebben az ügyben az 1870-es és 1880-as években.

Valószínűleg a kis lépéseknek a politikája nyomán a kormány már a következő évben beterjesztett egy új törvényjavaslatot, amely egy részletkérdést, igaz, egyben az egyik legnagyobb anomáliát kívánta szabályozni. 1881. március 22-én Pauler Tivadar igazságügyi miniszter benyújtotta a képviselőháznak a keresztények és izraeliták között köthető polgári házasságról szóló törvényjavaslatát.²⁰ Ez kimondta, hogy egy keresztény és izraelita pár a polgári hatóság (megyékben az alispán, törvényhatósági jogú városban pedig a polgármester) előtt törvényes házasságot köthet, s szabályozta ennek körülményeit és akadályait. Az alispánok és az érintett polgármesterek kötelesek a házasságot anyakönyvezni és azt két példányban megőrizni (ennek kitöltését is pontosan szabályozta). A javaslat részletesen körülírta a házasság felbontásának vagy érvénytelenségének lehetőségeit. Ezeken kívül szabályozta még a külföldön kötött vagy külföldi személy által Magyarországon köthető polgári házasságot is. A javaslat tehát valóban csak egy részletkérdést kívánt szabályozni, és ahogy látható, még arra sem terjeszkedett ki, hogy minden nemkeresztény felekezet számára lehetővé tegye a keresztényekkel történő összeházasodást, csupán az izraeliták számára adta volna meg a lehetőséget.²¹ Ez a kérdés már valóban megoldásra várt, hiszen az 1880. évi népszámlálás adatai szerint a korabeli (Horvátország nélkül vett) Magyarország 13,7 milliós népességének 4,5%-át, mintegy 624 ezer főt tettek ki az izraelita vallásúak, akik addig törvényesen nem tudtak kereszténnyel összeházasodni.

¹⁹ Fazekas Csaba: *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Miskolc, 2008, 12.; Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. Bécs, 1938, 35.; K. Török Mihály: *A magyar egyházpolitikai harc története*. Szent István Társulat, Budapest, 1932, 30–31.; Apponyi Albert: *Emlékirataim*. Budapest, 1922, 189.

²⁰ KI 1878–1881. XXIII. kötet, 193–206. 1010. sz. Újra benyújtva: KI 1881–1884. I. kötet, 151–164. 13. sz.

²¹ Ezzel kapcsolatban 1881. április 6-án Majoros István képviselő határozati javaslatot nyújtott be, hogy a Ház utasítsa az igazságügyminisztert, hogy a törvényt terjessze ki minden nemkeresztény vallásfelekezetre, de javaslatát nem támogatták. KI 1878–1881. XXIV. kötet, 112. 1052. sz.

Ez a törvényjavaslat végre az országgyűlés elé került, igaz, hosszú vajúdas árán, két és fél év bizottsági tárgyalás és halogatás után, 1883. november 19-én kezdte el a már új országgyűlés tárgyalni. *„Parlamenti körökben nagy az izgatottság. Hétfőn veszi kezdetét a liberalizmus csatája. Elveszti-e vagy megnyeri: ez a kérdés”* – írta a *Pesti Hírlap* a vezércikkében.²²

A parlamenti vitát a törvényjavaslat előadójának, Literáty Ödönnek a felvezetője kezdte, aki idézte a bizottsági jelentést, mely szerint *„egy ország lakosai egymással szabadon léphessenek házasságra, társadalmi, állami és erkölcsi követelmény, s az ország minden lakosának a természet törvényei által kijelölt joga”*.²³ Azonban azt is hangsúlyozta, hogy a polgári házasság törvénybe iktatása nincs napirenden, mert azt szerinte meg kell, hogy előzze az állam és egyház teljes szétválasztása, ami még nem történt meg, de a közigazgatás sem készült még fel az anyakönyvezés vitelére. *(„Sajnálattal valljuk be, hogy nem rendelkezünk azon megbízható közegekkel, akik a házasságkötés fontos tényét megbízhatóan vezethetnék, akikre az anyakönyvek vezetése teljes megnyugvással ruházható volna.”)* Az előadó szerint a törvénynek egyetlen célja van, hogy lehetővé tegye a zsidók és keresztények közötti házasságkötést.

Ezután hosszú, több napon át zajló vita kezdődött. Irányi Dániel természetesen elégedetlen volt a javaslattal, mégis arról nyilatkozott, hogy el fogja azt fogadni, mert *„rést üt a középkorból reánk maradt elavult rendszeren”* és mert legalább történt egy lépés előre, *„ismét leomlott egy válaszfal, amely a haza polgárait egymástól elkülönítve tartotta”*. A törvényjavaslatot többen *„zsidótörvénynek”* nevezték, nem feltétlenül antiszemita szempontból, hanem mert sajnálatosan csak ezt a vallást szabályozta. Ez Tisza Kálmán számára, aki jó viszonyt ápolt a hazai izraelita közösségekkel, igen kellemetlen volt, a felszólalásában tiltakozott is ellene. A vitában azonban nem a támogatók és érveik az érdekesek, hiszen azok már régóta ismertek voltak, hanem az ellenzőké, melyek most először jelentek meg a színen, nyílt vitában. Ők két irányzathoz sorolhatók. Az egyik a formálódó politikai katolicizmus tábora volt, akik az erkölcsi aggályokat helyezték előtérbe. Volt, aki szerint ezzel a javaslattal *„Magyarország az erkölcsi vésznek rohanó államok sorába lépett”*. Mások szerint boldog házasság csak az egyház által megszentelve létezhet, a polgári házasság törvénye sérti a katolikus egyházat, mert egy egyházi szentséget profanizál, az állam átlépi a határt és beavatkozik a lelkiismeret ügyeibe stb. Példának hozták a nyugati országokat, ahol a polgári házasság a válásokat is magával hozta.²⁴

Az ellenzők másik, még harcosabb táborát az antiszemiták alkották. Istóczy Győző ügyvéd, Vas megyei országgyűlési képviselő, a magyar politikai antiszemitizmus megteremtője 1875-ben mondta el a magyar országgyűlésben az első anti-

²² A liberalizmus harca. *Pesti Hírlap*, 1883. november 18. 1.

²³ Az igazságügyi bizottság jelentése. KI 1881–1884. XV. kötet, 237. 621. sz. A képviselőházi vita kezdete: KN 1881–1884. XIII. kötet, 138. 1883. november 19.

²⁴ KN 1881–1884. XIII. kötet, november 20–21-i ülések, Lesskó István, Miehl Jakab, Göndöcs Benedek, Roszivall István, Hérits Antal felszólalásai.

szemita beszédet, ettől kezdve minden felszólalása e téma körül forgott. Az Országos Antiszemita Pártot 1883. október 6-án alapították meg, vagyis éppen a törvényjavaslat beterjesztése előtt. A pártot négytagú vezérkar irányította, akik közé Istóczy mellett Ónody Géza, Simonyi Iván és Széll György tartozott, ők a vitában is felszólaltak.²⁵ A párt hivatalos programjának az egyik pontja éppen a benyújtott törvényjavaslat elleni küzdelmet szorgalmazta.

Az események előzményéhez tartozik még, hogy a tiszaezlári per tárgyalása is 1883. június 19-én kezdődött, s augusztus 1-jén fejeződött be. Ezt követően az országban antiszemita zavargások kezdődtek, egyes megyékben a katonaságnak kellett kivonulnia és rendet teremtenie. Ezekre az eseményekre a törvényjavaslat vitájában is többen hivatkoztak, az ellenzők szerint ebben a feszült helyzetben nem szabad egy ilyen javaslattal előjönni, a támogatók szerint viszont éppen azért kell ezt a kérdést gyorsan megoldani, mert ezzel lehet elősegíteni a zsidó vallásúak beolvasását a társadalomba.

Az antiszemiták azonban éppen ezt nem akarták, szerintük a *„beolvasás határozottan ellenkezik a specifikus faji érdekeikkel”* – mármint a zsidókéval. Ők ugyanis soha nem akarnak beolvasni, ezer éve egy saját törvényeik szerinti zárt világban élnek, amelynek a végcélja a világalom megszerzése. Istóczyék szerint a zsidó vallás alapvetően ellenkezik a keresztény erkölcsiséggel, mert a törvényei ennek a végcéljának a szolgálatában állnak. Így a polgári házasság törvénybe iktatásával csak azt érné el a kormány, hogy szélesre tárja a kaput az erkölcstelenség előtt. Ezeket az erkölcstelen tetteket a zsidók szerintük nap mint nap elkövetik, *„a csalás, az uzsora, a hamis eskü nemcsak mint megengedett cselekmények, hanem más emberekkel szemben, mint jog taníttatik”*, amelynek az eredménye a *„naponkint pedig százával és ezrével előforduló zsidóvisszaélés, zsidó-üzelem, zsidó-túlkapás, zsidó-fosztogatás, zsidó-erőszakoskodás”*. Az antiszemiták a törvényjavaslatot kizárólag *„zsidótörvénynek”* értelmezték, amelynek az a célja, hogy elősegítse a zsidók beolvasását a társadalomba. Ezzel szemben szerintük ez pont fordítva zajlik, *„mert tapasztalati tény az, hogy az ily összeolvasás eseteiben – csekély kivétellel – nem a zsidó lesz magyarrá, hanem a magyar lesz zsidóvá”*.

Végül Simonyi Iván kijelentette, hogy korábban azért nem volt törvény a polgári házasságról Magyarországon, mert azt a katolikus egyház megakadályozta. Ha most mégis a parlament elé kerülhetett, az azt bizonyítja, hogy van már annál egy nagyobb hatalom Magyarországon, a *„zsidóság”*.²⁶

A vitában több verbális párviadal is lezajlott, közülük is kitűnt Herman Ottó és Istóczy Győző összecsapása. Herman Ottó minden finomkodás nélkül kritizálta a törvény ellen felvonuló mindkét táborát. Szerinte *„itt a klerikalizmus bolygója elsőtétítette a liberalizmus napját majdnem egy egész ülésen keresztül”*, ami főként a

²⁵ Paksy Zoltán: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892)*. Budapest, 2018, 169.

²⁶ KN 1881–1884. XIII. kötet, november 21-i ülés, Ónody, Istóczy és Simonyi Iván beszéde.

papképviselőknek köszönhető, s tett is rájuk néhány gúnyos megjegyzést. Az antisemitákról pedig közölte, hogy bár állandóan arra hivatkoznak, de amit képviselnek, az nem keresztény álláspont, Istóczy Győzőt pedig szánalmasnak nevezte. Erre Istóczy személyeskedéssel válaszolt, amit több szóváltás követett, amely még másnap is folytatódott.²⁷

Az országgyűlés végül november 30-án szavazott a törvényjavaslatról, s azt nagy többséggel elfogadta. A Szabadelvű Párt tagjai a papképviselők kivételével támogatták. A Függetlenségi Párt megoszlott, egy részük azért nem támogatta, mert kevésnek tartotta, ők Mocsáry Lajos vezetésével nem is szavazták meg a javaslatot. A többség azonban Eötvös Károly, Irányi és Ugron Gábor vezetésével végül támogatta azt.²⁸ Az ellenzők táborát tehát a formálódó politikai katolicizmus hívei, a „klerikálisok”, valamint az antiszemita és a kompromisszumot kötni nem akaró liberálisok alkották.

A képviselőházi szavazás után a főrendiház elé került a javaslat, amely december 10-én kezdte meg a tárgyalását.²⁹ Az első hozzászóló mindjárt Simor János hercegprímás volt, aki a házasság és a család szentségéről és fontosságáról beszélt, melyet nem az állam talált ki, hanem Isten teremtett. Szerinte ez a törvényjavaslat megtagadja ezt, mert bár nem nevezik polgári házasságnak, de „*bírja annak egész lényegét*”, ezért nincs erkölcsi létalapja. Nézete szerint a zsidóság soha nem fog a keresztény társadalomba beolvadni, mert már ezer éve „*fajleszítettségben*” élnek, s előbb fog a keresztény társadalom megszűnni, mint a zsidóság feladná „*szívós ragaszkodását vallásukhoz*”. Ezután a főrendiházban is hosszú vita kezdődött a javaslatról. Apponyi György egy olyan „*egyházellenes program*” részének nevezte a javaslatot, amely az egész földön terjed. Itt is megszólalt az Antiszemita Párt képviselője, Andreánszky Gábor báró, aki egy – az 1930-as években is visszaköszönő – biológiai fajelméletet vázolt föl. Hivatkozott a természettudósok munkásságára, amely szerint „*a tisztán beltenyészet által tenyésztett faj jobban örökíti tulajdonságait, mint a keverékfaj*”. Ilyen szerinte a zsidóság is, ebből következően a egyes házasságokból származó utódok zsidónak tekintendők.³⁰ Szerinte ez a folyamat a „*sémi faj*” más tulajdonságaival kiegészülve a keresztény társadalom elzsidósodásához vezetne.

Pauler Tivadar igazságügyminiszter tapintatos érveléssel próbálkozott. Elismerte a házasság vallás erkölcsi jellegét, de hangsúlyozta a jogi tartalmát is, amelyet az államnak kell szabályoznia. „*Ugyanazon egy hazában lakván, a kereszt-*

²⁷ KN 1881–1884. XIII. kötet, november 22–23-i ülések.

²⁸ A függetlenségi párt mai értekezlete. *Pesti Hírlap*, 1883. november 20. 5.; KN 1881–1884. XIII. kötet, 452. 1883. december 13. Mocsáry Lajos felszólalása.

²⁹ *Főrendiházi Napló* (a továbbiakban: FN) 1881–1884. II. kötet, december 10. és 11-i ülések.

³⁰ Ez a gondolat a két világháború között Méhely Lajos egyetemi tanárnak, az antiszemita biológiai fajelmélet legismertebb képviselőjének az egyik alaptétele.

tények és izraeliták számos érintkezési pontjai miatt ezen kérdés tisztázása szükségesnek mutatkozik”, s ezt más módon nem lehet megoldani. A vita végén szót kért Tisza Kálmán és Andrássy Gyula is, mindketten az ellenzők érveinek ellentmondásaira hívták föl a figyelmet.

A törvényjavaslatról végül kétnapos vita után, december 11-én szavaztak, s azt 109–103 ellenében elvetették. A katolikus egyház képviselői mind ellene, a főispánok pedig majdnem mind mellette szavaztak, a történelmi arisztokrácia többségében ellene, a bárók pedig hasonló arányban mellette szavaztak. Ezzel az alkotmányosság 1867-ben történt helyreállítása óta csupán másodszor fordult elő, hogy a főrendiház elutasított egy képviselőház által elfogadott törvényjavaslatot.

Ekkor a javaslat december 12-én visszakerült a képviselőház elé, ahol már másnap, december 13-án elkezdték újratárgyalni, mert Tisza semmiképpen nem akarta, hogy hetek teljenek el bizonytalanságban, s ezzel esetleg újabb mozgalmak kezdődjenek. A gyanúja helyesnek bizonyult, a katolikus tábor ugyanis országos mozgalmat, aláírásgyűjtést kezdeményezett a törvényjavaslat ellen. Ennek során több százezer aláírást gyűjtöttek össze, amelyet Cziráky János, Zichy Nándor, Zichy Henrik, Apponyi György, Sztáray Antal, Jósika Kálmán és Károlyi Gyula mutattak be a főrendiházban.³¹

A parlamenti vitához elsőként Irányi Dániel szólott hozzá, aki szerint a képviselőház vegye fel a kesztyűt, amit a főrendek eléjük dobtak, akik *„a középkor rozsdás fegyvereivel harcolnak”*. *„Fontolják meg a főrendek, hogy a korszellemet sem pásztorbotokkal, sem nemesi címerekkel, sem a tridenti zsinat határozataival, sem pedig középkori előítéletekkel feltartóztatni nem lehet.”* E radikális hozzászólás ellenére ezúttal nem kezdődött hosszabb vita, a képviselőház még aznap változtatás nélkül újra megszavazta a javaslatot és átküldte a főrendiháznak.

A sajtó már az első tárgyalásnál fölhívta a figyelmet arra, hogy a főrendiházi üléseken általában csak 40–50 fő szokott részt venni.³² Ehhez képest feltűnő volt, hogy a zsidó–keresztény házassági törvény első vitáján és szavazásán már több mint 200 fő volt jelen, az újabb tárgyaláson pedig már csaknem 400-an jelentek meg, olyan sokan voltak, hogy nem is jutott mindenkinek ülőhely, ami példátlan volt a főrendiház 1867 után történetében. Ennek az volt a magyarázata, hogy mindkét fél mozgósította a táborát. A kormány a főispáni kart és a hozzá hű arisztokratákat, s ugyanígy tett a katolikus tábor is. Utóbbi azonban egy váratlan akcióval hátrányba hozta a kormányt, amely úgy számított, hogy a végszavazás csak a bizottsági tárgyalás után, néhány nap elteltével fog bekövetkezni. Ezért a kormányhű embereit is így mozgósította. Zichy Nándor azonban azzal a javaslattal állt elő, hogy mivel változatlan a javaslat szövege, mellőzzék a bizottsági tárgyalást és már

³¹ FN 1881–1884. II. kötet, 107–111. és 125. 1884. január 10. és 12.

³² Hattal kisebbségben. *Pesti Hírlap*, 1883. december 12. 1. A főrendiháznak az 1885-ben végrehajtott reformjáig minden felnőtt korú férfi főrend a tagja volt, így a létszáma 700–800 fő körül mozgott. Az átalakítás után ez a szám kb. a felére csökkent.

a következő ülésen tűzzék a napirendre. Ezt egy rövid és heves vita után – ahol Tisza is és Andrássy Gyula is hiába próbálta az időt húzni – a felsőház megszavazta. Így a javaslat tárgyalása 1884. január 12-én kezdődött, melyen az első felszólaló, nyilván a megbeszélte koreográfia szerint, ismét Simor hercegprímás volt. Beszédet azonban nem mondott, csupán a püspöki kar nevében bejelentette, hogy a törvényjavaslatot nem támogatják. Ezután az ellenzők közül már senki nem szólalt föl, a támogatók viszont egymás után, igyekeztek az időt húzni, hogy a vita több napra tolódjon ki. Azonban, mivel erre előre nyilván nem készültek föl, egy idő után elfogytak a hozzászólók – obstrukcióról a főrendiház esetében nem lehetett szó – így még aznap következett a szavazás. Ezen a törvényjavaslatot a felsőház 200–191 ellenében ismét leszavazta. A szavazatok teljesen az előzőhöz hasonlóan oszlottak meg, csupán egyetlen főispán mondott nemet, Szapáry István gróf, Pest vármegye főispánja, a grófok kétharmada ellenezte, a báróknál pedig ez az arány fordított volt.

Ezzel a törvényjavaslat elbukott, mert Tisza belátta, hogy egyelőre célt nem érhet, ezért a törvényjavaslat visszavonását kezdeményezte, azzal, hogy egy későbbi, alkalmasabb időpontban újra napirendre veszik.³³ Azt azonban valószínűleg ő sem gondolta, hogy előbb következik be a saját bukása, semmint egy újabb egyházpolitikai törvény beterjesztése.

A katolikus társadalom és a politika a dualizmus első évtizedeiben

Ahogy már eddig láttuk, a polgári törvények 1867 után sem terjeszkedtek ki arra, hogy a katolikus egyház és a hozzá kapcsolódó intézmények óriási vagyonát, a földbirtokokat, történelmi épületeket, az általa működtetett iskolarendszert és az alapítványi vagyonokat jelentősebb mértékben csorbítsák, így azok fölött továbbra is rendelkezhetett. Adott volt a kérdés, hogy ez a hatalmas intézmény, a magyar katolikus egyház, hogyan illeszkedik be a polgári állam kereteibe? Ennek megoldását az állam és az egyház megegyezésén alapuló öngazgatás, azaz a katolikus autonómia megteremtése jelentette volna, ez azonban sok próbálkozás dacára sem valósult meg. Ez a kérdés az egyike lett azoknak, amelyek komoly politikai ellentéteket gerjesztve befolyásolták a katolikus egyház és az állam viszonyát a korszakban és meghatározták a polgári törvények megszületését is.

A másik konfliktust a kiegyezés után meginduló liberális törvényhozás jelentette, azaz a polgári állam kereteinek kiépítése, amelyet a katolikus értelmiségiek egy része, s – tegyük hozzá – a korszakban folyamatosan növekvő része, gyakorlatilag az első pillanattól fogva támadásként élt meg. Maga a szekularizáció folyamata részben valóban ezt tartalmazta, hiszen sok, addig egyházi monopóliumban lévő tevékenység vagy jog most az állam fennhatósága alá került. A katolikus értelmiségi körökben azonban ennek gyorsan megjelent az a sajátos interpretációja, mely

³³ KN 1881–1884. XIV. kötet, 299. 1884. január 31.

szerint az államban protestánsok, szabadkőművesek és zsidók kerültek hatalomra, s mint nemkatolikus ellenérdekelt felek, az állam köntösébe burkolózva igyekeznek a katolikus befolyást csökkenteni.

Ezeket a katolikusok körében uralkodóvá váló nézeteket jól illusztrálja az 1870-ben újrászervezett és megindított *Magyar Sion* című katolikus folyóirat első számának programadó cikke: *„Válságos időpontban indítjuk meg folyóiratunkat. A történelem lapjain találkozunk időekkel, midőn egyházunk hevesebb üldözés és mélyebb gyűlöletnek tárgya volt, mint ma. De nem találkozunk időekkel, midőn annyira megvetve, befolyásától oly nagy mértékben megfosztva lett volna, mint ma. A kath. egyház nemcsak külső hatalmát, és fényét veszítette el majdnem mindenütt, hanem elvesztette befolyását a mai társadalmakra majdnem teljesen. Az állami és törvényhozási alakulások, szerencse, ha csak ignorálják az egyház hitelveit és jogait; többnyire egyenesen ellenséges állást foglalnak el azokkal.”*³⁴ 1882-ben a legnagyobb katolikus orgánum, a *Magyar Állam* című napilap is cikksorozatban fejtette ki és részletezte a katolikus sérelmeket.³⁵ E szerint a magyarországi katolikusok folyamatos fenyegetettségben, *„nyomás alatt”* élnek, mert nem tudják, hogy a liberális törvényhozás mikor hoz olyan törvényt vagy törvényeket, ami ismét elvesz tőlük valamit. A lap szerint a kormányban és a Szabadelvű Pártban többségben vannak a protestánsok és a szabadkőművesek, akiknek a befolyása korlátlanul érvényesül a katolikusok rovására. Az újabb és újabb törvények mindig elvesznek valamit a katolikus intézményektől, a vallás- és tanulmányi alapoktól, katolikus közalapítványoktól, földbirtokaikból, pénzbevételei lehetőségeiket pedig egyre korlátozzák. Ezzel szemben *„egyetlen zsidó pénztőzsér sem tesz alapítványt. A leggazdagabb zsidók, szabadkőművesek is a katolikus egyetemre adják gyerekeiket és onnan kiszorítják a katolikusokat”*. Az ilyen hangvételű és tartalmú cikkek az 1880-as években mindennapossá váltak a katolikus orgánumokban.

Ha eltekintünk az ellenségképtől, a dogmatikus katolikus felfogással valóban nehezen volt összeegyeztethető az átalakuló helyzet. A cikkek jól mutatnak rá arra a problémára, hogy a szekularizált, azaz a szóhasználatukban a „vallástalan” állam beleszólást kíván, sőt felügyeleti hatalmat gyakorol az egyház fölött: *„Nem abszurdum-e az, hogy egy vallásfelekezet hozott törvényeinek szentesítését egy kormánytól, egy országgyűléstől kérelmezze, mely kormány, mely országgyűlés vallástalan, hitetlen, atheus?”*³⁶

A katolikusok számára azonban nemcsak maga a szekularizáció, és ezzel a társadalmi befolyás csökkenése jelentette a problémát, hanem a modernizáció, s az ezzel óhatatlanul együtt járó vallástalanodás folyamata is. Szerintük a lehetőséget ehhez is a liberális törvények teremtették meg, az Eötvös által 1870-ben betervez-

³⁴ Földadataink. *Magyar Sion*, 1870. 1. sz. 3. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁵ Ki és mi bántja a katolikusokat Magyarországon? *Magyar Állam*, 1882. június 13., 14., 15., 17.

³⁶ *Religio*, 1870. április 6. 190.

tett törvényjavaslattal kapcsolatban például így írt a katolikus lap: „Az általános vallásszabadság, miként a törvényjavaslat akarja, abszurdum, mert a vallást függővé teszi a vallástalanságtól, az istenit az emberitől, a szellemit az anyagitól.”³⁷

Ezért ellenségnek tekintették a liberalizmust, a liberális gondolkodást és szellemiséget: „A liberalizmust 1867-ben nálunk is inaugurálták [felszentelték] nagy pompával. Magasztalták, mint a haladás egyedüli emeltyűjét, mely a nemzetnek valóságban fogja meghozni az Eldorádót. Szegény Magyarország, szegény egykor boldog hazánk! [...] Nem gondoltad, nem hitted, hogy legnagyobb ellenségedet fogadod be, midőn megengedted, hogy a liberalizmus falaid közé bevonuljon. [...] A legfőbb baj azonban mégis, mit a liberalizmus a nemzetnek okozott, hogy erkölcsét megrontotta. A liberalizmus megrontotta a nemzet jellemét, megrontotta erkölcsét, mert elvette lelkiismeretét. A liberális éra óta elkövetett csalások, lopások, sikkasztások, melyek ezer számra mennek, fényesen illusztrálják a liberális morált és mást nem mondhatunk, mint hogy ezek az erkölcsök egész világításba helyezik a liberális hitet is. [...] A nemzet erkölce, jelleme veszedelmes módon megrontatott.”³⁸

A modernizációt jelentő liberális törvényhozás és a liberális jogállam tehát a katolicizmus ellensége, mert a társadalom elvallástalanodását, s ezzel erkölcsi sülyedését, a társadalmi keretek bomlását eredményezi. A *Religio* című lap cikksorozatban fejtette ki álláspontját, amely szerint „nincs erkölcs Isten és vallás nélkül”.³⁹ Bizonyítani kívánta, hogy a vallás nélküli állam és társadalom hanyatlásra van ítélve, mert elterjed a korrupció és a züllés, növekszik a nyomor és a kiszolgáltatottság.

Tisza Kálmán lemondásakor a *Katolikus Szemle* vezércikkírója, Zichy Nándor gróf így foglalta össze ezt a folyamatot: Tisza visszavonulása „mireánk nézve, a katolikus érdekekre nézve, mindenesetre nyereség. Tizenöt éves miniszterelnöksége a katolikus ügy hosszas marazmusa [elsorvadása]. Minden katolikus érzésű, minden hitét valló egyéniség ezen korszak alatt háttérbe szorult. [...] Nem csoda tehát, hogy naponta jobban meghátráltunk. A nagy legiszlatív működés⁴⁰ ugyan szünetelt: de mellékesen észrevétlenül egyes szakasza a törvénynek, egyes intézkedés és az eljárásokban lábra kapott gyakorlat a katolikus érdek, a katolikus vagyon és főleg a katolikus vallás károsítására irányult. A nevelés, a tanítás, a sajtó, a hivatalosan pártolt irodalom legnagyobb részt antikatolikus.”⁴¹ A katolikus lapokban tehát az 1870-as évek végétől folyamatosan jelen volt az antiliberális hangvétel, valamint az ellenfél felmutatása a liberálisok, a protestánsok, a zsidók és a szabadkőművesek képében.

³⁷ *Religio*, 1870. április 9. 194.

³⁸ *Religio*, 1880. január 10. 21–22. (Kiemelések az eredetiben.)

³⁹ *Religio*, 1880. január 7. 9–10., január 10. 17–19., január 14. 27–28.

⁴⁰ Legiszlatív működés, vagyis törvényhozás (értsd: katolikusellenes törvények elfogadása).

⁴¹ *Katolikus Szemle*, 1890. 3. füzet, 452.; Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz*. Budapest, 1912, 201.

Ezek a folyamatokat szoros összefüggésben álltak a Vatikánban uralkodó irányvonallal. IX. Pius pápa 1864-ben kiadott *Quanta cura* kezdetű sillabusza 80 pontban foglalta össze a katolikus tanítással szemben álló tanokat és eretnek törekvéseket, s ezek között volt az egyház és állam szétválasztásának elve, a polgári házasság, az állami iskoláztatás és a vallásszabadság gondolata is.⁴² Az 1878-ban pápává választott XIII. Leónak a tevékenységét pedig már az első pillanattól kezdve annak a felismerése határozta meg, hogy az egyház közéleti befolyását tömegszervezkedés révén is erősíteni kell. Ennek az eredménye lett az 1878-ban kiadott *Quod apostolici muneris*, majd 1891-ben a legismertebbé vált *Rerum novarum* kezdetű enciklikák által jelzett program.⁴³ A magyarországi helyzetre a pápa külön is reagált. Az 1886. augusztus 22-én kiadott *Quod multum* kezdetű enciklikájában igyekezett iránymutatással szolgálni a magyar katolikusoknak. Leszögezte, hogy katolikus nem házasodhat össze más vallásával, s arra biztatta a magyar katolikus papságot, hogy ez ügyben bátran szegüljön szembe a polgári törvényekkel vagy törekedjen azok megváltoztatására. Külön kitért a házasság kérdésére, amely „*egyedül az egyházi hatalomnak van alávetve*”. A pápa külön megdicsérte a zsidó–keresztény házasság törvényjavaslata ellen küzdő erőket, „*akik két évvel ezelőtt egy lélekkel, nyílt s bátor szavazatukkal visszavetették a magyar országgyűlés elé terjesztett, a keresztények és zsidók közt kötendő házasságról szóló törvényjavaslatot, s keresztülvitték, hogy a régi házassági törvény érvényben maradjon*”. „*A kath. vallás ott, ahol uralkodott, rendíthetetlenül fennálljon, ahol megingattatott, ismét helyreálljon*” – adta ki a jelszót XIII. Leo.⁴⁴

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg az 1893-ban kiadott *Constanti Hungarorum* kezdetű enciklikában is, kijelentve, hogy „*ma, a keresztény intézmények oly heves és ravasz ostromoltatása idején*” szembe kell szállni az „*egyház- és vallásellenes*” politikai törekvésekkel, melyeket a magyar kormány képvisel, s ennek érdekében felhívott a politikai szervezkedés szükségességére.⁴⁵

⁴² Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon* 2. Budapest, 2010, 486.

⁴³ Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*. Budapest, 1977, 8.

⁴⁴ Az enciklikát magyar nyelven közölte: *Magyar Sion*, 1886. 641–654.

⁴⁵ *Magyar Sion*, 1893. 643–651. A magyar katolikus egyház és a pápai udvar közötti kapcsolat bemutatására jelen tanulmány nem tér ki, ezzel kapcsolatban lásd Salacz: i. m. vonatkozó részeit.

A keresztény-nemzeti és antiszemita ideológia megjelenése, a katolikus politikai szerveződés kezdete

A politikai katolicizmussal szemben az egyik leggyakoribb vád az volt, hogy ultramontán.⁴⁶ Ezzel szemben jelent meg az 1880-as években az a nézet, mely szerint a katolikus egyház és a magyar nemzet érdekei azonosak, aki az egyházat támadja, az a magyarságot támadja. A katolikus egyház ugyanis lényegében a nemzet erkölcsait és ezzel a létezését védi. A katolikus társadalom ezért egyre határozottabban kezdte saját magát a nemzeti hagyományok és az autentikus magyar értékek védelmezőjének feltüntetni: „Házát csak ős alapokon lehet sértetlenül fenntartani. [...] Aki az alapok irányán és arányán változtatni akar, [...] az nem tudja mit cselekszik. Az hasonló Dante bolondjaihoz: Kik mentek, mentek, és nem tudták, hová. Ilyen azoknak az eljárása, kik Magyarországot a sz. István király által lerakott alapoknak megváltoztatása által átalakítani akarják.”⁴⁷ Ez az alap a katolikus kereszténység, amelyet a liberalizmus rongál és le akar dönteni. „A liberalizmus, mely a keresztény kinyilatkoztatott tannal szembeállítva nem egyéb, mint haeresis [eretnecség], s mint ilyen, minden téren aláásni törekszik a keresztény népek erkölcsét. [...] megtörni erejében a liberalizmust, ez kötelessége mindenkinek, akinek némi érzéke van a nemzet fennmaradása iránt.”⁴⁸ „Az istenszeretet és a hazaszeretet ikertestvérek, melyek szét nem választhatók.”⁴⁹ Katolikus szerzők már 1867 után kiadtak és terjesztettek hasonló tartalmú röpiratokat, s ezekben is jól megfigyelhető az egyházi és nacionalista érvek összefonódása.⁵⁰

Persze a katolicizmust a magyar nemzeti érdekek védelmezőjének beállítani nem tűnt könnyű feladatnak, mert erre a történelmi múlt, s azon belül is elsősorban a Habsburg-ellenes küzdelmek hagyományai miatt a protestáns egyházak sokkal alkalmasabbak voltak.⁵¹ A Függetlenségi Párt bázisának a magját is elsősorban az alföldi

⁴⁶ Rada János: Nacionalizmus és antiklerikalizmus az egyházpolitikai küzdelmek idejének röpirat irodalmában (1890–1895). In: *Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében*. Szerk. Boda Attila. Budapest, 2019, 549–550. A kifejezés (ultra montes = hegyeken túli) azt a katolikus irányzatot jelentette, amely a pápa tekintélyét az állam és az egyház más szereplőivel (elsősorban a püspökökkel) szemben növelni akarta. Az irányzat győzelmét jelentette az I. Vatikáni Zsinat pápai tévedhetetlenségéről kihirdetett dogmája, 1870-ben. Magyarországon, a politikai életben a kifejezést abban az értelemben is használták, hogy a magyar katolikus egyház nem a nemzeti érdekeket, hanem Róma érdekeit képviseli.

⁴⁷ Szent István király szelleme és Magyarország jövője. *Religio*, 1882. augusztus 19. 113.

⁴⁸ *Religio*, 1883. november 3. 284–285.

⁴⁹ Időszaki szemle. *Katolikus Szemle*, 1890. 4. füzet, 589.

⁵⁰ Rada János: Katolicizmus és nemzet: katolikus közírók nemzeti érvskálája 1867 után. *Publicationes Universitatis Miskolcinenensis* XXV, Fasc. 2 (2021), 70–86.

⁵¹ Völgyesi Levente: Eötvös József egyházpolitikai tevékenysége és a kultúrharca. In: *VI. Szegedi Jogtörténeti Napok báró Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából*. Szerk. Varga Norbert. Szeged, 2014, 175–176.

protestáns köznemesség alkotta,⁵² nem beszélve a Kárpát-medencei reformátusok vagy az unitáriusok szinte tiszta magyar etnikai arculatáról. Ennek ellenére a katolikus sajtóban megjelenő ideológia szerint a katolicizmus nemzetfenntartó szereppel bír, mert küzd az olyan nemzetidegen eszmék ellen, mint például a polgári házasság.⁵³

A keresztény-nemzeti ideológia megjelenése után a következő lépés annak a felismerése volt, hogy a katolicizmusnak be kell lépnie a politikai térbe is. Ezért a katolikus társadalmi elit egy része az 1880-as években sürgetni kezdte, hogy érdekeik védelmében meg kell kezdeni a politikai szervezkedést. „A kath. clérus új idöket él, az ösellségnék is új fegyvere van. [...] a catholicizmus Magyarhonban megszűnt »religio dominans« lenni a törvény előtt. [...] A jajgatás és fejvesztettség korszakát sutba kell dobni. [...] Tömörülni és tömöríteni kell.”⁵⁴ Ki kell lépni a közéletbe és ott is katolikusként kell viselkedni. Ezt a szemléletváltozást talán Simor János hercegprímás beszéde példázza a legjobban, amelyet a Szent István Társulat megnyitó nagygyűlésén mondott el 1890-ben: „A tévely az vala, mintha a templomból kilépve, a nyilvános életben a kath. gondolkodást, elhatározást, törekvést vétek nélkül mellőzhetnők, és kivetközve ker. hitünkéből, mint pusztá emberek valahol helyesen s áldásoosan működhetnénk. Ezt a közügyek, épp a döntő pillanatokban, sokszor károsan nélkülözték. [...] a kath. élet kötelességeit soha és semmi ponton fel nem adni: ez kell, hogy jelszava legyen minden katolikus polgárnak. A haza védelmében, ha szükséges, életünket is fel kell áldoznunk, s az anyaszentegyházért szüntűgy.”⁵⁵

A modern politikai érdekérvényesítés fundamentuma természetesen egy politikai párt. Ezért ekkor kezdett hangot kapni körükben egy katolikus párt létrehozásának az ötlete, az osztrák katolikus szervezkedés mintájára.⁵⁶ A párt létrehozásának azonban sokáig az akadályát képezte a politikai katolicizmus vezetőinek – főként az egyre inkább vezérszerepbe emelkedő Zichy Nándornak a keresztény-nemzeti ideológiába illeszkedő – elképzelése, hogy a katolicizmusnak az egységes magyar nemzetet kell képviselnie, míg egy politikai párt szükségszerűen mindig csak a társadalom egy részét képviseli.⁵⁷

⁵² *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon*. 1. Parlamentarizmustörténeti tanulmányok. Eger, 2020, 42., 48. Pap József kutatásaiból egyértelműen látható, hogy a Függetlenségi Párton belül a református és unitárius képviselők valóban felülreprezentáltak voltak, de így sem érték el a párt képviselőinek a felét, mert a többség római katolikus volt. Így a vád, mely szerint az egyházpolitikai törvényeket a „protestánsok” szorgalmazták volna, számokkal nem igazolható.

⁵³ Rada: *Katolicizmus és nemzet* ... 75.

⁵⁴ Rustikus: Egy plébános reflexiói az év elején. *Magyar Sion*, 1893/1. 7.

⁵⁵ *Katolikus Szemle*, 1890. 3. füzet, 322., 326.

⁵⁶ Karl Lueger bécsi városi tanácsos 1877-ben alapította meg az osztrák Keresztényszocialista Egyesületet, amely jelentős tömegbázissal és egyre erősebb politikai befolyással bírt, s 1895-ben meg is választották Bécs főpolgármesterének.

⁵⁷ Bonitz: i. m. 281–282.; Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle*, 1977. 2. sz. 189–190., 193–194.

Mindezek mellett megfigyelhető volt az is, hogy a politikai katolicizmus keresztény-nemzeti ideológiáján belül egyre erősödött az antiszemitizmus. Ez az alábbi gondolatsor mentén kezdett kikristályosodni: a hagyományok, s ezáltal a nemzet legnagyobb ellensége a liberalizmus és a modernitás, márpedig annak elsődleges képviselői a zsidók. „A zsidónak a keresztény elveken nyugvó kormányzat nem kell, mert az alatt és amellett a szédelgés, a zsidók ez életeleme lehetetlen, keresztény kormányzat mellett pusztulnia kell a közéletből a csalásnak, a megvesztegetésnek, melyek a zsidóság gazdagságának és így hatalmának is emeltyüi.”⁵⁸ E gondolatok ekkortól váltak a katolikus sajtóban mindennapossá: „A mai liberalizmus átka egyes országoknak, átka az egész emberi társadalomnak. Ez átkos szű módjára a bensőben rágódik, mit sem törődve a külső bajokkal. Dúljon bár az ellenség a határon, fenyegetse végpusztulással a hazát vagy nemzetet, ez vissza nem riasztja a liberalizmust attól, hogy beharcokat, beldulakodást, belzavarokat idézzon elő. [...] Ébredjünk, még nem egészen késő és tömörüljünk!”⁵⁹

Az egyre markánsabban megfogalmazódó antiszemitizmusnak más területen is egyre több példája vált láthatóvá. A katolikus lapok részletesen beszámoltak például a tiszzaeszlári ügyről. Magát az ügyet is a *Magyar Állam* robbantotta ki, amikor rögtön a kislány eltűnése után, 1882. május 20-án közölte a helyi plébános levelét, amely célzatosan a zsidókat tette felelőssé.⁶⁰ S bár a rangosabb katolikus lapok a vérváddal nyíltan nem azonosultak, az ítéletet sem kérdőjelezték meg, de a per minden mozzanatáról tudósítottak. Beszámoltak Istóczy Győző interpellációjáról is, amit az ügy kapcsán intézett a kormányhoz, s a legrangosabb napilap végül a következőképpen összegezte az ügy tanulságait a *Zsidókérdés* című cikkében: „A zsidókérdés akut jelleget öltött. [...] A zsidók a kereszténység ellenségei, mindig úgy lépnek fel, hogy ártsanak neki. [...] A hithű zsidó ellenség ugyan, de nem oly veszélyes, mint a hitetlen zsidó. [...] Az állam felekezeti jellegét levetette, de a társadalom keresztény jellegű maradt. Tehát az ellenségesség is a keresztény és a zsidó elv, nézet és fölfogás közt áll fenn, s az állam felekezetenélkülisége, s a zsidóságnak erre alapított egyenjogúsítása még inkább élessé tette az ellentétet. [...] Így vált lehetővé Magyarországon is, hogy a zsidóság tömegekben ide gyülekezett és mindig ellenségesen, indulattól vezettetve nemcsak meggazdagodott, hanem a magyar nemzetnek gazdájává és urává lett, akinek a kezében van a hatalom. [...] Azért kerültünk zsidó kezekbe, mert azt a hibát elkövettük, hogy már a politikai egyenjogúsítás előtt megadtuk a zsidóknak az erkölcsi egyenjogúsítást, s megfedekezünk arról, hogy ellenség, s olyannak tekintettük, mint aki velünk egy erkölcsi alapon áll” – írta a lap, tehát

⁵⁸ *Religio*, 1881. december 3. 357.

⁵⁹ *Magyar Állam*, 1882. április 7.

⁶⁰ Egy lány eltűnésének titokzatos esete. *Magyar Állam*, 1882. május 20. Ugyancsak a plébános egyeztetett a politikai fellépésről Ónody Géza tiszzaeszlári földbirtokossal, országgyűlési képviselővel, aki ezután Istóczy Győzővel együttműködve megkezdte az ügy hírverését.

már 1882-ben kész tényként kezelte, hogy Magyarországon a „zsidó térhódítás” megtörtént, a hatalom, ha nem is nyíltan, de a zsidók kezében van.⁶¹

Ugyancsak árulkodó volt a katolikus egyházi társadalom egy részének szerepe az Istóczy-féle antiszemita mozgalomban. Több példát láthatunk arra, hogy a katolikus alsópapság egy jelentékeny része támogatta a párt törekvéseit. 1881. december 29-én a szombathelyi püspökség vasvári esperesi kerületének katolikus papsága – amely nagyjából egybeesett Istóczy választókerületével – országos visszhangot kiváltó kérvényt küldött az országgyűlésnek. A beadványban azt kérték, hogy a parlament semmiképpen ne hagyja jóvá a zsidó–keresztény házasság törvényjavaslatát, sőt törölje el az 1867. évi zsidóemancipációs törvényt is. Ahogy írták, fellépésük oka határt szabni „a zsidóság túlkapásainak, az általa előidézett morális és anyagi pusztulásnak, amely pusztulás csak a tatár és török által véghez vitt pusztítással hasonlítható egybe”.⁶²

Amikor a tiszaezlári per befejeződése után az országban súlyos zavargások és pogromok kezdődtek, kiderült, hogy a háttérben, a felbujtók között sok esetben a helybeli falusi plébánosokat kell keresni. Tisza Kálmán miniszterelnök ezért kénytelen volt bizalmas levélben felszólítani a legsúlyosabb zavargások színteréül szolgáló zalai, somogyi és veszprémi területek püspökét, hogy azonnal lépjen közbe és állítsa le a papjait.⁶³

„Beléletünk egyik kimagasló pontja a zsidókérdés. Mi már jeleztük álláspontunkat ebben a kérdésben és távol attól, hogy az erőszakos és igazságtalan üldözésekben kitört antiszemitikus mozgalmak védelmét magunkra vállalnánk, mégsem tagadhatjuk, hogy e mozgalomnak némiképp megvan a maga jogosultsága. Ha a zsidó faj kétségbevonhatatlan túlkapásai ellen a keresztények önvédelemre kelnek, ha ez önvédelemben megtartják ama határokat, melyeket az igazság és a szeretet szab, akkor az ilyen mozgalomnak jogosultságát és megengedett voltát kétségbe vonni nem lehet” – írta a *Religio*.⁶⁴

Az 1884. évi országgyűlési választásokon az Antiszemita Párt jelöltjei között több katolikus pap is volt, közülük ketten mandátumot is szereztek. Egyikük, Zimándy Ignác tanár, törökbálinti plébános szerint „minden hű katolikus papnak nemcsak, hogy nem tilos, nemcsak nem szégyen antiszemitának lenni, hanem annak

⁶¹ Zsidókérdés. *Magyar Állam*, 1882. május 30. 1.

⁶² Paksy: i. m. 74–76.

⁶³ Uo. 157. „Ezen rendháborúság egyik okául felhozzatik, hogy a Zala megyében lévő római katolikus papság is az antiszemitikus nézeteket pártolja. [...] Tisztelettel fölkérem, hogy az egyházi hatósága alatti papságot óvatosságra inteni és oda hatni méltóztassék, hogy az illető lelkészek a híveiket ezen emberbaráti, keresztényi szeretettel ellentétben lévő, vétkes és a résztvevőket súlyosan sújtó mozgalmakban való részvétől magokat távol tartani igyekezzenek” – írta Tisza.

⁶⁴ *Religio*, 1884. január 2. 5–6.

szóval és tettel nyilvánosan és hangosan magát vallani, nemcsak mint olyannak, hanem mint buzgó hazafinak is, elsőrangú kötelessége”.⁶⁵

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a két nagy katolikus napilap közül az egyiknek 1890-ben az Antiszemita Párt volt képviselője lett a felelős szerkesztője. Szemnecz Emil az 1880-as években csatlakozott az Istóczy-féle mozgalomhoz és újságíróként, szerkesztőként az egyik legaktívabb taggá vált. 1886-ban, időközi választáson szerzett mandátumot a zalaegerszegi választókerületben az Antiszemita Párt jelöltjeként. 1890-ben lett a *Magyar Állam* felelős szerkesztője és ezt a pozícióját a lap kiadásáig, 1908-ig meg is tartotta. Az egyházpolitikai törvények elfogadása után Szemnecz országos botrányt kiváltó vezércikket írt a lapjában, amely szerint a törvényekkel Magyarországon végleg megingott a társadalmi rend és az uralkodóhoz való viszony.⁶⁶ Ezért a cikkéért a kormány perbe fogta Szemneczet, aki két év fegyházbüntetést kapott, de királyi kegyelemmel azonnal kiszabadult. Főszerkesztői pozícióját ezután újból betölthette.

A katolikus alsópapság egy részének szimpátiája az antiszemita mozgalom irányába azonban nem találkozott a püspöki kar teljes egyetértésével, amelynek egy részét liberálisabb felfogású személyek alkották, akik a kormánnyal való jó viszony fenntartására törekedtek.⁶⁷ Az antiszemita mozgalommal való együttműködést hangadó katolikus világiak sem támogatták, s végül ez lett az egyik oka annak, hogy az Istóczy-féle kezdeményezés az 1880-as évek végére marginalizálódott és néhány éven belül eltűnt a közéletből.

Ezek az álláspontok mutatták a katolikus tábor három részre tagolódását. A politikai katolicizmus mérsékelt szárnyához tartoztak a klérus konzervatív ellenzéki tagjai, a mozgalmat támogató arisztokraták, valamint a világi középrétegek egy része. A radikális szárnyat elsősorban a papság és az alsóbb társadalmi rétegek alkották, s a különbséget a kormánnyal szembeni határozottabb ellenzéki magatartás, valamint a jóval markánsabb antiszemita retorika mutatta. E szárny nézeteinek a *Magyar Néplap* című újság volt a képviselője, s ezek követelték a leghatározottabban egy katolikus politikai párt létrehozását.

S végül a harmadik irányzatot a liberálisabb felfogású főpapok és arisztokraták képviselték, akik azonban a politikai katolicizmuson belül egyre jelentéktlenebb szerepet játszottak. A köztük kialakult ideológiai ellentétet jól mutatta a vallásszabadságról szóló törvényjavaslat kapcsán 1894-ben lezajlott vita, amikor egy fiatal, de egyre ismertebbé váló pap, Prohászka Ottokár nyíltan kritizálta főpapját. Samassa József egri érsek a liberális főpapok közé tartozott, s a javaslat tárgyalása kapcsán

⁶⁵ Ráth Ferenc, Zimányi Ignác: *Antiszemita Káté a magyar nép számára*. Budapest, 1884, 12–13.

⁶⁶ Szemnecz Emil: *Consummatum est. Magyar Állam*, 1894. december 12. 1.

⁶⁷ Klestenitz Tibor: A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején. *Magyar Tudomány*, 2013. 5. sz. 548–552. Klestenitz tévesen sorolja Schlauch Lőrincet a liberálisok közé, hiszen Schlauch az egyházpolitikai törvények ellen tiltakozó konzervatív ellenzék egyik ismert vezéralakja volt.

összehívott bizottsági ülésen, 1894. szeptember 25-én ő is ellene szolt, de olyan hitelvekből következő érveket hangoztatott, amelyek szerint *nem teljesen lehetetlen* azok elfogadása. Prohászka felfogása szerint azonban azok szöges ellentétben álltak a katolikus dogmatikával, így a törvények elfogadása *teljesen lehetetlen*.⁶⁸

Az érsek ugyanis megengedően beszélt a „*vallási vélemények függetlenségéről*”, vagyis a vallásszabadságról, sőt előnyként említette, hogy ezáltal vita nélkül lehetővé válik az eltérő vallásúak összeházasodása.⁶⁹ Samassa engedményt tett abban az irányban is, hogy lehet erkölcs vallás nélkül is, de ezt csak tanult és intelligens emberek esetében tudta elképzelni, míg a kevésbé iskolázottaknál a vallás szerepe sokkal fontosabb. Tehát elutasította a javaslatokat, de elfogadásuk esetére nem vizionált megállíthatatlan katasztrófát, csak bizonyos társadalmi feszültségeket, a vallásosság csökkenését és a társadalmi kötelékek lazulását.

Prohászka Ottokár azonban szokatlanul keményen kritizálta főpapja szavait: „*A beszéd gyöngye és sovány; leghatalmasabb érvei mellőzve*”, szerinte ugyanis „*e törvényjavaslatokról nem azt kell mondani, hogy »kevésbé fogják ápolni és nevelni a nép vallási érzelmeit«; hanem hogy tönkreteszik a hitet s az egyházat*”. Prohászka szerint ugyanis az egyházpolitikai törvények behozatala ezt jelenti. Szerinte a zsidóemancipációs törvény lehetőséget ad arra, hogy „*egy keresztény visszaessen a zsidóságra*”, vagyis ezzel megtagadja Jézus magasabbrendűségét, ami egy katolikus számára elfogadhatatlan. Prohászka szerint a vallásszabadság azt jelenti, hogy „*meghajolni a zsidó, a pogány, vagy bármily nézet előtt, s elveszteni saját meggyőződésemet, ez vallásszabadság; befogadni a másét s kidobni a magamét, az vallásszabadság, minden nézetnek polgárjogot adni, s ezáltal saját nézeteimben vízenyőssé, ítéletemben kételkedővé, lelkületemben szkeptikussá válni, ez vallásszabadság; vagyis másra való tekintetből, más iránt való figyelemből önmagammat szellemileg tönkretenni, ez szabadság*”. Szerinte ez elfogadhatatlan, sőt „*őrület és abszurdum*”. Prohászka szerint „*a vallástalan morál, mint elv, határozottan erkölcstelen*”, tehát a társadalom lezüllesztéséhez vezet, ami egy hazafias érzelmű katolikus számára kétszeresen elfogadhatatlan.

Az egyházpolitikai törvények betervezése és a „kultúrharc” kiéleződése (1890–1893)

A zsidó–keresztény összeházasodást lehetővé tevő törvényjavaslat tehát 1884-ben elbukott. Utána ebben a kérdésben néhány évig nyugalmi időszak következett el. Az első, ezzel kapcsolatos viszály 1890 tavaszán tört ki, amikor Csáky Albin kultuszminiszter rendeleti úton kívánta az elkeresztelést megakadályozni. Az 1890. február 26-án kiadott, 10.086. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet

⁶⁸ Samassa érsek beszédének filozófiája. *Magyar Sion*, 1894. 733–746.

⁶⁹ *Religio*, 1894. szeptember 26. 197.

helyzettől függően 10–50 forintos, ismétlés esetén 100 forintos büntetést helyezett kilátásba minden ilyen cselekményt elkövető egyházi személy számára. A rendelkezés kiváltotta a katolikus társadalom, különösen az alsópapság ellenkezését, amely mozgalmat indított ellene, pedig a szabályozás nem volt előzmény nélküli. Ezzel kapcsolatban ugyanis Trefort Ágoston 1884-ben már adott ki rendeletet, amelyben megerősítette az 1868. évi LIII. törvény rendelkezését a gyermekek válásáról és megerősítette az elkeresztelés büntethetőségét a korábban erről rendelkező törvény alapján.⁷⁰

Trefort rendelete szigorúbb volt, mint Csáky Albiné, a katolikus társadalom ezúttal mégis sokkal harcosabban reagált, amelynek az oka nagyobb szervezethez tartozásában keresendő, valamint abban, hogy ismét biztatást kapott a pápai udvartól. 1890. július 3-án XIII. Leó levelet is intézett Ferenc Józsefhez az 1868. évi LIII. tc. 12. §-ának módosítása és Csáky rendeletének visszavonása érdekében.⁷¹

Ekkor a katolikus tábor a törvény adta lehetőségekkel élve – amely szerint bárki beadvánnyal fordulhat a magyar országgyűléshez, amelynek tárgyalnia is kell azt – országos mozgalmat indított és kérvényekkel árasztották el az országgyűlést. Július 1-ig már 133 esperesi kerület tiltakozott a rendelet ellen,⁷² összesen pedig összesen 600 kérvényt nyújtottak be az országgyűléshez, mintegy megbénítva annak munkáját.⁷³ A kérvényeket egyes községek lakossága vagy katolikus egyházkerületek papsága jegyezte.

A kormány azonban egyelőre nem kívánt tovább lépni, a katolikus szervezkedést pedig ekkor egy időre megakasztotta Simor János hercegprímás 1891. január 23-án bekövetkezett halála. Ez egyben újabb frontot is nyitott, ugyanis azonnal felmerült a kérdés, hogy a király vajon kit fog kinevezni utódának: a liberális püspökök közül valakit vagy egy ultramontánt? Utóbbiak közé tartozott Schopper György rozsnyói, Hidassy Kornél szombathelyi, Hornig Károly veszprémi, Steiner Fülöp székesfehérvári, Zalka János győri és Schlauch Lőrinc nagyváradai püspök, míg a liberálisok közé Samassa József egri érsek, Bubics Zsigmond kassai vagy Császka György szepesi püspök, majd kalocsai érsek sorolható. A kormány természetesen egy liberális főpapot szeretett volna, elsősorban Samassát, ezt az ötletet azonban sem a király, sem a pápa nem támogatta. Ferenc József a katolikus egyház

⁷⁰ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 24.727. számú rendelete „a vegyes házasságból származó gyermekek kereszteleési bizonylatainak kölcsönös kiszolgáltatása tárgyában”. A rendelet a kihágásokról szóló 1879. évi XL. tc. 53. §-át erősítette meg, amely szerint, aki egy 18 év alatti kiskorút más felekezetbe vesz fel, mint azt az 1868. évi LIII. tc. előírja, két hónapig terjedhető elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.

⁷¹ Salacz: i. m. 62–63., 384–385. XIII. Leó szerint a rendelet arra kényszeríti a katolikus papságot, hogy „az eretnekeknek adja át” a hívei lelkét.

⁷² Bonitz: i. m. 208.

⁷³ KI 1887–1892. XXIV. kötet, 937. sz. Az országgyűlés végül úgy határozott, hogy a kérvényeket későbbi időpontokban tárgyalja.

belső ellentéteinek elmélyülésétől tartott, a pápa pedig egy ultramontán főpapot szeretett volna. Végül kompromisszumos megoldás született. Hosszas várakozás után, 1891 októberében a király a politikával kevésbé foglalkozó Vaszary Kolos pannonthalmi főapátot nevezte ki.⁷⁴

A feszültség ezzel párhuzamosan tovább fokozódott, amikor a másik fontos ügy, a polgári házasság kérdése került ismét a napirendre. 1890. november 18-án Irányi Dániel terjesztett be erről az országgyűlésnek törvényjavaslatot, egy következő ülésen pedig Szivák Imre vezetésével a képviselők egy csoportja nyújtott be határozati javaslatot. Ebben azt kívánták kimondani, hogy a Ház törvényesnek tekinti és támogatja Csáky miniszter rendeletét, és ha az, valamint az 1868. évi válástörvény nem rendezi a viszonyokat, akkor a Ház egyetért a polgári anyakönyvezés törvénybe iktatásával.⁷⁵

Mind Irányi, mind Szivák éppen a papság által beadott kérvénymozgalmat és az ennek nyomán felszínre került ellentéteket hozta fel ürügyül, amely mutatja, hogy ezt a kérdést egyszer s mindenkorra rendezni kell. Szapáry Gyula miniszterelnök válaszában ugyan közölte, hogy a polgári anyakönyvezés megkerülhetetlen szükségnek látszik, de az erre vonatkozó kezdeményezést a kormánynak kell megtenni és kérte Irányi javaslatának elutasítását.⁷⁶ A Ház hosszadalmas, több napon át zajló és rendkívül éles vita után Irányi tervezetét végül elutasította, Szivák Imréét azonban nagy többséggel elfogadta.⁷⁷ A szavazás hátterében az állt, hogy a miniszterelnök a november 14-i koronatanácson egyeztetést folytatott le az uralkodóval, aki egyetértést mutatott egyes polgári törvények bevezetésével, amelyek rendezik az elmérgesedett helyzetet, s Szapáry ennek megfelelően szavaztatott a kormánypárttal.⁷⁸

A kormánynon azonban a nyomás egyre erősödött. Nemcsak azért, mert, ahogy láttuk, ezeknek a törvényeknek már 1867 óta többségi támogatottsága volt a képviselőházban, hanem azért, mert nyilvánvaló volt, hogy az országban kialakult, és egyre erősödő feszültséget meg kell oldani. Maga az izraelita felekezet képviselői is egyre határozottabban szorgalmazták már a törvények elfogadását. 1892. január 6-án a pesti izraelita hitközség dísztermében nagygyűlést tartottak, ahol Mezei Móric, Szabolcsi Miksa, Wahrmann Mór és Vázsonyi Vilmos közreműködésével fogadták el a képviselőházhoz intézendő memorandumot a zsidó vallás recepciójának törvénybe iktatásáról.⁷⁹ A zsidó sajtó, főként az *Egyenlőség*, folyamatosan

⁷⁴ Salacz: i. m. 121–122.; Klestenitz: *A magyar liberális főpapok ...* 549–550.

⁷⁵ KN 1887–1892. XX. kötet, 1890. november 18. és 20. Irányi Dániel és Szivák Imre felszólalása.

⁷⁶ KN 1887–1892. XIX. kötet, 371–376. 1890. november 18.

⁷⁷ Szavazás: KN 1887–1892. XX. kötet, 176–180. 1890. november 27.

⁷⁸ *Magyarország története 1890–1918.* 1. kötet, Budapest, 1978, 75.

⁷⁹ Schweitzer Gábor: Az izraelita felekezet és az egyházpolitikai törvények. *Protestáns Szemle*, 1996. 1. sz. 39.

napirenden tartotta a témát, ebben az időszakban alig volt már lapszám, amelyben egy cikk ne foglalkozott volna vele.

Mindennek következtében a Szapáry-kormány megosztottá vált. Igazságügy-minisztere, Szilágyi Dezső, a parlament egyik legjobb szónoka és vitatkozója a reformtörvények elkötelezett támogatója volt. Rajta kívül a fiatal, de ambiciózus új pénzügyminiszter, Wekerle Sándor is határozottan támogatta a törvény betervezését, Szapáry miniszterelnök és Csáky Albin azonban inkább halogatta volna még.

„Ez az a kényes kérdés, amely ott lappang a hangulatban, s amely a pártok összes erejét lefoglalja [...] ez az a szálka a kormány testében, amelynek gyulladása lázba hozta a pártokat, s amelynek megoldása elé feszült várakozással tekintenek” – írta a sajtó.⁸⁰

Az 1892-es országgyűlési választások tovább növelték a feszültséget. Január elején Schopper György rozsnyói püspök körlevelet bocsátott ki, amelyben a híveit a választásokon követendő szavazási magatartásról orientálta. Azt kérte, hogy csak olyan jelöltre szavazzanak, aki kötelezi magát a katolikus törekvések támogatására és semmiképpen ne támogassák a kormányzó Szabadelvű Párt jelöltjeit. Körlevelében azt írta, a választás tétje az, hogy „megmarad-e Magyarország kereszténynek?”⁸¹ A katolikus sajtó üdvözölte a fellépést: „kath. választó szavazatával semmi szín alatt hozzá nem járulhat annak a zsakutcának fenntartásához”, amelyet a „Tisza Kálmán protestáns irányzatú kommandója” vezetett Szabadelvű Párt hozott létre, „sérelemre serelemre halmozva a katolicizmus ellen évek hosszú során”.⁸² Hasonló állásfoglalást hozott nyilvánosságra Zichy Nándor gróf is, aki levelében közölte, hogy külön katolikus párt alapítása még most sem időszerű, ezért útmutatása hasonló a rozsnyói püspökéhez, vagyis olyan képviselőjelölteket kell támogatni, akik egyetértenek a katolikus követelésekkel.⁸³

A választásokon végül 76 olyan jelöltet választottak meg, aki letette a kért fogadalmat, azonban később, különösen a kormánypártiak közül többen azt nem tartották be.⁸⁴ Így ez a fellépés csak a feszültséget növelte, de nem hozott érdemi változást a fennálló politikai erőviszonyokban.

1892 májusában, az új országgyűlésben újra Irányi Dániel adott be határozati javaslatot és követelte „a vallás szabad gyakorlatáról és a felekezetek egyenjogúságáról” szóló törvényjavaslat benyújtását.⁸⁵ Erről ismét hosszú vita kezdődött, amely során, sokakat meglepve, a mérsékelt ellenzék egyik vezetője, Apponyi Albert is úgy nyilatkozott, hogy bár eddig soha nem támogatott ilyen javaslatot, de ezt a kér-

⁸⁰ *Pesti Hírlap*, 1892. november 16. 1.

⁸¹ *Religio*, 1892. január 6. 15–17.

⁸² *Religio*, 1892. január 13. 30.

⁸³ *Religio*, 1892. január 13. 31.

⁸⁴ Szabó: i. m. 178.; *Magyar Sion*, 1895. 315.

⁸⁵ KN 1892–97. III. kötet, 266. 1890. május 19.

dést rendezni kell, mert az állam szuverenitását biztosítani kell, a törvényeket be kell tartani. Apponyi ezt a kérdést nem az általános, hanem a „szükségbeli” – például a keresztény–izraelita házaspár esetén köthető – polgári házasság bevezetésével látta megoldottnak. Ezért bizalmasan megegyezett Irányival, hogy parlamenti felszólalásaikban nem a kötelező, hanem csak általában a polgári házasságról beszélnek, s akkor ők is támogatják a javaslatot. A Ház végül nagy többséggel el is fogadta a javaslatot.⁸⁶

Szapáry Gyula miniszterelnök végül 1892. november 9-én jelentette be az országgyűlésben, hogy a kormány előkészítette az egyházpolitikai törvényeket, az általános polgári anyakönyvvezetésről, az izraelita vallás törvénybe iktatásáról, valamint a vallás szabad gyakorlatáról és ezekhez elnyerte az uralkodó támogatását. Azonban a polgári házasságról szóló törvénnyel kapcsolatban nem sikerült megállapodásra jutni, azt Ferenc József nem támogatta, ezért bejelentette kormánya lemondását.⁸⁷

Ekkor megalakult Wekerle Sándor kormánya, amelynek mindhárom érintett pozícióját jogilag felkészült, egyben a liberális jogállam iránt elkötelezett személy töltötte be: Wekerle miniszterelnök és Szilágyi Dezső mellé 1894-ben bekerült a kormányba vallás- és közoktatási miniszterként Eötvös Loránd, 1895 januárjától pedig az ő helyére Wlassics Gyula egyetemi tanár. Bemutakozó beszédében a miniszterelnök közölte, hogy a Szapáry-kormány által kidolgozott törvényjavaslatokat mielőbb beterjesztik, a polgári házasságra vonatkozóan pedig új törvényt fog előkészíteni.

Amikor a bemutatkozó Wekerle a felsőházban ismertette a terveit, az ekkor szokásos, formális üdvözlések helyett azonban már egy szervezett főrendiházi ellenzékkal kellett szembenéznie és azonnal csatát vívnia. A mozgósított katolikus erők ekkor még pártot nem alapítottak, de létrehoztak egy laza politikai formációt, a főrendiházi konzervatív ellenzéket.⁸⁸ Ezt olyan katolikus arisztokraták alkották, akik a felsőház tagjaiként ebben az ügyben egyeztettek és egységes fellépés mellett kötelezték el magukat. Ennek deklarált célja volt az antiliberális fellépés, különösen az egyházpolitikai törvényjavaslatokkal szemben. A csoport vezetője, egyben a katolikus világi elit vezére ekkorra Zichy Nándor gróf lett, mellette a legfontosabb szerepet Esterházy Miklós Móríc játszotta, de megemlíthetjük még Szapáry Géza királyi főudvarmestert vagy Zichy Nándor unokaöccsét, Zichy Jánost is. Csoportjuk szoros kapcsolatban állt a felső klérus konzervatív szárnyával, elsősorban Schlauch Lőrincsel, Steiner Fülöppel és Schopper Györggyel.

⁸⁶ Apponyi: i. m. 193–195., 201. Apponyit a pártja egyben tartása is motiválta, hiszen a protestáns Nemzeti párti képviselők támogatták a javaslatot. Hozzászólása: KN 1887–1892. III. kötet, 331–332. 1892. május 24. Szavazás: uo. 441. 1892. május 31.

⁸⁷ KN 1892–1897. VI. kötet, 145., Herger Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest, 2010, 238.

⁸⁸ Szabó: i. m. 176.

Esterházy, Szapáry Géza és Zichy Nándor a felszólalásaikban hevesen támadták a miniszterelnököket: „*Van Európa-szerte hangoztatott egy jelszó, a szabadelvűség*” – mondta Zichy – „*amelytől eltérő nézeteket művelt embernek vallania nem szabad, mert ez a kormányra, a törvényhozásra kötelező. Ily jelszavakat én el nem fogadok. Az én felfogásom szerint az államügyek kezelésében józan konzervativizmusra van szükség. [...] De van különösen egy jelszó, amit el nem fogadhatok. Ez az, hogy mindennek előtt és mindenek felett áll az állam törvénye és a magyar államnak a szupremáciája. [...] Istennek előbb kell engedelmeskedni, mint az embereknek és Istennek a törvényei magasabban állanak, mint másnemű törvények*”⁸⁹ – foglalta össze a politikai katolicizmus alapelvét, elutasítva a polgári házasság és anyakönyvezés bevezetését, s egyben az egyházpolitikai kérdésekben meg is vonta a bizalmát a kormánytól. A főrendiházi ellenzék létrejöttével tehát készen állt egy új ellenzéki politikai mozgalom vezető elitje, amely mögül már csak maga a párt hiányzott.

A csoport nem sokkal később már akcióba is lendült. 1893. május 9-én Szapáry Géza a kormány költségvetésének megtárgyalásakor – azzal a kitételrel, hogy egyébként magát a költségvetést megszavazzák – a következő kiegészítő határozati javaslatot nyújtotta be a felsőházban: „*Mondja ki a főrendiház, hogy a kormánynak lényegében az államot és társadalmat alapjában megtámadó, és a vallástalanságot törvényesítő és istápoló egyházpolitikai programját, nemkülönben e program körüli eljárását nem helyesli és ahhoz nem is járul*”.⁹⁰ Az előterjesztést a jelen lévő főrendek 81 igen 56 ellenében támogatták, a főrendiházi ellenzék akciója tehát sikeresnek bizonyult. Ez azonban időleges eredménynek tekinthető, a kormány szándékát az egyházpolitikai törvények előterjesztésében nem gátolta meg.

A katolikus ellenakció azonban más területeken is akcióba lendült. Ekkor zajlott a katolikus körök országos rendszerének kialakulása. Az első, a Budapesti Katolikus Kör 1890. október 1-jén kezdte meg a működést. A kör fő szervezője Lévay Imre pesti piarista tanár volt, aki megnyitó beszédében azt hangsúlyozta, hogy „*Magyarország addig volt hatalmas, amíg katolikus volt*”. Ezért „*csak az egyesített erők folytonos és kitartó alkalmazása képes bennünket elvesztett jogainkba visszahelyezni, csak ez képes a további jogvesztés lépcsőjén megállítani, csak ez képes katolikus öntudatot, katolikus önérzetet, katolikus bátorságot kölcsönözni. Ezen működésünk eredménye a budapesti Katolikus Kör*”.⁹¹

Ezután lendületesen indult meg az országban a körök szervezése, melyet mindig a helyi polgárság szervezett. 1894 szeptemberében a katolikus sajtó már 60-ra tette a katolikus körök számát, október végén már 76-ra, 1895 márciusában pedig a Budapesti Katolikus Kör már 120 ilyen szervezetet tartott számon.⁹²

⁸⁹ FN 1892–1896. II. kötet, 14–15. 1892. november 21.

⁹⁰ FN 1892–1896. II. kötet, 92. 1893. május 9., a szavazás: uo. 149. 1893. május 10.

⁹¹ *Religio*, 1889. október 2. 209–211.

⁹² Szabó: i. m. 197.

A katolikus társadalom aktivizálódásának másik példáját a katolikus nagygyűlések megrendezése mutatta, amelynek szervezését az említett főrendiházi ellenzék vezetői vállalták. Ez a rendezvény a világi hívők tömeges bevonásának a lehetőségét teremtette meg a politikai életbe, egyben országos propagandát is jelentett.⁹³

Ennek kezdetét a vármegyei katolikus nagygyűlések jelentették, melyből az első Sopron vármegye klérusa szervezte meg 1893. február 20-án. Ezen csak Sopron vármegyeiek vettek részt, mintegy kétezer fő, s a gyűlést Esterházy Miklós Móric vezette le. Ezt követte a komáromi 1893. április 23-án, amelyen ötezer fő vett részt, de már megyén kívüliek is. Ennek szervezője és levezető elnöke az elkereszteleseiről híressé vált Molnár János komáromi apátplébános volt, de beszédet mondott Esterházy és Szapáry László gróf, valamint mások mellett „*a fiatal papi generáció példaképe*”, Prohászka Ottokár is, ő a keresztény szövetkezetekről tartott előadást.⁹⁴

A harmadik a szabadkai nagygyűlés volt, 1893. november 26-án, amelyre már az ország minden katolikus hívőjét meghívták, s fő témáját már egyértelműen az egyházpolitikai törvényjavaslatok elleni tiltakozás adta. Ezen is kb. kétezer ember vett részt, s a szabadkai Pest nevű szállodában tartott rendezvényen újra a fáradhatatlan Esterházy elnökölt.

Ezt követte a komoly szervezőmunka után megrendezett monstre budapesti nagygyűlés, 1894. január 16-án, amelyet a püspöki kar is már hivatalosan országos katolikus nagygyűlésnek hirdetett meg. Ekkor már folytak az országgyűlésben a házassági törvényjavaslat bizottsági tárgyalásai. A pesti Vigadó zsúfolásig megtelt, mintegy hatezer ember vett részt az eseményen, az elnöki funkciót Zichy Nándor látta el. A rendezvény forgatókönyve, nyilván gazdagabb tartalommal, de hasonlóan alakult, mint a többi nagygyűlésen. Ezúttal is *Veni Sancte* szentmisével kezdődött, majd Vaszary Kolos hercegprímás tartott megnyitó beszédet. Ebben az 1790. évi törvényekre hivatkozva a protestánsokkal azonos jogokat követelt egyháza számára, azaz, hogy „*bármely rangú és állású protestáns egyének vallásuk szabad gyakorlata következtében vallásukkal ellenkező cselekedetekre semmi szín alatt, semmiféle büntetés alatt nem kényszeríthetők*”. Szerinte kora Magyarországon a kormány erre kényszeríti a katolikusokat az egyházpolitikai törvényekkel.⁹⁵

A katolikus sajtó díszkiadásban, szinte diadalként ünnepelte a rendezvényt: „*Ütött a zsidó-protestáns-szabadkőműves koalíció*” által rákényszerített „*katolikus rabszolgaság*” végórája! – hirdette a *Religio*.⁹⁶ „*Nekünk, katolikusoknak, nagy okunk van meglepéssel, sőt lelkesedéssel tekinteni vissza január 16-ára!*” – írta a

⁹³ A katolikus nagygyűlések előzményeit és történetét részletesen lásd Gianone András, Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. Budapest, 2017.

⁹⁴ *Religio*, 1893. április 29. 275–276.

⁹⁵ *Religio*, 1893. január 20. 41–53.

⁹⁶ *Religio*, 1894. január.

Magyar Sion.⁹⁷ A rendezvény jelentősége azonban nem reprezentációjában, hanem abban rejlett, hogy eldőlt a kérdés: a katolikus társadalom a politikai önszerveződés terepére lép. Ezt egyértelműen tartalmazta a határozat, de a beszédek sem hagytak kétséget efelől. Párt létrehozásáról ugyan továbbra sem volt szó, megmaradtak a korábban megfogalmazott stratégiánál, vagyis a választásokon katolikus elkötelezettséget igazoló jelöltekre kell szavazni.

Az egyházpolitikai kérdések társadalmat megosztó jelentőségét és valódi kultúrharc jellegét bizonyítja, hogy a budapesti katolikus nagygyűlésre válaszul politikai ellenfeleik ellentüntetést szerveztek, amely a polgári Magyarország addigi legnagyobb tömegdemonstrációjává vált. Már a sajtóban megjelenő heves reakciók is jelezték az ellentétek mélységét. Beksics Gusztáv, az ismert liberális politikus és író például a *Pesti Hírlap*ban jelentetett meg egész oldalas vezércikket, nem fukarkodva a kemény szavakkal.⁹⁸ „A főbaj abban rejlik” – írta Beksics –, „hogy az ultramontán terrorizmus magával ragadta fő- és alsó klérusunk jelentékeny részét. A baj és veszedelem az, hogy egyházfejedelmek legkiválóbbjai által tett azon kísérlet, hogy a szélső egyházi áramlat visszautasíttassék, megbukott.” Beksics szerint nem sérti a katolikus dogmákat, hogy egy államban más vallási felekezetek is egyenlők legyenek a katolikussal, hogy az állam saját céljaira anyakönyveket vezessen és a házasságot polgári anyakönyvvezető előtt is meg kelljen kötni. Ha ez igaz lenne, akkor más katolikus államokban, Franciaországban, Olaszországban sem válhatott volna ez törvénné. A magyar katolikus egyháznak azonban Beksics szerint mindezzel más, kettős célja van. Egyrészt, hogy az egyház mellé állítsa és mozgósítsa a katolikus világiakat: „A taktika és a ravasz fondorlattal kieszelt cél most nem kevesebb, mint a katolikus világi elem segítségével diadalra segíteni a legszélsőbb egyházi törekvéseket.” A második cél pedig ezzel összefüggésben áll: „felekezeti álláspontra terelni a katolikus világi elemet a politikában s különösen a parlamenti választásoknál”. Itt a fő cél létrehozni egy katolikus pártot, amely mögött világiak és a klérus egységfrontot alkot, s amely a politikában is képviselné az ultramontán álláspontot.

A Beksics által használt kifejezések – például „ultramontán terrorizmus” – egyáltalán nem volt szokatlan, a liberális sajtó ugyanis, a legmértvadobb napilapok is, a katolikus sajtót rendszeresen „fekete sajtónak” nevezték, a politizáló alsópap-ságot „hecckáplánoknak”, akiknek a célja, „hogy mind a négy sarkán felgyújtsa társadalmi békénk épületét” – ahogy ezt Beksics írta a cikkében, s ha stílusában mérsekeltebb, de tartalmában hasonló gondolatokat fogalmazott meg Irányi Dániel vagy Mocsáry Lajos is. Beksics a kérdésről írott könyvében azt is javasolta, hogy a katolikus papokat – már csak a saját érdekükben is – zárják ki az országgyűlésből, mert „a papi és képviselői kötelességet” nem tudják összeegyeztetni.⁹⁹ Ugyanakkor

⁹⁷ *Magyar Sion*, 1894. 68.

⁹⁸ Katolikus nagygyűlés. *Pesti Hírlap*, 1894. január 16. 1.

⁹⁹ Febronius [Beksics Gusztáv]: *Ultramontanismus és nemzeti állam*. Budapest, 1891, 91–92.

a katolikus *Magyar Állam* című lapban külön rovat indult „Vallásüldözés Magyarországon” címmel.¹⁰⁰ Ezek a nézetek mutatják, hogy az álláspontok milyen távol estek egymástól az egyházpolitikai kérdések tekintetében.¹⁰¹

Az egyházpolitikai törvények megszületése

A budapesti katolikus nagygyűlésre reakcióként szervezett liberális ellendemonstráció 1894. március 4-én zajlott le, s azon mintegy 70–80 ezer ember vett részt.¹⁰² A rendezvényt budapesti katolikus polgárok szervezték, akik közül többen a két nagy parlamenti párt képviselői voltak, azonban nem ezt, hanem katolikus mivoltukat hangsúlyozták. Megalakult egy szervező bizottság, amely az ügyeket intézte. A gyűlést hivatalosan is szabadelvű vagy liberális nagygyűlésnek nevezték, amelynek a célja támogatni a kormány egyházpolitikai reformjait. Látható tehát, hogy itt valóban a két nagy szembenálló párt, a Szabadelvű Párt és a Függetlenségi Párt – egyértelműen mindkét esetben többséget alkotó – liberális szárnyának demonstrációjáról volt szó egy közös cél, az egyházpolitikai törvények tető alá hozása érdekében.¹⁰³

A liberális felvonulás hatalmas tömege hátrányba hozta a katolikus tábor, hiszen csökkent a nagygyűlések addigi hírértéke, de ettől függetlenül azok beváltották a hozzájuk fűzött reményeket. Aktivizálták a katolikus társadalmat és országos nyilvánosságot biztosítottak programjuknak. Ezért folytatódott is ez a politikai akciósorozat és egy éven belül két nagyobb és két kisebb rendezvény is lezajlott. A két kisebb gyűlés volt a zsolnai 1894. május 14-én, és a nagytapolcsányi 1894. július 10-én, a nagyobb pedig a pozsonyi 1894. június 29-én, s végül a katolikus politikai szervezkedés szempontjából döntő jelentőségű székesfehérvári nagygyűlést az év végén, november 18-án tartották meg. Ezen jelentették be a katolikus tábor politikai pártjának létrejöttét, a Néppárt megalakulását.¹⁰⁴

Mindezzel párhuzamosan zajlott az országgyűlésben az egyházpolitikai törvények tárgyalása. A kormány elsőként, 1893. április 26-án az izraelita vallásról és az

¹⁰⁰ Herger: i. m. 237.

¹⁰¹ Az időszak egyházkritikai röpiratait ismerteti és elemzi: Rada János: Egyházkritikai röp- és vita-iratok Magyarországon 1867-től 1895-ig. (Interpretációk, frazeológia és eszmetörténeti háttér). *Egyháztörténeti Szemle*, 17. (2016) 1. sz. 3–23.

¹⁰² Klestenitz Tibor: Két nagygyűlés Budapesten. *Médiakutató*, 2013. 1. sz. 58. Idézi a hivatalos rendőri jelentést.

¹⁰³ A sajtó sokáig polemizált azon, hogy kik vettek részt a nagygyűléseken. Ezeknek a visszatérő, és a valósághoz valószínűleg elég közel álló tréfás megállapítása az volt, hogy a katolikusra a plébános, a liberálisra meg a jegyző hozta fel Pestre ugyanazokat a falusiakat. Ezt a poént Apponyi is jól kiszínezte az emlékirataiban. Lásd Apponyi: i. m. 212.

¹⁰⁴ A Néppárt elnökévé Zichy Nándort választották meg, s a párt a programjának már az első pontjában követelte a kötelező polgári házasság és állami anyakönyvvezetésről szóló törvények revízióját.

állami anyakönyvezés bevezetéséről szóló törvényjavaslatokat nyújtotta be, majd május 17-én a vallás szabad gyakorlatáról szólót, december 2-án pedig a „házassági jogról” és „a gyermekek vallásáról, illetőleg az 1868. LIII. tc. némely szakaszainak módosításáról” szóló törvényjavaslatot mutatták be.

Az izraelita vallásról szóló törvényjavaslat mindössze néhány mondatból állt, mely szerint ezt is az 1868. évi vallástörvény szerinti bevett vallásnak nyilvánítják.¹⁰⁵

Az állami anyakönyvezésről szóló törvényjavaslatot Hieronymi Károly belügyminiszter terjesztette be és az 74 paragrafusban szabályozta az állami anyakönyvezés menetét, ami szinte teljes egészében a máig tartó gyakorlatot kialakítását jelentette.¹⁰⁶ E szerint létrehozzák az anyakönyvi kerületeket, s azokban egy anyakönyvvezető és egy helyettese, mint a főispán (Budapesten a főpolgármester) által kinevezett állami közhivatalnokok intézik az anyakönyvezést, külön kötetbe és két-két példányba foglalva a születést, a házasságot és a halálozást.

A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény 24 paragrafusa az addig beterjesztett javaslatokhoz hasonló rendelkezéseket tartalmazott.¹⁰⁷ Megtartotta a törvényesen bevett vallásfelekezet kitételét és az azokra vonatkozó szabályozást. Azonban engedélyezte, hogy a törvényben előírt feltételek mellett, bárki alapíthat ilyen felekezetet, vagy egyikből a másikba tetszése szerint átléphet. A javaslat engedélyezte a felekezetből való kilépést is, másikba való belépés nélkül.

A házassági jogról szóló törvényjavaslat hosszan és részletesen szabályozta a házasságkötés folyamatát, annak akadályait, körülményeit és felbontását. Csak a 45. § mondta ki, hogy „a házasságot polgári tisztviselő előtt kell megkötni”, aki lehet az anyakönyvvezető, a törvényhatóság első tisztviselője, a főszolgabíró vagy a polgármester. A házasságkötést anyakönyvbe vezetik be, melyet két példányban őriznek.¹⁰⁸ A törvény indoklása valószínűleg a leghosszabb volt a 19. századi magyar törvényhozás történetében, mert csaknem 250 oldalt tett, illetve tesz ki a képviselőházi irományokban.¹⁰⁹

Végül külön törvény szabályozta a gyermekek vallási hovatartozását. Az addigi (1868. évi LIII. tc. 12. §.) törvény szerint az eltérő vallású házaspár gyermekei a szülők neme szerint követik őket a vallásban. Az új javaslat ezt megváltoztatva a szülők megegyezésére bízta a gyermekek vallását, vagy ha nem tudnak megegyezni, akkor a gyermekeknek az apa vallását kell felvenni.¹¹⁰

Az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása és elfogadása egy jó évig, 1894 tavaszától 1895 tavaszáig tartott, s az országgyűlés két háza hosszas vita és az egész

¹⁰⁵ KI 1892–1897. X. kötet, 290. 369. sz.

¹⁰⁶ KI 1892–1897. X. kötet, 294–306. 370. sz.

¹⁰⁷ KI 1892–1897. XI. kötet, 57–61. 398. sz.

¹⁰⁸ KI 1892–1897. XV. kötet, 1–23. 513. sz.

¹⁰⁹ KI 1892–1897. XV. kötet, 25–266.

¹¹⁰ KI 1892–1897. XVI. kötet, 17–19. 523. sz.

országot foglalkoztató komoly belpolitikai harc után szavazta meg. A törvények vitája alatt az országban egymást érték a különböző rendezvények, felvonulások és gyűlések, sőt az országgyűlés épülete körül is többször sorakoztak föl rendőrök, hogy megvédjék azt egy esetleges atrocitástól.

A parlamenti vitákban jórészt a már ismert érvek hangzottak el pró és kontra. Az utóbbiak fő érvét a Vaszary Kolos hercegprímás nyitó beszédében elhangzott mondatok összegzik talán a legjobban: *„A katolikus tan szerint a házasság szentség, felbonthatatlan, érvényessége felett az egyház ítél. A törvényjavaslat szerint a házasság polgári szerződés, felbontható, érvényessége felett az állam ítél.”* Vagyis az egyház és a *„javaslat alapelvei homlokegyenest ellenkeznek”,* s ezért a katolikusok számára elfogadhatatlan.¹¹¹ A kérdés keresztény-nemzeti ideológiai érvrendszerét pedig Schlauch Lőrinc beszédében lehet a legjobban tetten érni: *„A doktrína-irány, midőn az erkölcsi és állami decompositio [szétesés, zűrzavar] szolgáltatásban álló külföldi tanok mindinkább terjednek, nagyon könnyen a nyolcszázados épületnek nem javítására és szilárdítására, hanem megdöntésére vezethet. Én bennem nem egyszer villant fel a gondolat, miként fogjuk a millenniumot a világnak bemutatni? Árpád nemzete, Szent István országa fog-e ott pompázni, vagy a külföldi köntösbe vagy inkább zubbonyba öltöztetett, eléktelenített kozmopolitikus állam?”*¹¹²

A reformok támogatói ezzel szemben a polgári állam működésének alapvető igényét és szuverenitását hangsúlyozták, mivel a polgári törvények az egyházaktól semmit nem vesznek el, csak kiegészítik azokat, senkit sem kényszerítve arra, hogy *„dogmaellenes dolgot cselekedjék”.* Ezért *„ebben az egyéni szabadságban támadást maga ellen csak az láthat, aki uralkodni akar másoknak a hitvilágában. Úgyde ezt a jogállam meg nem engedheti senkinek.”*¹¹³

Új szint hozott Wlassics Gyula, akinek széles körű műveltsége, történeti és jogi tudása komoly segítséget adott a kormánypártnak. Először is igyekezett megcáfolni, hogy a törvényjavaslat a francia forradalom terméke lenne és az egyház ellen irányul. Hivatkozott rá, hogy Hollandiában már a 16., Angliában pedig a 17. században lehetővé tették a fakultatív polgári házasságot, s mindkét helyen ugyanazon okból: a tolerancia miatt. Ezzel akarták lehetővé tenni az eltérő vallású vagy nem katolikus felek házasodását. Akik tehát azzal akarják diszkreditálni ezt a törvényt, hogy az a francia forradalom terméke, nem mondanak igazat.

Ugyancsak cáfolni igyekezett azt az ellenzék által széles körben terjesztett vádat, hogy a polgári házasság aláássa a vallásosságot. *„Nem veszik-e azok az urak észre, akik a vallástalanság eredményének hamis jelszavát hangoztatják, hogy a vallás erkölcsi hatalmát alacsonyítják le, amidőn azt hiszik, hogy a hitelvek végrehajtására*

¹¹¹ FN 1892–1897. III. kötet, 128. 1894. május 7. Vö. Gergely Jenő: Az egyházpolitikai törvények a főrendiházban (1894–95). *Protestáns Szemle*, 1996. 1. sz. 12–29.

¹¹² FN 1892–1897. III. kötet, 202. 1894. május 9. Vö. Gergely: Az egyházpolitikai törvények ... 19–20.

¹¹³ FN 1892–1897. V. kötet, 53. 1895. március 21.

*az állam kényszerítő erejére van szükség? Hát oly keveset bíznak az igaz vallásosság belső hatalmában? Én nem alázom meg vallásomat és nem becslöm kevésre a benne rejlő erkölcsi hatalom kényszerítő erejét.*¹¹⁴

A törvényeket mind a Szabadelvű Párt, mind a Függetlenségi és 48-as Párt képviselőinek a többsége támogatta. Egy 30 fős képviselői csoport azonban kivált a kormánypártból – őket nevezték disszidenseknek – és Szapáry Gyula volt miniszterelnök vezetésével a törvények ellen foglalt állást.¹¹⁵ A Függetlenségi Pártból sem támogatta a törvényeket egy hasonló létszámú frakció, amelynek Ugron Gábor volt a vezetője, s amely 1895. február 22-én ki is vált a pártból. Az Apponyi vezette Nemzeti Párt nem csinált pártkérdést az ügyből, tagjai a lelkiismeretük szerint szavazhattak, maga a pártvezér azonban két és fél órás nagy beszédében a törvények ellen foglalt állást. A fakultatív polgári házasság mellett érvelt, valamint nem látta a törvényben megoldottnak az anyakönyvvezetői rendszer kiépítését, ezért azt továbbra is egyházi személyekre kívánta bízni.¹¹⁶ Hasonló nézeteken volt Ugron Gábor is, aki szintén a fakultatív polgári házasságot támogatta.¹¹⁷

„Én is jó katolikusnak tartom magamat, és megvallom, hogy a tervbe vett reform által egyházam érdekeit sértve nem látom. De ha egyházam érdekei szemben állanak is hazám érdekeivel, egy pillanatig sem haboznám, mint jó magyar ember (zajos helyeslés, éljenzés és taps a szélsőbalon és a jobboldalon) egyházam érdekeit hazám érdekének alárendelni” – mondta Justh Gyula, aki Irányi Dániel halála után lett a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke. A püspöki kar határozatait „hazafiatlannak” nevezte, az szerinte a „felekezeti türelmetlenség megnyilvánulása”, sőt „nyílt vallásháború meghirdetése”. Elismerte, hogy a törvények végrehajtása a közigazgatás számára megterhelő lesz, de „ami végrehajtható volt Franciaországban a múlt század végén, amit végre lehetett hajtani még a kis Romániában is”, azt Magyarország is meg tudja oldani. 1848-ban „senki sem akarta elejteni azon nagy, magasztos elveket azért, mert azok végrehajtása előreláthatólag nehézségekbe fog ütközni”. A Függetlenségi Párt a saját politikai programjának megvalósulását látta a törvények elfogadásában.

Az Antiszemita Párt az 1892. évi választásokon már nem indult, néhány parlamentbe jutott tagja – így maga Istóczy is, aki pártonkívüliként indult – természetesen a törvények ellen szavazott.

A felsőházban a főrendiházi konzervatív ellenzék és a katolikus klérus alkotta az ellenzéket. Itt a szavazásoknál a katolikus klérus tagjai minden esetben egysége-

¹¹⁴ KN 1892–1897. XVI. kötet, 63–64. 1894. február 20.

¹¹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1894. február 1. 2.; Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest, 1999, 53–54.

¹¹⁶ Apponyi egyházpolitikája. *Budapesti Hírlap*, 1894. február 13. 1. Apponyi beszéde: KN 1892–1897. XVI. kötet, 69–85. 1894. február 20.

¹¹⁷ KN 1892–1897. XVI. kötet, 227. 1894. február 27.

sen a törvények ellen szavaztak (a kormányhoz lojális főpapok is), míg a protestáns főpapság támogatta a javaslatokat. A püspöki kar részéről a legtöbbször Schlauch Lőrinc, Vaszary hercegprímás, Hornig Károly és Steiner Fülöp szoltak hozzá a törvényjavaslatokhoz.¹¹⁸ A történelmi arisztokrácia megosztott volt, jelentős részük támogatta a Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric vezette konzervatív ellenzék. A kérdést általában a kormány által – gyakran éppen ebből a célból – kinevezett új felsőházi tagok szavazata döntötte el.¹¹⁹

A törvényjavaslatok bizottsági anyagát 1894. február 19-én mutatták be, s másnap kezdődött a vitájuk. *„A mai nap, melyen a képviselőház belebocsájtkozott az egyházpolitikai reformjavaslatok tárgyalásába, mindenesetre a magyar nemzet fejlődésének legnevezetesebb, korszakos napjai közé kerül”* – írta a *Budapesti Hírlap*, tájékoztatva olvasóit, hogy a nézői karzatokon *„ember ember hátán tolongott”*.¹²⁰

Ferenc József előzetes hozzájárulását adta a törvényjavaslatok beterjesztéséhez, az állami anyakönyvekről szólót 1893. április 14-én, a polgári házasságról és a gyermekek vallásáról szólót pedig az 1893. november 6-i minisztertanácson engedélyezte.

A következőkben a törvényhozási kronológia állomásait szedjük sorrendbe, részben időrendben, részben tematikusan összegyűjtve az egyes törvények történetét:

1. 1894. február 19-én megkezdődött a polgári házasság törvényjavaslatának tárgyalása, melyet a képviselőház április 12-én lezárt és 271 szavazattal 106 ellenében részletes tárgyalásra, 1894. április 18-án pedig „nagy többséggel” véglegesen elfogadta.¹²¹

2. A polgári házasság törvényjavaslatát 1894. május 10-én a főrendiház 118 szavazattal 139 ellenében elvetette.

3. A polgári házasság törvényjavaslatát 1894. május 21-én a képviselőház 271 szavazattal 105 ellenében újból elfogadta. Wekerle Sándor miniszterelnök beszédében közölte saját és minisztertársai álláspontját: *„Szorosan ragaszkodunk korábbi javaslatunkhoz, (hosszantartó, élénk helyeslés és éljenzés a jobb- és a szélső baloldalon) és azt a t. háznak újólagos elfogadásra ajánljuk”*.¹²² Justh Gyula felszólalásában még ennél is tovább ment, egyenesen a főrendiház legitimitását kérdőjelezte

¹¹⁸ Szabó: i. m. 186.

¹¹⁹ Herger: i. m. 240., 243.

¹²⁰ *Budapesti Hírlap*, 1894. február 20. 1–2.

¹²¹ KN 1892–1897. XVII. kötet, 410–412. és uo. XVIII. kötet, 88. A parlament két házában történt szavazásokon a törvényjavaslat mellett és ellene szavazó képviselők pontos száma nem minden esetben állapítható meg, mert a gyakorlat szerint, ha a felállva szavazó képviselők egyértelmű, látható többséget alkottak, akkor azt nem számolták meg, hanem jegyzőkönyvezték a „látható” vagy „nagy többség”-et. Név szerinti szavazás esetén viszont mindig pontosan megállapították az eredményt.

¹²² KN 1892–1897. XVIII. kötet, 346. 1894. május 17.

meg: „A polgári házasságnak a főrendiházban történt leszavazása fényesen igazolja pártunknak a főrendiház mai szervezetével szemben minden alkalommal kifejezett és hangsúlyozott aggodalmait. [...] A főrendiház mai alakjában nem összeegyeztethető a parlamentáris rendszerrel.”¹²³

Wekerle miniszterelnök ekkor felirattal fordult az uralkodóhoz, hogy a törvényjavaslat elfogadását a főrendiházban elősegítse. Ferenc József azonban erre érdemben nem reagált, így a kormány benyújtotta lemondását. A katolikus tábor egy pillanatig úgy érezhette, hogy győzött, a főrendiházi győzelem után az uralkodó is melléjük állt („sikerült megállj-t parancsolni a mindent felforgatni akaró kozmopolita zsidó-szabadkőműves irányzatnak”),¹²⁴ azonban gyorsan csalódnia kellett. Ferenc József a válság megoldása érdekében Budapestre érkezett és a tárgyalások eredményeként 1894. június 9-én közölte, hogy nem fogadja el Wekerle lemondását, aki így rendületlenül folytatta a reformot. Kormányában egy fontos változás történt, Csáky Albin kultuszminiszteri posztját Eötvös Loránd báró foglalta el.

4. A polgári házasság törvényjavaslatát 1894. június 21-én a főrendiház 128 szavazattal 124 ellenében általánosságban elfogadta (azaz tárgyalás alá vette).

5. A polgári házasság törvényjavaslatát másnap, 1894. június 22-én a főrendiház egy jelentéktelen módosítással elfogadta, melyet június 26-án a képviselőház is jóváhagyott.

6. Közben az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslatot 1894. május 26-án a képviselőház elfogadta.

7. Az állami anyakönyvekről szóló törvényjavaslatot 1894. október 10-én a főrendiház 102 szavazattal 96 ellenében tárgyalásra, majd még ugyanezen az ülésen a részletes tárgyalás után véglegesen is elfogadta.

8. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1894. június 27-én a képviselőház elfogadta.

9. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 5-án a főrendiház 113 szavazattal 112 ellenében általánosságban elfogadta.

10. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 6-án a főrendiház „határozott többséggel” elvetette.

11. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 19-én a képviselőház változtatás nélkül újra elfogadta.

12. A gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslatot a képviselőház 1894. június 28-án fogadta el.

13. A gyermekek vallásáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 8-án a főrendiház általánosságban, másnap október 9-én kisebb módosításokkal végleg elfogadja.

¹²³ Uo.

¹²⁴ *Religio*, 1894. május 16. 330.

14. A gyermekek vallásáról szóló módosított törvényjavaslatot 1894. október 20-án a képviselőház is elfogadta. A végleges javaslat szerint a bevett, de vegyes vallású házaspár maga dönt a gyermekeik vallásáról, s ezt hivatalos személy előtt kell írásban lefektetni. Ha ilyen irat nem keletkezik, akkor a gyermekek a szüleik vallását követik azonos nemük szerint.

1894. október 26-án a három elfogadott törvényjavaslatot Wekerle az uralkodó elé vitte a szentesítésre.¹²⁵ Ferenc Józsefnél azonban nemcsak ő járt, hanem Vaszary Kolos is, aki a katolikus püspöki kar kérvényét mutatta be, amelyben a szentesítés megtagadását kérték. Az uralkodó ekkor – aki addig rögtön alá szokta írni a törvényeket – ezúttal a szentesítés elhalasztása mellett döntött. Ez azonnal megingatta a kormány helyzetét. Ekkor egyezség jött létre az uralkodó a Wekerle között, hogy Ferenc József szentesíti a javaslatokat, a kormány viszont beadja a lemondását. Ez decemberben meg is történt, s rövid kormányválság után, 1895. január 15-én megalakult Bánffy Dezső kormánya, amelyben Eötvös Loránd vallás- és közoktatásügyi miniszter helyét Wlassics Gyula vette át.¹²⁶

15. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatról a főrendiház 1895. március 21-én szavazott, de a végleges eredményt csak az összeszámolás pontatlansága miatti egyeztetés után, a másnapi ülésen tudták megállapítani. E szerint az előző napi szavazás eredménye 119–119, tehát egyenlő számú volt, ezért a március 22-i ülésen az elnök, Szilágyi József koronaőr is leadta az igen szavazatát, amivel általánosságban elfogadták.

16. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot 1895. március 23-án a főrendiház 127 szavazattal 112 ellenében módosításokkal elfogadta. Esterházy Miklós javaslatára kihagyták azokat a paragrafusokat, amelyek a felekezetihez való kilépéséről szóltak átlépés nélkül, tehát, ha valaki nem kívánt semmilyen felekezethez tartozni.

17. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat módosítását 1895. április 27-én a képviselőház elutasította és újra eredeti formájában fogadta el a törvényjavaslatot.

18. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslatot a főrendiház 1895. május 14-én 117 szavazattal 116 ellenében általános tárgyalásra elfogadta. Még ugyanezen az ülésen, majd a másnapin folytatva szavaztak a részletes tárgyalás eredményeként a vita alatt álló (korábban Esterházy Miklós által benyújtott) több paragrafusból álló módosításokról, s azokat 119/115 és 112/110, majd május 15-én 114/109 és újra 114/109 szavazati aránnyal pontonként újra elutasították, azaz újra törölték a javaslatból.

¹²⁵ A felterjesztés szövegét lásd Hanák Péter: *Iratok az 1894–95. évi kormányválság történetéhez. Történelmi Szemle*, 1959. 3–4. sz. 304–305.

¹²⁶ Wekerle lemondásának okát és a kormányválság hátterének ismertetését lásd Hanák: i. m. 291–351.

19. A képviselőház a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslat törölt pontjait 1895. szeptember 30-án egy kisebb változtatással újra elfogadta.

20. A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat vitatott pontjait a főrendiház – a módosító javaslatok elutasítása után – 1895. október 21-én elfogadta.

21. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot a képviselőház 1894. június 27-én fogadta el.

22. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 8-án a főrendiház 103 szavazattal 109 ellenében tárgyalás alá sem vette.

23. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1894. október 20-án a képviselőház újból elfogadta.

24. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1895. március 23-án a főrendiház 111 szavazattal 117 ellenében újból elvetette.

25. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1895. április 25-én a képviselőház harmadszor is változatlanul elfogadta.

26. A zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatot 1895. május 15-én a főrendiház 107/107 arányban, az elnök, Vay Béla báró igen szavazatával általános tárgyalásra elfogadta. Még ugyanezen az ülésen elkezdtek a részletes tárgyalást, melyen Zichy Nándor minden paragrafus esetében törlést javasolt, ezekről egyenként döntöttek. A szavazás mind a két napon viharos és zavaros jelenetek között zajlott le. Ennek során a 2. §-t elutasították, a többit elfogadták, majd a végszavazáson, május 16-án a 2. § nélküli egész törvényjavaslatot 96 szavazattal 96 ellenében, az elnök igen szavazatával elfogadták. A 2. § a viszonyosság elvét mondta ki az 1868. évi LIII. törvény alapján, vagyis a zsidó vallásra való áttérés körülményeit szabályozta, ami így kikerült a javaslatból.¹²⁷

27. A zsidó vallás recepciójáról szóló módosított törvényjavaslatot a képviselőház 1895. szeptember 30-án elfogadta (a naplóban olvasható, nemhivatalos megjegyzés szerint egyhangúan). A viszonyosságról szóló pont tehát kikerült a törvényből, az izraelita vallásból való ki-, vagy az abba való belépés azonban nem vált lehetetlenné, mert azt a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény 5. §-a egyértelműen kimondta.

Az első három törvényt, ahogy már láttuk, az uralkodó hosszas várakozás után, 1894. december 9-én szentesítette, a zsidó vallás recepcióját 1895. október 16-án, a szabad vallásgyakorlást pedig 1895. november 22-én írta alá.

Összefoglalva a kérdés történetét, hangsúlyozni kell, hogy a törvények körüli vita nem illeszkedett a dualizmus hagyományos belpolitikai harcaiba, mert nem közjogi, hanem ideológiai szembenállás eredményezte. A törvények vitájában tulajdonképpen a kétféle nacionalizmus-felfogás ütközött meg. A még a reformkorban gyökerező liberális nacionalizmus, amely a nemzet és a magyar állam szu-

¹²⁷ 1868. évi LIII. tc. a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról. E szerint 18 éves kor betöltése után lehet egy felekezetből kilépni, melyet két tanú jelenlétében kell az egyházközsége lelkésze előtt bejelenteni, majd ezt 30 napon belül meg kell ismételni.

verénitását és gyarapodását tartotta a legfontosabbnak, s ennek érdekében harcolt a szabadság és modernitás (más szóval a „haza és haladás”) eszményeiért, és a konzervatív nacionalizmus, amely a nemzet létét a hagyományos értékek fennmaradásához kötötte. Amint láttuk, ebben az összecsapásban az előbbi nyert, de ez volt az utolsó győzelme.

A vele szemben álló politikai katolicizmus ideológiája ugyanis egyre népszerűbb lett a társadalom egyes rétegeiben. A modernitással és a liberalizmussal egyre határozottabban szembe helyezkedő keresztény-nemzeti irányzat, szemben az eddigi felfogással, nem az egyházpolitikai törvények elfogadása körül kialakult politikai csatározások nyomán, az 1890-es években keletkezett,¹²⁸ hanem már jóval korábban, gyakorlatilag a kiegyezéstől jelen volt a magyar közéletben, illetve a hangadó katolikus értelmiségi körökben. Az 1890-es években azonban intézményesült, létrejött a Néppárt és sok más szervezet, melyek mind a katolikus társadalom politikai és közéleti érdekérvényesítését kísérelték meg erősíteni. Ugyanezt tette egyre több ismert katolikus közéleti személy, így például az egyre népszerűbbé váló Prohászka Ottokár. Ezek révén folyamatosan tudta erősíteni a konzervatív nacionalizmus álláspontját, s ideológiai előfutárát jelentette az 1920-as évek keresztény-nemzeti kurzusának.

¹²⁸ Ez a téma legismertebb kutatójának, Gergely Jenő könyvének már a címéből is látható. (Gergely: *A politikai katolicizmus... 1890–1950.*)

SZIGETHY HALPER MARCELL GYALOGSÁGI EZREDES, A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI 48. FRANZ ROHR GYALOGEZRED PARANCSNOKA (1914–1918)

Közel 15 éve kutatom az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborús hadtörténetét. A császári és királyi 48. zalai gyalogezredben több rokonom és felmenő is szolgált, közülük hárman hősi halált haltak. A méltatlanul elfeledett zalai, közös gyalogezred első világháborús történetéről, a benne szolgáló katonáiról és tényleges parancsnokáról az első világháborút követően eltelt 100 esztendő alatt nem adtak ki ezredtörténetet, emlékkönyvet vagy visszaemlékezést.¹

Az első világháború kitörésekor a császári és királyi 48. gyalogezred parancsnoka karstenfelsi és hegyaljai Pacor József ezredes volt, aki a kezdeti harcok során a hatalmas veszteségek alkalmával, 1914. szeptember 7-én súlyosan megsebesült. Ezért az ezredben a tisztikart is jelentősen újjá-, illetve át kellett szervezni. A gyalogezred parancsnok nélkül nem maradhatott. Az ezred parancsnoki beosztását szeptember 14-től Szigethy Halper Marcell alezredes vette át.²

Római katolikus katonacsaládban született 1868. szeptember 4-én Stankovac településen, amely közigazgatásilag Glinához tartozik, és Sziszek-Monoszló megyében (*Sisačko-moslavačka županija*, Horvátország) található. Későbbi lakhelye Đurmanec, Krapina-Zagorje megye (*Krapinsko-zagorska županija*, Horvátország).³

Az eredetileg magyarországi, Vas vármegyei, őrségi Sziget településről elszármazó (betűhíven Holper/Haipor) Halper családból „*Szigethy peues fluvium Zeck im Comitatu Castriferrei*” leszármazó régi család sarja. II. Mátyás királytól kapták a magyar nemesi megerősítést 1611. február 12-én. A Vas vármegyei 1754-es nemesi összeírás után, családi feljegyzések szerint Halper Mátyás/Matija Halper 1760 körül érkezett Horvátországba. A család a nemességét 1763. október 12-én igazolta. 1798. november 26-án nyilvántartásba vették Zágráb (Agram) megye

¹ Ezt a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Levéltár és Irattár első világháborús korszakát kutató munkatársa is megerősítette.

² A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Levéltár és Irattár (a továbbiakban: HM HIM HL) II. 489. K. u. K. 48. Infanterieregiment-Kommando az ezred irattárából fennmaradt 14. d. német-magyar nyelvű dokumentáció 1. Generalstabsabteilung, 1914. augusztus – 1916. december; 9. Operationsakten; 12. K. u. k. 48/I. Bataillon; 14. Manipulations-offizier, Verlustlisten, 1914–1918.

³ https://books.google.hu/books?id=tWIPAQAAMAAJ&pg=PA819&lpg=PA819&dq=marcell+halper+halpern&source=&redir_esc=y#v=onepage&q=marcell%20halper%20-halpern&f=false (utolsó letöltés ideje: 2022. október 14.).

nemesi nyilvántartásában. A régi megbecsült família birtokolta Zagorje, Pluska Donja, Martinec, Pavlovec, Donje Turnišće, Luku, Skaričevo, Sela, Hum és Zajezda nemesi birtokokat Horvátországban.⁴

Szülei Szigeth Halper Ladislav (1831, Skaričevo) nyugállományú gyalogsági altábornagy és Helena Lovetto (Vinkovci) csillagkeresztes dáma.⁵ Testvére Rikard és Elizabeta. A család gyakran költözött a családfő szolgálati éve alatt. Elemi iskoláit Bécsben és Bruck an der Leithában végezte. Katonai pályára készült. A középiskolai előtanulmányai után, Morva-Fehértemplom (Hranice, Csehország) császári és királyi katonai főreáliskoláját végezte el 1883–1887 között, és ott avatták hadnaggyá. A bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémián 1890. augusztus 18-án végzett „igen jó” eredménnyel.⁶

A pozsonyi császári és királyi 72. Emil David von Rohnfeld gyalogezredhez osztották be. Tanított a pozsonyi gyalogsági kadétiskolán, az 5. Hadtest parancsnoksága dicséretben részesítette az oktatásban és nevelésben elért sikereiért. 1893–1895 között elvégezte a Bécsben működő, vezérkari tisztképzést folytató császári és királyi Hadiiskolát „igen jó” eredménnyel. 1894. május 1-jétől főhadnagy. Ezt követően különböző vezérkari beosztásokban szolgált, majd számfeletti a 72. gyalogezrednél.

1897. november 1-jétől beosztása (kiképző) 2. osztályú kapitány (százados), és ezzel egy időben a császári és királyi 52. Frigyes főherceg gyalogezredhez került csapatszolgálatra. 1899. november 1-jétől a Vezérkari Hadtest 1. osztályú századosa a 83. gyalogezrednél. 1900-ban a következő állomás a 3. Hadtest parancsnoksága, Graz.⁷

1900. október 25-én házasságot kötött Grazban Marie Rosa von Steyrerrel. Felesége a háború idején Sopronban élt. 1901-ben megszületett Alica leánya, majd 1909-ben Rikard fia (az utóbbi leszármazottja, fia, Radovan, unokája Davor és Rikard). 1903. május 1-jével ismét a császári és királyi 52. Frigyes főherceg gyalog-

⁴ J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Kroatien und Slavonien. Bearbeitet von Dr. Ivan von Bojničić. Nürnberg, 1899. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Siebmacher-siebmacher-wappenbuch-1/der-adel-von-kroatien-und-slavonien-horvatorszag-es-szlavonia-E25A/csaladok-E277/halper-von-szigeth-F038/> (utolsó letöltés ideje: 2022. október 13.), illetve *Vas vármegye 1754. évi nemesi összeírása*. Bev. Dr. Horváth Kálmán, kiadta: Schneider Miklós. Szombathely, 1939, 46.

⁵ A Csillagkeresztes Rend (lat. *Ordo Stellatae Crucis*, ném. *Sternkreuzorden*) a 17. században alapított osztrák kitüntetés katolikus nemes hölgyeknek.

⁶ <https://www.geni.com/people/Marcel-Halper-od-Sigeta/6000000047675625920> (utolsó letöltés ideje: 2022. október 13.).

⁷ A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Levéltár és Irattár Bécsi Kirendeltsége (a továbbiakban: HM HIM HL BK) 73-1/2020/LBK, 403-3/2021/LBK megkeresésre Dr. Lenkefi Ferenc kirendeltségvezető válasza.

ezredhez került csapatszolgálatra. A továbbiakban ott teljesített szolgálatot, 1909-től már őrnagyként.⁸

Tíz év csapatszolgálatot követően 1913. szeptember 20-tól áthelyezték a császári és királyi 48. Franz Rohr gyalogezredhez Sopronba, ahol a IV. zászlóalj parancsnoka. 1913. november 1-jével gyalogsági alezredes. A háború kezdetén az említett zászlóalj parancsnoka volt. Ebben a beosztásban harcolt kiválóan, 1914. augusztus 23-án a Stany és Potoczek (Galícia, Lengyelország) között lezajlott ütközet során, az ezred tűzkeresztsége alkalmával.

A dandár parancsnokai kimagaslóan bátor, céltudatos, nagyon ügyes vezetőnek tartották, akiről úgy gondolták, hogy a jövőben alkalmas lehet a magasabb beosztásokra is. A harcászati képességei mellett a német nyelven kívül beszélt horvátul, magyarul, szlovákul és egy kicsit franciául is. Érdemeire tekintettel és parancsnoka javaslatára 1914. szeptember 14-től kinevezték a császári és királyi 48. gyalogezred ezredparancsnokának. 1915. szeptember 1-jén gyalogsági ezredessé léptették elő. A kezdetektől a keleti (orosz) harctéren, 1916. novemberből a délnyugati (olasz) harctéren harcolt.⁹

1915. március 15. és április 15. között a kárpáti harcok során átmenetileg a 27. gyalogdandár törzs alá osztották be, a különféle összevont csapatrészekből – közte a 48. gyalogezred több zászlóaljából – álló úgynevezett Halper csoport parancsnokaként, katonai érdemeiért. 1915. augusztus 26–27. között az előjárói által kivételesen ügyesnek tartott ezredparancsnok először hatolt át a megerősített ellenséges vonalon a (ma Nyugat-Ukrajnához tartozó) Złota-Lipa folyón, és sikeresen kezdeményezte a további áttörést 1915. augusztus 29–31. között a złoczowi harcokban. Az ezred kiemelkedő és kezdeményező parancsnoka a szeptember 2–6. közötti Samec-Bach-szakadékokban lezajlott és a szeptember 11–13. közötti Mszaniec melletti harcokban is kitűnt (ma Lengyelország). Az aktuális pozícióharcokban is kiválóan teljesített és a lehető legjobban irányította az alá rendelt csapatot.

⁸ https://data.matricula-online.eu/en/oesterreich/graz-seckau/graz_graben/218/?pg=103 (utolsó letöltés ideje: 2022. október 1.); *Streffleurs militärische Zeitschrift*. Wien, Streffleur, 1905–1914, 1909, 542.; *Geschichte des k. und k. Infanterieregiments FZM. Erzherzog Friedrich Nr. 52*. 1111.; *Budapesti Közlöny*, 1890. augusztus 17.; *Budapesti Közlöny*, 1897. október 28.; *Magyar Nemzet*, 1899. november 1.; *Budapesti Közlöny*, 1908. augusztus 19.; *Pécsi Napló*, 1910. április 28.; *Budapesti Közlöny*, 1910. április 27.; *Soproni Napló*, 1913. november 6. (utolsó letöltés ideje: 2022. október 19.).

⁹ HM HIM HL II. 489. K. u. K. 48. Infanterieregiment-Kommando, 14. d. 1. Generalstabsabteilung, hadműveleti iratok 1914. augusztus – 1916. december; 6. Operationsakten Tagebuchbeilagen o. Z. 1915. szeptember 25. – december 31; 13. Manipulationsoffizier Res. Nr. 1–379. 1915. január – 1916. december; 5. Operationsakten, Tagebuchbeilagen, Nr. 175–738. o. Z. 1915. január 1. – szeptember 24.; 2. Operationsakten o. Z. 1917. január – február; 2. Operationsakten o. Z. 1917. május–július; 3. Operationsakten o. Z. 1917. augusztus–október; 4. Operationsakten o. Z. 1918. január–október; 8. Operationsakten, Tagebuchbeilagen o. Z. 1917. május 5. – 1918. június 30.; 9. Operationsakten; 12. K. u. k. 48/I. Bataillon; 14. Manipulationsoffizier, Verlustlisten, 1914–1918.

1916. augusztus 10-én Nesterowcénál a szomszédos csapatok baloldali visszavonulása ellenére megakadályozta az állás feladását. Augusztus 11-én olyan jó pozícióba hozta vissza csapatait a ma ugyancsak ukrainai Bielkowcéban, hogy augusztus 12-ig elfoglalhatta a Folwark¹⁰ Glęboka Dolina melletti állásokat (ma Lengyelország).

1917. május 12. és június 5. között vezetésével a 10. isonzói csata során ezredével visszaverték az olaszok ismétlődő támadásait, akik jelentős veszteséget szenvedtek. 1917. augusztus 17. és szeptember 5. között az ezredét vezette a 11. isonzói csatában. A San Marcótól délre elhelyezkedő gyalogezrede különösen ügyes és bátor kezdeményező volt. Vitézeivel a tűzérsegi és aknatűz által előkészített ellenséges támadásokat elhárította, és többször kiűzte a betörő ellenséget. Egy héten át tartott, hogy az olasz ezred egy-egy zászlóalja nappal elfoglalta a San Marco magaslatot, éjjel pedig a 48-asok 5. százada roham- és géppuskaosztaggal megerősítve visszazerezték azt. Az életben maradt ellenséges katonákat elfogták. Így történt, hogy egyetlen század képes volt felmorzsolni egy egész olasz gyalogezredet. A 48-as ezred kiváló fegyvertényét a világháborúban a hadsereg főparancsnokságának hivatalos, augusztus 30-án megjelent hadijelentésében, a Höfer-jelentésben külön kiemelték. 1917. október 28-án az offenzíva során vezetésével megrohamozták Görz déli részét. A megerőltető üldözés során a visszavonuló olaszokkal szemben keserves, éjszakai helyi csaták törtek ki Magnadola és Chiarano között 1917. november 8-án. A makacsul védekező ellenfél ellenállását megtörték és körülbelül 1000 foglyot és gazdag zsákmányt ejtettek.

Az 1918. június 15–22. között lezajlott piavei átkelés alkalmával a VII. hadtestnek alárendelt pozsonyi császári és királyi 14. gyaloghadosztály parancsnoksága alatt álló 28. dandár kötelékébe tartozó ezrede a Piave hídjának mindkét oldalán a legkedvezőtlenebb körülmények között végrehajtott átkelésnél Szigethy Halper Marcell vezetésével példamutatóan, bátran és nagyon ügyesen haladt előre a Canale Zeróban. A harcok során számos foglyot ejtettek és több mint 40 géppuskát zsákmányoltak. Elismerésre felterjesztették, ez azonban feltehetően a háború befejezése miatt elintézetlenül maradt, így a hivatalos kitüntetés is elmaradt, de 1918. október 1-jével legfelső dicsérő elismerésben részesült újólag, a kardok egyidejű adományozása mellett az ellenséggel szemben vitéz magatartásáért.¹¹

¹⁰ Folwark (ném. *Vorwerk*): lengyel kifejezés, birtokközpont.

¹¹ Magyarország tiszti cím- és névtára. 33. évf., 1914. III. Cs. és kir. közös ministeriumok és hatóságok, Cs. és kir. közös hadügyi ministerium 549.; *Budapesti Közlöny*, 1914. szeptember 25; *Magyarország*, 1914. szeptember 26.; *Budapesti Közlöny*, 1915. augusztus 26.; *Budapesti Közlöny*, 1915. november 9.; *Budapesti Közlöny*, 1917. augusztus 8.; A HM HIM HL BK 73-1/2020/LBK, 403-3/2021/LBK és a 90-1/2022 LBK megkeresésre Dr. Lenkefi Ferenc kirendeltségvezető válszai. HM HIM HL II. 489. K. u. K. 48. Infanterieregiment-Kommando 14. d., 4. Operationsakten o. Z. 1918. január-október; 8. Operationsakten, Tagebuchbeilagen o. Z. 1917. május 5. –1918. június 30.

1918. október 25-én, ezrede az olasz fronton San Donnától délkeletre a Piavénál az Isonzó hadsereg XXII. hadtest 14. gyaloghadosztály alá tartozó 28. dandár kötelékében harcolt. Ez volt az ezred utolsó harci tevékenysége, mert a bekövetkezett olasz fegyverszünet ezen a fronton a háborúnak végét vetett. Az itt állomásozó alakulatot az összeomlás után személyesen vezette hazafelé, zárt rendben és teljes fegyverzetben, hátrahagyva állásait. Az ezredével 19 napi fegyvelmezett gyalogmenet után, 1918. november 15-én Csáktornya és 16-án Letenye érintésével, 17-én megérkezett Nagykanizsára. Ezt követően 20-án és végül 21-én is érkeztek további csapatrészek.

Szigethy Halper Marcell a világháborúban a császári és királyi 48. gyalogezred kiváló parancsnoka volt, és e minőségében az ezredet hősi küzdelmeiben a Szereth-fronttól a Piave-frontig vezényelte. A háború alatt az ellenséggel szembeni kiemelkedő és bátor érdemei elismeréseként számos kitüntetésben és többször legfelső dicsérő elismerésben részesült.¹²

Szigethy Halper Marcell kitüntetései

Megnevezés	Az adományozás dátuma
Katonai Érdemkereszt III. osztálya hadidíszítménnyel és kardokkal	1914. szeptember 21.
Osztrák Vaskorona-rend III. osztályát hadidíszítménnyel és kardokkal	1915. április 27.
Bronz Katonai Érdemérem Katonai Érdemkereszt szalagon kardokkal ékesítve	1915. október 29.
Osztrák Császári Lipót-rend lovagkeresztje hadidíszítménnyel és kardokkal	1916. november 10.
Ezüst Katonai Érdemérem Katonai Érdemkereszt szalagon kardokkal ékesítve	1917. július 28.
Osztrák Vaskorona-rend II. osztálya hadidíszítménnyel és kardokkal	1918. február 6.
Vaskereszt Másodosztálya (német)	1915. október 30.
Ottomán császári Medjidie-rend 3. osztálya (oszmán)	1913. október ¹²
További kitüntetései: Károly Csapatkereszt, Tiszti Szolgálati Jel III. osztálya, Jubileumi Udvari Emlékérem a fegyveres erők számára és a Katonai Jubileumi Kereszt	

¹² <https://www.digitalniknihovna.cz/dsmo/view/uuid:570ad7a0-c48f-11df-9c91-000d606f5dc6?page=uuid:2b7627f0-c491-11df-a29d-000d606f5dc6&fulltext=Halper%20Marcel> (utolsó letöltés ideje: 2022. október 19.).

A kortárs vélekedés szerint „a zalamegyei fiúkat szerette és embereinek életét a lehetőség szerint kímélte”.¹³ Az ezred feloszlata után rövid ideig Sopronban élt, ott a *K. u. k. Platzkommando* (állomásparancsnokság), majd a Térparancsnokság alatt szolgált. Ezt követően Krapina melletti birtokára vonult vissza.

Nyugállományba helyezése 1919. március 1-jével történt meg. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulása után szolgálatot nem vállalt, noha ez módjában lett volna. Szívinfarktus következtében hunyt el 1929. április 8-án a közigazgatásilag Krapinához tartozó Škaričevo településen, Krapina-Zagorje megyében (Horvátország). A škaričevói birtok feletti, 1877-ben épített családi sírkápolnába temették el.¹⁴ Nyughelyén 2023. április 15-én, a szerző által vezetett ZalaSzántói Lokálpatrióta Egyesület kezdeményezésére, emlékműsor keretében, katonai tiszteletadás mellett avatták fel a szervezet által készített emléktábláját.¹⁵

¹³ *Tapolcai Ujság*, 1929. április 28. 4.

¹⁴ Sigetski család, Davor Halper (Skaričevo) dédunoka és Radovan Halper (Skaričevo) unoka személyes tájékoztatása 2022. szeptember 9-én. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=gtb&datum=19290416&query=marcel+halper&ref=anno-search&seite=4> (utolsó letöltés ideje: 2022. október 19.).

¹⁵ <https://honvedelem.hu/hirek/emlekezni-nem-csak-feladat-de-kotelesseg-is.html> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 15.).

IRODALOM

Történészhallgatók, Budapest, 1949

Forrás: Fortepan/Kovács Márton Ernő

JÁSZSÁGI ÉVKÖNYV – NEM CSAK JÁSZSÁGIAKNAK

Jászsági Évkönyv 2022. Szerk. Pethő László. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 2022, 243 o.

A közelmúltban megjelent *Jászsági Évkönyv 2022* című kötet a jubileumi harmincadik kötete a periodikának, mely a Jászsági Évkönyv Alapítvány kiadásában jelenik meg évről évre, immár – talán nem nehéz kiszámolni – 1993 óta. A szó klasszikus értelmében vett civil kezdeményezésről van szó, mely intézményi háttér nélkül részben adományok, részben pályázati támogatások révén működik és nem csupán harminc évkönyv-kötetet „termelt”, de három kötetben Jászberény történetét is kiadta. A következőket lokálpatrióta vállalkozás motorja a főszerkesztő, Dr. Pethő László szociológus, egyetemi docens. Az alapító tagok között volt Hasznos Rozália könyvtáros, B. Jánosi Gyöngyi rajztanár, Muhoray György mérnök, Wirth Lajos főiskolai oktató és a néhány éve elhunyt Fodor István Ferenc jászjákóhalmi könyvtáros, helytörténész és polgármester is. A kezdeményezők fejenként húszezer forintot adtak be és bejegyeztették az alapítványt. Jászberény önkormányzata a kezdetektől támogatta a kiadványt, reklámon keresztül pedig az OTP nyújtott támogatást. Bár az évkönyv mérete többször változott, az arculat csak minimálisan módosult. Az átlagos olvasó számára elsősorban műfaji tarkasága lehet vonzó, ahogy sokat számíthat a fekete-fehér, de általában bősséggel és jó minőségben közölt képanyag is – bár természetesen nem minden íráshoz tartoznak képek.

A kiadvány a főszerkesztői előszó szerint *Annales*, azaz évkönyv szeretne lenni, és a regionalitás elvét szem előtt tartva jászsági tematikájú írásokat közölni. Az első szám rovatai (*Kitekintés, A rendszerváltás dokumentumai, História, Környezetünk, Jelen és jövő, Örökségünk*) nagyrészt ma is megvannak, közben volt művészeti és gazdasági rovat is, valamint *Krónika* a jászsági települések esztendő eseményeivel – utóbbit a következőkben ismertetett 2022-es számban már nem találjuk meg. Az első évkönyv első írása Teller Edétől származik, jászberényi előadása címe és témája (*A reaktoroknak jól kell működniük*) három évtized után sajnos aktuálisabb, mint valaha. A három évtized alatt megjelent kötetekben a régészettől, helytörténettől és néprajztól a jászsági kötődésű híres embereken át a helyi szépirodalomig és képzőművészetig sok mindent talál a szűkebb hazáján át a világra nyitott jászsági polgár. Forrásértékű képek, fotósorozatok is időről időre megjelennek lapjain – talán elég itt Kálmán Kata ismert fotóművész 1935-ös jászjákóhalmi képeire utalni, melyet 2015-ös számban tett közzé néhai Fodor István Ferenc.

A szerzőgárda magát jászberényi értelmiségiek, a „Képző” (a volt Jászberényi Tanítóképző Főiskola) tanárai és hallgatói, muzeológusok, levéltárosok, főiskolai, egyetemi hallgatók, illetve doktoranduszok alkották, akik további szerzőket vontak be a munkába. A szerkesztők folyamatosan keresik és biztatják az ifjú szerzőket, alkotókat, lehetőséget biztosítva a megjelenésre. Időközben az évkönyv bemutatójának ritusa is kialakult – jubileumi években Jászberényben, közben a Jászság más

településein rendezve, nem ritkán 100 fő feletti résztvevővel – ezeken a beszámolókat/felolvasásokat gyakran zenei produkciók színesítik a zeneiskolai tanároktól a pávaköri fellépésig sokféle szolamban és műfajban. Az utóbbi években kialakult 300 példány fele/harmada elfogy kereskedelmi úton (jelentős az előfizetők száma és nem csupán a Jászságból). Kérdés, hogy támogatások meddig tudják ellensúlyozni a nyomdai előkészítés és a nyomtatás költségeinek növekedését – nem lehetetlen, hogy a kiadvány jövője egyre inkább az interneten van. A régebbi számok ott egyébként is elérhetők (többek közt az *Arcanum* felületén).

A jubileumi szám tartalmát szinte teljes egészében átlengi a vándorlás, az utazás, a hazatalálás, illetve a honvágy hangulata, ennek művészi, vagy éppen tudományos eszközökkel történő megjelenítése, a középkori jászok hadi utazásaitól eljutunk a 19–21. századi jászszági utódok világtáráinak történetehez, miközben a máshonnan a Jászságba származott vagy itt született, és helyben maradt polgártársaink érdemei és teljesítménye előtt is tisztelegnek egyes szerzők. A *Művészet* rovat első írásának egyik szerzője maga a főszerkesztő, Pethő László, aki Bojtos Gábor szolnoki főlevéltárossal a Csontváry Kosztka család jászapáti vonatkozásait kutatja. A festő Anna Valéria nevű húga egy Jászapátira kinevezett járásbíróági albiróhoz ment férjhez 1895-ben, ekkortájt apjuk, Kosztka László is ide költözött és még évekig praktizált orvosként, illetve gyógyszerészként. 1904-ben Jászapátin temették el, sírját később exhumálták, jelenlegi nyugalóhelyének a szerzők nem jutottak nyomára. Buschmann Éva Andrea Ballarddal készített interjút, aki testvérével együtt a Bergendy együttes énekeseként vált ismertté. A „Mészáros ikrek” pályafutása Jászberényből indult, emlékeit és az együttes tagjaként szerzett élményeit meséli el a beszélgetés során. A Kecskés Anna grafikussal készült interjúból az angol mesekönyveket illusztráló művésznő mesél életéről a jászberényi indulástól az angliai megérkezésig. Majzik Róbert üvegművészt még távolabbra vetette a sors Jászberényből; Tokióban él és alkot magánvállalkozásban, s a Csörgő Terézia által készített interjú olvasása közben a sok színnel festett alkotásokat ábrázoló fotók láttán sajnálhatjuk igazán, hogy az évkönyv képanyaga fekete-fehérben jelenik meg. A könnyedebb hangvételű interjúk után egy nekrológot olvashatunk. Kovács Andrásné Rozika néni jászfényszarui magyartanár és drámapedagógus életútját tanítványa, Erdei Gábor idézi fel. Jávor Anna a jászárokszállási Szentháromság-templomról frissen megjelent könyv kapcsán tekinti át a korábbi irodalmat és a templom képzőművészeti értékeit.

A *História* rovat első írásának címe tanárok, tanítók és hitoktatók két világháború közötti utazásaihoz ígér adatokat, Bojtos Gábor azonban kész pedagógusi életrajzokat közöl, olyan érdekességekkel, mint például a Berente Lajos jászapáti főbíró és Weitz Jozefin, a jászapáti polgári leányiskola igazgatónője között lezajlott lokális „háború”. Kotán Dezső jászberényi születésű tengerész, a Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia igazgatója életét Horváth József nyugdíjas hajóskapitány idézi fel. A Jászsághoz, alánokhoz és oszétekhez több szálon kötődő keletkutató, Erdélyi István munkássága előtt Jancsik Balázs írása tiszteleg. Erdélyi nem csupán

a szakmának írt, ismeretterjesztő könyvei és cikkei az érdeklődő laikusok számára is bemutatják az eurázsiai sztyeppe, illetve a Kaukázus kultúrtörténetét. E tekintetben feltétlenül maradandót alkotott, még akkor is, ha az általa használt őstörténeti modell az újabb kutatások fényében kevésbé állja meg helyét. J. Nagy László, a Szegedi Tudományegyetem történész professzora Apponyi Albertnek, a Jászság országgyűlési képviselőjének 1931-es észak-afrikai útját eleveníti fel, a *Pesti Napló*ban folytatásokban közölt beszámolója, illetve korabeli franciaországi interjúk alapján. Apponyi jól látta, hogy a gyarmatok megszervezése és kolonizációja önmagában nem teszi európaivá a meghódított muszlim népeket, akik vallásukból kifolyólag maguk is felsőbbrendűséget éreznek leigázóikkal szemben és nincs szándékuk asszimilálódni a francia (vagy éppen olasz) nemzetbe. Pethő László a parti-umi származású mérnök-feltalálóról, Heller Lászlóról írt tanulmányt, melyben főleg a családi és baráti kapcsolatok dokumentumaiból próbálja kikövetkeztetni a kutató életútjának fontosabb állomásait, illetve testvére, Heller Gedeon szerepét pályája alakulásában. Tóth Péter történész professzor tanulmánya a jászok középkori katonáskodását vizsgálja, a számukra kiadott oklevelek alapján. A jászok eleinte testőrként, majd könnyűlovas íjászként szolgálták a középkori uralkodókat, mely szolgálatokért országos nemességet, illetve más kiváltságokat kaptak. Megtisztelő, hogy a szerző felfigyelt e sorok írójának szintén a *Jászsági Évkönyv* lapjain a közelmúlt publikált észrevételére, miszerint a jászok Nógrád megyei felbukkanása (Jásztelekpuszta) a testőr rutének faluja, Oroszi (ma: Nagyoroszi) közelében talán nem véletlen, mint ahogy a kolónia eltűnése is összefüggésben lehet a jászok Zagyva-völgyi felbukkanásával.

A jubileumi szám alkalmából irodalmi pályázatot hirdettek olyan, a Jászsághoz kötődő verses, illetve prózai művek megjelentetésére, melyek a szülőföld szeretetéről szólnak, illetve a jászsági emberek táji kötődését fejezik ki. A pályázatra 21 alkotó 53 műve érkezett be, ebből egy magyar szakos tanárokból álló zsűri 17 alkotást javasolt közreadni, melyek közt versek, illetve prózai alkotások egyaránt vannak. A szó művészetét a képe zárja; Bugyi László Guriga, a Jászság szenvedélyes fotósának egy tanyahely változásait bemutató sorozata.

A tematika a továbbiakban visszakanyarodik a vilájáráshoz, a *Világot látó és alakító jászságiak* című rovat sportolót, egyetemi tanárt, cégvezetőt, kutatóorvost szólaltat meg, jászsági gyökereikről és külföldi tapasztalataikról, honvágyról és kapcsolattartásról. Kárpáti Márta Szegedi Szilveszter jászberényi kertészmérnök kubai tanulmányútjáról készített riportot, Jámbor János jászfelsőszentgyörgyi villanyszerelőt ausztráliai életéről László Kinga kérdezte. Sárközy János fül-orr-gégész szakorvos az arab világ több országában praktizált, benyomásairól Pethő Lászlónak mesélt. Novák István, a jászberényi Barátok temploma rektorhelyettes plébánosa szintén utazásainak élményeit osztotta meg Víg Dáviddal.

A *Nézőpontok* rovat vegyes tematikájú írásokat tartalmaz. A Jászság és a kapcsolódó dél-hevesi térség hulladékgazdálkodása talán nem tűnik a leghálásabb témának, de az átlagolvasó számára szinte befogadhatatlan adatsorok végén a szer-

ző nagyon is hasznos tanácsokat ad, felhívva a figyelmet a túlfogyasztás elkerülésére. Nagy István jászberényi tűzoltóparancsnok a vechtai (Vechta, Németország) tűzoltósággal a testvérvárosi kapcsolat révén kialakult találkozóról, valamint a személyes kapcsolatokról elevenítette fel emlékeit – írásának német rezüméje feltétlen gesztusértékű. Itt kapott helyet a *Nem múlhat el nyomtalanul* című kötet recenziója, mely alcíme szerint a *Boldogháziak emlékkönyve*, s több mint hétszáz oldalas terjedelme alapján talán meg is felel eme célkitűzésnek. A könyvet a már több helytörténeti kiadványt jegyző BOLDOGBT, vagyis a Boldogháziak Baráti Társaságának Egyesülete adta ki, s a recensens tudomása szerint már tervezik a folytatást is. A kötetet Wirth Gábornak Jászárokszállás turisztikai helyzetéről, illetve az abban lévő lehetőségekről szóló tanulmánya zárja, azzal a konklúzióval, hogy a turisztikai desztinációk szórványossága a települések összefogásával és együttes infrastrukturális fejlesztésükkel ellensúlyozható.

Egy ilyen közös infrastrukturális fejlesztés a *Jászsági Évkönyv*, egyszerre kalendárium, antológia és almanach, mely kohéziót erősít, hagyományt ápol és értéket közvetít, miközben recens problémákkal, és a jövőbeni lehetőségekkel is foglalkozik. Adja Isten, hogy tehesse ezt a következő harminc évben is! Olvasásra – nem csak jászságiaknak – szeretettel ajánlom.

Törőcsik István

A NEGYVENHATOSOK EMLÉKEZETE

Pintér Tamás: „*Ó, ti fiúk, barnák, szőkék...*”. A 46-os gyalogezred első világháborús emlékezete. Csongrád-Csanád Megyei Önkormányzat, Szeged, 2022, 127 o.

Az idősebb generációkhoz tartozó olvasóknak a negyvenhatos számról leginkább talán egy bizonyos *sárga villamos* jut az eszükbe Eisemann Mihály halhatatlan slágere nyomán. A magyar hadtörténelem rajongói azonban – kivált, ha dél-alföldi (konkrétan szegedi) kötődésűek is egyben – jó eséllyel a Tisza-parti város egykori híres házi ezredére, a báró Hazai Samu nevét viselő cs. és kir. 46. gyalogezredre asszociálnak. Nyilván főleg az ő érdeklődésükre tarthat számot ez az elegáns, karcú kötet, amely idén nyáron jelent meg nyomtatásban (és került fel egyúttal a világhálóra, ingyenesen elérhető formában).

Szerzőjét, Pintér Tamást aligha szükséges bemutatni a magyar első világháborús szerepvállalás története iránt érdeklődő olvasóközönségnek: ő a Nagy Háború Blog alapító-főszerkesztőjeként mára már széles körű ismertségre és elismertségre tett szert mind a szűkebb szakmai, mind a szélesebb olvasói közösségben. Ráadásul mostani munkája a korábbiakhoz hasonlóan messzemenően támaszkodik egy jól felépített szakmai-kutatói csapatra, melynek magját az említett blogot működtető baráti munkatársak adják, amely azonban bármikor számíthat egy, hozzájuk ezer szállal kötődő „külsősök” rendkívül jól működő informális hálózatára. Ez a külö-

nösen hatékonyak bizonyuló kutatói-alkotói modell a Nagy Háború Bloggal és annak több mint 12 ezres támogatójával manapság már igazi *brand*: a blog, illetve a mögötte álló Nagy Háború Kutatásért Közhasznú Alapítvány égisze alatt megjelentetett kiadványok magas szakmai színvonalat garantálnak (és mellesleg bátran kiállják az összevetést az állami vagy alapítványi intézményi háttérrel rendelkező hasonló profilú csapatok munkáival).

A mostani kötet közreműködői között a kiadványt szerzőként jegyző Pintér Tamáson kívül ezúttal is megtaláljuk a blog legendás „belső hármásának” másik két tagját: Rózsa Jánost és Stencinger Norbertet, míg az ugyancsak beltagnak számító Babos Krisztina a tördelés, illetve a képszerkesztés feladatait vállalta magára. Ki kell emelni Juhász Balázs egészen kiváló fotóit, valamint Kukkonka Judit és dr. Tóth István szegedi helytörténeti vonatkozású kutatói hozzájárulását. Rajtuk kívül Kiss Balázs nevét kell megemlíteni, aki a negyvenhatos hagyományoknak a jelenlegi Magyar Honvédségben való tovább éléséről írt.

Bár a mostani kötet címében szereplő idézet, amely Juhász Gyula *Negyvenhatosok* című verséből való, talán nem minden olvasónak cseng azonnal ismerősen, az alcím azonban egyértelművé teszi, miről is fog szólni a munka. Műfajilag mindazonáltal lehet oka némi fejtörésre annak, aki kézbe veszi a könyvet. A hadtörténeti irodalomban tájékozottak jól tudják, hogy a szegedi 46. gyalogezreddel kapcsolatban a két világháború között két alapvetőnek számító kiadvány is megjelent, amelyek rendre szerepelnek is az első világháborús ezredtörténetek között. Közülük az egyik¹ azonban főleg az alakulat egykori tagjainak (tisztikarának és legénységének) rövid életrajzeit tartalmazza, mármint azokat, akik a kötet szerkesztőségének beküldték. A másik² ugyanakkor az ezred világháborús történetét mutatja be kronologikus feldolgozásban, ám teljesen kimarad belőle a kikülönített III. zászlóalj története. Szerkezetét tekintve Pintér Tamás munkája inkább erre az utóbbira hasonlít (ráadásul tárgyalja az említett zászlóalj szereplését is), szerzője mégis elhárítja azt a gondolatot, hogy új ezredtörténetet írt volna a 46-osoknak.

Érdemes végiggondolni, hogy ez a fontos hadtörténeti műfaj milyen kritériumokkal is rendelkezik. Vagy másfél évtizeddel ezelőtt egy, a Nagy Háború befejezésének 90. évfordulójára készült kiadványban³ ezt írtam erről: *„Mit lehet elmondani erről a dokumentumtípusról? Mindenekelőtt azt, hogy szinte egyáltalán nincsenek közös jellemzői. Az egyetlen többé-kevésbé állandó követelmény az ilyen írásművekkel szemben az, hogy valamely ezred történetével lehetőség szerint kapcsolatba hozható szövegeket tartsa magában. Ezen túlmenően azonban sem tartalmi, sem formai vagy stílári, esetleg a nyomdai megjelentetésre vonatkozó terjedelmi vagy*

¹ *A negyvenhatosok fegyverben 1914–1918.* Összeállította: Hirn László szerkesztő. Szeged, 1933.

² Ajtay Endre: *A volt cs. és kir. 46. gyalogezred világháborús története 1914–1918.* Szeged, 1933.

³ *A Nagy Háború írásban és képen 1918–2008.* Szerk.: Andaházi Szeghy Viktor. Budapest, 2008, 16–17. Lásd ehhez még Szóts Zoltán Oszkár: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban.* Pécs, 2020, 163.

formátumbeli szabályok nem állapíthatóak meg. Ezt azt jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló ezredtörténetek rendkívül vegyes képet mutatnak, és sajnálatos módon ugyanez a jelző érvényes a szakmai színvonalukra is. Találunk közöttük több száz oldalas, vaskos köteteket éppúgy, mint vékony füzetkéket, léteznek zsebkönyvnyi méretű példányok és tekintélyes súlyú fóliánsok egyaránt. Előfordulnak bennük részletes hadműveleti leírások, és van, hogy a szerzők csupán laza történetfűzésekkel szórakoztatják az olvasót. Még az is megesik, hogy az illető alakulat háborús szereplése helyett be kell érniünk annak ismertetésével, hogyan próbálták az ezred túlélői a későbbiek során ápolni az egykori elesettek emlékét.

A tarka sokféleség ellenére természetesen megfogalmazható, milyen az ideális ezredtörténet. Írója szakavatott hadtörténész, aki nem csupán személyes visszaemlékezésekre, hanem lehetőség szerint eredeti levéltári forrásokra támaszkodik, és nem elégszik meg csupán az ezred dicső haditetteinek felidézésével, de esetenként szélesebb történeti összefüggésbe állítva értékeli, sőt kritizál is. Mivel a Nagy Háború eseményeinek bemutatása a fő célja, értelemszerűen ennek szenteli a legnagyobb figyelmet, ugyanakkor legalább röviden ismerteti az ezred történetének 1914 előtti legfontosabb epizódjait is. A jó ezredtörténet a hadjáratok tárgyalása során nem hagyja figyelmen kívül azokat az aleggységeket sem, amelyek az alakulat zömétől elszakítva, más alárendeltségben vagy éppen önállóan, kikülönítve kénytelenek harcolni. Nem feledkezik meg az ezred népfelkelő-, illetve menetformációiról. Minél több precíz statisztikai adatot közöl, ismerteti a tisztikar névsorát és a beosztásokat, mégpedig az ezred életében bekövetkezett minden fontosabb változás alkalmával. Tartalmazza a kitüntettek listáját, a legmagasabb rangú elismerések esetében a haditény leírásával. Közli a legfontosabb előjárók, ezred-, zászlóaljparancsnokok, ezredtulajdonosok életrajzát, természetesen fényképpel. Szomorú kötelességgént pedig felsorolja az ezred állományából elesetteket, ugyancsak – ha lehetséges – az illetők fényképeivel együtt. Végül nem hiányzik belőle az alakulat emlékezetének és hagyományainak ápolására vonatkozó fejezet sem.”

Nos, Pintér Tamás könyve megítélésem szerint nem csupán azért minősül ezredtörténetnek, mert a műfajnak – a fentiek szerint – annyira tágasak a határai. Sőt, inkább az *ideális* ezredtörténetek jellemzőivel érdemes összevetni. Ami a szerzőjét illeti, hivatása szerint levéltáros, ám hadtörténészi szakavatottságát senki sem kérdőjelezheti meg. A személyes visszaemlékezések felhasználása kifejezetten nagy értéke munkájának, hiszen ezek általában olyan forrásértékű dokumentumok, amelyeket a korábbi ezredtörténetek szerzői nem hasznosíthattak, mivel nem ismerhették őket. Kézirata megírása során magától értetődően támaszkodik levéltári kutatásokra. Az ezred történetének 1914 előtti eseményei szintén helyet kapnak könyvében, bár nyilván a fő hangsúlyt a világháborús szereplésre helyezi. A kikülönített III. zászlóalj történetének bemutatása pedig – ami túlzás nélkül úttörő vállalkozás – egyik legfontosabb újdonsága művének. Foglalkozik az ezred történetének meghatározó fontosságú epizódjaival: a tűzkeresztséggel, az első tiszti hősi halottal, a Katonai Mária Terézia Rendet kiérdemlő Heim Géza hőstettével, a 46-

osok fájának (az ezred közös szellemisége egyik legfontosabb szimbólumának) történetével. Nem hiányoznak a kötetből az ezred parancsnokainak életrajzi adatai sem. Végül tartalmaz a munka statisztikákat az alakulat világháborús veszteségeire vonatkozóan.

Tulajdonképpen egyetlen olyan szempont van, amely alapot szolgáltat arra, hogy Pintér Tamás *ne* minősítse könyvét ezredtörténetnek, és ez a terjedelem. Kétségtelen, hogy a szűkre szabott korlátok miatt sok minden kimaradt a munkából, amit az olvasók csak sajnálhatnak. Ismerve a szerző (és munkatársai) eddigi munkásságát, bizonyosra veszem, hogy a mostani 120 oldal többszörösét is belefoglalhatták volna ebbe a könyvbe. Ebben az esetben senkinek sem jutna eszébe megkérdőjelezni, hogy új 46-os ezredtörténet született.

Mielőtt még valakiben felmerülne a kérdés, miért kell egy ilyen meglehetősen csekély terjedelmű kiadványról ismertetést írni (ráadásul éppen egy ilyen tekintélyes szakmai folyóiratban), sietek leszögezni, hogy ez a csekély terjedelem nagyon is szubsztanciális tartalmat rejt. Nekem valahogy a *fine dining* jut ezzel kapcsolatban az eszembe. A gasztronómiához még nálam is kevesebbet konyító olvasótársaimnak mondom, hogy ez az a bizonyos „*nagy tányéron egy vagy több kicsi fogás*”, amelyek azonban nem csupán rendkívül finomak és látványosak, de együtt igen csak kiadósak és laktatóak is. Pintér Tamás mostani munkája számos rövid, de nagyon fontos fejezetből áll, amelyek lényegi információkat tartalmaznak. A *fine dining* művelői gyakran szokatlan módon „*bontják fel az ételek alapanyagainak textúráját, ezzel érve el újszerű hatást*”. Pintér Tamás ezredtörténetekben szokatlan módon hangsúlyosan támaszkodik korabeli naplókra és visszaemlékezésekre, amelyeket a 46-os ezredtörténetek korábbi szerzői még nem ismerhettek. Ezeket az új forrásokat a Nagy Háború Blog vonzotta magához (mivel tulajdonosaik örömmel járultak hozzá, hogy a blog kutatói feldolgozzák azokat) és aztán jelentette meg saját sorozatában.

Végezetül még egy gondolat. Pintér Tamás munkája arra is jó példát szolgáltat, hogyan keresi és találja meg a modern hadtörténetírás a feladatait ebben az új világban. A manapság sokat idézett – Vegetiusnak tulajdonított – mondás *si vis pacem, memento bellum*ként nyerhet új polgárjogot. A hadtörténész pedig, ha emlékezik és emlékeztet a háborúra, segít(het) elkerülni azt.

Pollmann Ferenc

AZ ÖSSZETÖRT EMLÉKEZET SZILÁNKJAI

Összetört emlékezet. Veszprém első világháborús veszteségei levéltári források tükrében. Szerk. Karika Tímea. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém, 2021, 284 o.

2021-ben hiánypótló kötet látott napvilágot Veszprém első világháborús veszteségeiről Karika Tímea szerkesztésében. A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL VeML) kiadásában megjelent mű levéltári források alapján mutatja be a város Nagy Háború okozta embervesztését, amelynek az emléket is megpróbálták eltörölni a kommunista diktatúra éveiben. A kötet az összetört emlékezet szilánkjait próbálja újra összegyűjteni.

Minden úgy kezdődött, hogy a szerző a saját ősei háborús tragédiáját olvasta a levéltári forrásokban. Megrázó erejű, de egyúttal felemelő is volt ugyan az élmény, mert a források olyan alapos részletességgel számoltak be az általa már nem ismert felmenőiről, amit ő máshol korábban sohasem tapasztalt. Ekkor határozta el, hogy ezeket az iratokat mások számára is elérhetővé és az élményt átélhetővé kell tennie. Röviden így lehetne összefoglalni Karika Tímea motivációját, amely az első és a második világháborús hadigondozási iratok kutatására sarkallta.

Karika Tímea 1992 óta a Veszprém Megyei Levéltár munkatársa. Az 1990-es évek kárpótlási ügyeivel kapcsolatos ügyfélszolgálati munkája során ismerkedett meg a hadigondozási iratokkal, felfigyelve ezek forrásértékére. 1999-ben a segédlevéltárosi szakdolgozatát már a hadigondozási törvényből adódó levéltári feladatok elvégzése során szerzett tapasztalataiból írta. Az első világháború centenáriumának kezdetén, 2014-ben javasolta a feletteseinek a hadigondozási iratanyag részletes feldolgozását Veszprém, majd Pápa városokra, illetve a megye többi településére vonatkozóan. 2017-től tudományos kutatómunkaként is végzi az iratanyag feltárását. 2020-tól a Nagy Háború Írásban és Képben Blogon is rendszeresen publikál a témában.¹

A kötet a szerkesztő eddigi, Veszprémre, illetve két közeli községre, Gyulafirátótra és Kádártára vonatkozó kutatásait összegzi. A mű címe egyszerűen konkrét és jelképes értelmű. A könyv bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy Rosos Károly, Veszprém város polgármestere 1935-ben országos felhívást tett közzé: „*akiknek veszprémi hozzátartozói, vagy ismerősei a világháborúban hősi halált haltak, eltűntek; vagy a világháborúban szerzett sebesülés következtében haltak meg, az elesett vagy később elhalt hős nevét, életkorát, szülei nevét, hadbavonuláskori lakását mielőbb jelentsék be*”. A beérkezett információk alapján 380 nevet véstek arany betűkkel carrarai márványtáblákba, az öt táblát pedig a Hősök Kapuja bástyator-

¹ Karika Tímea írásait a Nagy Háború Írásban és Képben Blogon (a továbbiakban: Nagy Háború Blog, rövidítve: NHB) összegyűjtve lásd <https://nagyhaboru.blog.hu/authors/KarikaT%3admea> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

nyában kialakított Hősök termében helyezték el 1937-ben. A kommunista hatalomátvételt követően a márványtáblákat eddig tisztázatlan körülmények között 1949–1950-ben megsemmisítették. A névsornak is nyoma veszett. Veszprém első világháborús emberveszteségének az ismételt összegyűjtésére és bemutatására egészen a centenáriumi évekig kellett várni. Az akkor megindult helyi és országos kutatások eredményeit tartalmazza a most megjelent kötet, amelynek a segítségével „újabb lehetőséget kaptunk, hogy »összetört emlékezetünk« darabjait egymáshoz illesztve közös múltunkba pillantsunk” – fogalmaz az olvasókhöz írt köszöntőjében Porga Gyula, Veszprém Megyei Jogú Város polgármestere.

A könyvben olvasható a szintén az intézményben dolgozó Nagy Szabolcs tanulmánya is (13–37. o.), amelyben a Veszprémmel és a veszprémiekkel kapcsolatos első világháborús alakulatokat mutatja be. A tanulmány közlése mindenképp indokolt, hisz így láthatja az olvasó, hogy veszprémiek milyen osztrák–magyar alakulatokban és hol, mely hadszíntereken harcoltak, aminek a következtében hősi halált haltak, vagy maradandó sérülést szenvedtek.

Írásában a szerző tisztázza a háziezred fogalmát, bemutatja a hadsereg szervezetét, majd a Veszprémhez kötődő alakulatokat. Az írás *Hol harcoltak a veszprémiek?* címet viselő fejezetében alapvetően a budapesti m. kir. 41. honvéd hadosztály hadiútját követi végig. Ez a rész némi átfedést mutat a következő, a Veszprém háziezredének számító m. kir. 31. honvéd gyalogezred történetét ismertető fejezettel, hisz a gyalogezred ennek a hadosztálynak a keretei között harcolta végig a világháborút.

A veszprémi 31-esek 3449 fővel indultak 1914. augusztus 18–19-én a háborúba, ahol 80 ütközetben vettek részt. 1916 decemberéig az orosz, ezt követően az olasz fronton harcoltak. A háború alatt az alakulat teljes vesztesége közel 9000 főre tehető. Az írásban a szerző alapvetően Herczegh Géza 1936-ban megjelent ezredtörténetére² és Rainer Pál 1997-ben írt feldolgozására³ támaszkodik. Nagy Szabolcs külön kitér az írásában egy rövid fejezet erejéig a honvédezred „testvérének” számító 31-es népfelkelők történetére, akiknek a hadiútja kevésbé ismert, mivel elvesztek az irataik. Itt szintén az 1936-os ezredalbum szolgált forrásként. A népfelkelők története még kutatásokat kíván, hisz tudjuk, hogy a szerbiai tevékenységük mellett például a III. zászlóaljuk az olasz fronton az Isonzónál is nagy jelentőségű összecsapásokban vett részt, amiről a Nagy Háború Blogon Rózsafi János is írt.⁴

Nagy Szabolcs írásában külön fejezet szól a m. kir. 7. honvéd táborigádésról, amelynek elődje 1913-ban Hajmáskéren alakult meg, s a háborút 41. honvéd

² Herczegh Géza: *A m. kir. veszprémi 31. honvéd gyalogezred, a 31. 46. és a 79. honvéd menetzászlóalj, valamint a 31/I. népfelkelő zászlóalj története*. Cegléd, 1936.

³ Rainer Pál: *31-es morzsák. Dokumentumok, adalékok, apróságok a m. kir. 31. (veszprémi) honvéd és népfelkelő gyalogezrednek történetéhez és utóéletéhez 1914–1941*. Veszprém, 2017.

⁴ Rózsafi János: *Veszprémi népfelkelők a 6. isonzoí csatában*. NHB, https://nagyhaboru.blog.hu/2016/08/11/veszpremi_nepfelkelok_a_6_isonzo_i_csataban (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

hadosztály kötelékében, annak a hadiútját járva vívta meg. 1918 februárjától m. kir. 41. honvéd táborig tüzérezredde néveztek át. Az ezred jelentős veszprémi kötődését elismeri a szerző, de azt nem tekinti háziezrednek. Az *Összegzés* címet viselő fejezet, inkább az érdeklődő olvasók számára történő szakirodalmi ajánlás. Az *Arcanum* Digitális Tudománytár gazdag gyűjteménye mellett mindenképp érdemes azonban kiemelni még a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Könyvtárának remek *Magyar ezredek az I. világháborúban* címet viselő elektronikus oldalát is.⁵ Az első világháborús, Veszprémhez kapcsolódó alakulatok között a kötet újabb kiadása és a téma feldolgozásának bővítése esetén mindenképp részletesebb említést kívánna még a cs. és kir. győri 19. gyalogezred, amelynek a soraiban legalább annyi veszprémi szolgált és vesztette az életét a háború során, mint a háziezrednek számító 31-es honvédek között.

A kötet következő, legnagyobb részét kitevő blokkja Karika Tímea első világháborús hősi halottak és hadirokkantak életrajzait bemutató írása (39–133. o.), amelyben összesen 316 (292 veszprémi, 13 gyulaifiratóti és 11 kádártai) életrajzot olvashatunk. Ezek alapvetően a három település MNL VeML őrizetében lévő iratanyaga úgynevezett hadigondozási alapiratainak a felhasználásával íródtak. Ezek az iratok az első világháborúban életüket vesztett vagy eltűnt (nem hivatásos) katonák és hadimunkások családtagjainak, illetve a háborús szolgálatuk teljesítése során tartós egészségkárosodást szenvedett személyeknek a hadigondozási ügyeivel kapcsolatban keletkeztek.

Az irattípus sajátossága, hogy az érintett költözése esetén a hadigondozási iratait továbbküldték az új lakóhely szerint illetékes település hivatalába (jegyzőség, polgármesteri hivatal, később tanács). Az 1918 után elköltözött iratai ezért már nem, ellenben a beköltözött iratai megtalálhatók ezekben a dokumentumokban. A leszármazottakra való tekintettel a szerkesztő tudatosan törekedett arra, hogy minden első világháborús hadigondozott anyagát feldolgozzák és közöljék a kötetben, lehetőséget adva ezzel arra, hogy a város jelenlegi polgárai megismerhessék felmenőik első világháborús áldozatvállalását. Karika Tímea a hadigondozási iratokban fellelhető adatokat egyéb források segítségével is igyekezett kiegészíteni – erre különös figyelmet fordított a helytörténeti szempontból fontosabb személyek esetében. Minden katona esetén megadta a forrásokból megismerhető legfontosabb adatokat: a születési és a halálozási helyet és időt; az alakulatot, ahol szolgált; a pontos lakhelyét; a foglalkozását; hadiútjának a legfontosabb állomásait; a háborús sérülését; polgári életpályájának az adatait; házastársának és gyermekeinek a nevét. A helytörténetileg ismertebb személyek esetén a korszak és a személy megismerése szempontjából releváns idézetek is színesítik az életrajzokat.

⁵ Az első világháborúban szolgáló magyar alakulatok információs portáljáról lásd megalkotója, a könyvtár munkatársa, Mohácsi Zoltán írását: *Katonaösök nyomában. Első világháborús dokumentumok térképes adatbázisa*, NHB, https://nagyhaboru.blog.hu/2017/09/08/katonaosok_nyomaban (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

Az életrajzok a három településen belül ábécésorrendben követik egymást, így könnyen kikereshető egy-egy személy, ha valaki a felmenőjét, rokonát keresi közöttük. A nevek sorszámozása és az életrajzi adatok statisztikai jellegű elemzése ugyanakkor az adatok tudományosabb célú használata szempontjából segítséget jelentene. Egy esetleges újabb kiadás esetén javasolom ezt elvégezni. A rendelkezésre álló adatok nagy száma már különböző vizsgálatokra adna lehetőséget: a halottak, rokkantak, sebesültek megoszlása; ezek különböző típusai; az egyes alakulatok szerinti összetétel vizsgálata; a hadiözvegyek és hadiárvaik száma és aránya stb.

A hadigondozási iratok a háborús veszteségkutatás kiaknázatlan forrásanyagát jelentik, a feldolgozásuk és bemutatásuk szempontjából Karika Tímea kötete úttörő jelentőségű. A mai Magyarország határain túl a Délvidéken a Bácska esetén Molnár Tibor⁶ végez hasonló kutatásokat és jelentet meg adattár jellegű publikációkat. Kettejük munkássága példaértékű az egész Kárpát-medencében folyó veszteségkutatások szempontjából.

A könyvben külön ismertetésre kerül a három veszprémi érintettségű Arany Vitézségi Éremmel kitüntetett katona élete. Ehhez az elsődleges forrást Maruzs Roland kötete jelentette, amelyet Karika Tímea a fegyvertény részletesebb ismertetésével és a róluk fellelhető életrajzi adatokkal egészített ki.⁷

A kötet jelentős terjedelmű, két fő egységre osztható függelékkel rendelkezik (137–284. o.): egyrészt tartalmazza az első világháborús hősi halottak polgári halotti anyakönyvek és külön a katonai nyilvántartások alapján kigyűjtött adatait, másrészt jelentős képanyagot mutat be a hadigondozási alapiratokból és a *Sublótba zárt háború* címet viselő gyűjtésből.

A veszteségi adatok közreadására a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM) és a Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) együttműködésével a *Magyar Katona Áldozatvállalása a Nagy Háborúban* elnevezésű nagyszabású projekt keretei között összegyűjtött adatok alapján került sor. Az összesített adatok 2020-ban elektronikusan is publikálásra kerültek a HM HIM projekttel megegyező nevet viselő oldalán,⁸ amibe sajnálatosan a projekthez utoljára csatlakozó Budapest Főváros Levéltára által kigyűjtött adatok már nem kerültek bele. A polgári anyakönyvi adatok az MNL *Adatbázisok Online* oldalán teljeskörűen elérhetők, s ide felkerültek a katonai nyilvántartások veszteségi adatai is.⁹

⁶ Molnár Tibor tevékenységének bemutatására vonatkozóan lásd Pintér Tamás: *In nomine Domini!* NHB, https://nagyhaboru.blog.hu/2021/09/13/in_nomine_domini (utolsó letöltés ideje: 2022. október 28.).

⁷ Maruzs Roland kötetéről lásd Miklós Tamás: *Virtus dolgában töretlen* NHB, https://nagyhaboru.blog.hu/2018/12/13/virtus_dolgaban_toretlen (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

⁸ <https://ivh-katonahoseink.militaria.hu/> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

⁹ <https://adatbazisokononline.hu/adatbazis/a-magyar-katona-aldozatvallalasa-a-nagy-haboruban> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 18.).

A kötetbe a polgári halotti anyakönyvek esetén a fent említett projekt keretében az MNL VeML által az 1914–1980 közötti halotti anyakönyvek levéltárba adott másodpéldányaiból gyűjtött adatok kerültek. A polgári anyakönyvekből 588 adatot gyűjtöttek ki a veszprémi levéltár munkatársai. Ezekből 562 a Veszprémben, és 26 a Gyulaírástól (a gyulaírástokról, valamint a kádártaiakról közösen) vezetett anyakönyvekből származik. Veszprém esetében az egész Osztrák–Magyar Monarchia területéről találunk adatokat, mivel a városban katonai kórházak is működtek, s az ott elhunytakat is helyben anyakönyvezték. A veszprémi polgári anyakönyvekben az 562 halottból 138 a veszprémi születésű. A táblázatokban az ő nevüket a szerkesztő félkövérrel emelte ki. A nyomtatott adatbázis 11 adatot tartalmaz, ezek a sorszámoknál a következők: név, rendfokozat, alakulat, vallás, életkor, halál ideje, halál helye, születési hely, lakhely, honosság, megjegyzés. Ezek az adatok a vallás megadása révén, amely a korszak embere identitásának a szerves és fontos részét képezte, több adatot adnak, mint a két említett elektronikus adatbázis, azonban az MNL-éhez képest a foglalkozást, a szülők nevét, a házastárs és a holtta nyilvánító hatóság és rendelet számát illetően, amelyek ott megtalálhatók, kevesebbet.

A kötetbe a katonai veszteségi nyilvántartások (az alakulatok halotti anyakönyvei, hivatalosan kiadott veszteséglisták, temetőkataszteri iratanyag) alapján 202 személyre vonatkozó adat került be: 167 veszprémi, 24 gyulaírástól, 11 kádártai hősi halott adata. Ebben az esetben a sorszámoknál a név, a rendfokozat, az alakulat, a születési hely, a születési idő, az életkor, a halál ideje, a halál helye, az eltemetés helye és a vallás adatai kerültek a táblázatba. Itt szintén elmondható, hogy a vallási adat megadásával mindenképp több adat került közreadásra, mint az elektronikusan publikált adatbázisokban. Az adatsorok a polgári anyakönyvi adatokhoz hasonlóan betűrendben követik egymást.

Egy következő, javított kiadás esetén javaslom a polgári és katonai adatsorok összehasonlító elemzését, egységesítését, a bőségesen rendelkezésre álló adatok különböző szempontú szakmai tudományos statisztikai vizsgálatát.

A kötet függeléke szép színes részekkel zárul. A hadigondozási alapiratokban található dokumentumokból vett 30 darab minta bemutatja mindazokat az irattípusokat, amelyek egy-egy személy „aktájában” megtalálhatók. Ezek jó része olyan különleges dokumentum, amely máshol már nem lelhető fel, így az érintett személy leszármazottai, de a tudományos kutatók számára is nagy jelentőséggel bírhatnak.

A *Sublótba zárt háború* gyűjtésből vett 20 kép a 2015-ben három veszprémi közgyűjtemény, az MNL VeML, az Eötvös Károly Megyei Könyvtár és a Laczkó Dezső Múzeum közös gyűjtőmunkájának az eredményeként előkerült közel 1500 magántulajdonban lévő, az első világháborúhoz köthető tárgyról és dokumentumról készített 3000 felvételtől ad válogatást.

Karika Tímea munkáját olvasószerkesztőként Illésfalvi Péter segítette. A szerkesztő mellett a külső és belső megjelenésében is esztétikus kötet elkészítéséért

dicséret illeti Gáty Istvánt, aki a könyvet műszakilag megtervezte és a nyomtatásra előkészítette.

Összességében kijelenthetjük, hogy minden településnek szüksége lenne egy ilyen lelkes kutatóra, aki ezt a hatalmas munkát elvégzi és a munkájának az eredményeként egy ilyen kötetre, amely segít az összetört emlékezet összegyűjtött szilánkjait újra összeilleszteni.

Pintér Tamás

AZ ELNYOMÁSTÓL A MOZGÁSTÉR TÁGÍTÁSÁIG

Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980).

Szerk. Csikós Gábor, Horváth Gergely Krisztián. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2021, 577 o.

2021-ben a magyar fővároson kívüli társadalom államszocializmus alatti történetét földolgozó, *Magyar vidék a 20. században* nevet viselő sorozat immár hetedik kötetét vehette kezébe az olvasó. Az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának és a Nemzeti Emlékezet Bizottságának közös Vidéktörténeti Kutatócsoportja már eddig is számos értékes tanulmánykötetet publikált. A mostani kiadványukban megjelent írások eredetileg előadás formájában hangzottak el 2019. november 7–8-án a Sárospataki Református Teológiai Akadémián megrendezett, *A legvidámabb barakk? Vidéki életképek Magyarországról és Erdélyből az 1960–70-es évekből* című konferencián. A tanulmányok szerzői ezúttal időben kiterjesztették vizsgálódásuk határait, vagyis most alapvetően nem a második világháborút követő évtizedre fókuszáltak, hanem a kora Kádár-kortól kezdve az 1970-es évtized végéig terjedő időszakra. A szerzők továbbra is törekedtek az „okos helytörténet” művelésére: egy-egy vidéki település történetét úgy kívánták megírni, hogy abból az olvasó könnyen ráismerhessen a háttérben zajló makrofolyamatokra. Hangsúlyozni kell, hogy a kommunista diktatúra zsarnoki tevékenységét, erőltetett modernizációs kísérleteit nem kizárólag levéltári (párt-, tanácsi vagy állambiztonsági) források segítségével mutatták be, hanem többször is támaszkodtak más tudományok (filozófia, szociológia, pszichológia stb.) elméleti szakirodalmára is.

A tanulmánykötet négy fejezetre oszlik. Az első nagyobb egységben (ez tartalmazza a legtöbb írást, szám szerint hatot), amely a *Pozíciók és miliók* elnevezést kapta, a diktatúra kegyeltjei és áldozatai kerültek a fókuszba. Kis József írása (*A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei pártelit változása az 1960-as években*) elsősorban archontológiai, illetve prozopográfiai szempontból számít hiánypótló munkának. Ispán Ágota Lídia tanulmányában a zsámbéki téveszelnökképző iskola hallgatóival foglalkozott, ezáltal fontos adalékokkal egészítette ki mindazt, amit az „új értelmiség” megteremtésének kísérleteiről eddig tudtunk. Különösen értékesnek tartom a

harmadik tanulmányt (Galambos István: *Megfigyelők és megfigyelték kisvárosi miliőben*), amely azt vizsgálja, hogy mennyire maradtak aktívak az állambiztonsági szervek 1957 tavasza és 1963 között Várpalotán. Ezt jó arányérzékkel, néhány kiválasztott példa segítségével mutatta be. A szerző remekül hívta fel a figyelmet arra, hogy a politikai rendőrség (a forradalom utáni megtorló hullám után) sokszor maga kreált „ügyeket”, hogy foglalkoztathassa nyomozóit és ügynökeit, ezáltal is demonstrálva nélkülözhetetlenségét (Galambos: i. m. 71–72., 81–83.). Öröndetesnek tartom, hogy a szerző bemutatta a bakonyi bányászváros diktatúrával szembeni társadalmi ellenállását, továbbá a különféle „besúgóí magatartásokat” (hiszen korántsem volt mindegy, hogy hogyan működtek együtt a polgárok a politikai rendőrséggel, illetve, hogy hogyan *nem* járultak hozzá mások meghurcolásához (Galambos: i. m. 76., 81–83.). Dicséretes, hogy Galambos István a levéltári dokumentumok mellett az általa gyűjtött visszaemlékezéseket is „bedolgozta” munkájába – talán szerencsésebb lett volna, ha anonimizálva jelzi is, hogy kivel, mikor interjúzott, valahogyan úgy, ahogyan azt Keresztes Csaba tette ugyanebben a kötetben.

Fontosnak tartom még az első blokkból Völgyesi Orsolya írását (*Egy rendőrségi vizsgálat tanulságai. Mezőfalva az 1960-as évek elején*), aki az ötvenes évek elejének „átnevezési hullámában”¹ Hercegfalváról Mezőfalvára átkeresztelt településen történt röpcédulázás utáni rendőrségi vizsgálatot elemzett, és ezáltal mutatta be a település hagyományos társadalmi szerkezetének szétverését. Az általa föltárt dokumentumok alapján nem úgy tűnik, hogy az 1960-as évek elejére megkezdődött volna a „kádári konszolidáció”, sőt, a helyi hatalom még bővítette is az „ellenséges kategóriát” azokkal a fiatalokkal, akik szimpatizáltak a „nyugati kultúrával”, például a könnyűzenei előadókkal (Völgyesi: i. m. 95.). Több szempontból is elgondolkodtató a tanulmány végéhez mellékelte, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából származó iratokat közlő forráskiadás.² Seres Attila romániai és orosz levéltári források, továbbá imponáló mennyiségű szakirodalom felhasználásával mutatta be a romániai magyar kisebbség külföldi kapcsolatait (Seres Attila: *A homo sovieticus a Székelyföldön. Novgorodi pártdelegációk és turistacsoportok Hargita megyében az 1970-es és 1980-as években*). Ez a tanulmány azért is számít különösen izgalmasnak, mert három eltérő fejlődési modellt végig járó társadalom (magyar/székely, román, orosz/szovjet) „különös találkozásairól” számol be. A fejezetet záró írásban Ritter György nem a levéltári iratokra, sokkal inkább az *oral history* eredményeire támaszkodva elemezte a német kisebbség XX. századi meg-

¹ Vö. Szörényi László: *Delfinárium. Filológiai grotteszkek*. Miskolc, 1998, 14.

² Többek között azért is, mert szemléletesen világít rá a diktatúra elnyomó apparátusában dolgozó személyek szellemi színvonalára, főleg, amikor azzal „vádoltak” egy gyanúsítottat, hogy a barátával előszeretettel használja a „jazz nyelvet”, amikor nyilvánvalóan „jassznyelvet” akartak írni. (Völgyesi: i. m. 106.) Vö. Petrik Béla: „...a belőtt puskák feléje hordanak...” Kiss Ferenc felszólalása az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon. *Hitel*, 2013. 11. sz. 89–111., itt 95.

próbáltatásait (Az államhatalmi represszió és következményei az észak-dunántúli németek visszaemlékezéseiben. Emlékanyagközlés és -elemzés).

A második fejezet (*Parasztors – téeszlet*) nem kevésbé érdekes tanulmányokat tartalmaz. Ö. Kovács József *Az agrártársadalom adóztatása a kényszerkollektivizálás után* című tanulmányában a kádári téeszszervezés utáni adópolitika analizálásával mutatja be a proletárdiktatúra parasztellenes működését. Nemcsak a forrásokkal kapcsolatos problémákra hívta föl a figyelmet, hanem arra is, hogy napjainak magyarországi *mainstream* történetírásának nagy része még mindig igyekszik elkerülni a tömeges erőszak bemutatására fókuszáló narratívákat.³ A fejezet más írásai egy-egy régió vidéki társadalmának átalakulását vették górcső alá. Czetz Balázs tanulmánya (*Az új gazdasági mechanizmus hatásai a Fejér megyei termelészövetkezetekben. A kezdeti lépések, a reform bevezetésének előkészítése és tapasztalatai*) azért is figyelemreméltó, mert rávilágít arra, hogy az 1968-as gazdasági reform bevezetésével kapcsolatban korántsem volt akkora optimizmus, mint amit a magyar történettudomány egy része a mai napig sugall, illetve, hogy az új gazdasági mechanizmus lényegét sokáig képtelenek voltak a propagandisták megértetni a termelőkkel (Czetz: i. m. 315., 325.). Csikós Gábor munkájában („Az Isten, az ÁVO vagy a Párt azt tesz velem, amit akar.” *Modernizált vagy traumatizált vidék?*) unikális forrásanyagra építve – az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet dokumentációját felhasználva – érzékletesen mutatta be a kényszerkollektivizálás utáni falusi gazdálkodók, alkalmazottak között kialakuló neurotikus folyamatokat, hétköznapi tragédiákat, a betegségeiket, a helyzetüket rosszul kezelő makro- és mikrokörnyezetet.

A harmadik fejezet (*Munkások a munkásállamban*) mindössze két írást tartalmaz. Az első Keresztes Csaba jegyzi, aki folytatta Sós-kút és szűkebb környezete történetének feltárását,⁴ mely projekt nyilvánvalóan a monografikus feldolgozás irányába mutat (*Budapest uszályában? Ipari munkássá válás, ingázás, életmód Sós-kúton az 1960-as években*). A jó stílusban megírt tanulmány olyan, egykor viszonylag módos települést mutat be, amelyet sikerült az államszocializmus évtizedei alatt kellőképpen és módszeresen visszafejleszteni, annak ellenére, hogy a község Magyarország viszonylag gazdagabb övezetében fekszik. A település problémái (infrastrukturális elmaradottság, rossz közvilágítás, népbetegségek, ingázás) természetesen más falvakban is megjelentek, de ez az írás bemutatja egyrészt a községirányítók kiutkeresési kísérleteit, másrészt a hétköznapi rezisztencia különböző fajtáit is. Ráadásul számos meglepő értelmezéssel is találkozhatunk, például azzal, hogy az általában negatív kontextusban megjelenő csehszlovák–magyar lakosságcsere Sós-kút esetében kimondottan pozitívan folyamatokat indukált: egyrészt

³ Erre ugyanebben a kötetben Csikós Gábor is felhívta a figyelmet (i. m. 342.).

⁴ A szerző néhány korábbi munkája Sós-kút történetéről: Keresztes Csaba: *A láthatatlan tábornok. Rajnay Károly címzetes vezérőrnagy élete*. Sós-kút, 2011.; Uő: *Sós-kút rövid története. A kezdetektől 1990-ig*. Sós-kút, 2016.

redukálta a társadalmi különbségeket, hiszen a Felvidékre általában a szegényebb rétegek tagjai költöztek át, másrészt felgyorsította a nyelvcsere (szlovákról magyarra), ami viszont a fiatalok nagyvárosi munkavállalását segítette (Keresztes: i. m. 363–364., 366–367., 369–370., 372., 374., 379., 388–389.) A fejezet másik írásában Várkonyi-Nickel Réka negyven év szocialista közétkeztetését vázolta fel, nem kevésbé magas színvonalon (*A szocialista üzemi étkeztetés és a gyermek-közétkeztetés vizsgálata Salgótarján példáján keresztül*).

A tanulmánykötet utolsó, negyedik fejezetének írásai (Egyházi „reakciók”) nemcsak a különböző felekezetek tagjai elleni állami represszióra világítanak rá, hanem a vallás közösségmegtartó, egyéniséget fejlesztő erejére is. Pál János *Egyházközségi élet a romániai államszocializmus idején (1945–1970). Esettanulmány a székelyudvarhelyi unitárius egyházkör Homoród menti egyházközségeiről* című tanulmányában a székelyföldi magyar kisebbség egy részét választotta elemzése tárgyául, és véleményem szerint alaposan bemutatta, hogy miként próbálták a pártállami nyomás ellenére megerősíteni a magyarok felekezeti és nemzeti identitásukat. Nagy Károly Zsolt folytatta⁵ a Debreceni Református Teológiai Akadémián végzett személyek történetének megírását, úgyszintén a rezisztenciára fókuszálva („*Valami félelem szorongat...*” A „szocialista lelkésztípus” kialakítása 2. A kulturális ellenállás formálódása egy református lelkési csoportban az 1960-as években). Horváth Gergely Krisztián írása mind egyház-, mind mikrotörténeti szempontból figyelemreméltó, és a kvalitatív megközelítés hívei is haszonnal forgathatják majd. *A kommunista rendszer keresztény kritikájának határai. Dr. Kögl Lénárd dabronyi és jádsdi plébános homíliái (1953–1980)* című munka értékes hozzájárulás az 1948 és 1989 közötti egyházi-kulturális ellenállás történetéhez. A kötetet záró, Szulovszky János által jegyzett tanulmány (*Hitüket gyakorló pedagógusok a Kádár-korszakban*) pedig azért nagyszerű, mert – a konkrét téma alapos bemutatásán túl – ez a szerző sem fél kritikával illetni a történetírás korábban tett megállapításait, azokat nem veszi át automatikusan, még akkor sem, ha azokat ismert történészek fogalmazták meg (Szulovszky: i. m. 536–542.).

A tanulmányok példaértékűen mutatják be a magyarországi (kisebb mértékben romániai) társadalom történetének alakulását az 1956-os forradalmat követő negyedszázadban. A mikrotörténeti mélyfúrások részletes képet rajzolnak a véres megtorlás lezárulta után relatíve kompromisszumkész pártbürokrácia és a többségi társadalom sokszor ellentmondásos viszonyáról. Jelentős példáit láthatjuk a diktatúrával szembeni ellenállásnak (az aktív rezisztenciára lásd többek között Galambos: i. m. 76., Völgyesi: i. m. 89., Keresztes: i. m. 374., a passzívra Völgyesi:

⁵ A tanulmány első része a *Magyar vidék a 20. században* című sorozat harmadik kötetében jelent meg: Nagy Károly Zsolt: „Az Igét híven szolgálni, de a másnak...” A „szocialista lelkésztípus” kialakítása 1. A keretek átalakulása (1948–1963). In: *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években* 2. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Budapest, 2019, 279–352.

i. m. 99., Csikós: i. m. 355., Keresztes: i. m. 379., 388., Nagy: i. m. 482., 484. stb.). Ugyanakkor az írárok nem esnek abba a hibába, hogy minden, a rendszer ideológiájával ellentétes cselekedetet heroizáljanak, hiszen nyilvánvalóan voltak az államszocializmus alatt is olyan személyek, akiknek a tettei nem fértek be az alapvető erkölcsi normák keretei közé. Erre különösen érdekes példákat hoz fel Czetz Balázs, amikor a szári termelőszövetkezet vezetőinek ügyeskedéseiről ír (Czetz: i. m. 326–330.). Mindenesetre az jól látható az esettanulmányok alapján, hogy a szinte már totális elnyomásból hogyan sikerült bizonyos személyeknek vagy csoportoknak idővel tágitaniuk a mozgásteret – időnként a helyi hatalom hallgatólagos támogatásával is (lásd például Keresztes: i. m. 375.).

A Vidéktörténeti Kutatócsoport tehát ismét magas színvonalú, fontos tudományos munkát rakott le az asztalra. Kíváncsian várjuk a sorozat nyolcadik kötetét is.

Pál Zoltán Miklós

A SZOVJETIZÁLÁS KUTATÁSÁNAK ÚJ MÓDSZEREI

Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása 1945–1950*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala. Magyar vidék a 20. században 6. Budapest, 2021, 464 o.

Káli Csaba, a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára igazgatójának 2021-ben megjelent kötete a *Magyar vidék a 20. században* sorozat 6. részeként látott napvilágot. A kötet a szerző doktori disszertációjának szerkesztett verziója, mely Zala megye történetét mutatja be a megszállástól 1950-ig. A szerző már az *Előszó*ban megindokolta a munka kronológiai határpontjait, amelyet a politikatörténettel magyarázott, mivel társadalomtörténetileg sem a kezdő-, sem a végpont nem releváns.

A munka levéltári forrásokon alapul, főleg a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára fondjaira, de emellett a többi megyei levéltár és a Budapest Főváros Levéltárának iratanyagát is használta. A korabeli sajtót is alapul veszi, illetve a nyomtatott, nem irodalmi műveket, közlönyöket, statisztikai adattárakat is. Nagyon gazdag forrásbázist használ.

Az idézetek jelentős szerepet kapnak a könyvben, mert a korszak miliójének megragadása szempontjából kiemelt jelentőségük van annak a nyelvi, szellemi, és gondolati horizontnak a bemutatásában, amely a kor és különösen a hatalom sajátja volt.

A kötet három nagy szerkezeti egységből áll: az első az új politikai rendszer születéséhez és annak kialakulásához vezető utat, a második a két választás között a politikai és társadalmi lokalitásokat, a harmadik pedig a pártállam kialakulásához vezető procedúrát mutatja be.

Részletesen foglalkozik a megszállással, a tulajdoncserékkel, és az áldozattá válás folyamatával is. Külön kiemelném azt a részt, amikor a civilek áldozattá válását elemzi, ahol újszerű szemléletet alkalmaz, mert két részre osztja az időszakot: a megye területi elfoglalása, az effektív harci cselekmények idejét magába foglaló 1945. március 2-től április 5-ig illetve, az év végéig tartó időszakra. A háborús harci eseményekkel kapcsolatba hozza az eddig kevésbé kutatott csoportot, a balesetben véletlenül meghaltak, illetve szándékosan elkövetett katonai erőszak áldozatait is. Külön kitér a kortárs szövegek szóhasználatára, amelyekben (és a későbbiekben is) a halál jellegét és a gyilkosság tényét megpróbálták tabusítani, nem nevén nevezni a történeteket. A szovjet katonák atrocitásai nem maradtak mindig válasz nélkül a polgári lakosság részéről sem. A megtorlások ellenére és a súlyos büntetés kockázata mellett is időnként megpróbáltak védekezni.

A következő részben foglalkozik a földosztás kérdésével is, mely a Zala megyei lakosság igen jelentős részét érintette, plusz adalék volt a földosztó rendelet pontatlan ismerete vagy szándékos „félreértése”, és az ebből adódó konfliktus is.

Kiemelendő, hogy a háború utáni Európában lényeges volt a felelősök megnevezése és megbüntetése, így központi szerepe lett a különbíróságoknak, amelyek megszervezése a helyi nemzeti bizottságok egyik első intézkedése volt. A levéltári terminológia nem az igazságszolgáltatás, hanem jogszolgáltatás szót használja az ilyen típusú ügyekben keletkezett szervek és irataik leírására. Az Igazoló Bizottságok célja a háborús és más bűncselekmények elkövetőinek kiszűrése, ami egyet jelentett a régi gárda megfélemlítésével, egyben igazolásra készítetésével. A Zala vármegyei igazoló bizottságok 1948 végére 23 ezer személyt vontak igazolási eljárás alá, ez a szám a 20 év feletti népesség 10%-át jelenti.

A korszakban elemi kérdés volt a közigazgatás újjászervezése, átalakítása, a hatalomért folytatott küzdelem, a rendőrség tevékenysége, a B-listázás, majd az 1947. évi választás, és annak előzményei és következményei is. A szerző részletesen foglalkozik a választási előkészületekkel, a kampánnyal, a választási eredményekkel, és az azt követő folyamatokkal is. Figyelemre méltó a hatalmon maradt vesztesek fejezete, mivel az MKP megyei vezetői nagyon bíztak abban, hogy a főispáni széket a választások után el tudják majd „hódítani” a Nemzeti Parasztpárttól. Zala megyében a magas mezőgazdasági foglalkoztatottság miatt elég nagy volt a Nemzeti Parasztpárt támogatottsága. 1947. november 22-én a NPP delegáltjaként Bencsik István lett Zala megye főispánja, aki egyébként Békés megyéből származott, előtte egy szarvasi iskolában dolgozott. Bencsik Imre maradéktalanul eleget tett a kommunisták kérésének, háttérbe szorítva a saját pártja érdekeit. A kommunista oldalról a támadás célja nem a Nemzeti Parasztpárt gyengítése, hanem a demokrácia erősítése volt. Az 1947-es választási kampány során a megyében teljesen felbomlott az MKP-SZDP együttműködésének még a látszata is. A szerző nagyon jól bemutatja azt az időszakot is, hogy az MKP-ból hogyan fejlődött ki az MDP.

Hangsúlyos részét képezi a kötetnek a pártelitek kutatását középpontba állító fejezet is. Ahogy a szerző is kifejti, az elitek kutatása régi törekvése a történelemtu-

dománynak, különösen a társadalomtörténetnek. Az előző fejezetekben inkább kronologikus és politikatörténeti narratívákat alkalmazott, ezzel szemben ebben a részben társadalomtörténeti megközelítést használ. Először az elsőszámú vezetőket, majd a vezetőtestületeket és az apparátust vizsgálja, majd egy mikrotörténeti perspektívát tár az olvasó elé, mégpedig egy zalaegerszegi MDP titkár életének fontosabb állomásait rajzolja fel. A *Jelenetek egy párttitkár életéből* című fejezet egy konkrét személy életútján keresztül mutatja be azt a folyamatot, betekintést nyújtva Seress János mindennapjaiba, hogyan került egy fiatalember Sátoraljaújhelyből az ország másik végébe, Zalaegerszegre, és mi vezetett odáig, hogy 1951 elején már távoznia is kellett a városból. Az ő személyes története nagyon jól példázza, hogyan zajlott az „elitcsere”. A korszak társadalmi elitjét nagyon nehéz definiálni, de a szerző megközelítésében a politikai elitet a hatalmi elit részeként értelmezi. A fogalom meghatározása során a területi szempontokat előtérbe helyezve tisztázza, hogy csak a megyei keretek között tekinti elitnek a bemutatott pártvezetőket, országos viszonylatban már árnyaltabb lenne a kérdés. A Zala megyei elitkutatást három nagy kérdés köré szervezi: Kik voltak? Honnan jöttek? Hová mentek? Az alapvető szociológiai tényezők mellett a politikai és társadalomtörténeti kapcsolódási pontok érdekelték, és hogy a központi hatalmi küzdelmek hogyan jelentek meg a helyi közösségben, mennyire befolyásolták ezek a folyamatok a Zala megyei struktúrát?

Megyei szinten 1948. május 30-án egyesítették az MKP és SZDP utódjaként megalapított MDP-t, az új párt megyei bizottságának titkára Lakatos Dezső lett. Káli Csaba részletesen bemutatja a kolozsvári születésű Lakatos életpályáját, és azt, hogyan jutott el odáig, hogy 1950 novemberében az Államvédelmi Hatóság Személyzeti Főosztályának vezetői székében találjuk. 1953 elején Péter Gábor mellett őt is letartóztatták, de 1953 júniusában szabadon engedték. 1962-ben karrierjének csúcspontjaként a Központi Bizottság póttagja lett. A szerző táblázatokkal szemlélteti a származási helyeket, majd a további állomáshelyeket is.

A kiadványban központi szerepet kapnak a választások, a választási előkészületek, a kampány, az eredmények, az úgynevezett kékcédulával elkövetett csalások, a területi eredmények, de Káli Csaba részletesen foglalkozik a választói magatartást meghatározó tényezőkkel is.

A munka utolsó része az első kollektivizálási kísérletet tanulmányozza, illetve azt a jelenséget, hogy az egyházakat hogyan szorították ki a szellemi életből, milyen módon ment végbe az egyházi iskolák államosítása, miképpen próbálták meg kiszorítani az egyházi rendezvényeket, hogyan számolták fel a vallási mozgalmakat, vallásos szervezeteket. A megyének erősen vallásos érzületű, döntően katolikus vallású lakossága volt, így az egyházi iskolák államosítása nagyon sok embert érintett. A hatóságok minden lehetséges propagandaeszközt bevetettek a tanítók és a szülők meggyőzése érdekében. Zala megyében és az ország más területein is inkább a falvakban bontakozott ki az ellenállás. 1948-ban Zala megye iskoláinak 65%-a volt egyházi fenntartású. Ez az egység nagyon jól bemutatja, hogyan zajlott

az a folyamat, melynek eredményeként kialakult a pártállam, miközben részletesen foglalkozik az egyes alegységekkel.

1950 őszén a következő tagosítás már nagyságrenddel nagyobb területet érintett, Zala megyében 1950. szeptember 10-ig 4400 földművessel sikerült megállapodni. 241 gazdát pedig csak a népnevelő munka erejével sikerült jobb belátásra bírni. 1950 végére Zala megyében 107 tszcs működött 3540 taggal, de ez is a megye csak alig 6%-át jelentette, tehát ekkora területen sikerült megszervezni ezt a termelési formát.

A kötet utolsó alfejezetei az államosításokkal és annak részfolyamataival foglalkoznak. Zala megyében az 1949-es népszámlálási adatok szerint, az összlakosság 66,4%-a dolgozott a mezőgazdaságban, és csak 12,7 %-át foglalkoztatta az ipar. A legjelentősebb a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. volt. 1948. március 25-én *de facto* államosították a száznál több munkást foglalkoztató vállalatokat.

Az 1950. évi választások eredményeként szovjet mintára létrejött a tanácsrendszer, melynek egy átfogó közigazgatási reform volt alapja. A tanácsrendszer kiépítése területszervezési átalakítást is igényelt. 1950 elején átszabták a megyéket, a korábbi 25-ből 19 megyét alakítottak ki, Zala megye is komoly területi veszteséget szenvedett, elvesztette a Balaton-felvidéket. 1950 októberében Zala megye nagyobb községeiben is megtartották a tanácsi testületek alakuló ülését.

A kötet gazdagon illusztrált fotókkal, újságcikkkel, adattáblákkal, rendelkezik térképmelléklettel, ezek segítségével nyomon lehet követni a közigazgatási változásokat.

A kiadvány végén a szerző bő 10 oldalban összefoglalja írásának legfontosabb megállapításait és eredményeit, ez a rövid összegzés betekintést nyújt a szovjetizálás mint folyamat főbb állomásaiba.

Káli Csaba műve hiánypótló munka, bár az elmúlt bő két évtizedben a disszertációjának több résztémáját feldolgozta egy-egy tanulmányban, de így egyben most látott először napvilágot. A szerző hosszú éveken keresztül tanulmányozta a témához kapcsolódó forrásokat, és levéltárosként hatalmas forrásbázist tudott feldolgozni. A munka módszertana és logikai felépítése az ország más területeire is interpretálható lehetne. Máig ez az egyetlen olyan megyei szintű feldolgozás, amelynek megállapításai tételesen cáfolják az évtizedek óta érvényesnek gondolt tényeket. A témában az ország több megyéje is kutatásra szorulna, hiszen ezek a forrástípusok sok helyen még feldolgozatlanok, pedig elengedhetetlen részét képeznék az 1945 utáni magyar történetírásnak. A helyi és regionális nézőpontok, tapasztalattörténetek új lehetőséget nyújtanának a szovjetizálás fogalma mentén „újragondolni” a korszak fontos kérdéseit.

Urbán Mária

BÉCS VONZÁSÁBAN

Horváth Gergely Krisztián: *Wiens Anziehung. Die Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Komitat Wieselburg in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts*. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Collegium Hungaricum, Wien, Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. XVIII. Wien, 2022.

2022 nyarán jelent meg Horváth Gergely Krisztián *Wiens Anziehung. Die Bedingungsgefüge der Agrarkommerzialisierung im Komitat Wieselburg in der ersten Hälfte der 19. Jahrhunderts* című kötete az Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, a Collegium Hungaricum és az Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof und Staatsarchiv gondozásában. A mű előzményeként meg kell említenünk a szerző majdnem 10 évig tartó kutatását, melynek eredményeként 2013-ban publikálta jelen mű magyar változatát *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosítás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében* címmel.

Horváth Gergely Krisztián olyan területet szeretett volna vizsgálni, amely földrajzilag, természeti adottságai révén és társadalmi szempontból is jól körülhatárolható, és nem utolsósorban kevésbé kutatott. Előbbi a függelékben található színes, informatív térképek, utóbbi a több mint 10 oldalas forrásjegyzék tekintetében sikeresnek mondható. Itt emelném ki a szintén mellékletben elhelyezett táblázatokat, amelyek az egyes települések lakosságszámát, nemzetiségi összetételét, vallási hovatartozását, valamint a mezőgazdasági termékek exportálásának irányait mutatják be, melynek célja a Bécs központú régió piacváltozásának alátámasztása.

A bevezetőből nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző az egyes források vizsgálatát kellő kritikával kezeli, hiszen, ahogy ő fogalmaz: „Az éves közgyűlési jegyzőkönyvek, mint alapforrások esetében, állandóan szem előtt kellett tartanom, a pontosságuk és a megfelelő megfogalmazásuk ellenére, hogy elsősorban a megye hatalmát és érdekelttségét tükrözik, tehát a paraszti élet elemei csak kellő óvatossággal rekonstruálhatók belőlük.”¹

A kötet első nagy részében a terület bemutatására kerül a hangsúly, ami természetesen elkerülhetetlen bármely hasonló jellegű munka esetén. A szerző ismerteti a térség gazdasági fejlődését, melyben fontos szerepet játszott, hogy a területnek nem csak a magyar, de az osztrák gazdasági vérkeringésbe is integrálódnia kellett. Fontos kiemelni azt is, hogy a leginkább német és horvát lakossággal rendelkező térség legfontosabb közigazgatási és piaci centruma, az osztrák főváros, Bécs és Alsó-Ausztria voltak. A megye déli részén elhelyezkedő Hanság lápvívidéke lecsapolásával lehetőséget adott a mezőgazdasági termelés bővítésére, a mezővárosok nagy aránya pedig a felvevőpiac egy részét biztosította. A termények másik része a kör-

¹ Recenzéalt mű, 18. Az eredeti német szövegből fordította a recenzió szerzője.

nyék indusztrializálódó városaiban talált gazdára. Ezt a mezőgazdasági termékek értékesítésére kínálkozó lehetőséget Moson megye jól kihasználta, aminek az országhatár sem szabott gátat.

A következő fejezetben a magyaróvári főhercegi uradalom jószágigazgatója, Wittmann Antal munkássága nyomán mutatja be a birtok fejlődését. Wittmann Antal szerint a mezőgazdaság az államot is szolgálja, ezért minden embernek a saját birtokát kell fejlesztenie annak érdekében, hogy az ország is fejlődhessen. Elsősorban nem a tőke, hanem az emberi tényező fontosságát emeli ki, figyelembe véve az egyes ember anyagi lehetőségét is. A társadalom tagjai részére a saját birtokukhoz igazodó (kisbirtok esetében kis, míg a nagybirtok esetében nagy) befektetéseket szorgalmazta, azzal a céllal, hogy a földjáradékot magából a földhozamból növeljék meg. A termőföld adottságaihoz igazodó földműveléssel akart a föld minőségén javítani, éppen ezért a vetésforgó mellett megtartotta a már elavultnak mondható háromnyomásos, illetve legeltető gazdálkodásmódok használatát, a mennyiségi fejlődés mellett a minőségjavítást és a hatékonyságfokozást is szem előtt tartva.

Horváth Gergely Krisztián az utolsó előtti szakaszban az egyes felekezetek oktatásmódját emeli ki. Bemutatja nem csak a katolikus és az evangélikus vallású iskolák közötti oktatásbeli különbségeket, de a tanítók és a gyermekek nemek szerinti megoszlását is. Érdekes, de a korra egyben jellemző is, hogy több fiú járt iskolába, mint lány. Ebben a korszakban a lányokat még anyának nevelték, a háztartási feladatok ellátására készítették fel, míg a fiúk számára fontos volt az iskola adta tudás megszerzése, főleg, amennyiben a későbbiekben kereskedelemmel szerettek volna foglalkozni.

Az iskolákat tekintve az evangélikus felekezetűek a leterheltebbek, az átlag egy tanárra jutó tanulószám körülbelül 100 fő. A tananyag szempontjából a katolikus és az evangélikus tanítás azonos, olvasás, írás, alapvető számolás, illetve választható tantárgyként hittan szerepel az elsajátítandó készségek és ismeretek között. További tantárgyakként történelmet és földrajzot oktattak, az evangélikus területeken németül és magyarul, míg a katolikus területeken csak magyarul. Egyes településeken fizikát, természettudományt és éneket is tanítottak. Nem mindennapi forrás a hiányzásokból összeállított táblázat. Megtudhatjuk, hogy mennyien, illetve, hogy alapos ok, vagy csak lustaság miatt hiányoztak.

Ebben a fejezetben kerülnek bemutatásra a kereskedelem háttérét adó természetföldrajzi és épített adottságok. Az egyes településeket a legközelebbi településekkel különböző minőségű utak kötötték össze, ezek többnyire helyi érdekeltségek és nem a megye által karbantartott utak voltak. A szerző kiemeli egy 1825-ös térképet, melyet a Magyar Nemzeti Levéltárban található, amelyen az úthálózatok fontosságuk szerint voltak értékelve. Az úthálózatoknak nem csak a kereskedelemben, de a települések közötti kommunikációban is nagy szerepe volt.

Ugyanebben a részben olvashatunk a Moson vármegyei jobbágyság határról alkotott képéről, illetve az Ausztria felé irányuló kereskedelmi tevékenységről, piaci lehetőségekről és a szállítmányozásról is.

Végül, de nem utolsósorban elérkezünk a Moson megyei kereskedelem leírásához. Az első számú exporthelyszínek Alsó-Ausztria, Morva- és Stájerország voltak, emellett meghatározott termékekkel kereskedtek Galíciával. Ezek a területek estek a legközelebb Moson vármegyéhez, így a kereskedelem lebonyolítása egyszerűbb, illetve költséghatékonyabb volt. Az exporttermékeket nem csak mennyiség, de érték szerint is ismerteti a szerző, még hozzá a legfontosabb 30 kiviteli árucikket. A hús, a cigarettapapír mellett igen jelentős a liszt-, a hal- és a tojáskereskedelem, valamint a széna és az egyéb takarmányárak kivitele. Utóbbi termék kivitelének mennyiségi változását egy reprezentatív táblázatban is nyomon követhetjük 1836 és 1837 között, hónaponkénti bontásban.

A kötet szürke borítóján belül tehát Moson vármegye gazdaságának és kereskedelmének történetét foglalja össze, több szempontból (egyedi birtokfejlesztés, iskoláztatás, úthálózat) is vizsgálva azt. A téma szerteágazó bemutatása egyrészt a szerző olvasottságára, valamint a téma iránti mély érdeklődésére utal. Már a tartalomjegyzék átfutásával, a fő- és alfejezetek áttekintésével is egyértelművé válik, hogy logikusan felépített műről beszélhetünk. A fejezetcímek jól összefoglalják az adott részben taglálni kívánt részm témákat.

Horváth Gergely Krisztián gazdag forráshasználata (több mint 20 oldalas forrásjegyzék) is figyelemre méltó. Nem csak a nyomtatott, de a levéltári források minősége és mennyisége is azt mutatja, hogy a szerző kutatása bőséges és mélyreható volt a témában. A nagy mennyiségű forrásanyagot kellő kritikával interpretálja.

A korábban már többször említett, körülbelül 40 oldalnyi melléklet (térképek és táblázatok) informatív, a közölt tényeket alátámasztja, a téma megértését segíti, valamint a szerző gazdag tudását bizonyítja a témáról.

Horváth Gergely Krisztián mellett a fordítót, Simon-Reitzi Barbarát is dicséret illeti, hiszen egy történelmi szakszöveget nem egyszerű német nyelven úgy átadni, hogy az könnyen olvasható, érthető legyen. Természetesen ez a szerző szabatos megfogalmazását is magába foglalja, hiszen a jó fordítás már önmagában feltételezi az eredeti szöveg kifogástalanságát.

Hammer-Nacsá Anett

FERENCES FORMULÁSKÖNYVEINK EGY NAGYMŰLTŰ RENDTÖRTÉNETI SOROZATBAN A rendi adminisztráció hiányzó irattípusai nemzetközi köntösben

Molnár Antal: *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)*. *Analecta Franciscana* XIX. Nova series. Documenta et studia 7. Frati Editori di Quaracchi, Roma, 2022, 773 o.

Régóta várt tudományos szövegkiadásban tette közzé a késő középkori magyarországi ferences rend obszerváns ága igazgatásának formulás szövegeit a korszak egyháztörténetének jeles kutatója. A Kovachich Márton György által 1799-ben föltárt, leírt és részben publikált világi, kancelláriák és hiteles helyek tevékenységéhez köthető *formularium* kéziratok kiadása napjainkban nemzetközi viszonylatban is korszerűen reneszánszát éli, az egyházi intézményekhez köthető jelentős munkákkal. Elég, ha csak a Szovák Kornél és kutatótársai által közzétett két esztergomi szentszéki bírósághoz köthető kézirat vagy a Dreska Gábor által napvilágot látott legkorábbi közjegyzői formuláskönyv,¹ a szerzetesrendek közül pedig a pálos rend gazdaságtörténeti szempontból különösen feldolgozott magyar vonatkozású rendi igazgatási levél- és levélminta-köteteire² gondolunk. Ezek sorába illeszkedik a pálosok mellett a késő középkor másik, jelentős forrásanyagot hátra hagyó szerzetesrendje, a ferences rend reformált (obszerváns) ága gyűjteményeinek kiadása. A magyar ferences formuláskönyvek jelentőségét kiemeli az a tény, hogy a rendi igazgatás eredeti dokumentumai a világi adminisztráció fennmaradt középkori okleveles anyagához képest is szinte elenyésző számban maradtak ránk, közülük a leginkább a konfraternitáshoz köthetők képezik kutatás tárgyát. A most recenzeált kötetben kiadott szövegek révén nyílik lehetőség a szerzetesrendi igazgatás írásbeliségének a valósághoz közelítő feltárására.

A szerző a reformációt megelőző bő egy évszázadból ferences és szerzetesrendi vonatkozásban is kiemelkedő mennyiségű formula-szövegkorpuszt feldolgozva

¹ *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. *Collectanea Studiorum et Textuum*. Classis I., Vol. 4. Közreadja: Erdő Péter, Szovák Kornél, Tusor Péter. Munkatársak: Sarbak Gábor, Horváth Terézia, Porubszky Ádám. Budapest, 2018., *Magyi János közjegyző formuláskönyve – Formularium notarii publici Johannis Magyi*. Kiad. Dreska Gábor. I–III. Budapest, 2019.

² *Hungarici monasterii Ordinis Sancti Pauli Primi Heremitae de Urbe Roma instrumenta et priorum registra*. Transscriptit et edidit Lorenz Weinrich. *Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma*. Fontes 2. Roma–Budapest, 1999., *Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite*. *Textedition des Pauliner-Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest). Mit einem Anhang: *Fragmentum formularium Strigoniense Paulinorum*. Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/3. Hrsg. von Beatrix F. Romhányi und Gábor Sarbak. Budapest, 2013.

négy magyarországi kézirat dokumentumanyagát tette közzé. Ezzel a 20. században már két ízben is publikált, 1320 tájára keltezhető kisebb terjedelmű formula-gyűjtemény után a reformált rendi ág jelentős számú kiadatlan dokumentuma önálló tudományos szövegkiadásban látott napvilágot. A források összegyűjtését és kiadását e filológiai igényen túlmenő, a *Bevezető*ben megnevezett konkrét momentum inspirálta. A magyar ferences obszervancia történetének kutatása ugyanis napjainkra nemcsak föllendült, de rangos nemzetközi sorozat részeként monografikus összefoglalást is nyert, ám a források, kiemelten a rendi igazgatás és adminisztráció dokumentumainak feltárása és feldolgozása nélkül.³ Jelen kötet forrásfeltárását nagyban segítette, hogy két kézirat kutatása és leírása az elmúlt évtizedekben már megtörtént, a többi újrafelfedezése és felkutatása pedig éppen a szerző 15–16. századi egyház- és missziótörténeti kutatásai során került napvilágra. A terjedelmes kötet központi része (189–656. oldal) két teljes és két vegyes tartalmú kézirat formuláinak kritikai *editió*ja. A források közlésének sorrendjét az egyes dokumentum-együttesek rendi igazgatásban elfoglalt hierarchiája határozza meg a felsőbb szintektől az alsóbbakig. Ezekhez kapcsolódik egy 187 oldalas *Bevezető* és egy 61 oldalas függelék rész, valamint a mutatók.

A megjelent kötetben elsőként a Szűcs Jenő kutatásaiból és e folyóirat hasábjain közölt leírásából is ismert, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Cod. Lat. 432. jelzetű kódex szinte teljes szövege tanulmányozható.⁴ A közölt 219 adminisztratív dokumentum mellett a kiadásból csak a magyar rendtartomány igazgatásához nem köthető 13 rövid szövegrész – közöttük egy *herbarium* és a legrégebb magyar orgonatabulatúra – maradt ki. A kötet *Bevezető*je azonban nemcsak ezeket sorolja fel, hanem – bár a könyvtár kódexkatalógusában és Szűcs Jenő idézett tanulmányában megtaláljuk a forrás tudományos leírását – Molnár Antal indokoltan tekintette a forrás teljesnek tekinthető kodikológiai leírását. A szerző elfogadja Szűcs Jenő kormeghatározását, amely szerint a kötetet 1515–1524 között állították össze, a vikária, majd provincia központi kolostorában, Budán, készítői pedig a vikárius hivatalos jegyzői, megbízottjai voltak. A rendi igazgatás irattípusai szerint gondosan megszerkesztett gyűjtemény sajátossága, hogy a formuláskönyveknél megszokott kisszámú datált, és személy-, illetve helyneveket tartalmazó dokumentumhoz képest a kódexben található források több mint harmada, össze-

³ De Cevins, Marie Madeleine: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâche (vers 1450 – vers 1540)*. Bibliotheca Seraphico-Cappucina 83. Roma, 2008. Vö. a szerző részletes kiegészítésekkel és kritikai észrevételekkel gazdagított ismertetéseit: Molnár Antal: *Egy válság anatómiája*. BUKSZ – Budapesti könyvszemle 20. (2008) 3. 216–224., Antal Molnár: *Observants in Hungary. Critical notes on a recent study*. Archivum Franciscanum Historicum 102 (2009): 227–242.

⁴ Leírása az Országos Széchényi Könyvtár latin kódexkatalógusában: *Codices manu scripti latini vol. I. Codices latini medii aevi*. Recensuit Emma Bartoniek. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII. Budapest, 1940. 388–390., Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514 évi parasztháború. Egy kódex tanulsága. *Levéltári Közlemények* 43. (1972) 213–260. A kódex ismertetése 223–234. passim.

sen 79 köthető konkrét időhöz, helyhez és személyekhez. A korábbi kutatásokhoz képest jelentősen kitágul az eredeti szövegek keletkezésének ideje: néhány, a 15. század második felére datálható darab kivételével a másolatok az elveszett eredeti levelek helyett a 16. század első negyedének rendi adminisztrációját reprezentálják. Mivel az egyes levélminták között gyakran kisebb dokumentumrészletek, címek és záróformulák találhatók, nem egyértelmű, meddig tart egy-egy darab a kódexben. A szerző a korábbi szöveggözlésekhez képest módosította a kiadásra került dokumentumok számát, felépítését, különösen a rövid, kivonatos szövegrészek esetében tagolta az eddigi kiadásoktól eltérően a szövegegységeket. A formulák kiadása mellett a kézirat eredeti helyén kapott helyet a rendtörténeti szempontból kiemelt jelentőségű két statisztikus forrás, az obszerváns rendi ág provinciáinak és szerzetesházainak jegyzéke a hozzájuk tartozó szerzetesek kerekített számával, valamint a magyar rendtartomány 70 középkorvégi házának listája.⁵

A második *formularium* ugyancsak a nemzeti könyvtárban őrzött kézirat egyetlen korábbi ismertetése és részleges leírása 1880-ban készült, és gazdag szövegeanyaga segítségével Kollányi Ferenc rajzolt képet a 19. század végén a ferencesek életéről.⁶ A kéziratár Oct. Lat. 775. jelzetű kötete, mint obszerváns leveleskönyv vált ismertté, majd a pesti rendház kézirataival került 1950 után jelenlegi őrzési helyére, ám a kutatás számára évtizedekig ismeretlen volt, valójában Molnár fedte fel hollétét a kiadást megelőző publikációiban. Az eredeti kötet mai elrendezésében körülményesen használható, eleje és vége csonka, egyes részei bekötése előtt összekeveredtek, több helyütt szöveghiányok és pontatlan lapszámozások nehezítik tanulmányozását. A kézirat *Bevezetőben* közölt teljes tudományos leírása eddig hiányzott, tartalmi ismertetése is pontatlan volt. Jelenlegi terjedelme szinte azonos az első forrással, de a formulákon kívül mást nem tartalmaz. Az első forrás több mint kétszerese, 508 levél másolatát találjuk benne, kiadásuk a forráskiadvány legterjedelmesebb szövegegysége. Láthatóan e levelek terjedelme rövidebb és arányosabb, mint a sok levélkivonatot, vendégszöveget és több, hosszabb dokumentumot tartalmazó 432-es kódexéi. Keletkezése szerint az első forrásnál rövidebb idő alatt, 1532–1535 között készült, Molnár Antal szerint ugyanakkor nem három, hanem egyetlen lejegyző kéz munkája. A szerző érdeme, hogy Csontos János fent idézett ismertetőjével ellentétben egyértelműen formuláskönyvként azonosítja a kötetet és nem a rokon műfajt jelentő leveleskönyvként. Ugyan a több mint félezer kiadott dokumentum mindegyike eredeti vagy formailag annak látszó dokumentum közel

⁵ A ferences rendtörténet egyik alapforrása, az 1509-re keltezett *provinciale* tudományos kiadása, Wadding, Lucas: *Annales Minorum* ... Ed. 3a. Quarracchi, 1931–1933. Vol. XV. 367–420. Vö. *Medieval Franciscan Houses*. By John R. H. Moorman. Franciscan Institute, St. Bonaventure Univ. New York, 1983, 696–697. Ezt bizonyos vonatkozásokban kiegészíti a kiadott magyarországi két jegyzék.

⁶ Csontos János: *A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője 1532–1535-ből a budapesti ferencziek könyvtárában*. Magyar Könyvszemle 5. (1880) 51–85., Kollányi Ferencz: *Magyar ferenczrendiek a XVI. század első felében*. Budapest, 1898. A kéziratra 'Levelezőkönyv' hivatkozással utal.

teljes másolata, egyértelműen formuláskönyvre utal, hogy legtöbbször hiányoznak a személynevek, emellett jónéhány fiktív nevet tartalmazó szöveg került a másolatok közé. Az első forrásnál kevesebb, mintegy 20% keltezhető nagyrészt az 1530-as évtized első felére, a kiadás készítője ugyanakkor két tucatnyi levél keletkezését az 1514–1527 közötti időszakra határozta meg, ezek tehát kapcsolatot, időbeni átfedést képeznek a 432-es kódexszel. A két kötet dokumentumanyaga igazgatási szempontból kiegészíti egymást, mivel az első forrás anyaga a rendtartományi adminisztráció legfelsőbb szintjéhez köthető, a központi adminisztráció közös munkájának eredménye és a provincia valamennyi kusztódiáját érintő iratot találunk benne. Molnár Antal helytálló elemzése szerint ugyanakkor a második kézirat az eddigi véleményekkel ellentétben nem a rendtartomány központjának, hanem középső igazgatási szintje, egy bizonyos kusztódia hivatali munkájának mintakönyve. Beazonosítható iratanyaga alapján a dél-dunántúli és a partiumi régió szerepel hangsúlyosan, és egy őrség (a jenői kusztódia) kiemelten, a szerző tehát annak korabeli vezetője, Balatinci Miklós személyével azonosítja a formuláskönyv összeállítóját. Az első forráshoz hasonlóan a gyűjtemény is az irattípusok tematikus csoportjai szerinti elrendezést tükröz, 22 tematikus fejezetre tagolódik. Az adminisztráció szinte teljes spektrumát lefedő sokféleség, a levelek gondos címeikkel ellátása átgondolt szerkesztői koncepcióra utal, de a végeredmény kevésbé sikeres, nem árul el sok következetességet a kódexben. Egy-egy tartalmi egységbe gyakran máshová sorolandó irattípusok kerültek, bizonyos csoportokba csak néhány dokumentum került, a többi oda tartozót más csoportba jegyezték le, másoknál többszörös a formulák száma és terjedelme, csálóka a látszólagos aránytalanság. Az egyes tematikus egységekhez bemásolt, máshová tartozó dokumentumok sora azt bizonyítja, hogy egy kevésbé gondos szerkesztés valósulhatott meg, vagy, ha úgy tetszik, felépítését tekintve egy másik fázist képvisel az egy személy által készített kötet, mint a nyolc személy közös munkája révén létrejött első forrás. Fennáll a lehetősége annak, hogy egy terjedelmesebb igazgatási segédkönyv átgondolt szerkesztői szándéka állt keletkezése hátterében, készítésével egyidőben mások is létrehoztak eredeti dokumentum-együttesekből tematikus formulamásolatokat és ezek képezték (volna) alapját egy gondosabban felépített tematikus gyűjteménynek, de azok elvesztek. Mivel a kézirat tudományos kutatása lényegében hiányzott, Molnár Antal érdeme, hogy a kritikai kiadás előtt minden szükséges filológiai aprómunkát a könyvészeti kutatásoktól tartalmi leírásának korrekcióján át az eredeti kötet szerkezet tartalmi rekonstrukciójáig elvégzett. Az egyenetlen szerkezetű, helyenként össze-vissza csoportosított dokumentumhalmazból a kritikai kiadás és apparátusa segítségével válik arányosan sokszínű forrásegyüttessé.

A harmadik közölt forrás már nem teljes formuláskönyv, hanem a Gyöngyösi Ferences Könyvtár Cod. Med. 3. jelzetű kódexe olyan szövegrészeinek kiadása, amelyeket a kézirat e szövegtípusként jelöl és a magyarországi rendi igazgatáshoz köthető iratminták. A vegyes tartalmú kötet különlegessége, hogy egyedi módon állították össze a ferencrendi igazgatás két, a 16. század elején kiadott nyomtat-

ványkötete bizonyos részeinek kipreparálásával, amelyek közé kéziratos szövegrészeket illesztettek és önálló mutatóval ellátva egyedi kézikönyvvé formálták a kollekción. A kódex azon túl, hogy kutatói felsorolják az obszerváns ferences krónika kéziratainak számbavételénél, Molnár kutatásai révén vált ismertté és a most bemutatott kötet révén válhat a rend középkorvégi történetének jelentős forrásává. Kiemelt jelentősége és összetett felépítése miatt a szerző a *Bevezető*ben kellő részletességgel tárgyalja és közli tudományos leírását. Eszerint a vegyes nyomtatvány-kézirat kolligátumot a rendtartomány vezetése állította össze 1517 és 1523 között, az akkori provinciális, Dereszlényi Albert vezetésével. A kéziratban szereplő négy kéz közül a meghatározó „A” scriptort a szerző a Dereszlényi szentszéki jegyzői tevékenységéhez köthető oklevelek vizsgálata alapján egyértelműen vele azonosítja. Tevékenysége nemcsak a formulagyűjtemény-részek, hanem a velük szoros kapcsolatban levő *bullarium* szövegegység és az egész kötet összeállításában is tetten érhető. A kiadásban közölt 133 formulaszöveg ugyan a kézirat több helyéről származik, mégsem elszórt egyedi dokumentumok rögzítései, amelyekre számos példa van a ferences és más szerzetesrendi formulás szövegelemek között. Nagyobb részük, összesen 103 dokumentum az egyik igazgatási nyomtatványból származó kiadott rendi *formularium* szövegrész után található, két csoportban, a fennmaradó dokumentumok pedig egy kivételével egy harmadik szövegegységben. Közülük 43 egyetemes rendi irat formulája, a rend legfelsőbb vezetésének irataival egészíti ki a magyarországi rendi adminisztráció korabeli formulagyűjteményét. Három irat kivételével egy, a kódexben nem szereplő, 16. század elején kiadott igazgatási nyomtatványban került közlésre, ennek másolata. A többi dokumentum az eredeti irat felhasználásával készült. 23 szöveg keltezhető az 1478 és 1514 közötti időszakra, döntően a 16. század első évtizedére. Kibocsátói az obszerváns vikárius generálisok, valamint a magyar uralkodók és főpapok, címzettjei a magyar obszerváns vikária vezetői. A többi közölt dokumentum is a magyar vikária (későbbi obszerváns provincia) központjának adminisztrációjából származik. A forráskiadvány harmadik formulagyűjteménye az első forrás anyagának kiegészítéseként is vizsgálható, bizonyos dokumentumok mindkét forrásban megtalálhatók, amelyekre a kiadás apparátusa ugyancsak utal.

A negyedik és utolsó kiadott formulagyűjtemény az előzőhöz hasonlóan vegyes tartalmú kéziratból származik, de számos vonatkozásban eltér elődeitől. Az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 1220 szám alatt őrzött kötete első összeállítója életének eseményei, tanulmányai, a gyöngyösi ferences könyvtárban fennmaradt könyvtára, és e kézirata kapcsán a szakirodalomból ismert. Ennek eredményeit Molnár összefoglalja és kiegészíti a *formularium* tekintetében. A kéziratot Nádasdi Bálint ferences szerzetes, Galgóc kolostorának gárdiánja, később provinciális definitor, 1551–1556 között állította össze személyes gyűjteményként. *Omniarium*, sokféle műfajú és tartalmú szöveg vegyes gyűjteménye, klasszikus és humanista irodalmi, teológiai, történeti szövegek, beszédek mellett egy, a ferences rend történetéhez kapcsolódó részt is magában foglal, részben már halála után

rendtársai által készült kiegészítésként. A vegyes gyűjtemény végén található iratminták Nádasdi Bálinthoz köthetők, párizsi egyetemi tanulmányai és hazatérése idején egy nyomtatásban is megjelent iratminta-sorozat kiegészítésül jegyezte le. A kódex mintegy 150 humanista szellemiségű és formájú levélminta legtöbb darabja átvétel 15. századi és kortárs szerzők levélgyűjteményeiből, formulaszöveggé alakítva és néhol átszerkesztve, kivonatolva azokat. Ezeket a közelmúltban Kiss Farkas Gábor azonosította és nem részei a kiadásnak.⁷ Mindössze 18 beazonosítható személyhez köthető dokumentum került kiadásra, amelyek ugyancsak humanista formájú dokumentumok és e szellemben adnak mintát a rendi levelezés megújítására, más értelemben azonban a ferences rendi levelezés alsóbb szintjét reprezentálják, egy szerzetes rendtársaival és előjáróival folytatott írásbeli érintkezését. Ezek tehát részben magán-, részben a rendi igazgatás alsó szintjét megjelenítő hivatalos levelek és e tekintetben gazdagítják a magyarországi és nemzetközi ferences hivatali írásbeliség formulagyűjteményeit.

A forráskiadvány három kiegészítő függelékét is tartalmaz. Az első ugyancsak forráskiadás, a magyar obszerváns rendtartomány legrégibb ráánk maradt, 1533. évi névtára, a Magyar Ferences Levéltárban a szegedi rendház iratai között fennmaradt 19. jelzetű kéziratból. A 20. század elején ennek csak egy részét – az előjárók jegyzékét – adták ki, a most közzétett névsor tehát teljes egészében eddig kiadatlan volt. Jelen kritikai és tartalmi jegyzetekkel ellátott kiadása javítja a korábbi kiadás pontatlanságait, a formuláskönyvek fontos kiegészítő segédlete lett. A második függelék a Molnár Antal által összeállított statisztika a tartományi káptalanok jegyzékei alapján, és a rendtartomány kolostorainak létszámváltozásait rögzítő táblázatos formában az 1523 és 1561 közötti időszakból, mintegy folytatva az első kiadott forrásban publikált, megelőző évtized adatait közlő jegyzékét. Ezt követi hat térkép, amelyeken a magyar rendtartomány házait láthatjuk, majd az 1533 névtár létszámaadatait kördiagrammon ábrázolva az egyes kolostorok jelentőségét tanulmányozhatjuk összesítve és régióként bontásban. Utolsóként a négy kiadott forrás színes képmellékletei kaptak helyet a kiadványban

A könyvet Erdő Péter bíboros, esztergomi érsek, egyszersmind a középkori egyházjog és formuláskönyvek kutatójának előszava nyitja, majd a kérdéskör teljes szakirodalmát tartalmazó rövidítés- és irodalomjegyzék található benne. A forráskiadvány használatát a *Bevezető*t és a szövegkiadást együtt feldolgozó személy- és helynévmutató segíti. A kiadás elvi és gyakorlati sajátosságait az alább tárgyalandó *Bevezető* végén találjuk.

A recenzált könyv valójában két önálló művet tartalmaz, mivel a forráskiadást megelőző német nyelvű *Bevezető* a kiadás és a források ismertetésén túlmenően, mondhatni monografikus igénnyel foglalja össze a késő középkori magyar obszer-

⁷ Kiss Farkas Gábor: *Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között. Négy pályafutás tanulságai*. In: *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 2017, 356–371.

váns ferencendi igazgatás és írásbeliség történetét, méghozzá a nemzetközi forráskiadványnak megfelelően a tágabb régióra tekintő, valamint egyetemes rendtörténeti összefüggésekkel.

A *Bevezető* hét fejezetből áll. A *Prolegomena* tartalmazza a kötet általános meghatározását, a kiadás indítóokait, létrejöttének főbb fázisait, az abban közreműködők felsorolásával. A második fejezet – a kötet nemzetközi használói számára indokoltan – történeti nézőpontból tekinti át a magyarországi hivatali írásbeliség és formuláskönyvek kutatástörténetét, felhasználva a közelmúltban napvilágot látott magyar és idegen nyelvű összefoglalásokat, valamint a szövegtípusra vonatkozó elméleti kutatásokat. A világi és az egyházi bíraskodás fórumai mellett a fejezetben hangsúlyosan megjelennek a formulás szövegeket létrehozó szerzetesrendek és azok emlékei is, amelyekről részletes áttekintés eddig nem látott napvilágot.

A *Bevezető* harmadik fejezetének témája az obszerváns ferencendi írásbeliség a középkor és kora-újkor fordulójának bő egy évszázadában, amely a maga 21 oldalával a *Bevezető* legerjedelmesebb része. A szerző a korszak ferences rendtörténetének, könyvtörténetének és kéziratforráskutatásának avatott ismerőjeként nemcsak a teljes szakirodalom, de saját szerteágazó kutatásai segítségével foglalja össze a kérdéskört. E fejezet kiemelt részeként részletesen összefoglalja az obszerváns rendi krónika problémáját, amely a magyar középkori ferencendi kutatások egyik sarokpontja. Megállapításait a forrásokat ismertető ötödik fejezetben is jelentősen kiegészíti, mégpedig a harmadik kéziratot ismertető alfejezetben. Részletesen vizsgálja a magyarországi ferences konstitúciók sajátosságait, szövegemlékeit. A magyarországi ferencendi kutatásokban új elemként a nemzetközi szakirodalmat felhasználva vizsgálja a rendi igazgatás sajátos vegyes tartalmú és *liber portabilis*, azaz bárhová hordozható méretű könyvtípusait, amelyek kiváló példája a két teljes *formularium* és a harmadik forrás, a gyöngyösi vegyes nyomtatvány-kézirat. Tartalmuk alapján három csoportot különít el a ferences források között, a tisztán konstitúciókat tartalmazó kéziratokat, a rendkormányzati-lelkipásztori tartalmú, valamint a lelkipásztori-teológiai tartalomhoz illesztett igazgatási tartalmú köteteket. Külön kiemelendő, hogy Molnár e fejezetben, a kéziratok számbavétele során ad jellemzést a kiadásban nem szereplő – mert napjainkban lappangó vagy elveszett, korábban Szegeden és Csíksomlyón őrzött – rendi igazgatásban használt kötetekről, amelyekről csak korábbi kutatók feljegyzései, esetleg fényképei alapján alkothatunk véleményt. Esetleges előkerülésük esetén ezek tovább gazdagíthatják a kiadott forrásokat. A fejezet végén a gyakorlati írásbeliség emlékeit, az eredetiben és másolatban fennmaradt iratokat veszi számba, amelyek sajátossága, hogy sokkal kisebb számban, illetve a formuláskönyvekhez képest szegényebb műfaji sokféleséget mutatva maradtak ránk. Legtöbb dokumentum az önállóan kutatott konfraternitás-levél típusába tartozik.

Az ötödik fejezet teljességre törekvően áttekinti a középkori ferences formuláskönyvek nemzetközi kutatását, felhasználva mind a rendtörténeti, mind a nemzetközi kéziratkutatás szakirodalmát. Tárgyalja a ferences igazgatás írásbeli dokumen-

tumainak szabályozását, őrzését és fennmaradásának körülményeit. Fontos elméleti megállapításként hangsúlyozza a szerző, hogy a formulás dokumentumok különböző fennmaradási esélyű területeken sajátos módon mégis azonos mértékben őrződtek meg, az általános forráspusztulás mértékétől függetlenül. Megállapítja tehát, hogy a kevés számban fennmaradt ferences formulagyűjtemény meghatározó része vegyes tartalmú kéziratok kisebb szövegrésze. Néhány nagyobb, száz-kétszáz tételből álló kötetet ismertettek, teljes kiadásuk nem jellemző. Önálló kötetként mindössze négy formuláskönyv vált ismertté, a legnagyobb mintegy 500 dokumentumból áll. Ezek figyelembevételével nemzetközi összehasonlításban, egyetemes rendtörténeti összefüggésben is jelentős a jelen kötetben vizsgált és kiadott négy gyűjtemény – ezek között a két teljes kötet –, másfélszer annyi, mint az eddig kiadott összes ferences formulaszöveg. A *Bevezető* ötödik fejezetébe került továbbá a négy kiadott forrás fentebb tárgyalt részletes leírása. Közülük részletességében és tartalmát tekintve is kiemelkedik a harmadik fejezet kiegészítéseként is felfogható gyöngyösi Cod. Med. 3. ismertetője. Különösen a rendi igazgatás nyomtatványai, valamint a magyar obszerváns rendi krónika vonatkozásában ad részletes elemzést a szerző.

A hatodik fejezet részletes elemző tanulmány arról, hogy mi ragadható meg a ferences rend történetének e négy forrásából a korszak Magyarországról. Voltaképpen példatár, segítség a kötet tartalmának történeti felhasználásához, áttekintve a dokumentumokból kinyerhető ismereteket, öt nagy kérdéskörre koncentrálna. Az első alfejezet a források általános jellemzését bővíti ki néhány szemponttal, majd a bennük a többi hasonló külföldi gyűjteményhez képest kiemelkedő számban és tartalmi gazdagságban megjelenő exhortációk, buzdítások, körlevelek sajátosságait vizsgálja. Fontos összefüggésként összekapcsolja e szövegeket a két magyarországi obszerváns mintaprédikációt szerző Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát műveiben található buzdításokkal, kiemelve a közös pontokat, spirituális sajátosságokat. A második alfejezet a rendi igazgatás területi és számbeli dimenzióit, súlypontjait és annak változásait elemzi a csúcspontot jelentő 1509-től az utolsó vizsgált 1561-re keltezett jegyzék alapján. A harmadik alfejezet a magyar vikária, majd provincia igazgatásának sajátosságait igyekszik megragadni két fogalom, az *identitás* és a *mobilitás* kiemelésével. Voltaképp a középkorvégi tartományi kormányzat intézmény- és hivaltörténeti összefoglalását adja a szerző, a tartományi káptalan, a vizitációk, a rendi központi kormányzattól érkező utasítások és megbízatások, és azok elvégzése vizsgálatával. Molnár kiemeli a magyar formuláskönyvek nagykáptalanok kapcsán keletkezett dokumentumait, amelyek ugyancsak a forráskiadvány egyetemes rendtörténeti jelentőségét mutatják. A ferences identitás elemei közül néhány jellemzőt kiemelve – az utazás, a szerzetbe lépés – a középkor végi szerzetesi élet meghatározó pontjai számos dokumentum révén elevenednek meg. Végül a rendi kormányzatban hangsúlyos rendi fegyelem kérdéskörének forrásaiból kapunk ízelítőt. A negyedik alfejezet a – nem kis mértékben a korszak más szerzetesrendi, kiemelten pálos és koldulórendi forrásai vizsgálatából ismert – gazdálkodásra, gazdaságra, anyagi kultúrára utaló összefüggéseket veszi számba a for-

muláskönyvek adataiból. Hangsúlyos kérdéskör a rendtartomány építkezései, a megrendelők és partrónusok személye és tevékenysége, a rend kézműves tagjaira vonatkozó adatok. Molnár Antal a dokumentumok és a rendi igazgatás más forrásainak elemzése alapján egyértelműen leszámol a művészettörténeti szakirodalomban kiemelt ferences építőműhelyek meglétével, a rendtagok mint építésvezetők megléte nem jelenti ferences építőműhelyek tevékenységét. Az utolsó, az ötödik alfejezet a formuláskönyvek alapján rajzol korképet a magyar ferencességről a korszak kihívást jelentő négy sorsdöntő eseménye és jelensége – a parasztháború, a dinasztikus konfliktusok, az oszmán hódítás, valamint a reformáció – kapcsán. Valamennyi kérdéskörben a kurrens magyar és nemzetközi szakirodalom mellett saját kutatásai alapján helyreigazítja a korábbi, mára túlhaladott nézeteket, téves koncepciókat és következtetéseket.

Összefoglalóan kijelenthető, hogy a tizenöt év munkájával összeállított monumentális forráskiadvány, amely egy nagy jelentőségű, kiadatlan és részben ismeretlen forráscsoportot, a szerzetesrendi formulagyűjteményt tett közzé egy rangos nemzetközi forráskiadvány-sorozatban, mérföldkő a magyar történettudományban. Az *Analecta Franciscana* új sorozata alcímének megfelelően *Documenta et Studia*, és sajátos módon e kötet mindkettőt tartalmazza. Ez a forma szokatlan, e sorozat előzményeiben sem volt rá példa. A forráspublikáció elé írt részletgazdag és szerteágazó *Bevezető* messze túlmutat egy tudományos forráskiadvány esetében indokolt bevezetőnél. Egyes fejezetek jelentős új elemekkel egészítik ki a magyar történeti és egyháztörténeti kutatás eredményeit, a nemzetközi tudományosság vonatkozó szakirodalmával karöltve. Kritikai észrevételt talán éppen a túlságosan hosszú és részletező *Bevezető* felépítése és egyes részei kapcsán tehetünk. Egy formuláskönyv-kiadás kapcsán zavaró és indokolatlannak tűnik részletekbe menően vizsgálni a forrásokon túl más szövegek eddig megoldatlan kérdéseit. Teljesen érthető a rendi igazgatásban kiemelkedő gyöngyösi Cod. Med. 3. tartalmának részletes ismertetése, de egy külföldi, a kiadott forrás kéziratát megismerni akaró olvasó számára zavaró, ha hosszan a magyar obszerváns krónika kézíratainak szövegkritikai sajátosságait, a konstitúciók egymáshoz való viszonyát tárgyaló ismertetést kap. E fontos kérdések a magyar rendtörténeti kutatás elvégzendő feladatai, de felesleges őket ilyen terjedelemben tárgyalni egy alapvetően forrásokat közlő kötetben. Örömteli és hasznos a *Bevezető* részletes elemző fejezetének olvasása, de ezt inkább egy önálló monográfiában kellett volna közölni. A terjedelmes *Bevezető* így túlhalad a szükséges mértéken. Mivel a *Bevezető* a kiadás és a források tudományos leírásán túl tekinthető önálló összefoglaló munkának is a magyar obszerváns ferences írásbeliség és igazgatás történetéről, eredményei számos vonatkozásban a magyar kutatás számára mérvadóak, ezért magyar nyelvű megjelentetése nagy szolgálatára válna a korszak irodalom-, művészet- és egyháztörténetének.

Dózsa Gábor Zoltán

KATONÁK, TISZTEK, HŐSÖK

Balla Tibor: *A honvédtisztképzés irányítóinak arcképcsarnoka. A magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia igazgatói és parancsnokai 1872–1945.*

Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, 232 o.

1867 és 1945 között a Magyar Királyság hadereje több olyan katonai konfliktusban is részt vett (Bosznia-Hercegovina annektálása, az első világháború, a Magyarországi Tanácsköztársaság északi hadjárata, Kárpátalja és Észak-Erdély visszafoglalása, majd a második világháború), amelyek folyamatos feladatok és nehézségek elé állították a magyar katonai tisztképzést.

A magyar hadvezetőség a napóleoni háborúk óta törekedett arra, hogy a cs. és kir. haderő, majd 1868-tól a magyar ezredek számára kiváló tiszteket képezzenek, akik a kor katonai követelményeihez megfelelően alkalmazkodnak. Ennek előmozdítására 1872-ben létrehozták a bécsújhelyi katonai akadémia mintájára a Honvéd Ludovika Akadémiát. Az intézmény megalakulása utáni első évtizedeket a szerző két nagyobb szakaszra bontja, eszerint az 1872–1882 közötti időszak volt a „hallgatók”, 1883–1901 a „növendékek korszaka”.

Az akadémia vezetőit tudatosan választották ki, akiket a honvédelmi miniszter terjesztett fel előbb a császárnak, majd 1920-tól a kormányzónak. 1872 és 1945 között a Ludovikának összesen 28 igazgatója volt. Ezeknek a személyeknek alapos és minden fontos információra kiterjedő életrajzát sikerült most Balla Tibornak elkészíteni, amelyet méltán tekinthetünk korábbi műveinek¹ a folytatásaként.

A 28 igazgató életrajza egyenként is végtelenül izgalmas, mely magába foglalja az előmeneteleket, a beosztásokat, a kitüntetések, a nyelvtudást és családi állapotot is, amit csak színesítenek a katonai portrék és egyéb katonai képzéseket bemutató korabeli fotók. Szinte mindegyik vezető részt vett kisebb-nagyobb csatákban, offenzívákban, döntő többségük első világháborús veteránnak minősült (16 fő). Kiváló szolgálatukért 7 fő később Horthy Miklós kormányzótól a vitézi címet is megkapta. De a kitüntetések mellett meg kell jegyeznünk, hogy a parancsnokok egy részét korábban az 1848/49-es szabadságharcban való részvételük miatt várfogságra ítélték, ahogy Edényi Lipót honvéd ezredest (5 év) és Boczondi Szabó József császári és királyi altábornagyot (6 év) is, vagy egyszerűen besorozták a császári-királyi ezredek valamelyikébe, mint Nemesságodi Szvetics József későbbi császári és királyi altábornagyot. Csesznák Benő császári és királyi altábornagy volt az első, 1895-től, az Akadémia irányítói közül, akinek már nincs kötődése a '48/49-es eseményekhez.

¹ Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornagynagyok.* Budapest, 2010., és Uő: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai: Altábornagyok.* Budapest, 2019.

A katonai előmeneteleket figyelembe véve az igazgatók között találunk 1 alezredest, 6 ezredest, 5 vezérőrnagyot, 1 gyalogsági tábornokot, 1 lovassági tábornokot, 8 altábornagyot, 1 tábornokot és 5 vezérkari ezredest is. A parancsnokok kiválasztása hosszú folyamat része volt, törekedtek arra, hogy olyanokat nevezzenek ki, akik korábban csapatszolgálatot és vezérkari szolgálatot (7 fő, többen közülük vezérkari főnöki beosztásban) is teljesítettek.

Külön érdekesség, hogy csupán 4 személy rendelkezett katonai felmenőkkel. A 28 főből 5 személy meg is sebesült (Jány Gusztáv a második világháborúban), egy pedig az első világháború során orosz hadifogságba került (Révy Kálmán). A Ludovika Akadémia hatékonyságát mutatja az az információ, mely szerint 9 parancsnok korábbi növendék volt, nagyjából a felső tiszti tanfolyamnak köszönhetően. Nemes Pap-Váry Elemér magyar királyi címzetes vezérőrnagy már a Ludovikán végzett. Külön érdekesség, hogy neje, Sziklay Szeréna volt a szerzője Trianont követően az úgynevezett Magyar Hiszekegynek.

Az 1919-es év kilóg a parancsnoklási rendszerben, az adott évben többen is a cím birtokosai voltak, Binder Ferenc 1919-ben kétszer is. Binder IV. Károly visszatérési kísérleténél a király mellé állt, s furcsa módon felségárulásért bíróság elé állították. A legrövidebb vezetői időszak ezekben az években Kirchlechner Károly magyar királyi címzetes vezérőrnagy nevéhez köthető, aki szinte még csak az ismerkedési fázisban volt (1919. január 14. – február 5.), de már tanúja és pártfogója volt az önálló magyar térképészet megszületésének. 1919. január 17-én jött létre a Magyar Katonai Térképező Csoport, amely a Hadügyminisztérium 10. osztályához tartozott, de a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum szervezeti egységként az Országos Levéltár Bécsi kapu tér 2–4. alatti épületében működött.

Minden egyes parancsnokra jellemző volt, hogy korábban remek fizikummal rendelkezett (úszni és vívni kiválóan tudtak), valamint külön érzékük volt a térképek rajzolásához és olvasásához. Különösen izgalmasnak tartottam a parancsnokok nyelvtudását, amely a mai viszonylatban is megsüvegelendő, közülük is jassenovai Bassarabits Sándor honvéd ezredes tudása példaértékű, aki 10 nyelven beszélt folyékonyan, jól, szolgálati nyelvnek megfelelően vagy kielégítően, és ebben a repertoárban ott volt az orosz és a török is. A szakmai képzések mellett kiemelendő az Akadémia egyéb tevékenysége is, például az 1873-ban indult *Ludovika Akadémia Közlönye*, amely 1908-tól *Magyar Katonai Közöny* néven jelent meg és számos alapvető cikknek és ismertetésnek biztosított helyet. Fontos megjegyezni, hogy az iskola az évek során folyamatos fejlődésen, átszervezésen és bővítésen esett át. Például Nyíri Sándor császári és királyi altábornagy (aki „csupán” a bosznai harcokban szerzett tapasztalatot 1877–1878-ban) szorgalmazta a honvéd tüzérség felállítását.

Az átmeneti időszak a revízióra való felkészüléssel telt. Vitéz Szombathelyi Ferenc magyar királyi vezérezredes ennek jegyében megkövetelte: „Az alakulatot vezénylő tisztnek a leggyorsabb döntéssel, fontolgtatás nélkül, és szükség szerint kíméletlen kegyetlenséggel kell leküzdenie az ellenséget”. A második világháborúban parancsnokló személyek közül háromnak sikerült külföldön maradni és elkerülni

a koncepciók pereket, kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes Németországba távozott, korábban az amerikaiakkal folytatott tárgyalásokat. Ő az a személy, akinek a leghosszabb élet adatott meg (1892–1985). Sáska Elemér vezérőrnagy szintén Németországban telepedett le, az Akadémia utolsó parancsnoka, Kocsis László vezérkari ezredes Argentínában lett új otthonra. Nem úgy, mint vitéz Jány Gusztáv magyar királyi vezérezredes és vitéz Szombathelyi Ferenc magyar királyi vezérezredes, akiket kiszolgáltattak a magyar hatóságoknak, és koncepciók per során golyó általi halálra ítélték őket.

Néhány gondolat a kötet szerkezetéről. A könyv kemény fedeles, színes borítású, amelyet a Ludovika Akadémia egyik évfolyamának végzős hallgatóinak tablóképpel díszítettek. A kötetben Balla Tibor a tőle megszokott alapossággal egy bevezető részben ismerteti a Ludovika Akadémia vezetőinek (későbbi megnevezésben parancsnokainak) a rátermettségét, hiszen egy-két kivétellel mindegyikük rendelkezett harci tapasztalattal. Külön kiemelném az eddig nem publikált levéltári forrásokat és a HM HIM Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívumának anyagait, amelyek csak tovább színesítik az izgalmas szövegrészeket. Dicsérendő, hogy a szerző a parancsnokok vezetői időszakán túl kitér a további sorsukra is. Egyvalamit hiányolhatunk csupán, igaz, hogy a parancsnokok önéletrajza a kötetben a vezetők beosztásuk sorrendjében lettek elhelyezve, de egy táblázat segíthetne annak könnyebb behatárolásában, hiszen, ahogy Balla Tibor is írja, „1918 novembere és 1919 augusztusa között 6 személy váltotta egymást”. Eme apró hiányosság ellenére a szerző méltó emléket állít nem csak az Akadémia vezetőinek, hanem hallgatóinak is, hiszen 1873 és 1944 között összesen 9435 honvédtisztet avattak, amelyből az első világháború során 350, míg a második világégés alatt 620 személy vesztette életét a különböző frontvonalakon. A kötetet nemcsak a téma iránt érdeklődőknek, hanem a gazdag levéltári források felhasználása miatt a kutatók és a szakmai közönség számára is nyugodt szívvel ajánlom.

Suslik Ádám

SZÉLES SPEKTRUMBAN A SZOVJET FOGSÁGRÓL

GUPVI, GULAG: Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20.

Szerk. Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna. Miskolc-Egyetemváros,

Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, Budapest, 2021, 444 o.

A Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) kiadásában, a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Nemzeti Levéltár támogatásával jelent meg a *GUPVI, GULAG – Magyarok a szovjet lágerbirodalomban 1944/45–2019/20* című tanulmánykötet, amely alapvetően a GKNT VIII. nemzetközi konferenciáján elhangzott előadások gyűjteménye. A kötetet Bognár Zalán és Muskovics Andrea Anna szerkesztette.

Az előszóban Bognár Zalán, a GKNT elnöke felhívta a figyelmet arra, hogy a „szovjet lágerbirodalom” nemcsak a Szovjetunió területére terjedt ki, hanem a Vörös Hadsereg által megszállt területekre is. Kiemelte, hogy 1944/45-ben a Vörös Hadsereg és az NKVD emberei a korabeli Magyarországról mintegy 1 millió embert ejtettek (hadi)fogságba, $\frac{2}{3}$ arányban katonákat és $\frac{1}{3}$ arányban civileket, köztük több mint 10 ezer lányt és nőt. Közülük csak közel 700 ezer fogolyról készültek szovjet személyi kartonok, amelyekről részletesebben a későbbiekben esik szó Szabó Csaba, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója írásában.

Az előszót Latorcai Jánosnak, az Országgyűlés alelnökének a konferenciát megnyitó beszéde követi, amelyben elsősorban a GULAG és a GUPVI táborok embertelenségéről és a kollektív bűnösség elvének alkalmazásáról, továbbá a megemlékezés szükségességéről, a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapjának létrehozásáról, valamint a magyar kormány által 2015-ben meghirdetett GULAG-GUPVI Emlékévről osztotta meg a gondolatait.

A köszöntő beszéd Dr. Latorcai Csaba közigazgatási államtitkár szájából hangzott el, aki a XX. század két legpusztítóbb diktatúrájának – a kommunizmusnak és a nemzetiszocializmusnak – az ember- és istenellenességéről beszélt. Emléket állít a kínzást, üldöztetést és egyéb sérelmeket elszenvedett embereknek, de ugyanakkor megemlíti a segítők és az embermentők is.

A kötet első része a GUPVI és GULAG táborokkal foglalkozik. Elsőként Schmidt Mária *Rabszolgasorsra kényszerítve* című írásával ismerkedhetünk meg, amelyben a táborok számadataival is foglalkozik. A szovjet GULAG (Lágerek Főparancsnoksága) táborait mintegy 50 millió ember járta meg, a halálos áldozatok száma 10 és 20 millió közötti volt. A szerző arra is rámutat, hogy míg a nemzetiszocializmus és fasizmus bűneit elítélték, addig a kommunizmus és bolsevizmus bűneinek elítélésére még teljes mértékben nem került sor. A GUPVI (Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság) táborrendszer 1945 februárjában több mint 350 főtáborból és 4000 melléktáborból állt. A szovjet adatok szerint a kényszermunkatáborokban tartózkodó 4 126 964 idegen állampolgárságú fogoly mintegy 85%-a német, japán és magyar nemzetiségű volt.

Bognár Zalán a második világháború időszakában szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszámával, összetételével és embervesztésével foglalkozik, amely során mind a magyar, mind pedig a szovjet forrásokat is felhasználja. Az Orosz Állami Hadilevéltártól megvásárolt közel 700 000 karton alapvetően azoknak a magyar nemzetiségű személyeknek az adatait tartalmazza, akik eljutottak a szovjetunióbeli céltáborokba. A Kárpát-medencei gyűjtő- és átmeneti táborokban, a romániai elosztótáborokban, a gyalogmenetek során vagy a vasúti szállítás alatt meghalt honfitársaink adatai, kartonjai nincsenek a digitális másolatok között. A „*málenkij robot*”-ra elhurcoltak kétféle fogolystátuszba (hadifogolyként és internáltként) és három csoportba (hadifogolylétszámkiegészítés, etnikai tisztogatás, németként való internálás) sorolhatók. Bognár Zalán a szovjet fogságba esett magyar állampolgárságú katonák és civilek létszámát

960 000 és 1 025 000 fő közé teszi, akik közül 310 000-365 000 főt ejtettek civilként fogságba. Hasonló eredményekre jutott a szabadon bocsátásokra és a halálozási arányra alapuló számításai alapján is.

Máthé Áron írásában kifejti, hogy tulajdonképpen a „*málenkij robot*” intézkedéssorozata az ország szovjetizálását is szolgálta, amelyben a megszállókkal együttműködők is fontos szerepet kaptak. A szovjet hatóságokkal kollaboráló magyar állampolgárok első csoportjába az egyéni ügynevezett muszkavezetők tartoztak, akik főként tolmácsként, hely- vagy helyzetismeretükkel voltak a szovjetek segítségére. A második csoportba azok tartoztak, akik a névjegyzékek összeállításában, vagy módosításában vettek részt. A harmadik csoportba pedig azok a fegyveresek, policok tartoztak, akik az egyes lakosok összeszedését és települési gyűjtőhelyre kísérését végezték. A szovjet hatóságokkal együttműködők – a szerző szerint – a kommunista diktatúra kiépítésében is részt vettek.

A konferenciakötet következő része a GUPVI légereit megjárta határon túli magyarok témakörét dolgozza fel. Murádin János Kristóf a GUPVI légerekbe elhurcolt erdélyi magyarokról és németekről, valamint hazatérésük körülményeiről ír. Erdélyben a civilek fogságba ejtése két hullámban történt. Először 1944 októberében mintegy 20 ezer magyar férfit és fiút hurcoltak el Észak-Erdélyből „*málenkij robot*”-ra. A második hullám 1945. január 10–16. között a német származású civil lakosságot érintette, akiknek számát 66 000–92 000 közé teszi.

Benkő Levente és Papp Annamária közös tanulmányukban a romániai magyarok és németek állampolgárságának és etnikai hovatartozásának értelmezésével foglalkoznak a második világháborús fogság és a hazatérés idején. Románia 1944. augusztusi átállását követően a román hatóságok megkezdték a dél-erdélyi magyar elöljárók, lelkészek, tanárok, ügyvédek internálását a zsilvásárhelyi táborba, majd elrendelték a 16 év feletti német férfiak és nők jelentkezését a városi rendőrkapitányságokon. A román hatóságok igyekeztek a számukra „nemkívánatos elemeket” eltávolítani, akiknek sorsa a szovjet légerekből való hazatérés után is nehéz volt.

Molnár D. Erzsébet *Túlélve a túlélhetetlent. „Málenkij robotra” hurcoltak visszatérése Kárpátaljára* című írásában a hazatérők helyzetére és állapotára helyezi a hangsúlyt. Az etnikai tisztogatás során mintegy 30 000 magyar és német férfit hurcoltak el a szovjetunióbeli légerekbe Kárpátaljáról. Becslések szerint mintegy egyharmaduk életét veszítette. Az otthonmaradt családtagok, ismerősök a visszatérőket alig ismerték meg, olyan borzalmas állapotban voltak. Az időközben hazatérő túlélőket megfélemlítették, hallgatniuk kellett. Sokan közülük a hazatérés után haltak meg a légerekben szerzett betegségek következményeként.

Köteles László írásában a „*málenkij robot*”-ra elhurcolt szlovákiai magyarsággal foglalkozik. A szerző az 1944 és 1953, vagyis az elhurcolás és utolsó hazatérők közötti időszakot több korszakra osztja fel. A magyar nemzetiségűek elhurcolása a mai Szlovákia területén elsősorban a Felső-Bodrogi és az Ung-vidéket érintette, de voltak olyan nyugatabbra elhelyezkedő települések is, ahol tömeges elhurcolásokra került sor. Írásában kitér a csehszlovák hatalom jogfosztó intézkedéseire is,

különösen arra, hogy a repatriálás során hogyan akadályozták a csehszlovák hatóságok felvidéki magyarok hazatérését.

A következő rész a GULAG táborokban raboskodó határon inneni és túli magyar elhurcoltakkal foglalkozik. Cseh Gergő Bendegúz a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak (SZEB) az elhurcolt magyarokkal kapcsolatos szerepével, az egyes delegációk működésének hátterével, a SZEB-nek mint testületnek a tevékenységével foglalkozik. A szerző szerint az amerikai és brit fél csak névleges szerepet vállalt a magyarországi SZEB működésében, így az elhurcoltak ügyével nem szembesült, és ebből kifolyólag felelősséget sem kellett viselnie érte.

Bank Barbara a Kiss Szaléz-üggyel kapcsolatban azt elemzi, hogy a szovjet és magyar büntetőjog keretei között hogyan bonyolították le a vizsgálatokat, ítéleteket, valamint a propagandaeszközök segítségével hogyan alakult az ellenségkép. A Páter Kiss Szaléz és társainak ügye országos méretűvé vált és az összeesküvés, szervezkedés számai több úton kapcsolódtak az ő személyéhez. A perben elítéltek egy része életét vesztette a gulágon. Rehabilitálásukra 1991-ben került sor.

Szekér Nóra tanulmányában a Szovjetunióba hurcolt Csomóss Miklós és társainak történetét mutatja be. A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya 1947. február 11-én Csomóss Miklóst és hét társát átadta a szovjet csapatok budapesti helyőrségének. Az amerikai jelentésekben lehetőségként merült fel, hogy Csomóss és társai az amerikai titkosszolgálati hálózat részei legyenek. Kezdeményezések ugyan voltak, de Csomóss, és feltehetőleg Szegedi Ernő, valamint Pétervári Ödön kivételével a többiek tevékenységét titkosszolgálati együttműködéseként nem lehetett értelmezni, ezért az eljárás ellenük koncepciók alapján állt.

Molnár Imre írásában Esterházy János sorsával és szenvedésével foglalkozik. Esterházy Jánost a pozsonyi szovjet katonai parancsnokságon történő kihallgatása után, 1945. június 29-én 10 másik magyar társával Moszkvába, a Ljubljanka börtönbe szállították. Az 1946. június 10-én „a magyar fasiszta párthoz való tartozás” hazug vádjával, ártatlanul 10 évi javító-munkatáborban való kényszmunkára ítélték. Távollétében a Szlovák Nemzeti Bíróság 1947. szeptember 16-án halálra ítélte. A szovjet hatóságok 1949-ben adták át őt a Csehszlovák Köztársaság belügyi megbízottjának. Halálos ítéletét 1950 áprilisában „kegyelemből” életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1957. március 8-án a mírovi börtönben halt meg.

A következő rész az *Új kutatási lehetőségek és az elhurcoltak emlékezete* címet kapta. Elsőként Szabó Csaba írását olvashatjuk, amelyben a második világháború következtében Szovjetunióba hurcolt magyar állampolgárok nyilvántartó kartonjainak feldolgozásával foglalkozik. Először a második világháborús embervesztéseket és egyéb mozgósítással kapcsolatos adatokat mutatja be. Majd a második világháború néhány fontos mozzanatának megemlézése után a Szovjetunióba hurcolt magyar (hadi)foglyokra vonatkozó adatok feltárására helyezi a hangsúlyt. A második világháború végén hatalmas társadalmi igény volt a hadifoglyok, az elhur-

colt, illetve eltűnt civilek felkutatására. A magyar pártok fontosnak tartották a fogolykérdés megoldását. Az oroszok először 1992-ben adtak át Magyarországnak olyan adatbázist, amely a meghalt magyar hadifoglyokkal foglalkozik. A közel 700 ezer – a második világháború alatt és után a szovjet GUPVI- és GULAG-lágerekben regisztrált magyar személyekről készített – karton digitalizált változatát a Magyar Nemzeti Levéltár vásárolta meg a magyar kormány támogatásával az Orosz Állami Hadilevéltártól 2019-ben. Az orosz fogolykartonokból készült digitális másolatok átadására több szakaszban került sor.

Menczer Erzsébet munkájában Kazahsztán GULAG rabtelepeiről ír, amelyekben szülei kilenc, illetve tíz évig raboskodtak, s amelyek közül többnek a helyét is meglátogatta. 2017-ben, egyik hivatalos látogatása alkalmával a nagykövetség segítségével elérte, hogy az ott fogvatartott magyar áldozatok tiszteletére emlékművet állítsanak.

Havasi János írása a közmédia szerepéről szól, amelynek nemcsak feladata, hanem felelőssége is a háborús áldozatok emlékének elevenen tartása. A magyarok által elszenvedett háborús traumákról lényegében 1989-ig még beszélni sem volt szabad. 1989 után fokozatosan jelentek meg munkák, dokumentumfilmek, amelyek a hadifoglyok, a civil elhurcoltak kérdésével, a katonatemetőkkel, és egyéb magyarság sorsát érintő történetekkel foglalkoztak.

Dupka György írásában az 1989-től kezdődő GULAG-GUPVI kutatás és emlékezetpolitika fontosságáról ír. Utóbbi központja a Szolyvai Emlékpark lett, amely létrejöttének nehézségeit, állomásait részletesen írja le. Az emlékpark – amelyet több fotó is bemutat – márványtábláján 2017-ig 11 723 áldozat nevét vésték fel, amely szám egyre nő. A kárpátjaiak és a Szovjetunióba elhurcolt civilek számára komoly erkölcsi elégtétel az emlékpark létrehozása.

Makra Mónika a Málenkij Robot Emlékhely létrejöttéről, fontosságáról és működéséről ír. A 2015-ben meghirdetett emlékév keretében több mint 200 emlékmű és/vagy emléktábla létesült a történelem e tragikus eseményével kapcsolatosan, amelyek közül az egyik legjelentősebb a Budapesten, a ferencvárosi pályaudvar közelében létesített Málenkij Robot Emlékhely.

W. Müller Judit *Több mint élettörténetek, sorsok* című írásában a 0060-as parancs értelmében németként elhurcoltaknak állít emléket, amelyben a szerző nagyanyja révén érintett. Ahogy írja, a túlélők jelentős része még a mai napig is – félelemből és az elszenvedett borzalmak, megaláztatások, szenvedések emlékeitől rettegve – nem szívesen beszél a történetekről.

A kötet utolsó írása Szulovszky János forrásközlése, aki Vincze Mihály visszaemlékezését közli. A visszatekintésben megtudhatjuk az érintett személy fogságba esésének, a debreceni és foksányi tartózkodásának körülményeit, a lágerekben történeteket és a szabadulás élményét, valamint a hazatérés részleteit is.

A tanulmányok végén angol nyelvű rezümé található, míg a kötet végén a szerzők felsorolása és egy rövid ismertető a Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társaságáról, valamint a társaság 2018-ig megjelent köteteinek a felsorolása. A

könyvet a konferenciával, a táborokkal, az emlékhelyekkel, illetve a megemlékezésekkel kapcsolatos 24 oldalnyi színes képanyag zárja.

A kötetet feltétlenül ajánlom a magyar felnőtt társadalom minden korosztálya számára, nemcsak azoknak, akik szakmai szempontból érdeklődnek a téma iránt, hanem azoknak is, akik érintettek, vagy akár csak hallottak ezekről a borzalmas eseményekről. Szükséges, hogy a jelenkori nemzedékek is tudomást szerezzenek nemzetünk e sokáig elhallgatott tragédiájáról, hogy mindez tanulságul szolgálhasson a jövő nemzedékei számára is.

Cservenka Ferdinánd

PRO ARCHIVO

PRO ARCHIVO NATIONALI, 2022

A Pro Archivó Nationali díj átadására 2022. december 8-án került sor. A díjat három kategóriában ítélik oda: a tudományos munkakörben foglalkoztatottak az I. (arany), a levéltári szakmai munkakörben foglalkoztatottak a II. (ezüst), míg a nem levéltári szakmai munkakörben foglalkoztatottak a III. fokozatot (bronz) kapják.

A díj **I. fokozatát Molnár András** főlevéltáros kapta, aki 1985 óta dolgozik a Zala Megyei Levéltárban. Először levéltáros-könyvtáros, 1990-től pedig levéltáros beosztásba került. 1993–1994-ben ideiglenesen látta el az igazgató-helyettesi feladatokat, majd 1995-től ismét az intézmény helyettes vezetője, 2000 és 2022 között igazgatója. Jelenleg a Zala Megyei Levéltár igazgató-helyettese és címzetes igazgatója.

A díj **II. fokozatát Kovácsné Rajcsányi Emőke** levéltári kezelő kapta, aki egy 1989 és 1991 közötti, főállású anyasága miatt megszakított időszak után 2004 óta dolgozik Magyar Nemzeti Levéltár 1945 utáni Politikai Kormánysszervek és Pártiratok Osztályán, illetve annak jogelődjeinél. Elkötelezett, lelkes és lelkiismeretes munkája, valamint iratszeretete közismert.

A díj **III. fokozatát Török Gábor** levéltári informatikus kapta, aki 2005 óta a Baranya Megyei Levéltár informatikusa. Aktívan részt vállal a levéltár szinte minden tevékenységi körében. Kiemelkedő a közművelődési tevékenysége, a tagintézmény kiállításainak, rendezvényeinek szervezését, lebonyolítását végzi, ezeken előadóként is szerepel.

A díjazottaknak gratulálunk.

PRO ARCHIVO REGNI, 2022

A 2022. évi Pro Archivio Regni díj átadására 2022. március 10-én került sor. Az elismerést **Tóth Zoltánné**, az 1945 előtti Kormányiszervek Osztályának levéltári kezelője érdemelte ki.

Tóth Zoltánné 2002 óta, azaz húsz év óta dolgozik a Magyar Országos Levéltárban. Ügyviteli alkalmazottként került az 1945 előtti Kormányiszervek Osztályára, majd elvégezte a levéltári kezelői tanfolyamot is. Mindig büszke volt arra, hogy közintézményben, levéltári területen és kiemelten az Országos Levéltárban dolgozik. Munkája során minden esetben kínos precizitással ügyel a rá bízott iratanyagra, valamint az azzal kapcsolatban elvégzendő feladat színvonalára. Felelősségtudata szinte minden akadályt legyőz, lelkiismeretes munkatárs, akire minden téren lehet számítani. Kiemelendő, hogy a változások sem törték meg a lendületét, igyekszik mindig mindent elvégezni, a lehető legjobb teljesítményt nyújtva alkalmazkodik az új kihívásokhoz és elvárásokhoz. Ezek közül egyik a Poszeidon új rendszerére való átállás volt, amelynek során nem a problémákat, hanem a megoldásokat kereste, és azon dolgozott, hogyan lehetne ebben az új helyzetben a lehető legjobban és legprecízebben elvégezni a mindennapos feladatokat. Az osztály egyik meghatározó munkatársa, akire öröm támaszkodni, hiszen önállóan és felelősségteljesen gondolkodik és cselekszik, ezzel méltó példát állít a többiek elé.

A díjazottnak gratulálunk.

MOLNÁR PIROSKA (1944–2022)

Molnár Piroska, a Magyar Országos Levéltár Központi Könyvtárának egykori munkatársa számára a történelem tisztelete, a magyar irodalom szépsége, valamint nemzeti gyökereink méltó kutatása jelentette élete során a valódi igazodási pontot.

Piroska 1944-ben született Tokajban. A háború elől menekülő édesanyja harmadik gyermekeként hosszú hónapokig csak fényképről ismerhette orvos édesapját, dr. Molnár Istvánt, aki a II. világháborúban orosz hadifogságba esett. Az alföldi család híres volt pedagógus felmenőiről, Nádudvaron a mai napig „Boldizsár Iskolaként” emlegetik a Piroska dédnagyapja, Boldizsár Zsigmond által egykor igazgatott ottani tanintézményt. A háború után mindenükből kisemmizték őket, pusztán két szög maradt a tulajdonuk – bútorok, örökség helyett – a családi ház falába ütvé. A Budapesten új életet kezdő család számára nehéz időszak volt a kommunista rezsim diktatúrája, de Piroska művészetek, irodalom és kultúra iránti érdeklődése még ebben a roppant zűrzavaros korszakban is igényes, az értékek mentén gondolkodó fiatal hölgyé nevelte őt.

Édesapja iránti rajongása miatt az egészségügyi intézmények adminisztrációs területein képzelte el karrierjét, majd második férje – Nagy Ferenc karmester – mellett az anyai teendőire koncentrálni tudott, az 1970-es évek közepén megszülettek gyermekei. Fia informatikus-mérnökként az Egyesült Államokban doktorált, lánya színházrendezőként, színpadi szerzőként és művésztanárként mutat fel szakmai sikereket.

Piroska 1996-ban az Országos Levéltár falai közt talált valódi szakmai otthonra, odaadása, precizitása itt, a könyvtár gondos munkatársaként teljesedhetett ki igazán. A kutatók iránti figyelme, a fellelhető anyagok szenvedélyesen körültekintő gondozása 2010-ben történő nyugdíjba meneteléig meghatározó kollégává emelte az intézményben. Élete utolsó éveit bearanyozta unokái születése. Gyógyíthatatlan betegségét emberfeletti fegyelemmel viselte.

Emlékét megőrizzük.

NYULÁSZINÉ DR. STRAUB ÉVA (1946–2022)

A Magyar Országos Levéltár egykori munkatársa Szegeden, polgári családban nőtt fel. Szülei vegyészek voltak. Édesapja, Straub F. Brúnó biokémikus, egyetemi tanár, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának utolsó elnöke volt.

Évát gyermekkorától érdekelte az Országos Levéltár, figyelmét az épület 1956. évi égése irányította az intézményre. 1965-ben érettségizett az Eötvös József Gimnázium német tagozatán. Egyetemi tanulmányai megkezdése előtt (1965–1966) kisegítő munkaerőként dolgozott a Magyar Országos Levéltárban. 1971-ben az ELTE BTK-n történelem szakos középiskolai tanári és okleveles levéltárosi diplomát szerzett.

Straub Éva egyetlen munkahelye a Magyar Országos Levéltár (MOL) volt. 1971-től gyakornok, majd segédlevéltáros, 1976-tól levéltáros, majd 1984-től főlevéltáros. 1981-től óraadó tanár volt a budapesti egyetem levéltáros szakán, 1984-től levéltári szakfelügyelő. 1977-ben *summa cum laude* minősítéssel egyetemi doktorátust szerzett. Férje Nyulászi Gábor geodéta, két gyermekük született.

1983-tól megbízott, 1985-től kinevezett osztályvezető-helyettes volt a Feudalizmus kori osztályon, egyúttal az 1526 utáni gyűjtemény referensi feladatait is ellátta. 1992 és 2008 között a Családi levéltárak és gyűjtemények osztálya főosztályvezetője. 2006-os nyugdíjba vonulása után három évig aktív levéltárosként tevékenykedett. Ezután sem szakadt meg a kapcsolata a levéltárral, a MOL-t képviselte a Kulturális Javak Bizottságában.

Tagja volt a Magyar Történelmi Társulatnak, és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság munkájában is részt vett. 1992 és 2010 között a *Turul* szerkesztője. Publikációi közül kiemelkedik az *Öt évszázad címerei az Országos Levéltár címerlevelein* című összeállítása, amely alapul szolgált a Magyar Nemzeti Levéltár címereslevél-adatbázisához. Szakmai munkáját több alkalommal elismerték, elnyerte a Pauler Gyula-díjat (2002) és a Széchényi Ferenc-díjat (2007) is.

Emlékét megőrizzük.

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK ENGLISH ABSTRACTS OF THE PAPERS

ZSOLT ISTVÁN BÁNKI

NAMESPACES AS SOURCES OF AUTHENTIC KNOWLEDGE – PRESENTATION OF THE NAMESPACE PROJECT OF THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY

In international professional practice, the use of specialised systems is becoming more and more common, the basic purpose of which is to register the entities recorded in the system as being identical to themselves, unmistakably unique, by recording the name variants associated with the entity. These systems are referred to in domestic practice as namespaces. The so-called GLAM (*Gallery, Library, Archives, Museum*) sector, as one of the most important institutional users of namespaces, uses mostly namespaces of the personal, family, corporate, event, geographical and common name types. Individual memory institutions either build such a service within their own collection management systems or use stand-alone namespaces that are built independently of the collection. Although the National Archives of Hungary already used namespaces, it has decided to develop a renewed complex namespace system, the first element of which is a geographical namespace. The concept is based on redundantly juxtaposing several geographic name sets in a way that preserves their integrity and original contexts as fully as possible. At the same time, the system remains open to the inclusion of additional data sources. In the new system, original namespace holdings “of the National Archives of Hungary” will be extended, modified and enriched, and external, compact data sources will be kept in their validated units, with the option to update the holdings from time to time. At the same time we will create an expression of identity of entities. The prospective namespace will provide credible data, serve as an independent entry and search point into databases, be integrated into the collection management system, make the described data part of formalised (even remote) searches. At the same time, it provides the possibility of sharing. Links can be established with other namespaces, institutions, thus increasing the search efficiency and the range of resources.

THE CHANGING CONCEPT OF THE DOCUMENT FROM THE 19TH CENTURY TO THE PRESENT DAY

The transition from traditional paper-based records management to the widespread use of electronic records has also meant a sharp paradigm shift for archives, which has necessarily entailed a reassessment of certain archival theoretical issues. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, one of the main questions of archival theory concerned the nature of archival material, i.e. the definition of what should be archived. From an archival point of view, the concept of a document was thus narrowed down to material of an archival nature, i.e. material created or retained by an institution in the course of its activities. The emergence and relative spread of new reproduction processes, accompanied by technical progress, led relatively quickly to the idea that, in addition to written texts readable on paper in the narrow sense, data sets recorded on other types and media should also be considered as documents. The notion of document was thus gradually extended to other information carriers, in which the unity of data and carrier constituted the document proper. The development of computer technology, its ever-wider use and its specific features have fundamentally challenged the earlier concept of the document. In electronic data management, the close unity between the medium and the data is broken down, so that the notion of them as an organic unit is no longer suitable for capturing the essence of the digitally existing document. The notion of the document as a unit of information and medium, among other criteria, has now become an internationally accepted norm in archival literature. A more recently developed theoretical approach sees the document as a fixed set of data, independent of its carrier and linked to a document creator.

FERDINÁND CSERVENKA

**SLOVAKS IN SOVIET CAPTIVITY,
WITH A LOOK AT THE SIMILARITIES
AND DIFFERENCES BETWEEN THE FATES
OF SLOVAK AND HUNGARIAN PRISONERS OF WAR**

Founded on 14 March 1939, the Slovak state was the first and only ally of Germany to take part in the campaign against Poland, and in June 1941 it was one of the first to go to war with Germany against the Soviet Union. The Slovak political and military leadership sent first a Fast Group and then a larger Fast Brigade, created from reinforcements of the previous unit, to fight on the Eastern Front. The first Slovak soldiers were captured by the Soviets during the battle of Lipovec on 22-23 July 1941. In July-August 1941, Slovak military participation was increased, and two corps (the Rapid Brigade and the Assurance Division) were created by reinforcing the remnants of the Brigade. The number of prisoners increased gradually, especially from 1943. The number of desertions also showed an upward trend, especially among the soldiers of the Security Division, which was active in the hinterland and had occupation duties. Slovak soldiers and officers who were taken prisoner were persuaded to join Czechoslovak units fighting against Germany and its allies. Slovak prisoners of war thus had a much better chance of survival than in the POW camps. The vast majority of them joined Czechoslovak units. Many, however, did not join for the sake of 'Czechoslovakism', but were driven by the hope of returning home. In many cases, prisoners of Slavic nationality in the POW camps enjoyed, or were allowed to enjoy, advantages over non-Slavic prisoners of war. This could be reflected in the quantity and quality of food, the accommodation conditions and their relations with Soviet guards. In June 1945, there were 12 116 Slovak prisoners of war (including one hundred and seventy-two officers) in the GUPVI camps, who were involved in reconstruction work after the end of the war. In the context of the release of prisoners of war, belonging to the Slavic ethnic group was a clear advantage, and prisoners of Slavic nationality were allowed to return home earlier.

RELATIONS BETWEEN THE LOCAL ADMINISTRATION AND THE ARMY IN UDVARHELY COUNTY IN 1916–1917

In 1914-1916, despite the war conditions, Szeklerland played the role of a peaceful hinterland. However, the Romanian invasion of 1916 triggered an unprecedented wave of flight among the Szekler population. Almost half of the population of the Udvarhely county, which is the subject of this study, fled to the safe hinterland, some 40-50 thousand people. Empty houses, plots of land and arable land became the public prey of the armies, refugees from other regions and those who had stayed at home. After the expulsion of the Romanian army from Transylvania in mid-October 1916, the return of the fugitive administration and then population began. However, Udvarhely County was an operational area, so there was a large number of soldiers in the area, who had numerous demands to make of both the local administration and the population. The demands and forced recruitment of the army made it difficult for the local population to recover and strengthen its economy. As the local administration tried to defend the interests of their communities, conflicts between the local administration and the civilian population and the army were frequent from the end of 1916 until the end of the war. The large number of soldiers was a burden for the Udvarhely County, the military did not take into account the difficult living conditions of the population, and the local population increasingly felt that the army was treating civilians as if they were in enemy territory.

WITHOUT BORDERS
Refugees, displaced persons, partisans
on the Hungarian-Yugoslavian border in Zala
after the Second World War

After the Second World War, the forcible expulsion of Germans from many countries in Eastern Europe began even before the peace treaties were signed, in many cases involving almost total dispossession. This was also the case in Yugoslavia, where in many parts of the country, including along the Austrian border in Slovenian territory, the German-speaking indigenous Styrian population, especially the elderly, women and children who had been unable to flee and who had remained in their homes, were expelled by the authorities of the South Slav state, ruled by the communist partisan army under Tito. For logistical reasons and because of the resistance of the British army occupying the Austrian side of the border, the operation was carried out by a circuitous route, using the railway lines of a defeated and unresisting Hungary, with the tacit consent of the occupying Soviet military authorities. Thus, the Styrians from Slovenia were transported by several trains on the Hungarian State Railways (MÁV) lines in western Hungary to Vienna in Austria. One of the trains, however, was not accepted by the Austrians and was diverted back, but the Yugoslavs did not want it back either, so a stalemate developed on the Hungarian side of the Hungarian-Yugoslavian railway border station at Murakeresztúr in Zala County, where the train was stalled for weeks in early 1946, and was forced to stand idle during the winter. The Hungarian authorities tried to persuade the Yugoslavs to take the train back, but they proved intransigent for a long time. The locals tried to help the unfortunate people trapped in the wagons, but they also shot at those who tried to load food into the wagons and shot those who ventured out of the wagons to get at least water. In the cold weather, an epidemic broke out among the weakened people suffering from lack of fuel and food, and more than 70 people died on the train. They were buried in the Hungarian village.

THE ORGANISATION OF WAR CARE IN HUNGARY AND THE FATE OF THE WAR CARE RECIPIENTS BETWEEN 1914 AND 1933

War care in Hungary was established during the First World War, under the leadership of such prominent politicians as Count István Tisza, Count Kunó Klebelsberg and Count Pál Teleki. The constant changes, economic and political difficulties from 1914 onwards meant that the state was unable to perform its functions properly, and the post-war revolutions, foreign occupation and economic crises led to the collapse of the system that had been established. A major change in management came in 1933, with the entry into force of the Law on the Care of the War Disabled and Other War-Affected Persons. This study describes the development of Hungarian war care and its initial phase. It outlines the management of war care between 1914 and 1933, the major related legislation and the institutional system that was established for the care of the war invalids, especially the war invalids, and then dismantled after the war, indicating the social role associated with it. It also seeks to describe the fate of those who were the most affected by the war: war invalids, war widows, war widowers and war widows' families.

MÁRTON KISS

GRAVES OF THE HEROES OF THE SECOND WORLD WAR IN BARANYA COUNTY (1945–1949)

The Second World War (1939–1945) was a huge shock for the whole world. The issue of mourning over the hardships and losses caused by the fighting continues to have an impact on societies to this day. This is particularly true in a country where many political and historical narratives about the war dead clash. In Hungary, the number of military casualties has been relatively small, but their distribution may be worth examining. Baranya County remained out of the war for a relatively long time, with actual fighting taking place only in the second half of 1944. A major battle took place here in early 1945 (March), in which soldiers from several nations died. This is the reason that the heroic sacrifice of the Bulgarian and Yugoslav partisans become part of the Allied (American, Soviet) military memory of the county. In addition to the Hungarian soldiers who ended the war on the losing side, the German victims were not officially commemorated, although the fact of death was at least reported locally. The Communist Party, which was gaining influence in the country, tried to shift the narrative of the war from the Hungarian soldiers to the Soviet, Bulgarian and Yugoslav fighters. To this end, they also began to build a state policy of remembrance and to restructure earlier celebrations. This work, however, faced a number of unforeseen obstacles, with changes in current politics (the Soviet-Yugoslav break-up of 1948) having a significant impact on the rite of commemoration. The aim of this paper is to highlight the conflicting narratives of memory politics and to draw attention to issues of local memory. A quantified summary of the data on military casualties reported by the county administration can contribute to the knowledge of the Hungarian struggle and to a better understanding of the narratives associated with the region.

CÉLINE DELATTRE – STÉPHANE BOUVET – EMILIE LE BOURG

GELLAN GUM AND AGAR COMPARED TO AQUEOUS IMMERSION FOR CLEANING PAPER

(Translated by MÓNICA LÖKKÖS)

An important step in the treatment of paper-based documents is wet treatment, which removes contaminants and degradation products from the fibres that damage the pulp. In some cases, however, the writing or dyeing materials and adhesives on the substrate are water-sensitive, making wet treatment impossible. In such cases, wet cleaning and treatment with gels is a good alternative. A possible case study of this is the article in translation, which describes the treatment of an album of sketches by a French artist. The results of preliminary studies and tests carried out before the restoration process began, as well as references from the literature, provide important information for the restorer faced with similar problems. The article also describes the criteria for selecting the right gel for the treatment of the album, followed by the procedure carried out, its results and the experience gained. There are many types of gels and their use is becoming increasingly popular in restoration practice, as the right type can be selected for more sensitive materials, allowing the necessary wet treatments to be carried out. Cleaning procedures with gels have achieved very good results in removing water and adhesive stains, using solvent treatments gently under controlled conditions. The presentation of recent results in this field is very useful for the restoration profession.

THE BIRTH OF CHURCH POLICY LAWS IN HUNGARY AT THE END OF THE 19TH CENTURY

In Hungary, the so-called ecclesiastical laws – on civil marriage, the introduction of state registration of births and the legal status of churches and religion – were passed by Parliament in the mid-1890s, amidst serious domestic political battles. This study, which summarizes the political struggles surrounding these laws from 1867 until their ratification, can be divided into three parts. The first chapter describes the attempts to regulate ecclesial policy between 1867 and 1890. Several bills were proposed during this period, but none of them became law. The reason for this is that nor the Catholic Church and nor the ruler did not support these reforms, and the Hungarian governments avoided the confrontation until 1890. The following chapters describe the emergence of a new force, the political Catholicism, organized against the adoption of the ecclesiastical laws, and its Christian national ideology, which appeared after 1867 and gained increasing influence in Catholic society. This group institutionalized during the 1890s, with the creation of its political party, the People's Party, and many other organizations, all of which sought to strengthen the political and public representation of Catholic society. Finally, the third part of the paper summarizes the circumstances in which the laws were passed between 1890 and 1895, with a detailed legislative chronology of the time of passage of each law, the voting percentages and the positions of the various political tendencies. The laws were passed, and although the Christian Nationalist tendency – which was firmly opposed to modernity and liberalism and also had an increasingly anti-Semitic content – was defeated. However, its rise in Hungarian society continued and was the ideological precursor of the Christian Nationalist tendency of the 1920s.

**“WHEN WE GOT TO KNOW THEM,
WE HAD TO BABBLE IN POLISH”**

**Linguistic diversity among the military officers of the
Habsburg Empire at the turn of the 18th and 19th centuries**

One of the main pillars of the multi-ethnic, multi-cultural conglomerate of the Habsburg Monarchy was the joint military force. In the middle of the 18th century, it was given a uniform German command and service language in the spirit of uniformization. However, the unified German language of the imperial-royal army remained an illusion due to the multi-ethnicity of the crew and officer corps. The corps of troops from the permanent military districts were ethnically and linguistically diverse. In addition, most of the non-native German-speaking crew only understood the most important German words and expressions necessary for the performance of their duties. At the individual level, multilingualism was thus mainly achieved in the officer corps. The members of the officer corps were considerably better educated and more linguistically literate than the lower ranks. They were also much more likely to be transferred from one unit to another. Thus, they often had to adapt both to the different nationality of their respective corps and to the conditions of their current station, which was often a foreign linguistic environment. From the investigations, it appears that the officer corps included few people with a single language, with the exception of a few native German speakers. However, despite their multilingualism, the dominance of German was clear among the officers. In the absence of proper practice, even the knowledge of the mother tongue often became stale. German, the official language of the army, thus became their primary language. The most important sources of information on the language skills of officers are the so-called “qualification lists” (Conduitelisten) kept in the Kriegsarchiv in Vienna, which provide a more comprehensive picture of the language skills of the imperial-royal military officers of the period and their language skills through statistical data collection and analysis.

**THE CRIMES COMMITTED BY SOLDIERS
AND THE SUMMARY COURTS,
WITH PARTICULAR REFERENCE
TO THE CASES TRIED BY THE COURT MARTIAL
OF THE 39TH HONVÉD INFANTRY DIVISION IN KOŠICE
(1914–1918)**

In peace and war, conscripted or professional soldiers were subject to military prosecution for various crimes. This was no different during the First World War. The more than four years of military conflict, trench life and the loss of comrades caused lasting damage to soldiers' mental health. During the Great War, soldiers returning home, whether on leave, receiving medals or even recovering from wounds, committed many crimes. The most common of these were escape, robbery, assault, insubordination, espionage, self-mutilation or murder. These acts were dealt with severely enough by the Army High Command (*Armeeoberkommando*), although discipline was difficult to achieve through the constant redeployment of troops. In most cases, therefore, the execution of sentences was suspended for the duration of the war, except for the crime of espionage. The territory of the Austro-Hungarian Monarchy, including the whole of the Kingdom of Hungary, was divided into military districts. During the Great War, in each of these areas were set up Imperial and Royal and Honvéd infantry divisions, each of which had a brigade and division court. Thus, offences committed by soldiers were investigated by the respective court martial. Of the six districts of the Kingdom of Hungary, two, Kassa and Szeged, had a special status, since for a longer or shorter period of time a significant part of their territory was declared a military area, so the local population was also subject to military prosecution for crimes committed. Many of these ended in summary convictions. From the available conscripts, the Kassa district set up the 39th Hungarian Infantry Division, which fought in the Russian, Romanian and later Italian fronts between 3 August 1914 and 3 November 1918. The study describes the course of the trial, the extent of the punishment and its consequences through the division and its surviving court records.

RAINER JACOBS

**CENTRALIZED OR REGIONALLY?
THE ARCHIVAL PROCESSING
OF RECORDS ORIGINATING
FROM SUBORDINATE FEDERAL AGENCIES**

(Translated by ATTILA SZABÓ)

The author handles with the archival receipt of digitized documents at the German Federal Archives (*Bundesarchiv*). His study examines the justification for the practice of transferring documents and data generated electronically by the regional bodies of German federal institutions – like paper documents of permanent value – to the public archives of the *Länder*, or whether it is reasonable to transfer them to the *Bundesarchiv* as a new practice. The conclusions drawn are based on the results of the discussions with the public archives on the transfer of documents and data of lasting value which took place during the restructuring of the electronic administration systems of the Federal Police and the Federal Highway Administration. The analysis was based on archival arguments and the resource requirements for the creation of interfaces for the transfer process from the electronic administration systems and specialized systems of the federal authorities to the regional archives. In addition, archival considerations had to be taken into account (impact on research on the history of a *Bundesland*, the impact on cross-provincial comparative and federal administration studies). The author concludes that where federal subordinate bodies continue to operate their own case management under electronic framework conditions – not using a central application – the transfer may continue to be made to the provincial archives. However, when the relevant provincial archives continue to receive records, the division into analogue and digital records should always be avoided. The German public administration is striving for centralization from an IT point of view, and it is possible that in the future, records management applications at subordinate levels of the federal administration will generally be operated centrally. A logical consequence of this process is that the transfer of electronic documents and data with permanent value will also be handled centrally by the *Bundesarchiv*.

DIFFERENCES IN THE LEGAL BACKGROUND FOR ELECTRONIC DELIVERY PACKAGES

The need for legal harmonization between Ministry of Human Resources (EMMI) Regulation No.34/2016 on the procedure and technical requirements for the receipt of documents stored in electronic form by public archives and Ministry of Interior (BM) Regulation No.3/2018 on the requirements for document management software to be used by public bodies arose based on the experience of the consultations launched in February 2021 to discuss the detailed requirements specification of the Integrated Legislative System (IJR), which is planned to be implemented within the framework of the Operational Programme for the Development of Public Administration and Public Services. The draft metadata of the IJR was built up from the metadata elements defined in Annex 1 of the BM Regulation. However, the IJR must be able to produce electronic delivery packets, so-called SIP packets, using the metadata set out in Annex 2 of the EMMI Regulation, based on the requirements specification. During the comparison, it became clear that the metadata set of the BM Regulation is missing twenty-four pieces of mandatory metadata defined in the EMMI Regulation. For a further seven metadata defined as mandatory in Annex 2 of the EMMI Regulation, the metadata fields of the BM Regulation need to be adapted and clarified in order to ensure that the content of the metadata of these Regulations is identical. Although the metadata of the EMMI Regulation have been prepared in accordance with international standards (EAD, ISADG), the optionalization of certain descriptive fields from mandatory to mandatory may be worth reconsidering in the event of a possible amendment of the Regulation. The metadata structures (Annexes 2-4) of the transfer packages are the result of compromises, not of the transposition of one or more mandatory international standards into Hungarian practice, but of the rules of the EAD 2002 version 2, which is still widely used in international archival practice. However, it may be advisable to review the metadata structure of annexes in the event of a possible amendment of an EMMI regulation by reviewing the toolkit and rules of the newer EAD3 1.1.1 version published in 2019. A table describing and summarizing the metadata established by the BM and EMMI Regulation can be found in the article.

IMRE TIBOR SZEKÉR

**MARCELL SZIGETHY HALPER, COLONEL
OF THE INFANTRY, COMMANDER OF THE 48TH
IMPERIAL AND ROYAL INFANTRY REGIMENT
(1914–1918)**

Marcell Szigethy Halper, born in 1868 into a Roman Catholic Croatian military family from Sziget in Vas County, graduated from the Imperial and Royal Military School for General Staff Officers in Vienna with “very good” results. He then served in various general staff positions. In 1913 he was transferred to the 48th Imperial and Royal Infantry Regiment. The commanders of the brigade considered the Lieutenant Colonel to be an outstandingly brave, determined and very skilful leader, who they thought would be suitable for higher positions in the future. In view of his merits and on the recommendation of his commanding officer, he was appointed Regimental Commander of the 48th Imperial and Royal Infantry Regiment in 1914. One year later he was promoted to the rank of the Colonel of the Infantry. He received numerous high decorations and highest commendations. At the end of October 1918, his regiment fought on the Italian front, on the Piave River. After the collapse, he led his regiment home in close order and fully armed. He arrived to Nagykanizsa in mid-November. He later retreated to his estate near Krapina. He was retired on 1 March 1919. After the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, he did not serve. He died in 1929 and was laid to rest in the family chapel built on the estate.

DOROTTYA SZEPESSYÉ JUDIK

THE GREAT WAR AND INSTITUTIONS OF SPECIAL EDUCATION

The outbreak of the First World War did not leave untouched special education schools – among them institutions for the deaf – operating on the territory of the Kingdom of Hungary. The deaf institutions, controlled by the Ministry of Religion and Education and their National Committee of Special Education, took part in life of hinterland on three fields. Firstly, more than half of all schools' buildings were handed over to establish military hospitals. Remaining institutions were merged locally in other buildings, often operating within very crowded circumstances, with modified curriculum. Secondly, specially qualified teachers were enlisted and taken to the front, while those who stayed at home tried to maintain tuition with more or less success. Thirdly, deaf students also took part in charitable activities of hinterland by making clothes, collecting needed things for soldiers, or helping with war loan subscription. We must not forget either, that there were other problems in these war-affected school years. As result of the high level of inflation, the uncertainty of food supplies, the lack of parental and/or school supervision, and the lessening opportunities of boarding facilities the number of students decreased radically. Thus, very few students finished their studies properly in these years, which narrowed their chances of social mobility later.

**SOCIAL POLICY AND WAR CARE
IN THE FIRST WORLD WAR
State measures, private actions
and the “model institutions” of Fót**

The first part of the paper describes the social challenges posed by the new type of war and the main tasks covered by the concept of war care. Including the regulation of war relief and its shortcomings, the development of the organization of war care, referring to the delays in state solutions and institutionalization, and the role of private initiatives. It also discusses the concept of war care, noting that the historical literature on the subject tends to use the term in a narrow sense, focusing on the main target groups (care for the disabled, war widows and war widowers, and families of war veterans). It points out that the term was used in a much broader sense in the literature of the time, essentially including all those who suffered major damage as a result of the war and were therefore entitled to public assistance or other support. Its scope of duties also included other forms of assistance such as legal advice, advocacy and information. The final chapter describes a private initiative based on a local social policy practice, also inspired by the social challenge of the Great War, which is an example of a local social policy practice, and which is attributed to Countess Franciska Apponyi Lászlóné Károlyi. The Countess, who lived in the Fót castle, gave up her former comfortable life to support the locals in need of help because of the difficulties of the war through the Counselling Office she set up and the Relief and Welfare Committee she chaired. Her multifaceted activities covered many areas of social welfare and war care, and were based on well thought-out ideas. Her achievements were recognised in her time, and the institutions she created were rightly described as model social institutions.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–2011, 2012–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967)

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi négy füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935), évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–2010, 2012–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi két szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007, 2011)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár, 2012-től a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Előfizetés, korábbi számok: Előfizetés és a korábbi számok megvásárlásával kapcsolatban érdeklődjön az lk@mol.gov.hu e-mail címen

A korábbi évfolyamok, valamint az 1923–2004 közötti Mutatók digitalizált változatai a világhálón is elérhetőek:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_kozlemenyek/

A modernitással és a liberalizmussal egyre határozottabban szembe helyezkedő keresztény-nemzeti irányzat, szemben az eddigi felfogással, nem az egyházpolitikai törvények elfogadása körül kialakult politikai csatározások nyomán, az 1890-es években keletkezett, hanem már jóval korábban, gyakorlatilag a kiegyezéstől jelen volt a magyar közéletben, illetve a hangadó katolikus értelmiségi körökben. Az 1890-es években azonban intézményesült, létrejött a Néppárt és sok más szervezet, melyek mind a katolikus társadalom politikai és közéleti érdekérvényesítését kísérelték meg erősíteni. Ugyanezt tette egyre több ismert katolikus közéleti személy, így például az egyre népszerűbbé váló Prohászka Ottokár. Ezek révén folyamatosan tudta erősíteni a konzervatív nacionalizmus álláspontját, s ideológiai előfutárát jelentette az 1920-as évek keresztény-nemzeti kurzusának.

Paksy Zoltán

A helyben maradt szlovéniai stájereket 1946 elején elkezdték kitelepíteni Ausztriába, de Magyarországon keresztül. Az első három vasúti szerelvény összesen több ezer emberrel át is jutott a MÁV vonalain Ausztriába, de ezután elakadt a „hadművelet”, és az utolsó transzportot két etapban visszairányítottak Jugoszláviába. Viszont az ottani hatóságok hallani sem akartak a második szerelvény visszavételéről, így télvíz idején a vonat több heti veszteglésre kényszerült a murakeresztúri vasúti határállomáson, rajta többszáz ellátatlan, legyengült emberrel, akik között járvány tört ki. A murakeresztúri halotti anyakönyv bejegyzése szerint 1946. január 26. és február 11. között 77 halottat szedtek le a vagonokból és temettek el a község temetőjében.

Káli Csaba

A magyar levéltári gyakorlatban mára sarokkövévé vált iratfogalom általános jelleggel alkalmas mind az iratképzőknél őrzött, mind a levéltári anyag részévé váló adategyüttesek leírására. A fogalom a hagyományos, papíralapú írásbeliségben gyökerezik, amelynek jelentéstartalma a gépi adatfeldolgozás, majd még inkább az elektronikus iratok, a digitalizáció megjelenése révén jelentős átalakuláson, bővülésen ment keresztül. Ennek a változásnak a megragadása jól szemlélteti a technikai feltételek alakulásának, valamint a levéltárelmélet ezzel összefüggő fejlődésének irányát.

Bényei Balázs István

Minden úgy kezdődött, hogy a szerző a saját ősei háborús tragédiáját olvasta a levéltári forrásokban. Megrázó erejű, de egyúttal felemelő is volt ugyan az élmény, mert a források olyan alapos részletességgel számoltak be az általa már nem ismert felmenőiről, amit ő máshol korábban sohasem tapasztalt. Ekkor határozta el, hogy ezeket az iratokat mások számára is elérhetővé és az élményt átélhetővé kell tennie. Röviden így lehetne összefoglalni Karika Tímea motivációját, amely az első és a második világháborús hadigondozási iratok kutatására sarallta.

Pintér Tamás